Милутин Живковић

ИЗМЕЂУ „ВЕЛИКЕ АЛБАНИЈЕ” И ОКУПИРАНЕ СРБИЈЕ. НОВИ ПАЗАР, ТУТИН И ИБАРСКИ КОЛАШИН (1941–1944)

Др Милутин Живковић

ИЗМЕЂУ „ВЕЛИКЕ АЛБАНИЈЕ" И ОКУПИРАНЕ СРБИЈЕ.
НОВИ ПАЗАР, ТУТИН И ИБАРСКИ КОЛАШИН (1941–1944)

Рецензенти
Др Коста Николић, научни саветник
Др Бојан Димитријевић, научни саветник
Др Иван Бецић, научни сарадник

Издавач
Институт за српску културу Приштина/Лепосавић

За издавача
Главни и одговорни уредник
Др Драган Танчић, директор

Уредник
Др Весна Зарковић, научни сарадник

Лектура и коректура
Др Мирјана Бечејски

Дизајн корица
Небојша Стамболија

Прелом и припрема штампе
Горан Жикић

Штампа
Графичко издавачко друштво PI-PRESS

Тираж
300 примерака

Лепосавић, 2018.

ISBN 978-86-89025-38-5

Милутин Живковић

ИЗМЕЂУ „ВЕЛИКЕ АЛБАНИЈЕ” И ОКУПИРАНЕ СРБИЈЕ.

НОВИ ПАЗАР, ТУТИН И ИБАРСКИ КОЛАШИН

(1941–1944)

Лепосавић, 2018.

Монографија је настала у оквиру пројекта Материјална и духовна култура Косова и Метохије, ев. број 178028, који је одобрило и финансирало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Брату Владимиру

САДРЖАЈ

Предговор 9
Увод 15

1941. година 27
- *Разграничење између Немачке и Италије* 28
- *Формирање Косовске области* 31
- *Дежевски срез на правцу ширења „Велике Албаније”* 37
- *Проалбанска управа у Сјеници* 53
- *Штавички срез унутар граница „Велике Албаније”* 56
- *Ревитализација феудалних односа у Дежевском срезу и отпор српског становништва* 71
- *Напад албанско-муслиманских снага на Ибарски Колашин* 80
- *У потрази за решењем – оружани сукоб као опција без алтернативе* 88
- *Интезивирање борби – припреме за сукоб већих размера* 98
- *Први напад Срба на Нови Пазар 4. новембра 1941. године* 102
- *Албанско-муслимански напад на Рашку 16–17. новембра 1941. године* 112
- *Други напад Срба на Нови Пазар 21. новембра 1941. године* 120
- *Акција војводе Машана Ђуровића према Новом Пазару 5. децембра 1941. године и повратак немачких снага у град* 124
- *Поглед преко границе. Италијанске окупационе власти и криза око Новог Пазара* 129
- *Биланс људских и материјалних губитака* 136

1942. година 147
- *Мировна иницијатива у првим месецима 1942. године* 148
- *Војно присуство Недићеве владе у новопазарском крају* 154
- *Страдање новопазарских Јевреја* 160
- *Генерал Драгољуб Михаиловић на Голији (април–мај 1942. године)* 168
- *Колаборација војводе Машана Ђуровића* 173
- *Сукоби унутар Јаворског корпуса ЈВуО* 178
- *Несporазуми између капетана Цветића и поручника Павловића* 188
- *Дежевски срез средином 1942. године* 193
- *Долазак снага СС дивизије „Принц Еуген” у новопазарски крај* 197
- *„Грађанска непослушност” у Дежевском и Студеничком срезу* 202
- *Српска гранична стража на немачко-италијанској граници у Дежевском срезу* 209
- *„Пропустљивост” границе – проблем „црне берзе”* 216

1943. година 227
- *Бугарске трупе у Новом Пазару* 227
- *Дефинитивно немачко-италијанско разграничење* 231
- *Мобилизација четника Јаворског корпуса за борбе против НОВЈ у Полимљу (март – април 1943. године)* 233
- *Разоружање Ибарског четничког одреда војводе Машана Ђуровића* 237
- *Разбијање прокомунистичке групе у Новом Пазару* 241
- *Тутински крај у позадини операција ЈВуО у Полимљу* 244
- *Муслимани Дежевског среза у 13. оружаној брдској дивизији СС „Ханџар" и 21. оружаној брдској дивизији СС „Скендербег"* 252
- *Муслимани Дежевског среза у помоћној СС полицији* 260
- *Структура припадника СС снага* 265
- *Реорганизација Јаворског корпуса током друге половине 1943. године* 278
- *Продужена сенка сумрака италијанске империје* 281
- *Капитулација Италије и њене последице* 285
- *„Интеграција 'Велике Албаније'" – напади на Србе у новопазарском, тутинском, рожајском и сјеничком крају (септембар–октобар 1943)* 291
- *Пуч у Дежевској бригади ЈВуО* 307

1944. година 315
- *Наставак прогона српског становништва током првих месеци 1944. године* 316
- *Други албанско-муслимански напад на Ибарски Колашин фебруара 1944. године* 322
- *Криза Јаворског корпуса током прве половине 1944. године* 327
- *Неспоразуми ЈВуО са Британцима и приближавање немачком окупатору* 335
- *Активност II Косовског корпуса (фебруар–јун 1944. године)* 340
- *„Вода одлази, камење остаје". Покушај војно-политичке сарадње између ВК ЈВуО и албанских и муслиманских првака у Дежевском и Сјеничком срезу* 347
- *Колапс снага ЈВуО током јесени 1944. године* 361
- *Завршне операције јединица НОВЈ и ослобођење Тутина и Новог Пазара* 368

Закључак 379
Биографије 395
Извори и литература 411
Регистар имена 419
Белешка о аутору 437

ПРЕДГОВОР

Током рада на монографији „Између 'Велике Албаније' и окупиране Србије. Нови Пазар, Тутин и Ибарски Колашин (1941–1944)" суочили смо се са неколико недоумица које би ваљало појаснити. Оне се односе на употребу појединих термина и односа према неким догађајима. На првом месту ту су називи „албанска власт" и(ли) „албанска управа" за цивилну администрацију у Дежевском срезу, са центром у Новом Пазару. За њих смо се одлучили обзиром да су њене водеће личности изјашњавале као Албанци и све време рата је водиле према „Великој Албанији". Што се тиче термина „Албанци" и „Арнаути" сматрамо да су оба валидна за коришћење, како са позиција историјског развоја, тако и због изворне грађе.

На местима где се говорило о муслиманима словенског порекла, данашњим Бошњацима, користили смо назив „муслимани" будући да је неприкосновен када је у питању документација настала током Другог светског рата. Посебну пажњу посветили смо терминологији везаној за верско-етничке сукобе у околини Новог Пазара и Рашке с јесени 1941. године. Према нашим закључцима погрешно је именовати снаге које су нападале Нови Пазар „четницима", обзиром да тај назив за собом повлачи припадност равногорској идеологији (која у том тренутку још није изграђена) и чисто верски сукоб између Срба и муслимана, своди на идеолошки. Једнако је погрешно албанско-муслиманске трупе у одбрани града називати „балистима", „фашистичким милицијама" итд. Одлучили смо се и за честу употребу назива „хришћани", као још једне ознаке за српски народ над простору Новог Пазара, Тутина и Ибарског Колашина, обзиром да она употпуњује верску нијансу догађаја који су се током окупације одиграли на овом простору.

Албанска жандармерија настала током 1941, у монографији се све до ослобођења Србије 1944. године појављује под истим називом, иако је 1942. године прикључена Недићевим колаборационим снагама. Но, њени припадници су и даље носили албанска обележја и деловали углавном самостално у односу на Београд, а и у документацији се овај термин задржао као доминантан.

Доста простора смо дали дешавањима у Студеничком срезу са центром у Рашки. Разлог томе је нераскидивост политичких, економских, војних и социјалних нити који су овај простор повезивали са оним у наслову. Стога се и војвода Машан Ђуровић често појављује на страницама наше књиге. Исто важи и за Сјенички срез, мада је он као део Гувернатората Црне Горе каквом-таквом границом био одвојен од „Недићеве" Србије. Овде смо обратили пажњу на оне временске периоде када је Сјеница била обухваћена великоалбанским интеграцијама владе у Тирани, тј. на средину 1941, одно-

сно јесен 1943. године. Из сличних разлога смо у текст монографије уврстили и дешавања на подручју рожајског краја, пошто је прогон Срба на том простору део истог политичког процеса као и онај у тутинском и новопазарском крају.

Највећи део коришћених историјских извора налази се у Војном архиву у Београду. У неколико његових фондова похрањена је грађа од прворазредног историјског значаја. У питању су фондови: „Четничка архива", „Независна Држава Хрватска", „Народноослободилачка војска Југославије", „Недићева архива", „Италијанска архива", „Микрофилмови" и „Војни судови". Они у поптпуности покривају војно-политички, верско-етнички и друштвено-економски аспект дешавања која су се одиграла у Дежевском, Штавичком срезу и Ибарском Колашину од 1941. до. 1944. године.

Део архивске грађе лоцирали смо и у Архиву Југославије. Тамо смо највише радили на фонду „Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача" (фонд 110), где смо пронашли драгоцен материјал посвећен страдању цивилног становништва. Посебно важан је онај део који се односи на албанско-муслиманске акције, јер их до сада домаћа и страна историографија није подробно истражила.

Архив Србије био је следећа истраживачка станица. У згради у Карнегијевој претресли смо фонд „Безбедносно информативне агенције". По важности се између осталих издваја збирка „Муслимани Санџака у СС дивизијама Скендербег 1941–1944". Она садржи неколико стотина досијеа (8 кутија) муслимана СС регрута, припадника 13. СС дивизије „Ханџар", 21. СС дивизије „Скендербег" и помоћне СС полиције (ХИПО), углавном порeклом из новопазарског и тутинског краја. Ту је и збирка „Муслиманске банде на подручју Сјеничког и Штавичког среза" (бр. 175). У питању је документација настала у раду ДБ у периоду 1945–1975.

У архиву у Железнику смо више пажње посветили фондовима „Обласног комитета КПЈ за Санџак" (Ђ-7), „Комесаријата за избеглице" Недићеве владе (Г-2) и „НОР" (Ж-28). Посебно драгоцена нам је била тамошња Збирка фотографија (Ж-30).

Истраживање у Београду завршили смо радом у Историјском архиву Београда. Тамо смо прегледали фонд БДС, где смо пронашли корисну грађу унутар досијеа појединих четничких команданата (Машан Ђуровић, Радомир Цветић) и муслиманских политичара (Аћифа Бљуте и Ахмета Даце), проистеклих из пера немачких агената.

Што се тиче рада у унутрашњости Србије, издвојили бисмо истраживање у Историјском архиву „Рас" у Новом Пазару. Иако је грађа из ратног периода оскудна, као важан фонд јавља се онај под бројем 283 („Збирка докумената НОР"). У њој се налазе како факсимили, тако и копије докумената који се односе на дешавања у Дежевском и Сјеничком срезу током окупације Србије. Ту је и „Збрика хроника" (фонд 284) у којој налазимо неколико

опширних хроника са доста мемоарског материјала везаних за новопазарски крај, као и „Збирка копија" (фонд 285) у којој су похрањени документи немачких војних власти Косовско-митровачког округа. Стога ове хронике и дупликати имају велики значај за све истраживаче који се баве историјом Дежевског и Штавичког среза и уопште, Старог Раса. Користимо прилику и да укажемо на богату збирку фотографија коју архив поседује, у коју смо имали увид захваљујући гостољубивости директора Зорана Поповића.

У Историјском архиву у Краљеву најзначајнију грађа за нашу монографију представља лична заоставштина учитеља Тихомира Ђорђевића (фонд 412), која садржи како његов дневник који у неколико књига покрива целу окупацију Новог Пазара и Рашке, тако и значајну документацију о етничком чишћењу Срба у Ибарском Колашину и Дежевском срезу од стране локалних муслимана и Албанаца током 1941. године. У њој смо пронашли и документацију која говори о маси избеглица која је из Дежевског, Штавичког и Сјеничког среза, али и целог Косова, пребегла у Студенички срез, укључујући и поименични списак више од 20.000 расељених лица током 1941. и првих месеци 1942. године. Не би требало занемарити ни „Збирку докумената из НОР-а" (фонд 420), као ни „Збирку хроника" (фонд 404) које су нам омогућиле увид у неколико корисних докумената и реферата који говоре о четничком покрету у Дежевском срезу, историји тутинског краја под окупацијом и сл.

Захваљујући хвале вредној колегијалности неколико колега историчара прибавили смо и разноврсни материјал из Архива министарства спољних послова у Берлину (фонд Deutsche Gesandschaft Zagreb – R 100998, R 027322, R 029669) и Војног архива у Фрајбургу (фонд RS 3/21). Иако се ради о неколико десетина докумената која покривају целокупни период окупације, односно дуге политичко-економско-друштвене процесе, представљају прворазредни историјски извор, будући да су до сада били непознати домаћој научној јавности. Она се пре свега, односе на процес регрутације муслиманског становништва Новог Пазара и околине у СС снаге.

Истраживање смо вршили и у Архиву историјског одељења Генералштаба Републике Италије у Риму. Тамо смо се сусрели са материјалом насталим у раду окупационих органа фашистичке Италије на територији протектората Велике Албаније. Самим тим та грађа „покрива" и простор Дежевског и бившег Штавичког среза, Ибарског Колашина и већег дела Косова и Метохије. Документација настала радом институција 38. фантеријске дивизије „Пуље" односи се на простор Косова и Метохије, рожајско-тутински крај и Нови Пазар. Кроз ову грађу се може јасно испратити присуство италијанских интереса на овом простору, поготово током друге половине 1941. године, али и касније. Поменимо и рад у Централном државном архиву Албаније које нам је омогућио још једну, нову, перцепцију догађаја који су се током рата одиграли на линији Тутин – Нови Пазар – Рашка – Косовска Митровица.

Иако извор другог реда, мемоарска грађа је попунила празнине које је иза себе оставила архивска грађа, те обогатила познате догађаје личним нијансама. Ми смо се, са једне стране, фокусирали на сећања припадника НОП и ЈВуО (Станко Равић, *Међу орловима Златара*, Пријепоље, 1972 и Дневник Стевана Савића) која се односе на војна и политичка дешавања, док смо се, са друге, усмерили на неколико дневника које се баве ратном свакодневницом (Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1945; Миодраг Радовић, *Ефендијина сећања и казивања*, Нови Пазар, 2007; Izudin Šušević, Dnevnik događaja u Novom Pazaru od 2. oktobra do 20. decembra 1941. godine, *Новопазарски зборник*, бр. 34, 2011, Нови Пазар).

Што се тиче литературе, она није преобимна. Од општих прегледа постоји само једна синтеза (без научног апарата), бившег комунистичког функционера Мирка Ћуковића из Нововарошког среза (Мирко Ћуковић, *Санџак у НОБ-у*, Београд, 1964). Ако оставимо по страни нескривен идеолошки профил аутора, довољно је рећи да на више од 400 страница текста нема ниједне фусноте, иако је евидентно да је Ћуковић користио изворну грађу. Ова конспиративност и(ли) недостатак методолошких знања, умањују вредност рада. Већу корист имали смо од неколико монографија локалног карактера, попут: Alija Matović, *Rožaje i okolina, ljudi i događaji: 1912–1945. Prilozi historiji Bošnjaka*, Rožaje, 2009; Ејуп Мушовић, *Тутин и околина*, Београд, 1985; Деса Пешић, *Студенички срез у НОР-у и револуцији 1941–1944*, Београд, 1977; Бранислав Божовић, *Сурова времена на Косову и Метохији*, Београд, 1991 и *Партизански одреди Копаонички, Шаљски и Ибарски*, Београд, 1981; *Нови Пазар и околина*, Београд, 1969; *Kosovska Mitrovica i okolina*, Kosovska Mitrovica, 1979; Миодраг Радовић, *Људске и материјалне жртве Новог Пазара и Дежевског среза у Другом светском рату*, Нови Пазар, 1994; Harun Crnovršanin, Nuro Sadiković, *Sinovi Sanžaka*, Zenica, 2007; Mustafa Memić, *Poznati Bošnaci Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo, 1998; итд.

Ту је и неколико синтеза које превазилазе оквире наше монографије, али пружају преко потребан увид у историјски контекст окупације Југославије и Србије у њој. У питању су пре свега, радови Бранка Петрановића (*Стратегија Драже Михаиловића 1941–1945*, Београд, 2000; *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992), Велимира Терзића (*Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, II, Beograd, 1982), Косте Николића (*Историја Равногорског покрета: 1941–1945*, I, Београд, 2014), Ђорђа Борозана (*Велика Албанија. Порijекло – идеје – пракса*, Београд, 1995) и Драгана С. Ненезића (*Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, Beograd, 1999) које пружају увид у суштину италијанске и немачке политике на Балкану, као и у структуру окупационих система на тлу Југославије, односно Србије. Ту су и монографије Енвера Реџића (*Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija – autonomija BiH i Hitlerov Treći Rajh*, Sarajevo, 1987), односно Марија Верхаса и Божидара Микулчића („*Handžar*". *Borbeni put 13. SS gorske divizije. Borbeni*

put 21. SS divizije „Skenderbeg". Borbeni put 23. SS divizije „Kama", Zagreb, 2018) о СС дивизија „Ханџар" и „Скендербег" у којима су извесну улогу играли и старорашки муслимани.

Политичке биографије важнијих актера ратних догађаја су такође, допуниле наша истраживања. Говоримо о биографијама Косте Пећанца (Момчило Павловић, Божица Младеновић, *Коста Миловановић Пећанац: 1879–1944. биографија*, Београд, 2006), Драгољуба Михаиловића (Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, *Генерал Драгољуб Михаиловић: 1893–1946 биографија*, Београд, 2011) и др. Да бисмо проникли и у италијански окупациони систем на Косову и Метохији, који је неодвојив од оног са територије Старог Раса, окренули смо се радовима појединих албанских историчара. (Marenglen Verli, *Nga Kosova për Kosovën. Profile biografike*, Tirana, 2006; *Reforma agrare kolonizuese ne Kosove*, Tiranne, 1992, и *Shqiperia dhe Kosova. Historia e nje aspirate – Studime historike, kumtesa, dokumente dhe ilustrime*, Tirane, 2007).

Рецимо на крају, да смо велику помоћ у лоцирању бројних локалитета на територији Дежевског и Штавичког среза, добили од антропо-географских студија посвећених Сјеничком срезу и Рашкој области – Мила А. Павловић, *Села Сјеничког краја – антропогеографска истраживања*, Београд, 2009; и Петар Ж. Петровић, *Рашка. Антропогеографска истраживања*, I–II, Нови Пазар, 2010.

У Београду, октобра 2018. године

УВОД

Краљевина Југославија је током краткотрајног Априлског рата (6–17. априла 1941. године) поражена и окупирана од стране сила Осовине. Иако се на први поглед чини да су операције немачких снага и њених савезника текле по плану и лако приведне крају, радило се ипак о опсежној војној кампањи. Врховна команда немачке копнене војске је израдила план напада на Југославију још 1939. године. Тада је испланирана и њена подела између Немачке, Италије, Бугарске и Мађарске. У јулу наредне године је између Италије и Немачке на највишем нивоу одлучено да Југославија у тадашњим границама не може опстати. Дефинитивну одлуку о њеном разбијању донео је немачки кацелар и вођа Трећег рајха Адолф Хитлер (Adolf Hitler), када је наредио напад на Југославију и уништење њене војске. То се десило непосредно после пуча у Београду 27. марта 1941. године.[1]

Четири дана касније, 31. марта, у Бечу је разрађен и план војне акције под шифрованим именом „Одмазда". У Априлском рату су тако учествовале 52 немачке, италијанске и мађарске дивизије, са укупно 870.000 људи. Насупрот њима налазило се око 600.000 војника Југословенске војске (ЈВ). Немачке оклопне трупе које су предводиле напад биле су квалитетније и боље наоружане, имале су више искуства и модернију војну доктрину. Луфтвафе (Luftwaffe) је обезбедио превласт у ваздуху.[2] Због свега наведеног Југославија је у априлу 1941. године окупирана за једанаест дана.

Према општом војно-стратегијском плану пред почетак рата оружане снаге са простора Старог Раса су припадале команди Треће групе армија, чији је командант био генерал Милан Недић. Задатак ових трупа био је да у случају евентуалног сукоба предузму офанзиву против италијанских снага у Албанији и формирају одбрану према немачким снагама у Бугарској.[3] Локално становништво се углавном одазвало мобилизацији, како хришћанско тако и муслиманско. Обвезници из Дежевског и Штавичког среза припадали су 24. пешадијском пуку са седиштем у Косовској Митровици. Он је био саставни део Ибарске дивизије предвођене генералом Александром Димитријевићем. Само

[1] Velimir Terzić, Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza, II, Beograd, 1982, 548–549.

[2] Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992, 109.

[3] V. Terzić, *n. d.*, 252, 707.

из Новог Пазара мобилисано је 800–900 људи. Војници који су били на редовном служењу војног рока борили су се тамо где их је затекао напад. У Косовској Митровици се налазила и Команда војног округа која је била надлежна за Косовскомитровачки, Пећки, Источки, Дренички, Дежевски и Штавички срез.[4]

Већ на почетку Априлског рата, тачније 7. априла, јединице немачке 12. армије, које су из Бугарске упале у Македонију, успеле су да направе дубок продор. Заузевши Скопље истог дана, један део немачких снага је продужио ка Грчкој, један на запад, а један на север ка Косову и Метохији. Иако се налазила у резерви Треће групе армија, Ибарска дивизија је у ноћи 7/8. априла, после пада Куманова, већим делом заробљена. Тиме је велики број војника из новопазарског краја допао ропства већ на почетку рата. Остаци дивизије, пре свега делови 4. пешадијског пука, употребљени су за затварање Качаничке клисуре, где су коначно уништени 9. априла.[5]

Због лоше ситуације на фронту Команда Треће групе армија се повукла у Рашку. Са њом је у ову варош стигао и генерал Недић. Вести о продору Немаца у Македонију и заробљавању великог броја војника стигле су наредних дана у Нови Пазар, Тутин и Сјеницу. Оне су утицале деморалишуће на становништво, а истовремено су биле окидач за почетак субверзивних деловања пете колоне. Слику о неповољном развоју ситуације на фронтовима употпуњавале су породице избеглица из Београда, које су напустиле престоницу после немачког бомбардовања.[6] Грађанима је тешко падало и наређење о замрачењу града, ради избегавања напада из ваздуха. Највише стрепњи изазвала је ипак отворена побуна Арнаута широм Косова и Метохије, која је почела са првим поразима ЈВ.

Делови немачке 9. оклопне дивизије су 11. априла заузели Приштину и покушали да се пробију ка Косовској Митровици и Пећи. Тај покушај није имао успеха. Ради што ефикасније одбране поверене му територије, генерал Недић је истог дана организовао Суворечки, Пећки, Новопазарски, Рашки и Косовскомитровачки војни одред. Они су стављени под команду новоформиране Команде Санџачке војске са седиштем у Новом Пазару. Њен задатак је био да заустави даље продирање немачких снага преко Косова и Метохије,

---

[4] Историјски архив „Рас" Нови Пазар (ИАРНП), фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 91; V. Terzić, *n. d.*, 256, 709; *Нови Пазар и околина*, Београд, 1969, 306; *Kosovska Mitrovica i okolina*, Kosovska Mitrovica, 1979, 247; Nebojša Stambolija, Izveštaj o stanju u Kosovskoj Mitrovici i okolini aprila 1941. godine, *Istorija 20. veka*, 3, 2012, 225; Миодраг Радовић, Ратни војни заробљеници са подручја среза Дежевског у Другом светском рату, *Новопазарски зборник*, 16, 1992, 131.

[5] М. Радовић, Ратни војни..., 132; *Kosovska Mitrovica i okolina*..., 248.

[6] Историјски архив Краљево (ИАК), фонд 420, Збирка Народноослободилачке борбе (НОБ), кут(ија) 14, Реферат Сава Чукановића, Хроника Сјенице, 178; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 91; Мирко Ћуковић, *Санџак*, Београд, 1964, 42.

као и да на терену обезбеди ред и мир.[7] Ове снаге су одмах „бачене у ватру". Врховна команда ЈВ је 12. априла наредила заповеднику Санџачке војске да поврати Приштину и настави продор према Качанику. Поред тога, у Косовску Митровицу су послате јединице Јуришне (четничке) команде. Један део је био распоређен и у Новом Пазару. Ове снаге требало је да делују према Качанику, али су у ствари употребљене против побуњених Албанаца.[8] Иако су Немци одбили поменути контранапад, Новопазарски и Косовскомитровачки одред су још неколико дана успешно блокирали њихов продор са Косова у Ибарску долину.

На тим положајима су и дочекали мировне преговоре са Немцима 15. и 16. априла. Врховна команда ЈВ обавестила је о томе све потчињене јој снаге и наредила обуставу акција против непријатеља. То, међутим, јединице из Студенчког, Дежевског и Косовскомитровачког среза нису прихватиле, па су наставиле да пружају отпор окупатору.[9] Такво стање ипак није потрајало. Немачка 294. пешадијска дивизија је 15. априла заузела Рашку, док је наредног дана 60. моторизована пешадијска дивизија сломила одбрану последњих остатака Санџачке војске и окупирала Нови Пазар, Косовску Митровицу и Сјеницу. На дан капитулације, 17. априла, делови 60. дивизије су из Новог Пазара ушли у Тутин, а они из Косовске Митровице у Ибарски Колашин.[10]

Тако је цео простор Дежевског, Штавичког, Косовскомитровачког и Студеничког среза био окупиран као и остатак Србије. Немачке власти су 20. априла увеле војноокупациону управу на челу са генералом авијације Ферстером (Förster), кога је 9. јуна заменио генерал Шредер (Shredder). На позицији војног команданта Србије се од 27. јула до 19. септембра 1941. године налазио генерал Данкелман (Dankelmann), пре него што је ту функцију

[7] Два дана касније 13. априла 1941. године, Врховна команда ЈВ наредила је да поменуте трупе делују линијом Нови Пазар – Тутин – Беране – Матешево и Нови Пазар – Сјеница – Пријепоље – Колашин. База ових трупа је требало да буде у Прибојском срезу. V. Terzić, *n. d.*, 387, 426.

[8] *Kosovska Mitrovica i okolina*..., 248.

[9] Војни архив Србије (ВА), Недићева архива (НДа), кут. 20А, ф(асцикла) 1, док(умент) 1, 14–15.

[10] V. Terzić, *n. d.*, 456; Тихомир Д. Ђорђевић, *Рашка и околина*, Рашка, 1987, 349; Драгош Радуловић, *Рвати кроз векове*, Рашка, 2008, 194; Бранислав Божовић, *Партизански одреди – Копаонички, Шаљски и Ибарски*, Београд, 1981, 31; Благоје Бишевац, Страдање становништва Старог Колашина у Другом светском рату, *Косово и Метохија у Другом светском рату. Седам Деценија касније*, Косовска Митровица, 2016, 111; Ејуп Мушовић, *Тутин и околина*, Београд, 1985, 85; *Kosovska Mitrovica i okolina*..., 248; у реферату Миодрага Радовића „Хроника Новог Пазара и околине", која се чува у Историјском архиву „Рас" у Новом Пазару, као датум уласка немачких трупа у Нови Пазар наводи се 17. април 1941. године. Исто време окупације наводи се и у монографији „*Нови Пазар и околина*", односно књизи „*Санџак*" аутора Мирка Ћуковића, где још стоји да су немачке јединице истог дана ушле и у Сјеницу. ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-у, II, 97; *Нови Пазар и околина*..., 308; М. Ћуковић, *н. д.*, 47.

преузео, по директном Хитлеровом наређењу, генерал Франц Беме (Franz Böhme). Коначно, после гушења устанка у Србији ову надлежност на дужи временски период преузима генерал Паул Бадер (Paul Bader).[11]

Поред војне надмоћи, брзој победи Немачке и њених савезника допринело је и деловање припадника пете колоне, који су ометали нормално функционисање војске и државе током ратног стања. Најорганизованија група саботера на простору Старог Раса налазила се у Новом Пазару. Као њени чланови наводе се: инжењер у градској хидроцентрали Стефан Фишер и његова супруга Марија, у чијој кући се група састајала, лекар Михајло Јермаков, апотекар Здравко Салингер, аутомеханичар Бела Ладањи и његова супруга Марија, народни посланик Аћиф Хаџиахметовић Бљута, његов зет, поштански службеник, банкар и трговац Ахмет Даца, индустријалац Бахрија Абдурахмановић и трговац Ејуп Љајић.[12]

Они су одржавали везе са албанским прваком из Косовске Митровице Џафером Девом, сарадником немачке војно-обавештајне службе (Abwehr/Абвер), од кога су добијали инструкције и обавештења о кретању немачких трупа.[13] Ширили су дезинформације и панику по вароши и припремали свечани дочек немачким јединицама. У граду није било већих инцидената, осим што су пред крај рата непознати починиоци убили једног војника јеврејског порекла, чији је леш бачен у реку Рашку.[14] Генерал Милан Недић је због све чешћих субверзивних деловања против ЈВ, пре свега на Косову и Метохији где је буктала арнаутска побуна,[15] 8. априла у Рашки наредио бив-

[11] Ненад Антонијевић, *Косово и Метохија 1941–1945. година – Ратни* злочини, Београд, 2017, 179–180.

[12] ВА, Војни судови, Војни суд дивизијске војне области за Санџак, Пресуда бр. 6 од 19. јануара 1945. године, 1–2; Архив Југославије (АЈ), фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (ДКРЗ), ф. 83, 403–405, 411–412, 422–423; Исто, ф. 550, инв(ентарски) бр(ој) 1540, 96–104; ИАРНП, фонд 283, Збирка докумената о радничком покрету и Народноослободилачком рату 1912–1945. године (НОР), Сећање Шеваљевић Стевана – Стева: „Деловање Комунистичке партије Југославије у Новом Пазару и околини у периоду септембар 1940 – мај 1941. године", 5; ИАК, фонд 412, Лични архивски фонд Тихомира Д. Ђорђевића (ТЂ), кут. 38, Ратник дневник Тихомира Ђорђевића за 1941. и 1942, 24–26; *Нови Пазар и околина*..., 304.

[13] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, Реферат Вукомана Ћулафића, Четничка организација на терену среза Дежевског у Другом светском рату, 13–14; *Kosovska Mitrovica i okolina*..., 249.

[14] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 94.

[15] У организовању побуне учествовали су једнако Арнаути и Немци. Она је захватила Дренички, Вучитрнски, Косовскомитровачки, Пећки, Гњилански, Грачанички и Подгорски срез (Сува Река). Према проценама среског начелства у Косовској Митровици број одметника је износио неколико хиљада, међу којима су били и дезертери из ЈВ. Албанци су у Призрену 10. априла опљачкали војна складишта и куће српских колониста у околини вароши. У Приштини су такође опљачкали све магацине. Захваљујући великој количини прибављеног оружја почели су да нападају јединице ЈВ у одступању,

шем народном посланику и сенатору Тихомиру Шарковићу да искористи своје добре односе са муслиманским и албанским првацима из међуратног периода ради смиривања ситуације.

Пошто је био нераспоређен, Шарковић је као резервни потпуковник прикључен оперативном делу штаба Треће групе армија са задатком да се креће територијом Ђаковица – Косовска Митровица – Нови Пазар – Сјеница – Пријепоље – Пљевља и утиче на муслимански живаљ да не омета кретање јединица ЈВ, не убија и не пљачка војнике, као што је то био случај за време повлачења српске војске кроз ове крајеве 1915. године. Због тога је Шарковић за неколико дана аутомобилом обишао све поменуте срезове. Према његовом сведочанству, успео је да обезбеди „бесу" од водећих муслимана из Старог Раса да припаднике ЈВ нико неће дирати.[16]

После првих пораза југословенских снага неки обвезници са простора Дежевског и Штавичког среза се враћају кућама.[17] Једном приликом је жандармерија у Нови Пазар спровела око 60 војника, већином муслимана, који су били оптужени за дезертерство. Требало је да се изведу пред Преки суд, али он до капитулације није формиран. Локалне власти покушале су да се застрашивањем муслиманског живља супротставе раду саботера и спрече даља бекства. У град који је добро памтио насиље Косте Пећанца и његових људи над мухамеданцима после Првог светског рата, доведени су четници Јуришне команде. По граду је кружила вест да је у жандармеријској станици наводно био направљен списак на којем су се налазила имена 40 виђенијих муслимана мештана које би требало ликвидирати. Председник Четничког удружења за Дежевски срез, адвокат Душан Давидовић, као и сенатор Тихомир Шарковић, издејствовали су да се ова четничка једница измести према Метохији, тако да није било никаквог насиља над припадницима исламске вере у Новом Пазару.[18]

Истовремено, упркос Недићевим и Шарковићевим настојањима, почињу напади муслиманских разбојника на мање групе војника ЈВ који су

касарне (као што је то био случај у Пећи) и жандармеријске станице. Пресретали су, пљачкали и убијали мање групе војника и цивила који су бежали према северу. У борби са њима погинуло је много војника и жандарма, укључујући и официре. Дана 14. априла дошло је до масовних антисрпских манифестација албанског становништва у Призрену, Пећи и Ђаковици, где је улазак немачких јединица пропраћен врло свечано. Напади Арнаута наставили су се и после капитулације Југославије сукобима са жандармеријом, која је већим делом била разоружана од Немаца. Њихове акције су коначно заустављене од стране окупаторских власти 22. априла, када је страдало и неколико немачких војника. ВА, НДа, кут. 20А, ф. 1, док. 1, 13, 17; B. Petranović, *n. d.*, 245.

[16] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Белешке Тихомира Шарковића о стању у Косовскомитровачком и Дежевском срезу 1941. године, 1.

[17] За време Априлског рата око 380 војника из Дежевског среза се пријавило Сухопутној станици у Новом Пазару. М. Радовић, Ратни војни..., 133.

[18] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 93–94; *Нови Пазар и околина*..., 307.

покушавали да се врате кућама. Само на Пештеру и даље широм Штавичког среза разоружано је и опљачкано око 30 војника.[19] Одметничке банде су се појавиле и у Сјеничком срезу. Њихови припадници, већином муслимани из Кладничке општине, пресретали су и убијали војнике који су покушавали да пређу преко Јавора у централну Србију.[20]

Окупацијом Ибарске долине и Дежевског среза немачка војска је приграбила доста ратног плена – оружја, муниције, разне друге војне опреме, горива, животних намирница, коња, запрега, новца, итд. Заплењена су и сва моторна возила и аутомобилски материјал на који се наишло. Исто тако, заробљен је већи број југословенских војника, подофицира и официра највишег ранга. Приликом уласка Немаца у Рашку заузето је слагалиште артиљеријске муниције и заплењени су бројни топови и други ратни материјал, а немачки војници су се упустили у пљачку дућана по граду.[21] У Новом Пазару су исте окупаторске јединице заробиле, поред доста лаког наоружања и војне опреме (униформе, обућа, ћебад, шаторска крила, торбице, порције, чутурице), већи број припадника ЈВ, међу којима је било око 300 официра из разних јединица.[22] Команда немачке 60. дивизије је стога један од сабирних логора за ратне заробљенике (поред Косовске Митровице, Приштине и Пећи), као и војних магацина (поред Сјенице, Рашке и Пећи) у којима је складиштила трофејно оружје и остале заплењене ствари, сместила управо у Нови Пазар.[23]

Са подручја Дежевског среза је у заробљеништво одведено 914 војних обвезника и то 646 Срба, 264 муслимана и четворица Јевреја. Они су заробљени широм Југославије, највише у Македонији, око Куманова, Скопља и Петровог Села и у долини Ибра.[24] У сукобима са непријатељским јединицама притом је погинуло 35 војника (15 Срба, 17 муслимана и тројица Јевреја). Из Штавичког среза Немци су у логоре послали најмање 86 лица и то 80 муслимана и шесторицу Срба.[25] У Сјеници је разоружавање неколико сто-

[19] Као вође разбојника помињу се Омер Кута, Ариф Шкријељ и Фаик Бахтијаревић. Војнике су због опреме пљачкали и сељаци. ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, 127–128.

[20] Исто, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, 183.

[21] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1946. године, Ратни дневник април–мај 1941. године, 27, 32; V. Terzić, *n. d.*, 460.

[22] У Сухопутној станици у Новом Пазару коју је водио Десимир Ивковић, током Априлског рата регистровано је 15.000 војника из разних јединица, што најбоље сведочи о хаосу који је захватио ЈВ. Известан број је остао у вароши све до доласка Немаца. М. Радовић, Ратни војни..., 133.

[23] ВА, микрофилмови, Frajburg, f. 34/5–7; Исто, f. 32/628–629.

[24] У овај број нису урачунати заробљени регрути из Никољачке, Врачевске и Рајетићке општине Дежевског среза. М. Радовић, Ратни војни..., 131–132, 135–136.

[25] Архив Србије (АС), збирка Безбедносно информативне агенције (БИА), збирка бр. 175,

тина југословенских војника и официра трајало је више од 48 часова. Да би њихово понижење било веће, спровођено је јавно, по дану, испред војних објеката у вароши. Током овог процеса део заробљеника је успео да умакне из Сјенице. Немцима су ипак у руке пали магацина оружја који су у град били премештени из Краљева.[26]

Будући да је ЈВ била у расулу и локално становништво је почело да узима оружје, ратну опрему и храну, како због личних потреба, тако и из патриотских побуда. Сеоско становништво из новопазарског краја разграбило је велику количину оружја које је војска оставила нечуваним. У вароши је неколико комуниста упсело да из касарне извуче одређену количину наоружања.[27] Сведочанства о разношењу државне својине оставио је Тихомир Ђорђевић, учитељ из Рашке. У својим дневницима он наводи да се дуж пута Рашка – Нови Пазар могао видети велики број олупина моторних возила југословенских јединица и групе сељака како покушавају да размонтирају још увек употребљиве делове. Отуђени су и сви коњи комадних јединица, који су касније узети сељацима од стране немачког окупатора. Ђорђевић бележи и да су чиновници ратне благајне у Рашки пред капитулацију сами себи исплатили 20 плата унапред (тако да су појединци добили и по 50.000 динара) и на тај начин бесправно разделили новац намењен ЈВ.[28]

Традиционално добро наоружани становници Пештера током Априлског рата су имали прилику да обнове залихе. Као што је наведено, у рејон Сјенице је дотеран садржај војних магацина из Краљева и околине. Према неким сведочанствима, наоружање и муниција које су узели грађани подмиривала је потребе целог пешадијског пука. Ово иницијално наоружавање становништва умногоме ће утицати на развој догађаја у Сјеничком срезу током рата. Становници Сјенице су такође откупљивали малокалибарско оружје и другу спрему, дајући за њих храну, новац и(ли) војницима преко потребна цивилна одела. Док је један део грађана односио брашно из магацина у вароши, други су отуђивали коњске и воловске запреге заостале током неорганизованог повлачења ЈВ.[29]

Муслиманске банде, ф. Тутин, док. Списак лица која су прошла кроз непријатељске војне заробљеничке логоре и лица која су у току окупације била хапшена и затворена од стране окупатора па су се вратила у земљу, 1–9; Миодраг Радовић, *Људске и материјалне жртве Новог Пазара и Дежевског среза у Другом светском рату*, Нови Пазар, 1994, 55.

[26] ИАК, фонд 420, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, 178, 182; Станко Равић, Партизански напад на Сјеницу 22. децембра 1941. године, *Наша Прошлост*, 1971/1972, 50.

[27] ИАРНП, фонд 283, НОР, Станко Равић, Сјеничка партизанска чета 1941. године, 9; Исто, Сећање Шеваљевић Стевана – Стева: Деловање Комунистичке партије Југославије у Новом Пазару и околини у периоду септембар 1940 – мај 1941. године, 8.

[28] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1946. године, Ратни дневник април–мај 1941. године, 21, 23, 28.

[29] ИАК, фонд 404, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, 182–183; С. Равић, н. д., 50.

Немачком завојевачу је у неким старорашким варошима приређена и добродошлица. Окупација је најсвечаније пропраћена 16. априла у Новом Пазару. Дочек је био унапред припремљен од стране поменуте групе петоколонаша из града који су преко Косовске Митровице, где је такође организована свечана манифестација,[30] добили вест о термину доласка Немаца. Нови Пазар је за ту прилику био искићен немачким заставама, а на улазу у насеље је био постављен славолук. Пред јединице немачке 60. моторизоване пешадијске дивизије у предграђе је изашла група муслимана коју су предводили Аћиф Хациахметовић Бљута и Стефан Фишер. Са собом су имали неколико застава Трећег рајха. Улазак немачке моторизације, укључујући и тенкове, у Нови Пазар трајао је око 90 минута. На улицама их је дочекало 2000–3000 муслимана. Окупаторски војници су „публици" делили чоколаде, бомбоне, дуван и сл. Затим се немачка поворка сместила у касарне поражене ЈВ.[31]

По уласку у Нови Пазар један део ових снага наставио је за Сјеницу. Чувши за долазак Немаца, становништво се повукло у куће, а радње и дућани су били затворени. Није било никаквог дочека окупатору.[32] Наредног дана, 17. априла, једна мања немачка јединица је отишла у правцу Тутина. Тамо је разоружала жандармеријску станицу и без помпе се убрзо вратила у Нови Пазар. Половином јуна 1941. године окупацију Штавичког среза су преузели Италијани.

[30] Велика маса Арнаута свих старосних доба је 16. априла изашла на улице града. Сви су носили ћулафе на главама, а у рукама немачке, италијанске и албанске заставе. Клицали су Хитлеру и Немачкој, а узвикивали пароле против Срба и Југославије. ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, Писмо насловљено на „Драги Тошо" од Н. Н. лица које се односи на опис приређених манифестација у част доласка окупаторске власти на подручју Косовске Митровице и успостављање албанске власти, 1.

[31] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 97–99; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 14.

[32] Исто, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, 180.

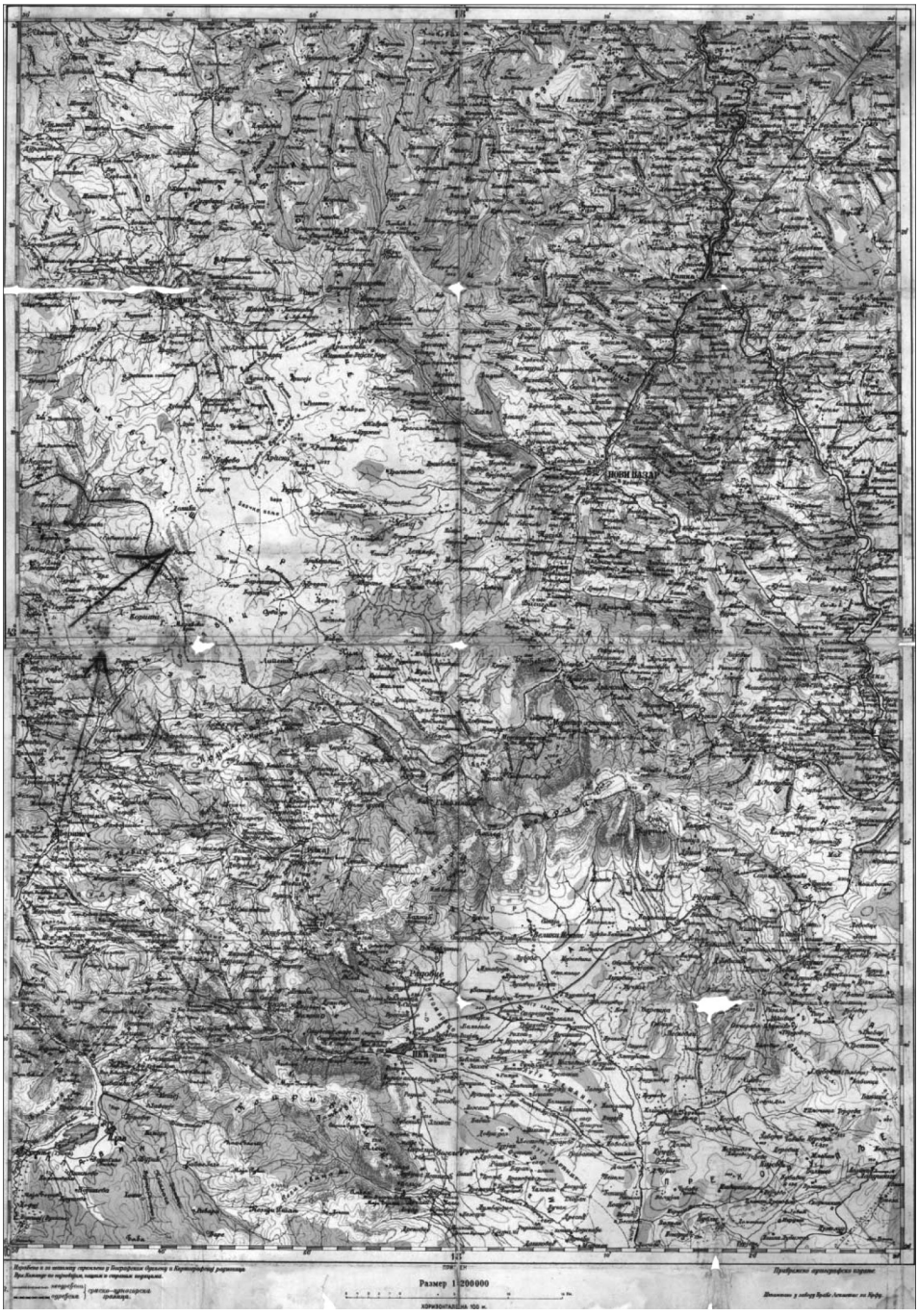

Слика 1. *ратна карта Дежевскоī, Штавичкоī среза и Ибарскоī Колашина (ВА, ЧА, кут. 244, ф. 1, док. 9)*

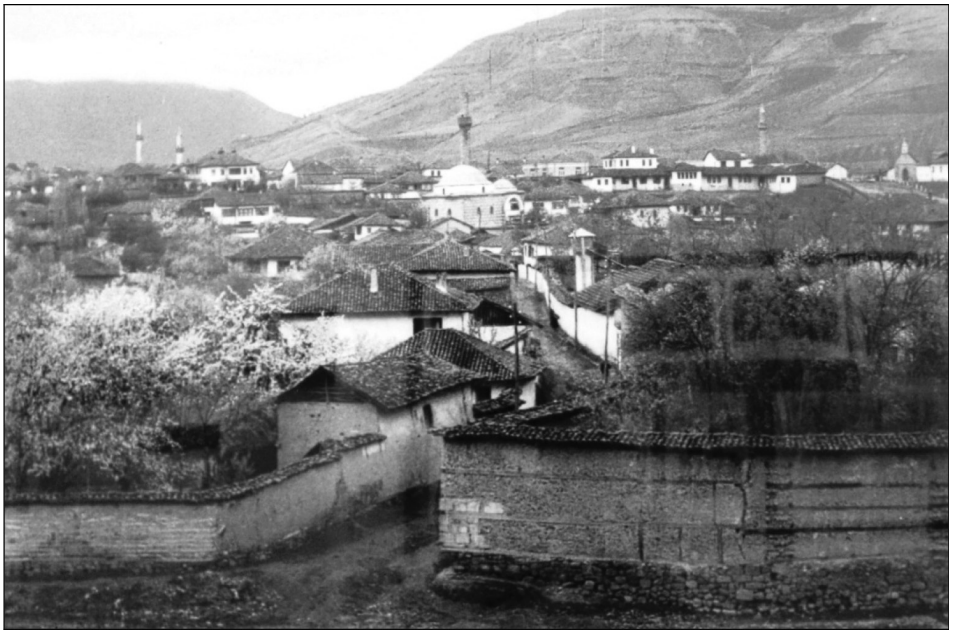

Слика 2. *Нови Пазар током Другог светског рата (ИАРНП, Збирка фотографија, ин. бр. 1)*

Слика 3. *Улица Подхенек у Новом Пазару 1943. године (ИАРНП, Збирка фотографија, ин. бр. 1)*

Слика 4. *Припадници окупаторске немачке војске у Новом Пазару (ИАРНП, Збирка фотографија, ин. бр. 1)*

Слика 5. *Припадник немачке војне полиције (фелджандармерије) негде у Дежевској срезу (ИАРНП, Збирка фотографија, ин. бр. 1)*

Слика 6. *Група италијанских војника дивизије „Пуље“ са цивилима у Штавичком срезу (АС, Ж-30, кут. 193, ф. VI)*

Слика 7. *југословенскиофициири из Студеничкоī среза у заробљеништву у Немачкој (АС, Ж-30, кут. 4, ф. 4)*

1941. ГОДИНА

Од слома Краљевине Југославије немачка и италијанска дипломатија су тајним каналима радиле на обезбеђивању сопствених војних, политичких и поготово економских интереса везаних за „Трепчу". Главни италијански инструмент били су локални Албанци и муслимани политички усмерени према њиховом протекторату „Великој Албанији". Немци су потоњима, стога, морали повлађивати, али само до мере која би их држала у зависном положају, што се најбоље видело током преговора око формирања Косовске области. Успостављање албанских власти у Новом Пазару потпуно се поклапа са матрицом по којој је она формирана у градовима широм Косова и Метохије. Она је била заснована на шовинистичким начелима са примесама средњовековне друштвено-социјалне структуре и политике поништавања културног и етничког порекла локалног живља. У Сјеничком срезу је с друге стране тај процес ишао спорије и другачије, па није изградио институционалне темеље отпорне на војне и политичке потресе тог времена.

Близина Штавичког среза Метохији и Новом Пазару, као и касни долазак окупаторских трупа, дали су локалним муслиманима замајац у процесу прикључења његове територије албанској држави. Услед тога, све оно што није урађено у Дежевском или Сјеничком срезу, примену је нашло у Штавичком, а Тутин постаје одашиљач албанског утицаја према њиховим центрима, Новом Пазару и Сјеници. Агресивност муслимана упарена некада са намерном, а некада са спонтаном незаинтересованошћу италијанских власти за овај простор, представљаће леталну комбинацију за локално српско становништво. Ова формула имала је за циљ њихово потпуно одстрањивање из Штавичког, али и околних срезова, и временом ће се показати као врло учинковита.

Последњи месеци 1941. године донели су Дежевском и Студеничком срезу велику неизвесност и страдање, као последице рата на верској и етничкој основи. Овај конфликт представља клицу дуготрајних политичких, економских и социјалних разилажења локалног хришћанског и муслиманског живља. Окидач су овога пута биле одлуке албанских власти у Новом Пазару. Увођењем Албанаца са Косова и Метохије у сукоб, локални спор добија шире размере који су запретили да угрозе сам егзистенцијални опстанак хришћанског становништва. Први корак албанско-муслиманске снаге су учиниле на подручју Ибарског Колашина, уз прећутну подршку немачког и италијанског окуптора. Повлачење Немаца почетком октобра представља

следећу етапу током које је требало припојити Нови Пазар и Дежевски срез Албанији. За постизање тог циља биле су кључне две ствари: довести италијанску војску у варош и одстранити „реметилачки" фактор, тј. етнички очистити Дежевски срез од српског живља. Политика масовног прогона изазвала је спонтану оружану реакцију, будући да су Срби већ били под оружјем ради борбе са окупатором – из које су муслимани изостали.

Две опсежне војне операције према Новом Пазару, као и један мањи окршај у његовом предграђу, били су од стране локалних четничких команданата лоше припремљени и изведени. Контранапад албанско-муслиманских снага на Рашку показао се конкретнији и успешнији. У насталој ситуацији окупаторске власти су превасходно штитиле сопствене интересе, гледајући да ратни хаос искористе у међусобној борби за моћ и ресурсе. Њихова политика је наступала са колонијалних позиција одакле су и Италија и Немачка званично позивале на мир, а тајно потпиривале сукобе, не обазирући се на огромна људска и материјална страдања покореног становништва.

Разграничење између Немачке и Италије

Хитлерове „Привремене смернице за поделу Југославије" од 12. априла 1941. године нису јасно одредиле где ће пролазити линија разграничења између Италије и Немачке на Косову и Метохији.[33] Стога су Италијани на преговорима у Бечу затражили да цео простор, укључујући Косовску Митровицу са рудником „Трепча", буде припојен њиховом протекторату „Великој Албанији", који је био у настајању (проглашена крајем јуна). Немачка је насупрот томе, водећи се сопственим економским интересима, желела да „Трепча",[34] као и остали битнији рудници на Косову и у Македонији буду у њеном поседу. Берлин је морао да води рачуна и о задовољењу територијалних претензија Бугарске које су се на више места преклапале са италијанским. Према споразуму између министара спољних послова Трећег рајха и Италије, Јоакима фон Рибентропа (Joachim von Ribbentrop) и грофа Галеаца Ћана (Galeazzo Ciano) постигнутим 21. и 22. априла у Бечу,[35] косовскомитровачки крај са својим рудницима задржала је Немачка, припојивши га окупираној Србији, док је остатак Косова припао Италији.[36]

---

[33] *Kosovska Mitrovica i okolina*..., 256.

[34] Њени рудници су подмиривали око 30% целокупне немачке ратне потражње у олову и цинку. ИАРНП фонд 283, НОР, Извештај о ситуацији у Округу митровачком и Јужној Србији везано за аграрну реформу у јужној Србији, 1942, 3.

[35] Милутин Живковић, *Независна држава Хрватска у Србији 1941. Усташки режим у Прибоју, Пријепољу, Новој Вароши и Сјеници (април-септембар 1941)*, Београд, 2018, 37.

[36] Требало би поменути да су рудници „Трепче" прешли у руке Немаца без икаквих проблема,

Демаркациона линија између немачке и италијанске окупационе зоне у Југославији, коју је на основу овог договора Хитлер повукао 24. априла, једним делом је ишла правцем: Сјеница – Нови Пазар – Косовска Митровица – железничком пругом Косовска Митровица – Косово Поље – Урошевац – линијом Урошевац – Призрен. Сви градови и саобраћајнице су имали да остану под немачком управом. На тај начин су Немци границу проширили више него што је првобитно било договорено. Због тога је одлучено да комисије за разграничење 2. немачке и 9. италијанске армије на лицу места одреде дефинитивну линију. После њиховог састанка у Косовској Митровици почетком маја извршена је измена демаркационе линије на продручју Косовске Митровице, са циљем да се сходно немачким интересима од овог подручја створи једна економска целина. Уговор је потврђен 9. маја. Италијанска страна је заузврат добила Призрен и Урошевац, а онда и рејон Приштине и простор источно од ње, у који су италијанске посадне трупе ушле почетком јуна. Тако су у немачкој окупационој зони остали Косовскомитровачки, Вучитрнски и Лапски срез, који су припојени Србији, док је остатак Косова и Метохије припао Италијанима.[37] Ово се није односило на делове Гњиланског и Урошевачког среза, Качаник, Витину и Сиринићку жупу које су придодате Бугарској.[38]

Италијанску окупациону зону запоселе су јединице 38. фантеријске дивизије „Пуље" (Puglie),[39] која је на Косову формирала неколико гарнизона

односно да британски управитељи пре и током Априлског рата нису на постројењенима учинили ниједну диверзију. Тако је углавном било и током рата. *Nemačka obaveštajna služba*, knj. IV, Beograd, 1959, 832.

[37] Dragan S. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, Beograd, 1999, 68–69; V. Terzić, *n. d.*, 552; Ali Hadri, Okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 2, 1965, 40.

[38] Радослав Ђ. Гаћиновић, *Насиље над Србима у XX веку, Узроци и последице*, II, Пирот, 2017, 207; Али Хадри, Албанска народност у Југославији од 1918. до 1941. године и њено учешће у НОБ Југославије, *Из историје Албанаца*, зборник радова, Београд, 1969, 192.

[39] Седиште 38. пешадијске брдске дивизије „Пуље" било је у граду Конељано, у близини Тревиза. Њен састав чинили су: 71. пешадијски пук, 72. пешадијски пук, 15. артиљеријски пук и 38. минобацачки батаљон, а били су јој потчињени 115. легија црнокошуљаша (са 115. и 120. батаљоном) и, од 1943. године, 1. пук „Албанских стрелаца" састављен од Албанаца са Косова и Метохије. Настала је у мају 1939, али њени зачеци иду све до 1862. године када је формирана истоимена бригада. У њеном саставу су тада били 71. и 72. пешадијски пук. Јединица је учествовала у Првом светском рату. Половином маја 1939. године бригада је ојачана и претворена у дивизију. Обављала је гарнизонске задатке на северу Италије до краја фебруара 1941. године, када је послата у Албанију. У марту је узела учешће у рату са Грчком, али је претрпела осетне губитке и стога убрзо бива повучена у Дубровник. После окончања сукоба са Грчком и Југославијом, премештена је у италијанску зону на Косову и Метохији. У својству окупационих трупа тамо остаје све до краја септембра 1943. године, када је расформирана од стране Немаца. Команданти дивизије били су: генерал Марио Марђиноти/Mario Marghinotti (јун 1940 – 1. новембар 1941), генерал Алберто Д'Апонте/Alberto D'Aponte (1. новембар 1940 – 30. априла 1941), генерал Федерико Д'Арле/Federico D'Arle (30. април 1942 – септембар 1943) и генерал Луиђи Клерико/Luigi Clerico (септембар 1943). *Bolletino dell'Archivio dell'Ufficio Storico*, II, 3–4, Roma, 2002, 279.

сврстаних у тзв. „Подсектор Косово".[40] Цела територија је 12. августа припојена албанском протекторату,[41] чиме је званично рођена „Велика Албанија". Они је сада имала 42.469 км^2 са 1.756.000 становника, за разлику од дотадашњих 28.748 км^2 и 1.122.000 житеља. Нови крајеви су стављени под управу Високог комесаријата за Косово, Дебар и Стругу, чије ће функције почетком децембра 1941. године преузети Министарство за ослобођене крајеве. Албанске власти су организовале три префектуре (округа) на Косову, са центрима у Приштини, Призрену и Пећи. Оне су у свом саставу имале 14 потпрефектура (срезова).[42] На том простору је према италијанским подацима из 1941. године живело 438.049 становника, од тога 308.538 муслимана (70,3%) и 129.511 хришћана – 112.570 православаца (25,7%) и 16.941 римокатолик (4%).[43]

Немци су наставили да користе пругу Косовска Митровица – Скопље, као и да експлоатишу сировине из појединих рудника у италијанској и бугарској зони. Министарство привреде Рајха и разни стручњаци се нису сложили са насталим променама на демаркационој линији. Указивано је да су рудници у околини Приштине припали Италијанима, укључујући за погон „Трепче" важан рудник угља „Обилић". Стога су предлагане нове корекције граничног појаса. Ни Италија није била задовољна постигнутим решењем. Ван њеног поседа остали су главни рудници у околини Косовске Митровице, односно у долини Ибра[44] код Рашке. Стога су се у наредном периоду оба

---

[40] Јануара 1942. године гарнизони ове дивизије налазили су се у: Призрену, Приштини, Пећи, Ђаковици, Урошевцу, Косовом Пољу, Гњилану, Србици, Рожају, Тутину, Мурини, Чакору и Плаву. Archivo dell'Ufficio storico Stato maggiore dell'Esercito (AUSSME), 38. divisione „Puglie", bus(ta) N–3/594, Presidi esistenti nel territorio della divisione, 1–2; Arkivi Qendror Shtetetor (AQSh), fondi 149, v(iti) 1943, d(osjet) II-44, 2.

[41] Италија је окупирала Албанију између 7. и 14. априла 1939. године. У земљи где је 85% становништва живело на селу, завојевачу се супротставило само 14.000 албанских војника, што довољно говори о њеној слабости. Краљ Ахмед Зогу је већ 7. априла, на Велики петак, побегао у Атину, а затим преко Истанбула отишао у Лондон где се задржао до краја рата. Више се никада није вратио у Албанију. Дана 12. априла од Италијана формирана Уставотворна скупштина изгласала је његову детронизацију и укинула важећи устав. Затим је проглашена персонална унија са Италијом. Пар дана касније, Зогуова круна је „понуђена" савојској династији, па је Виторио Емануеле III (*Vittorio Emanuele*) 4. јуна „подарио" нови устав Албанцима. По њему је државом управљао краљевски намесник, али уз подршку локалне владе на чији су састав, наравно, пресудно утицали Италијани. Нешто раније, 23. априла, формирана је Фашистичка партија Албаније (ФПА). При Министарству спољних послова Италије основан је Државни секретаријат за Албанију. На њеној територији се затим разместила италијанска 9. армија, којој је прикључена и малобројна Зогуова војска. А. Хадри, н. д., 213–214; Б. Бишевац, Страдање становништва..., 111; Петер Бартл, *Албанци од средњег века од данас*, Београд, 2001, 214–217.

[42] Dragan S. Nenezić, *n. d.*, 143, 147; П. Бартл, *н. д.*, 221.

[43] Marenglen Verli, *Shqiperia dhe Kosova. Historia e nje aspirate – Studime historike, kumtesa, dokumente dhe ilustrime*, Tirane, 2007, 422–423.

[44] Владан Виријевић, *Студенички срез 1918–1941. Друштвено-економске и политичке прилике*, Рашка, 2000, 66–68.

такмаца трудила да поправе своје позиције, користиће у овој политичкој игри албанско и српско становништво као пионе.[45]

Формирање Косовске области

Припајање целог простора Косова и Метохије, а уз то и Дежевског, Штавичког и Сјеничког среза, албанској држави, њиховим првацима је обећано од стране Немаца још по завршетку Априлског рата.[46] Иако је та одлука брзо суспендована она ће послужити као основа политичког деловања водећих албанских квинслинга у току целе окупације. Као главни протагонисти укључења косовскомитровачке области у „Велику Албанију" јављају се: Ферат-бег Драга, његов син и будући председник Албанског народносног савеза (АНС) – Али Драга, професор Бедри Пејани и Рецеп Митровица (двојица последњих одмах по окупацији са Косовским комитетом долазе у Косовску Митровицу из Албаније),[47] капетан Бајазит Бољетини и др. Они су тесно сарађивали са владом у Тирани, коју је формирао „ватрени националиста" Мустафа Круја, односно са Цивилним комесаријатом за Косово, Метохију, Санџак, Дебар и Стругу, основаним током маја 1941. године. На његовом челу био је Фејзи Ализоти. Задатак ове институције била је организација управних власти у Албанији новоприпојеним областима.[48]

Преко поверљивих Арнаута из косовскомитровачког краја и агената њихове војно-обавештајне службе (SIM), Италијани су усмеравали арнаутско становништво у правцу припајања косовскомитровачког, вучитрнског, подујевског, новопазарског и сјеничког краја „Великој Албанији". За ову акцију ангажована је и фашистичка пропагандна машинерија. Она је подстицала мегаломанске планове проширења албанске државе све до линије: Западна Морава – Ниш – Скопље – долина Вардара – Арта (на западу Грчке).[49] На правцу према Лиму граница је требало да достигне Барску општину Бијелопољског, село Кађево у Милешевском срезу и планину Јавор у Мора-

[45] Италијански инжењер Дино Гардини (Dino Gardini) је у једној научној студији, коју је 20. априла 1941. године представио Бениту Мусолинију (Benito Mussolini), наводио да би залихе олова и цинка у концерну „Трепча" потпуно могле намирити потражњу италијанске привреде за овим металима. По њему би Италија са контролом овог рудника постали водећи извозник олова и цинка, што би ојачало њен положај на европском тржишту. ВА, микрофилмови, NAV – i – T – 821, r(olna) 129, 461–476.

[46] Zbornici NOR-a, tom. XII, knj. 1, 52–55.

[47] А. Хадри, н. д., 196.

[48] Ђорђе Борозан, *Велика Албанија. Поријекло – идеје – пракса*, Београд, 1995, 302; П. Бартл, *н. д.*, 221.

[49] Hrvatski Državni Arhiv (HDA), fond 227, Ministarstvo vanjskih poslova (MVP), Vrlo tajni spisi 1941. godina, 229/41, Izveštaj vojnog izaslanika NDH iz Sofije 13. decembar 1941. godine, 1.

вичком срезу.[50] Италијани су такође помагали организовање разних манифестација Арнаута и муслимана посвећених окупатору и Албанији, писање петиција, слање делагација у Београд или Рим, итд.[51] На овом месту би требало истаћи да влада у Риму и поред све пропаганде у корист великоалбанске државе није истој, из сопствених интереса, припојила Чамерију, односно окупиране делове грчке области Епира насељене албанским живљем.[52]

На ове субверзивне акције фашистичког савезника Немачка је реаговала формирањем сопствене струје међу локалним Албанцима. Истој је дат снажан замајац на остваривању зацртаних циљева унутар окупиране Србије. Током јуна албанска делегација из Косовскомитровачког и Дежевског среза одлази у Београд ради преговора са Саветом комесара о успостављању локалне управе у четири среза насељена албанским и муслиманским (мада они у преговорима нису рачунати као посебан чинилац) становништвом у немачкој окупационој зони. Они су имали да уђу у једну посебну административну јединицу, тзв. „Косовску област". Депутати су били: Џафер Дева, Шабан Мустафа, Аћиф Хаџиахметовић Бљута и Бахрија Абдурахмановић (последња двојица из Новог Пазара).

На састанку одржаном 17. јуна 1941. године они су од комесара и окупаторске управе тражили да територија Дежевског, Косовскомитровачког, Вучитрнског и Лапског среза добије исти статус који је имао и Банат. Из тог захтева произашле су следеће сугестије. Прва је била да се Рашка и неколико чисто српских општина у Дежевском срезу северно од Новог Пазара издвоје из будуће Косовске области и припоје Краљевачком округу. То је имало за циљ додатно слабљење српског елемента на овој територији, због чега је Дежевском срезу припојена и Дугопољанска општина суседног Сјеничког среза. Затим су депутати тражили да се у Митровици формира седиште подбана, да начелник области/округа буде Албанац, да председници суда у Новом Пазару, Косовској Митровици, Вучитрну и Подујеву буду Албанци, да се председници општина постављају сразмерно односу етничких и верских група и да се дозволи припајање чисто албанских села општинама са њиховом већином и обрнуто.[53] Најбитнији захтев који је поставила делегација је онај који се односио на реконструкцију Дежевског среза. Тако би муслиманско становништво у поменутим срезовима било у потпуној већини у односу на хришћанско, поготово ако се узме у обзир да је Ибарски Колашин остао ван немачке зоне. Сви остали предлози четворице депутата, поготово они везани за реципроцитет, тада би добили другачији контекст.

---

[50] Радојко Балшић Рале, *Хроника. Људи и догађаји села Буђева и Биоца са околином*, Горњи Милановац, 2005, 192–193.

[51] Zbornici NOR-a, tom. XII, knj. 1, 553–554; A. Hadri, n. d., 43.

[52] П. Бартл, *н. д.*, 221.

[53] ВА, НДа, кут. 20А, ф. 2, док. 5, 9; АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 27/1944, 1.

Када је било у питању уређење јавних институција будуће Косовске области, Џафер Дева је предложио: да све судије у будућем округу буду Албанци или муслимани са правним образовањем; да се оснује албанска гимназија у Косовској Митровици; да се пореска управа, која би била потчињена дирекцији у Косовској Митровици, попуни искључиво албанским и муслиманским службеницима; да у пошти и железници за сада остану у свим срезовима Срби чиновници док се не стекну услови за њихову замену албанским кадром; као и да начелник области буде подбан. Пошто је лустрација српских кадрова из администрације већ била спроведена, овде се у ствари радило о правно-формалној легализацији тог насилног процеса. Дева, Мустафа, Бљута и Абдурахмановић су замолили и да се у жандармерију „ни у ком случају не шаљу" српски службеници, иако су нагласили да желе да остану на платном списку њене команде у Београду. Интересантно је да поменута четворка није желела да потпише записник са овог састанка, сматрајући се неовлашћеним за то.[54]

Неколико дана касније, 23. јуна, нова делегација од 20 Албанаца је кренула за Београд. На челу јој је био Бедри Пејани. Ова група је имала другачију визију уређења Косовске области. Њени чланови су преко италијанског посланства у Београду покушали да окупационим властима предају мемораднум о уступању целе ове територије „Великој Албанији". Позивајући се на наводну етничку супериорност, тражили су од Немаца да се Нови Пазар, Сјеница, Тутин, Вучитрн[55] и Косовска Митровица[56] уврсте у састав албанске државе. Делегација није желела било какве контакте са српским колаборационим властима, већ само са Немцима и Италијанима. Уколико би, ипак, окупаторске власти инсистирале на томе, Албанци су били спремни да се трампе, тако што би у замену за наведене срезове влади у Београду дали делове Дежевског среза где су Срби били већинско становништво.[57] Због будућих догађаја у овом крају, поготово оних у јесен 1941. године, на овом месту је битно приметити да је и друга албанска делегација, умногоме политички супротстављена првој, желела исто – да се „ослободи" неколико општина насељених Србима у околини Новог Пазара.

Супротно овим политичким тенденцијама, председник Савета комесара Милан Аћимовић је током јуна у једној представци тражио од војноуправног заповедника Србије генерала Шредера да уколико је могуће, прошири њене границе. Он је имао у виду припајање Косова, Метохије, Скопља,

---

[54] ВА, НДа, кут. 20А, ф. 2, док. 5, 10–11.

[55] Насеље имало око 1300 кућа – 6000 Арнаута и око 1000 Срба. Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Edvard Kardelj, kut. 74, dos(ije) 4/3 – c, 16.

[56] Насеље је имало око 12.500 становника – 7500 Арнаута, 4000 Срба и око 1000 осталих (углавном Цигана). Isto, 18.

[57] ВА, НДа, кут. 20А, ф. 2, док. 5, 3.

Старог Раса и Црне Горе Србији, како би се српски народ, сада под немачким патронатом, објединио у оквирима својих етничких граница.[58] Немци су, међутим, одбили оба ова предлога.

Због тога је 14. јула, уз посредовање окупаторских власти, дошло до новог састанка између представника албанско-муслиманског живља из Дежевског, Косовскомитровачког, Вучитрнског и Лапског среза са званичницима комесарске управе. За преговарачким столом су се нашли: Али Драга, Аћиф Бљута, Џафер Дева, Шабан Мустафа и Момчило Јанковић, испред Комесаријата правосуђа. Разговорима који су се водили на тему организације правног система поменутих срезова председавали су др. Упенкамп (Uppenkamp) испред Војног заповедништва и капетан Фридрих (Friedrich) испред Фелдкоманде 816 из Ужица. С обзиром на то да је правосуђе било врло битно за албанску страну, донете одлуке су им ишле на руку, мада не у оној мери у којој су очекивали.

Окружни суд у Новом Пазару је укинут, а срески, заједно са онима из Подујева и Вучитрна, припојен окружном суду у Косовској Митровици. Целом институцијом су кадровски доминирали Албанци. Наиме, 2/3 судија, тужилаца и осталих службеника, имали су да буду Албанци и(ли) муслимани. Комисија за судски и адвокатски испит је била прилагођења њиховом што лакшем пролазу како би им се број што пре повећао. Председника суда и државног тужиоца имало је ипак, да именује српско министарство, али у договору са руководством АНС. У прелазном периоду, док споразум не би заживео, председник суда у Новом Пазару имао је да буде Србин, а у осталим местима Албанац.

На крају се повео разговор и о уређењу Муслиманске верске заједнице. Њеним припадницима су загарантована сва права у оквирима општих закона. Министарство правосуђа је бирало једног комесара при заједници, за чије ће седиште касније бити одређен Нови Пазар. Постигнути споразуми послужили су као још један степеник према коначном договору.[59] Нови корак у том правцу предузет је 16. јула када се вероватно иста група Албанаца састала са српским комесаром за финансије Душаном Летицом. Као и на претходном састанку, утврђен је начин функционисања пореске и финансијске службе на територији будуће Косовске области, чиме је дефинитивни споразум између Албанаца и српске владе био надохват руке.[60]

Вишемесечни преговори конкретизовани су почетком августа 1941. године. Комесарска управа је 6. августа донела Уредбу о уређењу и управи у области Косова, која је ступила на снагу два дана касније. Тиме је формирана Косовска област, са Косовскомитровачким, Вучитрнским, Лапским и

[58] B. Petranović, *n. d.*, 138.

[59] ВА, НДа, кут. 20А, ф. 2, док. 5, 5–8.

[60] Исто, 12.

Дежевским срезом у себи. Област је била саставни део Дринске бановине са центром у Ужицу. Албанска страна је добила свог повереника у рангу помоћника бана, који се бавио питањима која су се тицала Косовске области. Било је предвиђено да начелници срезова буду из веће етничке скупине, а заменик из мањине која броји најмање 25% становништва. Председници општина, остало чиновништво и жандарми требало је да се постављају у сразмери са бројчаним присуством Срба и Албанаца у срезовима.

Формиран је Окружни суд у Косовској Мотровици под надлежношћу Апелационог суда у Нишу, којем су били потчињени срески судови у Новом Пазару, Косовској Митровици, Подујеву и Вучитрну. Пореска управа је потпадала под дирекцију у Нишу, која је при себи имала албанског представника. У срединама где су Албанци били већина, међутим, добили су право да поставе шефа пореске управе. То је у суштини, значило у свим срезовима. Договорено је и отварање албанских основних и приватних школа у којима би било обавезно учење српског језика. У школама би предавали албански учитељи са српским држављанством, упркос настојању Албанаца да се доведу просветари из Тиране. Донет је затим акт о оснивању осмогодишње реалне гимназије у Косовској Митровици. У једном делу Уредбе стоји да се аграрни односи на Косову и Метохији морају уредити у договору са албанским представницима, а да се „изузетно за ову 1941. годину" на простору Косовске области обнавља институција давање четвртине, односно ушура (у житарицама, стоци, сену, воћу, површи).[61] Овај члан је означио ревитализацију феудалних односа из времена Османског царства, па ће изазвати низ компликација у наредном периоду. На крају, за начелника Косовске области одређен је Аго Агај, од раније повезан са немачким Абвером.[62]

Као што можемо видети, Немци су само делимично испоштовали захтеве које су албански делегати изнели пред њих половином јуна. Стога неки од њих одбијају да прихвате одлуке Уредбе. Међу њима су били Бедри Пејани, Аћиф Бљута и Али Драга, који су затражили њену ревизију. Бљута је на пример, „као вођа Албанаца у Новом Пазару", напао Џафера Деву и Бајазита Бољетинија као „издајнике" који су за новац „продали Србији ове крајеве". Пејани је чак Уредбу окарактерисао као „диктат немачке воље". Иако су добили много, Албанци су, по ономе што се може закључити из наступа поменуте тројице, били незадовољни готово свиме – административном управом, судством, школством, жандармеријом, кадровском расподелом итд. Обавештајна служба Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО) је разлог њиховог неспокоја видела у неуспеху да формирају „Велику Албанију" „која (*је*, М. Ж) требало да обухвата поред окупираних области још и Србију до

[61] Исто, 14–15; *Службене новине* за 8. август 1941. године, 1–2; Зоран Ј. Јеремић, *Избице од давнина*, Нови Пазар, 2009, 19.

[62] ВА, НДа, кут. 88, ф. 1, док. 1, 1, 6; *Nemačka obaveštajna služba*, knj. IV, 845.

Крушевца, Рашку, Скопље, Ниш и Битољ". Но, бојећи се ширења италијанског утицаја у Косовској области, немачке власти нису уважиле ниједан од њихових протеста.[63] Тиме је Пејанијева струја била поражена, па га Џафер Дева и његове присталице потискују из Косовске области на дужи период.[64]

Интересантно је Пејанијево мишљење које се противи обнављању феудалног система на овом простору. Он је марта 1942. године писао Мустафи Крују како сматра опасним по албанске интересе јачање феудалног слоја, плашећи се његовог утицаја на сељачке масе. Исто тако, он је сматрао да ће због ове одлуке сукоб између интелектуалне елите и беговата бити неизбежан, што ће умногоме наштетити албанским интересима. Обнављање феудалних односа на територији Косовске области, али и шире, оценио је као једну од највећих препрека стварању модерне албанске државе. Као носиоца ове погрешне политике Пејани је апострофирао Ферат-бег Драгу, чији је утицај по њему био посебно велики у Приштини и плавско-гусињском крају. Видећемо да његова моћ није била ништа мања ни у Дежевском и Штавичком срезу.

Доношењем Уредбе потврђен је и формално-правно регулисан албански примат у управном апарату Косовске области, који је на терену успостављен још током априла 1941. године. Овај законски акт је фаворизовао пронемачки оријентисане албанске прваке, на првом месту групу Џафера Деве.[65] Због свега наведеног примена Уредбе наишла је на отпор једног дела албанске мањине. На пример, у обласну жандармерију, која је већ деловала под командом бившег капетана ЈВ Бајазита Бољетинија,[66] Срби нису имали приступ месецима.[67] Исто је било и са државним службеницима, само што они, у неким случајевима попут Новог Пазара, нису враћени на положаје током целог рата. Било је такође опструкција при спровођењу одлука везаних за правосуђе и финансије.

После само неколико месеци дошло је до нових административних промена. Влада народног спаса на челу са генералом Миланом Недићем, која је 29. августа заменила Савет комесара, донела је 18. децембра 1941. године Уредбу о административној подели земље на округе, срезове и општине.

---

[63] ВА, ЧА, кут. 124, ф. 5, док. 7, 5–6; ВА, НДа, кут. 1а, ф. 1, док. 6, 8; Ђ. Борозан, *н. д.*, 334.

[64] Marenglen Verli, *Nga Kosova për Kosovën. Profile biografike* (From Kosovo to Kosovo. Biographical profiles), Tirana, 2006, 167.

[65] Ibid., 163, 166.

[66] Од 15. септембра 1945. године, ратног злочинца. Ненад Антонијевић, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату: документа*, Београд, 2009, 190.

[67] Имала је око 1000 људи међу којима су у почетку били само Албанци и муслимани. Њеној команди у Косовској Митровици биле су потчињене жандармеријске станице у Новом Пазару, Косовској Митровици, Подујеву, Вучитрну и Трепчи. Архив Србије у Железнику (АС), Г-2, Комесаријат за избеглице (КИ), кут. 26, р. 255/1941, 1; В. Petranović, *n. d.*, 246; V. Terzić, *n. d.*, 596; A. Hadri, n. d., 55.

Иста је обнародована 26. децембра. Косовска област је променила име у Косовскомитровачки округ и сада је обухватала поред Дежевског, Косовскомитровачког, Лапског и Вучитрнског среза, још и Студенички срез са центром у Рашки. Нови округ је задржао старо уређење предвиђено декретом из августа, тј. Албанци и муслимани су и даље држали власт над свим истакнутим функцијама у управном апарату, сем у новоприпојеном Студеничком срезу, који је у састав Косовскомитровачког округа ушао ради јачања положаја Срба. Начелник је постао Ибрахим Љутвиу.[68] Будући да су Немци аминовали ову Недићеву одлуку, она се може посматрати и као извесни тријумф српске стране. Наиме, не само да српске општине Дежевског среза, тада попаљене и расељене, нису по ранијим жељама Албанаца изопштене из округа, већ је истом прикључен и чисто српски Студенички срез.

Формирањем Косовскомитровачког округа Дежевски срез је дефинитивно уврштен у границе окупиране Србије, док је суседни Сјенички срез препуштен прво НДХ, а онда италијанском Гувернаторату Црној Гори. Незадовољни овим решењима Арнаути ће у наредном периоду и даље радити на прикључењу овог простора „Великој Албанији", а самим тим и на слабљењу његових веза са српском владом у Београду. Због тога ће ситуација стално бити на граници конфликта са хришћанским становништвом, који ће с времена на време прерастати у оружане сукобе. Штавички срез је с друге стране, са околином Рожаја (претходно издвојеном из Беранског среза), потпао под Високи комесаријат за Косово, Дебар и Стругу. Од 22. септембра 1941. године он се као Тутинска потпрефектура налазио заједно са Плавскогусињском, Рожајском, Источком и Дреничком потпрефектуром у саставу Пећке префектуре, која је имала око 130.000 становника.[69]

Дежевски срез на правцу ширења „Велике Албаније"

Преузимање власти на среском и општинском нивоу од стране локалних Албанаца и муслимана у Новом Пазару уследило је само пар дана после уласка немачких трупа у варош. Одлука о формирању нове управе донета је на састанку албанских првака са Косова и Метохије и оних из Дежевског и Сјеничког среза са генерал-потпуковником Фридрихом-Георгом Еберхартом (Friedrich-Georg Eberhardt), командантом 60. немачке моторизоване пешадијске дивизије. Састанак је одржан 21. априла 1941. године у Косовској Митровици и био је посвећен организацији „новог поретка" на територији

[68] *Службене новине* за 26. децембар 1941. године, 1, 4; ВА, НДа, кут. 19, ф. 6, док. 23, 1–2.

[69] На простору префектуре 1941. године живео је 136.481 становник, од тога 95.290 муслимана и 35.495 хришћана. M. Verli, *Shqiperia dhe Kosova...*, 422–423; Ђ. Борозан, *н. д.*, 301; А. Хадри, н. д., 193.

под окупацијом ове дивизије. Организатор скупа, који је изгледа после обиласка терена извршио и одабир његових учесника, био је Џафер Дева.[70] Конференција је била договорена 17. априла када је Иљаз Агуши из Приштине са неколицином својих присталица обишао Еберхарта у Косовској Митровици и договорио се са њиме о термину и темама за разговор.[71] Састанку су присуствовали албански делегати из Пећког, Источког, Дреничког, Подујевског, Приштинског, Вучитрнског, Сјеничког,[72] Дежевског и Косовскомитровачког среза. Испред Дежевског, али и Штавичког среза, на конференцији је био бивши југословенски народни посланик Аћиф Хациахметовић Бљута.[73]

Немачке војне власти, оличене у лику генерала Еберхарта, тражиле су од делегата да преузму цивилну управу и формирају нове среске и општинске власти. Генерал је навео да се „може очекивати" да ће Хитлер дозволити исељавање Срба са простора ових срезова, али да не треба „приступати преурањеним мерама". Помињало се, међутим, као извесно исељавање српских колониста из изразито албанских крајева. Договорено је и организовање и наоружавање „помоћне албанске полиције", односно жандармерије која је требало да буде гарант стабилности новог поретка. Немачка страна је заузврат захтевала смиривање ситуације, избегавање даљих сукоба, пљачки и паљевина, односно нормално функционисање саобраћајница.[74] Уз све то, Еберхарт је изнео мишљење да је, пошто су Албанци били добро наоружани и жељни освете, „једини излаз исељавање Срба" са ових простора, што је пренео и надлежним органима.[75] Представник немачког Министарства иностраних послова у Београду Феликс Бенцлер (Felix Benzler) је, међутим, због опасности од евентуалних територијалних потраживања Италијана, убрзо поништио закључке донете на конференцији у Косовској Митровици.[76] Без обзира на то албанска страна је на разне начине успела да спроведе у дело већину донетих одлука.

Одмах по повратку у Нови Пазар Аћиф Бљута је одржао састанак са најближим сарадницима где су одређени људи који ће сходно постигнутом договору са Немцима, преузети власт у граду. Наредног 22. априла, почела је насилна смена среских и општинских власти из периода Краљевине Ју-

[70] ВА, НДа, кут. 20А, фас. 1, док. 1, 13.

[71] ВА, ЧА, кут. 124, ф. 5, док. 4, 2.

[72] Команда 60. дивизије писала је надлежнима да на простору Сјенице и њене околине живе „претежно Албанци". ВА, НА, кут. 415, ф. 4, док. 1, 23.

[73] Славенко Терзић, *Стара Србија (XIX–XX). Драма једне цивилизације – Рашка, Косово и Метохија, Србско-тетовска област*, Београд, 2012, 94–95.

[74] ИАРНП, фонд 283, НОР, док. Делимичан запис разговора генерала Еберхарта са албан ским вођама на Косову и Метохији од 21. 04. 1941. године, 1–4.

[75] ВА, НА, кут. 44-К, ф. 2, док. 4, 38–39.

[76] B. Petranović, *n. d.*, 245; Ђ. Борозан, *н. д.*, 332.

гославије.[77] Српски службеници су избачени из свих јавних институција у којима су до тада заузимали водеће положаје. Прво су отпуштени они који су били из других крајева Србије, а онда и већина мештана.[78] На радним местима остало је само неколико нижих чиновника. Оваква пракса је примењена у свим општинама Дежевског среза, што ће касније проузроковати велике проблеме.[79] Њихова места попунили су муслимани, али су кључне позиције за себе приграбили етнички Албанци, који ће током рата играти водећу улогу у новопазарском крају.

Нови начелник Дежевског среза постао је најближи Бљутин сарадник и његов зет Ахмет Даца. Према оцени агената немачке Полиције сигурности и службе безбедности (Befehlshaber der Sicherheitspolizei und der Sicherheitsdients/BDS) Даца је био Хаџиахметовићево „послушно оруђе".[80] Смењеном начелнику Драгољубу Пантелићу је саопштено да напусти град, па је овај, заједно са још неколико службеника, побегао већ 22. априла увече. Уместо дугогодишњег председника општине, демократе Душана Давидовића, по-

[77] Дежевски срез је до 1941. године био део Зетске бановине и обухватао је површину од 1076 км², на којој се налазило 11 општина са укупно 299 насеља. Овде је пред рат живело 48.434 становника уз просечну густину насељености од 39 становника по км². Становништво су чинили Срби, којих је било око 55%, муслимани који су чинили око 45% од укупног броја становника и занемарљив број етничких Албанаца. Они су углавном припадали хришћанском племену Климента из Брда у Црној Гори, који су од стране Турака насељени на Пештеру почетком 18. века, а затим, прешли у ислам. Традиционално су били познати као одметници од сваке централне власти. Становништво Дежевског среза било је по општинама распоређено на следећи начин: Војковачка – 5350, Сопоћанска – 2654, Пожешка – 4128, Штитарска – 3759, Полошка – 3472, Постењска – 3984, Никољачка – 2830, Трнавска – 2775, Врачевска – 5706, Рајетићка – 1703 лица и општина града Новог Пазара. У вароши је од 12.073 грађанина, око 2.500 су били Срби, док су остатак чинили муслимани. Са друге стране, српски живаљ је чинио већину у унутрашњости среза. Приликом разграничења Немачке и Италије у јуну 1941. године, границе среза су проширене деловима општине Дуга Пољана, који су до тада припадали Сјеничком срезу. Административни и политички центар Дежевског среза био град Нови Пазар. ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскомандатуре 838. округа Косовскомитровачког од 10. 01. 1942, прилози 8, 9; ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Писмо Срба из Новог Пазара команданту оружаних снага у Рашкој од 29. 11. 1941. године, 1; М. Радовић, *Људске и материјалне жртве* ., 15–16; Јован Н. Томић, *О Арнаутима – у Старој Србији и Санџаку*, Београд, 1995, 63, 66.

[78] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1946. године, Ратни дневник април–мај 1941. године, 26; Благоје Бишевац, Избеглице из Косовске области у срезу Студеничком–Рашка 1941–1942, *Архивска грађа као извор за историју*, Београд, 2000, 464.

[79] Насилно смењивање хришћана са свих управних позиција наишло је на отпор поготово у општинама где су били у апсолутној већини. Стога су касније албанске власти морале да коригују своје одлуке и да неке од њих врате на управне позиције, што је изазвало негативну реакцију код муслимана и додатно отежало организацију власти у Дежевском срезу. ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 115–116.

[80] Историјски архив Београда (ИАБ), BDS, B–1251, 15.

стављен је убрзо Јунуз Мулаходовић.[81] Сви градски одборници, њих 36, Срби и муслимани, смењени су и доведени су нови по Бљутином избору (сви муслимани и Албанци). Постављени су и нови кметови.[82] Смењен је председник Окружног суда Михајло Дамјановић, коме је дат рок од два часа да напусти варош. Иста судбина је задесила председника Среског суда Ђорђа Костића, на чије је место доведен правник Јунуз Хамзагић.

Градску жандармерију је 23. априла преузео поднаредник Азем Аџовић,[83] који притом сам узима чин капетана (стрељан децембра 1944. у Новом Пазару од комуниста). Аћиф Хаџиахметовић Бљута је постао председник огранка Косовског комитета за Дежевски срез, који је имао Управни одбор са 11 чланова (касније постао огранак АНС).[84] Албанци и муслимани су до краја априла преузели и остале битније функције у локалној управи.[85] Бљута је затим затворио две основне школе, Гимназију, Женску радничку школу и Шегртску школу, које нису функционисале током већег дела окупације. Радили су само мектеби и медресе, али и они са прекидима.[86] По истом моделу је извршена лустрација српских чиновника и у суседној Косовској Митровици.[87] Цео процес изведен је уз подршку окупаторских снага.

---

[81] Миодраг Радовић наводи да је место председника општине, као и среског начелника, све до августа 1941. године припадало Ахмету Даци, када је тек именован Мулаходовић... ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 109; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ћулафића, Четничка организација..., 16; Миодраг Радовић, *Ефендијина сећања и казивања*, Нови Пазар, 2007, 142; Harun Crnovršanin, Nuro Sadiković, *Sinovi Sanžaka*, Zenica, 2007, 213.

[82] Станко Равић, *Срећани*, Београд, 2004, 174.

[83] http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/okrug/18/70874/29721.htm

[84] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 109; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 16, 21; *Нови Пазар и околина*..., 310–311; С. Равић, *Срећани*..., 231.

[85] На место команданта градске страже дошао је Омер Мустафић, уместо шефа Пореске управе Груја Николића постављен је Абдулах Шарукић, а уместо директора поште Николе Поповића бивши кмет Јакуп Агушевић. Шумску управу је преузео Месуд-бег Омербеговић, пошто је са положаја смењен Александар Ђоковић, док је директор расадника постао обућар Салих Камешничанин. ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 110–111.

[86] Исто, 111.

[87] Само неколико дана после окупације смењен је срески начелник Радиша Стојковић, а на његово место је дошао Џафер Дева. Уместо председника општине Јована Јевтића постављен је Шабан Мустафа, а за његовог заменика (потпредседника) трговац Мустафа Дева. Извршена је смена и у пошти и пореској управи. Сем пар изузетака, сви српски службеници су отпуштени. Из жандармерије су такође уклоњени сви Срби. Начелник среза Стојковић и још неколико чиновника морали су да побегну из града, јер су им биле упућене смртне претње од стране локалних Арнаута. ВА, НДа, кут. 20А, ф. 1, док. 1, 15–16; Исто, ф. 2, док. 5; ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Писмо Н. Н. лица из Косовске Митровице, насловљено са „Драги Тошо" о митингу Албанаца, 1.

Немачке војне власти су у Нови Пазар сместиле Орсткоманду која је била потчињена Крајскоманди 861 у Косовској Митровици, а ова даље, прво Фелдкоманди 816 у Ужицу, па затим, Фелдкоманди 809 у Нишу. Крајскоманда је покривала подручје Рашке, Новог Пазара, Косовске Митровице, Вучитрна и Подујева, тј. простор од 4568 км^2 на којем је живело 189.250 становника. Због ширења устанка у Србији Крајскоманда 861 је 20. децембра 1941. године замењена Крајкомандом 838 (пребачена у Ваљево), која је била потчињена Фелдокоманди 610 у Врњачкој бањи.[88]

Посадне трупе у Новом Пазару су прво чиниле јединице немачке 60. дивизије, а од почетка маја, снаге 294. пешадијске дивизије и то делови њеног 513. пука.[89] Оне су одступиле заједно са осталим немачким оперативним јединицама са простора Југославије до краја маја 1941. године.[90] Замениле су их трупе 15. мобилизационог таласа. У Нови Пазар су се тако сместили делови 717. пешадијске дивизије која је дошла из Аустрије. Почетком јуна гарнизонску службу у вароши вршио је 1. батаљон 737. пешадијског пука, док се штаб пука са 3. батаљоном налазио у Косовској Митровици.[91]

До 19. августа уследиле су нове промене. Уместо 1. батаљона у Нови Пазар је пребачен штаб 2. батаљона истог пука, који се раније налазио у Рашки. Са њим су дошле 5. и 6, док су Рашку остале да чувају 7. и 8. чета. Истовремено, штаб 1. батаљона је са све четири чете, дислоциран у Прокупље. Немци су одмах по доласку у Дежевски срез почели са његовим утврђивањем. Највеће фортификације су биле она код Дуге Пољане које су за циљ имала затварање Голије. У Новом Пазару су подигнути бункери код рушевина Ђурђевих ступова и око Петрове црвке. Били су каменог и земљаног типа.[92]

Албанска квинслиншка управа је одмах ступила у контакт са немачким војним властима у Новом Пазару. Неколико дана после формирању Орсткоманде организован је свечани банкет у част немачке победе над Краљевином Југославијом. Иницијативу је дао Ађиф Бљута. Свечаности је присуствовао немачки командант места и неколико других официра, међу којима и један генерал. Друштво им је правило око 50 виђенијих муслимана

---

[88] Н. Антонијевић, *Косово и Метохија*..., 180–181.

[89] Zbornici NOR-a, tom XII, knj. 1, 65, 108, 714.

[90] Сведочанство о повлачењу немачких једница које су учествовале у освајању Југославије из овог краја, оставио је Тихомир Ђорђевић који је у дневнику за 22. и 23. мај 1941. године записао: „Као и јуче тако и данас и прошлу ноћ крећу се немачке колоне кроз Рашку. Оне иду пут Краљева... По пољу, ливадама, житу, где се је год могао ауто завући – они су били поређани један до другога... И данас као и јуче они пролазе. За њима и пред њима се поправљају (*путеви*, М. Ж.), канали чисте и све доводи у ред.". ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942. година, Ратни дневник 24. април – 31. мај 1941. године.

[91] Zbornici NOR-a, tom XII, knj. 1, 100–101, 144–146.

[92] Н. Антонијевић, *Косово и Метохија*..., 181.

мештана. Срба није било. На прослави је одржано неколико поздравних говора, током којих се клицало војсци Трећег рајха и Адолфу Хитлеру.[93]

Извршна власт нове цивилне управе у Дежевском срезу ослањала се, пре свега, на снаге албанске жандармерије. Она се под овим именом јавља у бројним документима и литератури, иако су је поред Албанаца чинили и муслимани. Њени припадници су били стационирани како у Новом Пазару, тако и у четири постаје у унутрашњости. Ова полицијска јединица је настала разоружавањем Срба припадника Дежевског вода предратне југословенске жандармерије. Они су замењени локалним муслиманима[94] који су преузели њихово оружје и добили нове униформе. На глави су првобитно носили фесове.[95] Новопазарска жандармерија је била подчињена команди у Косовској Митровици. Она је средином 1941. године располагала са 153 човека, односно три официра, 30 подофицира и 120 жандарма. Сама постаја у Новом Пазару је имала 93 човека.[96] Албанске власти су често ангажовале и нерегуларне муслиманске одреде, у ствари разне пљачкашке банде предвођене локалним четовођама. Оне су од самог почетка окупације почеле да узнемиравају хришћане широм среза.[97] Неке од ових група су касније и легализоване.

По успостављању албанске власти у Новом Пазару почела су и прва насиља над Србима мештанима, којима се јавно, на више начина, поручивало да су „непожељни" у граду.[98] Они зато бивају излагани разним облицима шиканирања. У немачкој касарни су на пример уређивали стрелиште, копали шанчеве, пресовали сено итд. По наредби команде среске жандармерије свакодневно су ненаоружани чували телефонске бандере у Новом Пазару од 17.00 до 6.00, у две смене. Ова пракса је трајала све до краја августа 1941. године.[99] Србби, све чешће називани и „Власима", плаћали су и високе порезе и

[93] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 128–129.

[94] Како је то изгледало описује савременик догађаја Станко Равић, који наводи да је жандармеријску станицу Вучиниће у Никољачкој општини преузео наредник Абид Хамзагић из Тутина у друштву са још неколико неписмених и необучених муслиманских сељака из околних села. Међу њима се нашао извесни Ариф Шкријељ из Морана, који је 1939. године због убиства и пљачке био осуђен на 20 година робије. С. Равић, *Сређани*..., 174–175.

[95] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 17; ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1946. године, Ратни дневник април–мај 1941. године, 26; Миодраг Радовић, Убирање четвртине у Дежевском срезу за време окупације 1941–1944, *Наша прошлост*, 1971/1972, 92.

[96] ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскомандатуре 838 округа Косовскомитровачког од 10. 01. 1942, прилози 8, 3.

[97] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Писмо Тихомира Шарковића за Аћифа Хаџиахметовића о сигурности Срба у Сопоћанској општини и залагање за поједине Србе, 1.

[98] Исто, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943, Ратни дневник 2. март – 31. август 1943. године, 27.

[99] М. Ћуковић, *н. д.*, 127.

свакојаке „добровољне" издатке за потребе албанских власти, а морали су и да предају сво оружје које су имали код кућа. Малобројним чиновницима српске националности који су остали на својим радним местима нису даване плате које су им стизале из Београда.[100] Штавише, виђенији српски грађани су стављени под надзор среских власти. Тако је апотекар Душан Вранић одмах по окупацији био ухапшен, а његова породица стављена на „чување". Да Вранић као једини фармацеут не би побегао из Новог Пазара, ван затвора је боравио само када је издавао или правио лекове.[101] Срби су, такође, били принуђени да узму плаћене „заштитнике" из редова муслимана, који су наводно имали да их чувају од разбојника. Неки од чувара су били и припадници жандармерије. Проблем је био у томе што су они често били у вези са одметницима. Такви случајеви су забележени у селима Црном Врху, Јасеновику, Ђонлијама и Драгаљевини, али мање него што их је било у Штавичком срезу.[102]

Све горе наведено преточено је у закључак који је о положају српског живља у Новом Пазару донела обавештајна служба ЈВуО. Он гласи овако: „Мржња према Србима у овоме месту показивала се још и пре рата, тако да је постигла своју кулминацију после пропасти Југославије".[103]

У првим месецима окупације је, међутим, изостало веће насиље над Србима, пре свега захваљујући ангажовању Тихомира Шарковића. Он је после доласка немачких окупационих трупа остао још десет дана у Новом Пазару. То време је искористио за преговоре са албанским и муслиманским првацима из вароши, убеђујући их да одрже ред и мир и да не врше притисак на српски живаљ. Према његовим речима, они су прихватили овај предлог.[104] Током априла или у мају убијен је и поред тога, бивши жандарм из Дуге Пољане Андрија Сретеновић, који је по наређењу начелника Даце јавно обешен у селу Пиларета.[105] Такође, током периода април–август Нови Пазар је напустило 23 српске породице са 130 чланова. Из унутрашњости среза и граничних општина околних срезова, истовремено се само у Студенички срез одселило још 23 породице са 112 лица. Укупно, 46 породица са 242 члана.[106]

---

[100] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у Дежевском срезу од 30. 11. 1941. године, 2.

[101] Према казивању професорке филозофије Зоране Пурић, ћерке апотекара Вранића.

[102] И сам Аћиф Бљута је код себе чувао бившег порезника Војислава Вуловића. С. Равић, *Срећани...*, 176–178.

[103] ВА, ЧА, кут. 124, ф. 5, док. 7, 2.

[104] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Белешке Тихомира Шарковића о стању у Косовскомитровачком и Дежевском срезу 1941. године, 1.

[105] С. Равић, *Срећани...*, 179.

[106] Српске фамилије су из Новог Пазара одлазиле следећом динамиком: април – 4, мај – 9, јун – 3, јул – 5, август – 4. ИАК, ф. 412, ТЂ, кут. 37, кошуљица април 1942. године, док. Попис избеглица и погорелаца са Косовске области по достављеним општинским списковима, који бораве у Рашкој и на подручју других општина среза Студеничког.

Представници албанских власти у Новом Пазару су отворено радили на томе да Дежевски срез уђе у границе „Велике Албаније". Притом су имали подршку албанских управа из околних срезова, нарочито из Косовске Митровице. После немачко-италијанског разграничења постало је ипак јасно да ће Дежевски срез припасти Србији. Као и у Косовскомитровачком, Лапском и Вучитрнском срезу, албанске власти у Новом Пазару су предузеле низ мера које су имале за циљ промену овакве одлуке окупатора.

Једна од тих мера био је покушај албанизације исламског становништва словенског порекла, која је почела са првим данима окупације. Муслиманима је, поготово онима у граду, наређено да носе ћулафе (кечиће) уместо фесова, да промене своја презимена како би се из њих одстранио завршетак -ић, да шаљу децу у школе на албанском језику, да на својим кућама истакну албанске заставе, да имена својих фирми и радњи напишу на албанском језику итд.[107] Среска управа је у званичним документима навођена као „Префектура среза Дежевског", док се Ахмет Даца потписивао као „префект" (уместо као начелник), иако је та функција у албанској управи одговарала рангу шефа окружне, а не среске администрације.[108] У духу великоалбанства цео Нови Пазар је од почетка окупације био искићен албанским заставама, картама „Велике Албаније" која је обухватала Дежевски, Сјенички, бивши Штавички и чак Студенички срез, као и сликама Ђурђа Кастриота Скендербега. Све улице у граду су промениле имена и добиле називе по албанским националним јунацима или политичарима (нпр. Улица Неџиба Драге, бившег шефа „Џемијета"),[109] а међу њима се нашло места и за једну која је понела име Адолфа Хитлера. У општини су уведени двоструки печати и штамбиљи на албанском и српском језику. Да би се муслиманска деца усмерила ка албанском националном идентитету, основана је посебна школа кроз коју је прошло свега 76 ученика, док је за пунолетне муслимане био уведен обавезан течај учења албанског језика.[110]

Све ове мере биле су на линији асимилационе политике коју је водила влада у Тирани, под чијом су се диригентском палицом спроводили слични

---

[107] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. година, Ратни дневник 2. март – 31. август 1943. године, 95–96; Исто, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1946. године, Ратни дневник април–мај 1941. године, 26; *Нови Пазар и околина*..., 314–315.

[108] Наредба о одржавању чистоће по вароши, бр. 46, од 1. маја 1941. године. Документ је део поставке Историјског архива „Рас" у Новом Пазару.

[109] ВА, НА, кут. 32II, ф. 10, док. 25, 1–4.

[110] Албанска школа је основана средином јула 1941. године, али је до краја исте године радила само два месеца. Програм наставе се услед недостатка средстава и особља свео једино на учење албанског језика и вођење деце на профашистичке митинге. ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 155, 164–168; Југоисточно одатле, у бугарској окупационој зони Косова, власти Качаничког среског начелства су основале програме за бугаризацију становништва, тј. локалних Срба. А. Хадри, н. д., 196.

процеси и у западним деловима Македоније. И тамо су по градовима мењани називи улица, реконструисана презимена словенског становништва, увођени обавезни курсеви за учење албанског језика, итд.[111] Ове шовинистичке мере ипак нису дале очекиване резултате. У Новом Пазару су наишле на јак отпор муслимана. Да би он био превазиђен, са Косова и Метохије су долазиле разне културно-уметничке групе и виђенији Албанци у посете, а све са циљем успостављања чвршћих веза између албанског и муслиманског становништва.[112]

Финализација процеса интеграције новопазарског краја у албанску државу уследила је 16. јуна 1941. године. Тог дана је одржана седница виђенијих муслимана у Новом Пазару, којој су поред Бљуте и његових сарадника присуствовали још и Ферат-бег Драга и представници немачких војних власти. На њој је самоиницијативно проглашено издвајање Дежевског среза из Србије и његово припајање Албанији.[113] Затим је приређена свечана манифестација која је одржана у центру вароши. По организацији она је била слична митингу одржаном 23. маја у Косовској Митровици.[114] Нови Пазар је за ту прилику поново био искићен албанским и немачким заставама и Хитлеровим сликама, а на улазу у град стајао је славолук.

Митинг подршке интеграцији Дежевског среза у „Велику Албанију" трајао је два сата и присуствовало му је око 1000 људи свих узраста. Већина присутних је носила ћулафе на главама. Окупљенима су се обратили између осталих Аћиф Хаџиахметовић Бљута, који је упознао присутне о донетим одлукама, Ферат-бег Драга и богати индустријалац из Новог Пазара Бахрија Абдурахмановић. Последњи је присуствовао и митингу у Косовској Митровици, где је такође говорио пред масом. У свом обраћању Новопазарцима Абдурахмановић је оштро говорио против српског становништва, извињавајући се што се обраћа „псећим, српским језиком". Организатори скупа су затим послалали телеграм влади у Тирани обавештавајући је о својим одлукама. После митинга неколико стотина муслимана је кренуло улицама Новог Пазара носећи албанске заставе, певајући албанске песме и узвикујући пароле против Србије. Сви хришћани који су се затекли на улицама тог дана били су претучени или опљачкани.[115]

Ова иницијатива новопазарских власти се, међутим, никако није уклапала у немачке планове око уређења Косовске области, па стога није

---

[111] V. Terzić, *n. d.*, 596.

[112] H. Crnovršanin, N. Sadiković, *n. d.*, 213.

[113] Б. Божовић, *н. д.*, 32; М. Ђуковић, *н. д.*, 81; *Нови Пазар и околина...*, 315.

[114] Тог дана је велика маса Арнаута свих годишта изашла у варош, носећи немачке, италијанске и албанске заставе и узвикујући разне пароле против Србије и у част окупатора и Албаније. ВА, НДа, кут. 20А, ф. 2, док. 5; ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Писмо Н. Н. из Косовске Митровице, насловљено са „Драги Тошо" о митингу Албанаца, 1.

[115] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 159–162; H. Crnovršanin, N. Sadiković, *n. d.*, 213.

озбиљно узета у обзир. И део новопазарских муслимана јој се противио, поготово они прохрватски оријентисани. Они су чак 5. јула 1941. године послали једну делегацију од двадесет чланова у далеки Загреб, како би замолили Анте Павелића да Дежевски срез припоји Сјеничком (што је била жеља и већине тамошњих муслимана),[116] односно НДХ, што се није догодило.[117] Све ове препреке нису обесхрабриле протагонисте великоалбанске идеје у Новом Пазару, који ће сходно томе у наредном периоду прећи на друге, у много чему екстремније мере.

[116] ВА, НДХ, кут. 143, ф. 7, док. 11, 1–2.

[117] М. Живковић, *н. д.*, 134–135; С. Терзић, *н. д.*, 95.

Слика 8. *Аћиф Хаџиахметовић Бљута (Биографски лексикон народног представништва, Београд, 1939)*

Слика 9. *Ахмет Даца (АС, Ж-30, кут. 193, ф. VI)*

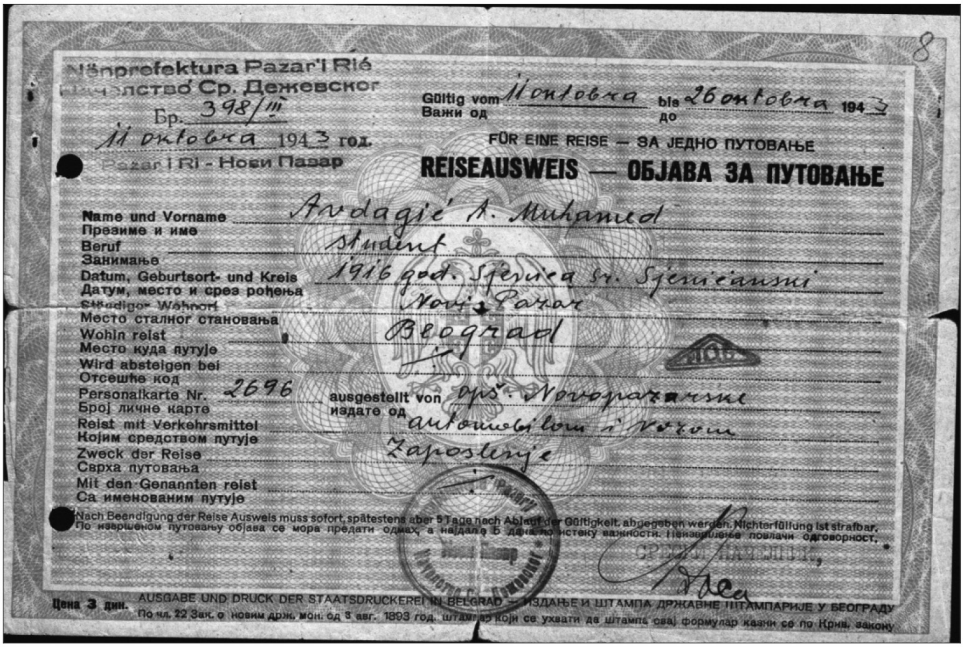
Nënprefektura Pazar'i Ri
Начелство Ср. Дежевског
Бр. 398/III
11 октовка 1943 год.
Pazar i Ri - Нови Пазар
Gültig vom Важи од 11 октовка bis до 26 октовка 1943
FÜR EINE REISE — ЗА ЈЕДНО ПУТОВАЊЕ
REISEAUSWEIS — ОБЈАВА ЗА ПУТОВАЊЕ
Name und Vorname Презиме и име Avdagić A. Muhamed
Beruf Занимање Student
Datum, Geburtsort und Kreis Датум, место и срез рођења 1916 god. Sjenica sr. Sjenički
Ständiger Wohnort Место сталног становања Novi Pazar
Wohin reist Место куда путује Beograd
Wird absteigen bei Отсеше код
Personalkarte Nr. Број личне карте 2696
Reist mit Verkehrsmitteln Којим средством путује
Zweck der Reise Сврха путовања
Mit den Genannten reist Са именованим путује
ausgestellt von издате од Opš. Novopazarske autobuskom vezom Zaposlenje
Nach Beendigung der Reise Ausweis muss sofort, spätestens aber 5 Tage nach Ablauf der Gültigkeit, abgegeben werden. Nichterfüllung ist strafbar.
По завршеном путовању објава се мора предати одмах, а најдаље 5 дана по истеку важности. Пенализирање повлачи одговорност.
Цена 3 дин.
AUSGABE UND DRUCK DER STAATSDRUCKEREI IN BELGRAD — ИЗДАЊЕ И ШТАМПА ДРЖАВНЕ ШТАМПАРИЈЕ У БЕОГРАДУ
По чл. 22 Зак. о новим држ. мон. од 5 авг. 1893 год. штампа се који се ухвати да штампа овај формулар казни се по Крив. закону

Слика 10. *Објава Начелства среза Дежевског са потписом начелника Даце. На акту се виде двојезични печат и штабиљ на албанском и српском језику (срез означен као потпрефектура–горњи леви угао, да би одговарао административном уређењу Албаније) (ИАБ, БИА, досије Мухамед Абдагић, док. 8)*

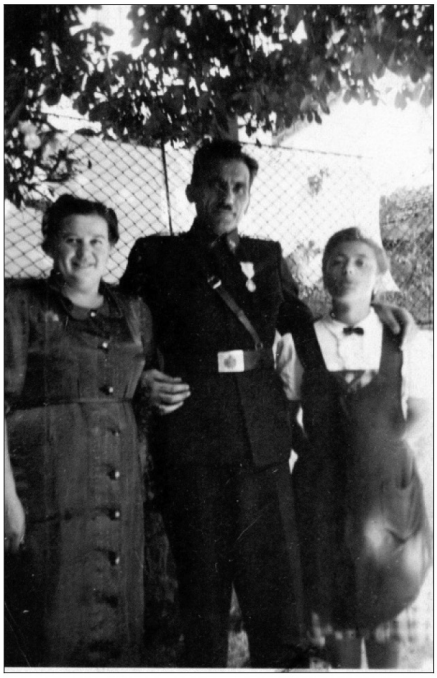

Слика 11. *капетан Азем Аџовић први командант албанске жандармерије у Новом Пазару са породицом (АС, Ж-30, кут. 193, ф. VI)*

Слика 12. *Ђевдет Бајрами, к-нт албанске жандармерије у Н. Пазару у периоду када је била део СДС. И поред тога, на слици је у албанској униформи (ИАРНП, Зб. фотографија, ин. бр.1)*

Слика 13. *Албански жандарм са грађанима Новог Пазара 1941. године (АС, Ж-30, кут. 193, ф. VI)*

Слика 14. *Италијани са децом негде у Тутинској потпреф.*
(АС, Ж-30, кут. 193, ф. VI)

Слика 15. *Албанска жандармерија у Тутину. Амблем Скендербега је видљив на капама*
(АС, Ж-30, кут. 193, ф. VI)

Слика 16. *Шафер Дева*
(са сајта: www.politikin-zabavnik.rs)

Слика 17. *Бедри Пејани*
(извор: Бојан Димитријевић)

Слика 18. *Ферат-бег Драга*
(са сајта: www.kosovapersanxhakun.org)

Слика 19. Милан Аћимовић
(са сајта: www.sr.wikipedia.org)

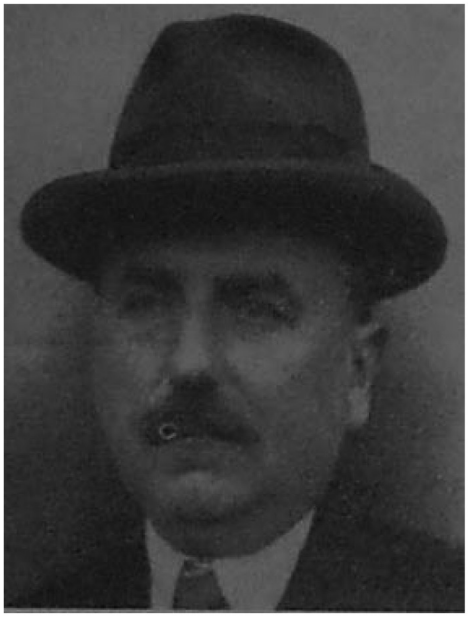

Слика 20. Тихомир Шарковић
(Прво југословенско народно представништво, Београд, 1931)

Слика 21. *Велимир Курсулић*
(Биографски лексикон народног представништва, Београд, 1939)

Слика 22. *Ђаци албанске школе у Новом Пазару са учитељима (АС, Ж-30, кут. 193, ф. VI)*

Слика 23. *Дочек представницима немачких власти 16. јуна 1941. године у Новом Пазару. На слици: капетан Азем Ацовић (поред немачког официра), Ахмет Даца (десно до њега) и Бико Дрешевић (стоји поред деце у белом мантилу). У позадини постројена алб. жандармерија (АС, Ж-30, кут. 193, ф. VI)*

Слика 24. *Атмосфера са једне од манифестација посвећених немачком окупатору у Новом Пазару.*
(АЈ, фонд 110, ДКРЗ, I-656)

Слика 25. *Поворка носиоца албанске управе у Новом Пазару и немачких официра током Другог светског рата. На слици су: Сулејман Даца (1 – син начелника Даце), Аћиф Блута (2) и Азем Ацовић (4)*
(АС, Ж-30, кут. 193, ф. VI)

Проалбанска управа у Сјеници

Током првих неколико месеци окупације Србије, албанска власт је покушала да се одржи и у Сјеничком срезу. Она је као и у Новом Пазару, формирана после конференције у Косовској Митровици. На њој су испред Сјеничког среза пр вали трговци Омер Чингић и Емин Черкез.[118] Затим је до краја априла, уз сарадњу са немачким војним властима, промењен дотадашњи срески и општински управни апарат.[119] Сви српски службеници су отпуштени и на њихова места су доведени муслимани. Начелник среза, односно префект, постао је поменути Чингић, блиски сарадник Ферат-бег Драге.[120] Председник општине Мехмед Ћесовић, који је имао вишегодишње искуство вршења те дужности, Немцима је показао декрет којим су га још аустро-угарске власти за време окупације Србије у Првом светском рату поставиле за председника и тако стекао њихово поверење. Стога је успео да задржи своју позицију. Ћесовић је иначе био личност од угледа, а рат је дочекао као заменик народног посланика за Сјенички срез. Деловођа у општини био је Хусо Хаџиомерагић, пређашњи благајник. Управник поште је постао Кадро Нуховић, раније службеник социјалног осигурања. За шефа Пореске управе постављен је Џемо Гарговић, бивши заменик шефа ове институције. Именовани су и нови кметови.

---

[118] Zbornici NOR-a, tom XII, knj. 1, 53.

[119] Сјенички срез су до окупације чиниле: Аљиновићка, Барска, Буђевска, Дугопољанска, Кладничка, Лопишка, Рацагињска, Штаваљска, Тријебинска, Вапска, општине Расно и Сјеница. Према попису становништва из 1931. године, на територији среза било је 28.292 становника – 16.265 муслимана и 11.992 хришћана. По попису италијанских војних власти из 1942. године, број становника се незнатно променио. Он је тада износио 28.230 лица. Међу њима је било 15.732 муслимана и 12.498 хришћана. Када је током 1941. године извршено разграничење између немачке и италијанске окупационе зоне, Дугопољанска општина је средином године припојена Дежевском срезу, односно војно-управном подручју Србије. Од преосталих општина хришћанско становништво је било већинско у Штаваљској, Лопишкој, Аљиновићкој и Вапској. У осталим, рачунајући и град, муслимани су били у мањој, већој или апсолутној већини. Што се тиче албанског становништва, оно је било малобројно. Етнички Албанци на Пештеру били су потомци хришћанског племана Климента, који су се доселили између 1700–1711. године. Овде су премештени из околине Андријевице и Гусиња по казни од стране Скадарског паше Худавердија Махмудбеговића из Пећи, чија су се пуста имања налазила на Пештеру. Према неким подацима само у два села у читавом срезу се 1941. године говорио албански језик. AUSSME, Divisione „Taurinense", bus. N–7/1273, Comando della 1. Divisione Alpina „Taurinense", Situazione politico-militare-economica Gennaio/Febbraio 1943, Nr. 996, 27. Febbraio 1943, 1; АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 42/1944, 1; *Defenitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 1, Beograd, 1937, 120–121; *Isto*, knj. 2, Beograd, 1937, 120–121; Јован Н. Томић, *н. д.*, 71, 72–74; Риста Т. Николић, *Ширење Арнаута у српске земље*, Београд, 1938, 9.

[120] Р. Балшић, *н. д.*, 193.

Остале важније позиције у среском начелству и општини заузели су бивши службеник општине Расно Зећо Рашљанин, полицијски писар са Цетиња Осман Ћесовић, предратни високи чиновник у Скопљу Хилмо Кугић итд. Све општинске управе ван Сјенице су попуњене муслиманима, осим у Штаваљској, Аљиновићској и Лопишкој општини где су Срби живели у већини.[121]

Иако је успостављање албанских власти у Сјеничком срезу званично спровео начелник Чингић,[122] сменом бившег југословенског апарата дириговао је сјенички трговац Хасан Звиздић, један од најутицајнијих првака старорашких муслимана. Видимо да је успостављање квинслиншке управе у Сјеници извршено другачије у односу на Дежевски срез. Овде није отказивана служба муслиманима који су до капитулације били на важнијим положајима, новопостављени чиновници нису били дилетанти и општинска власт у хришћанским срединама није дирана. У овим одлукама требало би тражити неке од разлога због којих у Сјеничком срезу није дошло до већих оружаних сукоба на верској основи, барем не у размерама оних у новопазарском крају.

Проалбански муслимани су у Сјеници преузели и жандармерију. Срби, припадници бивше југословенске жандармерије, отпуштени су из службе и разоружани. На њихово место су углавном дошли локални муслимани. Овај огранак албанске жандармерије је био потчињен команди у Новом Пазару, а преко ње оној у Косовској Митровици. Први командант јединице био је Јоже Хлипи, а наводи се и име Реџа Кугића. Имала је 70 људи распоређених у шест постаја широм среза (Сјеница, Понорац, Дуга Пољана, Аљиновићи, Буђево и Баре). Међу људством су била само седморица професионалних жандарма, док су остали регрутовани између 3. и 15. маја 1941. године. Долазили су из свих делова Сјеничког среза. Њихов одабир и намештење извршили су начелник Чингић и капетан Азем Аџовић, командир одреда у Новом Пазару. Жандарми су међутим, бирани превасходно на основу пријатељских односа и родбинских веза. Према наводима официра оружништва (жандармерије) НДХ, које је током друге половине јуна преузело команду над овом формацијом, већина припадника албанске жандармерије из Сјеничког среза није имала потребне физичке и моралне способности за овај позив. О лошој селекцији пишу и локални хроничари. Жандармерија је поред полицијских дужности спроводила и контролу границе и царинску службу. Пошто демаркациона линија између немачке и италијанске окупационе зоне на овом простору није била тачно

[121] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, 185–187.

[122] Чингић се касније приклонио режиму НДХ, али је и даље наставио да одржава везе са арнаутским првацима са Косова, пре свих са Драгом. Стога је служио као једна од веза између сјеничких муслимана и Арнаута. ВА, НДа, кут. 29, ф. 1, док. 29, 1.

одређена, њени припадници су надзирали стару српско-турску границу из времена пре 1912. године.[123]

Одмах по успостављању нове цивилне власти у Сјеници наређена је предаја оружја од стране становништва. Акцију прикупљања спроводила је нова жандармерија. Приликом вршења претреса српских домова у вароши и општинама широм среза, долазило је до пљачки, малтретирања и пребијања укућана. Ипак, није било убистава.[124] На неким местима Србима су упућиване јавне претње. Тако је председник општине Кладница Омер Ибровић, који је на тој функцији дочекао Априлски рат, изјављивао да ће за једног убијеног муслимана бити стрељано десет Срба.[125] До одмазде ипак није дошло.

У Сјеничком срезу су се још за време ратних дејстава појавиле муслиманске пљачкашке групе. По окупацији оне су почеле са нападима на Србе са овог простора, али и по селима суседног Моравичког, Ариљског и Нововарошког среза.[126] Припадници једне такве групе из села Кладнице преоблачили су се у одећу коју су носили четници из ових крајева и пуштали браде. Захваљујући томе су се лако кретали по терену, вршили пљачке и убиства. Одред је имао осморицу људи, а предводио га је Сефер Тарић, комита из Кладнице.[127] Ово село је иначе имало дугу традицију хајдуковања. Почетком 20. века овде су, на пример, четовали Халил Прашовић, Медо Терић и Адем Папић.[128] Због свега овога српски живаљ из пограничних села Моравичког среза се снабдева оружјем. Исто је уз муницију куповано управо на територији Старог Раса, неретко од муслимана.[129]

Пошто Сјенички срез, попут Дежевског, није био географски везан за рудник „Трепча", немачке војне власти су разматрале опцију његовог препуштања албанској држави. Ова територија је пак била и на правцу територијалне експанзије НДХ. На доласку њених власти у Сјеницу радила је група локалних муслимана, која ће се убрзо показати као надмоћнија од оне проалбанске. Снаге НДХ су први пут ушле у варош још почетком маја. У њој су се задржале само неколико дана јер су се на захтев Немаца повукле. Добијено орбазложење говорило је у прилог припајању Сјеничког среза Албанији, поготово јер су и Немци писали како је расположење локалних муслимана пре свега окренуто према Тирани, а мање ка Загребу.[130]

---

[123] ВА, Независна држава Хрватска (НДХ), кут. 143б, ф. 3, док. 8, 1; Р. Балшић, *н. д.*, 192–193.

[124] АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 42/1944, 1.

[125] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, 188.

[126] ВА, НДа, кут. 29, ф. 1, док. 6, 2.

[127] АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, ф. 6, 9.

[128] Славољуб Васојевић, *Лопиже – Хроника села Лопиже*, Београд, 1996, 151–152.

[129] ВА, ЧА, кут. 15б, ф. 4, док. 22, 1.

[130] ВА, НДХ, кут. 85, ф. 2, док. 19, 8; ВА, НА, кут. 415, ф. 4, док. 1, 26.

Због овога се почетком јуна командант оружништва у Старом Расу потпуковник Стјепан П. Јаковљевић жалио надлежним органима НДХ.[131] Он је писао у Сарајево да је начелство Сјеничког среза издало један акт из којег се види да немачке војне власти раде на прикључењу не само овог простора, већ и целе територије Старог Раса „Великој Албанији". Посебно је као негативно истакао деловање пуковника Ханса Адалберта фон Штокхаузена (Hans Adalbert von Stockhausen) команданта немачке Фелдкомандатуре 816 у Ужицу.[132] За ралику од Новог Пазара или Тутина, овде је број „унитариста" био мали. Много је више било оних који су Сјенички срез видели у оквирима НДХ.[133] Стога ће половином јуна, сада уз дозволу Немаца, бити успостављена нова цивилна управа под окриљем владе у Загребу и тиме сузбијено даље ширење Албаније на овом правцу.[134] Ни власт НДХ није потрајала, па је 13. септембра 1941. године Сјеница припала Италијанима, који су срез прикључили окупираној Црној Гори.[135]

Штавички срез унутар граница „Велике Албаније"

После италијанско-немачког разграничења крајем априла, Тутин и околина су, за разлику од Дежевског и Сјеничког среза, ушли у италијанску окупациону зону, односно у „Велику Албанију". Срез је затим дуго био без посадних трупа, па је у њему дошло до прогона хришћанског становништва у већој мери, слично оном који се одиграо на Косову и Метохији. Тај процес даје печат дешавањима како у 1941, тако и у каснијим годинама које је Штавички срез провео под окупацијом.

---

[131] Познатији још и под именом „Командант Санџака". Рођен у Љубушком 20. јуна 1898. године. Завршио Гимназију и Трговачку академију. У време Аустро-Угарске завршио и школу резервних официра у Естерген Табору и курс за тешке митраљезе у Фелтру. У Првом светском рату се борио у војсци „Црно-жуте" монархије на италијанском фронту. Био је ожењен Драгицом Ђермановић из Прњавора, са којом је имао ћерку Надежду. Прешавши у српску војску, учествовао је у гушењу побуне Арнаута на Косову и Метохији почетком 20-тих година. Године 1922. прелази у жандармерију, где је већ 1933. добио чин мајора, а 1939. године и чин потпуковника. Са службом је обишао скоро читаву Краљевину Југославију, с обзиром на то да је често сељен због веза са немачком тајном службом и усташком емиграцијом. ВА, Досијеи персоналних података (ДПП), кут. 586, дос(ије) 387.

[132] ВА, НДХ, кут. 236, ф. 2, док. 39, 2.

[133] Исто, кут. 143, ф. 1, док. 5, 6.

[134] Исто, кут. 237, ф. 1, док. 8, 2.

[135] AUSSME, Divisione „Pusteria", bus. N–3/561, Dal commando 7. alpine al comando divisione Pusteria, 12. settembre 1941, ore 9.00, 1; Ibid., Dal comando divisione Pusteria al comando XIV corpo armata, 12. settembre 1941, ore 19.00, 1.

Промена југословенских власти на његовој територији[136] ишла је паралелно са урушавањем предратног поретка у суседним срезовима. У документацији и литератури коју смо прегледали ипак нисмо пронашли сведочанство да је овај срез имао представника на конференцији у Косовској Митровици. Познато је да су на постављање нове власти, као и на целокупна дешавања у Штавичком срезу до доласка Италијана, утицали Албанци из Новог Пазара, пре свега група људи окупљена око Аћифа Хаџиахметовића Бљуте. Они су деловали преко његовог политичког и пословног партнера из међуратног периода трговца Арифа Торбића. Поред њега, Бљута је имао своје људе на местима председника Делимеђске и Суводолске општине. Џафер Дева је пак имао удела у организовању нове власти у самом Тутину.[137]

На водећа места они су поставили Албанце са Косова и Метохије, док су остатак управне чинили локални муслимани. Свим Србима је отказана служба. Потпрефект постао је Мустафа Али Прешева пореклом из Косовске Митровице, а његов заменик Ариф Торбић. За председника башкије (градске општине) именован је Фехим Хамзагић. Промењени су и сви остали председници општина у срезу, без обзира на верско-етнички однос становништва у њима.[138] За потпрефекта у Рожајама, пределу који је у току рата био нераскидиво повезан са Тутином, постављен је Адем Куртагић.[139]

Срби, припадници Тутинског вода Југословенске жандармерије, разоружани су уз помоћ Немаца и већ до краја априла 1941. године замењени муслиманима. Одабир људства је као и у Сјеничком срезу вршен из Новог Пазара, уз сагласност начелника Прешеве. Полицијски апарат албанске владе је затим раширен по целом срезу, а део професионалних жандарма је дошао из Албаније. Међу њима је био и њихов командант Синан Паљевац.[140] Људство је носило униформе Југословенске жандармерије, осим што је на

---

[136] Чинило га је пет општина и то: Делимеђска, Радуовачка, Ибарска, Суводолска и општина Тутин. Према југословенском попису из 1931. године на овом простору је живело 16.602 становника, од тога 13.880 муслимана и 2.711 хришћана. Сво хришћанско становништво са овог простора било је староседелачко. Крај је био веома пасиван, па је због тога називан „Санџаком у Санџаку". *Defenitivni rezultati popisa* ., knj. 1, Beograd, 1937, 121; Isto, knj. 2, Beograd, 1937, 121; Сафет Банџовић, Друштвено-економска обележја Санџака у међуратном периоду, *Новопазарски зборник*, 19, 1995, 182.

[137] АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 51/1944, 1; Исто, р. 48/1944, 2; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина..., 139; АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, фас. 5, 10–11; Исто, фас. 6, 12–13.

[138] Ђ. Борозан, *н. д.*, 332; Е. Мушовић, *н. д.*, 87; H. Crnovršanin, N. Sadiković, *n. d.*, 225; Mustafa Memić, *Poznati Bošnaci Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo, 1998, 152.

[139] Alija Matović, *Rožaje i okolina, ljudi i događaji (1912–1945). Prilozi historiji Bošnjaka*, Rožaje, 2009, 111.

[140] На крају Другог светског рата побегао у Албанију. Одатле убрзо репатриран и осуђен на 20 година робије. Већ 1953. године је помилован и пуштен из затвора. АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, ф. 13, 1.

главама имало шапке или ћулафе са амблемом Скендербега. Када су у Штавички срез стигле италијанске власти, са њима је била и краљевска карабињерија (I Reali carabinieri). Она је распоређена у све постаје у срезу, али су дотадашњи жандарми остали на служби.[141] Послератна југословенска Државна безбедност (ДБ) је евидентирала 77 лица из Штавичког среза која су током рата била у албанским полицијским органима.[142]

Половином августа 1941. године, указом италијанског краља Виториа Емануела и декретом бившег амбасадора, а тада краљевског намесника у Тирани (Luogotenente) Франческа Ђакомонија ди Сан Савина (Francesco Jacomoni), италијански делови Косова и Метохије су анектирани Албанији. Овим простором, укључујући и областима Плава, Гусиња, Рожаја и Тутина, управљао је Високи цивилни комесаријат за Косово, Дебар и Стругу који је већ почетком августа преузео функцију од команде окупационих трупа.[143]

Тутин је био уређен као и остатак албанске државе. Варош је са околином представљала једну потпрефектуру у оквиру Пећке префектуре. Већ формирана жандармерија је потчињена окружној команди, а полицијска служба квестури у Пећи. ФПА је у Тутину организовала свој огранак који је био део пећког федерата. Убудуће ниједан службеник није могао бити примљен у државну управу без потврде о чланству у њој. Потпрефекти, као и префекти, постављали су се према упутствима Министарства унутрашњих послова Албаније. Бирани су међу утицајнијим члановима ФПА. Они су заступали интересе албанске владе у областима под својом надлежношћу, а водили су послове привреде, судства, просвете и културе.[144] Треба поменути и то да је међу високим представницима италијанских војних власти на Балкану било мишљења да је тутински и рожајски крај требало припојити Црној Гори, али су она била одбачена.[145]

Пошто се Тутинска потпрефектура наслањала на Дежевски срез, она је била гранична област са војно-управним подручјем Србије, односно са немачком окупационом зоном. Једна од најважнијих граница нацистичког

---

[141] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина...,, 130, 136; АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, ф. 5, 25; Е. Мушовић, *н. д.*, 88; Мирослав Р. Пурић, Квинслиншке и колаборационистичке снаге у немачкој окупационој зони на Косову и Метохији до капитулације Италије, *Косово и Метохија у Другом светском рату – седам деценија касније*, Косовска Митровица, 2016, 182.

[142] АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, ф. 11, 1–80.

[143] A. Hadri, n. d., 40; V. Terzić, *n. d.*, 597.

[144] Ђ. Борозан, *н. д.*, 291, 302, 304.

[145] Генерал Алесандро Пирцио Бироли (Alessandro Pirzio Biroli), начелник Више Команде оружаних снага Албаније, истог дана када је и донета одлука о припајању ових области у Рим је упутио један реферат у којем се, између осталог, заложио да се горњи ток реке Ибар са Рожајем и Тутином припоји Црној Гори, а како би се осигурала њена економска и политичка чврстина као независне државе. Zbornici NOR-a, tom XIII, knj. 1, 257, 260.

новог поретка је на овом простору ишла линијом: с(ело) Брунчевиће – на југоисток до с. М. Лукаре – с. В. Лукаре – на југоисток преко реке Јошанице правцем између с. Жуњевића и с. Знуша на врх Језериште – на североисток правцем између с. Амзиће и с. Јелачиће до врха Велики Гаљак – на југоисток до врха Чабра (западно од Звечана).[146] Демаркациона линија је настављала правцем: Мокра Планина (к(ота) 1739) – Србица – Милошево – Тепе (к. 1081) – Китка (к. 1154) – Огаште – Доморовце.[147]

Тутински крај је био уз граничну линију која је одвајала територије под надлежношћу италијанске Врховне команде оружаних снага Албаније (Superalba) и Команде трупа Црне Горе/14. армијског корпуса (Comando truppe Montenegro). То је уједно била и граница између протектората Краљевине Албаније и Гувернатората Црне Горе, односно посадних дивизија „Пуље" са једне, и „Венеција" (Venezia) и „Тауринесе" (Taurinense) са друге стране. Она је пролазила кроз тутински, рожајски и плавско-гусињски крај следећим правцем: с. Брунчевиће – на југ до с. М. Ганиће – на југозапад преко Себечевске реке до врха Кути – на југ преко планине Врачевац – с. Блаца – с. Смолућа (локалитети северно и западно од с. Црквине) – врха Ћорлаз – на југ до с. Пленибабе – врха Росуља – правцем југозападно од села Руднице до врха Хум – на југ преко планинских врхова Градина – Крстача – Мусина Јама на југоисток до с. Ћосавице – с. Горња Ловница (западно од Рожаја) – на југ преко планине Турјак – врха Кацубер – врха Локве – жандармеријске станица на Џаковици – на југоисток преко планине Смиљевице – жандармеријске станица Мургаш – превоја Ћафа Хаиле – на југ преко Мокре планине – прелаза Мурина – на југоисток преко планине Виситор – врха Липовица (западно од Гусиња) – одатле на запад, па на југ и обронке планине Вермоши.[148]

Прве италијанске посадне трупе дошле су у Тутинску потпрефектуру половином јуна. Били су то делови дивизије „Пуље", која је покривала цео италијански део Косова. Заповедник дивизије био је генерал Алберто Д'Апонте, а нечелник штаба потпуковник Ђорђо Милацо (Giorgio Milazzo).[149] Команда јединице била је у Призрену. „Пуље" је припадала италијанској 9. армији која крајем јуна 1941. године мења назив у Супералбу.[150] Гарнизон у Тутину је потпадао под надлежност Сектора Исток ове дивизије, са центром у истоименој

[146] AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–5/979, Allegato Nr. 1, al foglio nr. 2887, Linea di demarcazione; Петар Ж. Петровић, *Рашка. Антропогеографска истраживања*, II, Нови Пазар, 2010, 54.

[147] V. Terzić, *n. d.*, 553.

[148] AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–7/1313, Limiti giurisdizione territoriale fra Com. Sup. FF. AA. Albania e Comando Truppe Montenegro; Ibid., bus. N–3/460, Comando Divisione Puglie, Dislocazioni dei reparti alle ore 0 del giorno 7. 10. 1941; Ibid., bus. N–3/542, Dislocazioni dei reparti alle ore 12 del giorno 24. 11. 1941.

[149] AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie", bus. N–3/460, Comando della divisione di fanteria „Puglie", Ordine pubblico in Pec, nr. 4472, 1. Settembre 1941, 2.

[150] ВА, Италијанска архива (ИА), кут. 72, ф. 2, док. 36, 1.

вароши. Команда места у Рожајама се нашла у оквиру Сектора Пећ.[151] У ове две потпрефектуре Италијани су до новембра 1941. године држали мале снаге. У октобру је војну посаду за Тутин и околину чинила само једна чета 2. батаљона 71. пешадијског пука. Регимента је била под командом пуковника Салватореа Дистефана (Salvatore Distefano) са седиштем у Пећи. Истовремено се и у Рожајама налазила још једна чета ове јединице.[152] Ескалацијом верских сукоба у суседном Дежевском срезу италијанске снаге су ојачане. До 1. децембра 1941. године на простор Тутина је пребачен цео 2. батаљон 71. пука и чета минобацача калибра 81 мм, док је у Рожаје смештен батаљон „Грамош", састављен од Албанаца регрутованих у италијанску војску.[153]

Као што је наведено, у Тутину се налазило и одред карабињерије. Он је био распоређен у неколико жандармеријских постаја и то у: Тутину, Српском Мојстиру, Црквинама, Рибарићима, Островици и Жирчу.[154] Припадао је 4. батаљону карабињерије који је покривао цело подручје дивизије „Пуље". Командант батаљона био је потпуковник Андреа Ди Лео (Andrea Di Leo), кога је до краја децембра 1941. године заменио мајор Ђорђо Силвестро (Giorgio Silvestro). Команда 4. батаљона била је у Призрену.[155] У Тутинској потпрефектури је био распоређен и извесни број краљевских финанса (Regia Guardia di finanza) који су припадали 7. батаљону финанса, распоређеном на целој територији Косова и Метохије. Команда је такође, била у Призрену, а на челу са капетаном Ди Мартином (Martino).[156] Граничну линију са немачком окупационом зоном чували су припадници 5. батаљона граничне страже (Guardia alla frontiera) чије је људство покривало и простор Тутинске и Рожајске потпрефектуре.[157] И поред свега, италијански утицај се у унутрашњости ових потпрефектура, према речима савременика, „слабо осећао", док је истинска власт била „у рукама Турака", који су „чинили оно што је њима била воља".[158]

---

[151] AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–3/594, Dislocazione della divisione „Puglie" nel Kossovo, 27. 2. 1942.

[152] Ibid., bus. N–3/460, Comando divisione „Puglie", Dislocazione dei reparti alle ore 0 dei giorno 7. 10. 1941; Ibid., Dislocazione truppe del Settore di Pec, 21. 10. 1941.

[153] Ibid., bus. N–3/542, Divisione „Puglie", Elemnti, comandanti e dislocazione della divisione, 1. 12. 1941, 1.

[154] АС, Г-2, КИ, ф. 24, р. 51/1944, 2.

[155] AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–3/542, Divisione „Puglie", Elemnti, comandanti e dislocazione della divisione, 1. 12. 1941, 1; Ibid., Elemnti, comandanti e dislocazione della divisione, 29. 12. 1941, 1.

[156] Ibid., bus. N–3/594, Divisione „Puglie", Elemnti, comandanti e dislocazione della divisione, 5. 1. 1942, 2; АС, Ђ-7, Обласни комитет за Санџак (ОКС), кут. 1, ф. 2, док. Извештај среског поверенства КПЈ среза Тутинског, 1.

[157] AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–3/594, Comando della divisione „Puglie", Situazione nel Kossovo, Nr. 617, 27. febbraio 1942, 1.

[158] АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 49/1944, 1.

Новопостављене албанске цивилне власти су почеле са радом до краја априла 1941. године. Једна од првих мера било је спровођење албанизације муслимана, сличне оној у Новом Пазару. У администрацији је почео да се користи само албански језик, па је из Албаније доведен одређени број чиновника да би служба могла да се обавља. Називи фирми и јавних институција писани су искључиво на албанском језику, мењана су презимена грађана тако да одговарају албанском наративу, било је обавезно ношење ћулафа, по Тутину су постављане карте „Велике Албаније" итд. Муслиманима се на јавним скуповима власт обраћала на албанском језику, уз неопходног преводиоца. У Тутину и околним општинама организовано је неколико школа у којима су радили учитељи из Албаније. И овде је, међутим, одзив муслиманског живља био слаб.[159]

Да би се придобили припадници разбаштињене беговске елите, влада у Тирани је обновила феудалне односе из времена Османског царства. Ова одлука се односила на цео италијански простор на Косову и Метохији, а спроведена је током друге половине 1941. године. Ово је још један јасан показатељ да је политика албанских власти у срезовима Косовске области, укључујући и Нови Пазар, била на линији званичне албанске политике иза које су стајали Италијани.

Делу сељака из Тутинске префектуре враћен је тако статус чивчија, што је за собом повлачило обавезу давања 1/5 годишњег производа феудалцима (агама и беговима), тзв. „ушур". На томе се није стало. У мају 1942. године сељаци су новим декретом албанске владе били обавезни да сада и држави дају 1/10 производа на годишњем нивоу, тј. „десетак". Овај порез је даван под закуп углавном локалним моћницима. Скупљао се два пута годишње, за ране и касне пољопривредне производе.[160] Овим наметима било је, у великој већини случајева, оптерећено само српско становништво. Према сведочанствима избеглих Срба из тутинског краја, ушур су плаћали поседници земље која је пре 1912. године припадала неком од ага и бегова. Они су намете прикупљали лично или преко овлашћених лица (субаша). Било је и случајева додатног узимања пореза за пропуштени период 1918–1941. године. Поред тога Србима су без икакве надокнаде узимани бољи комади земљишта, како они купљени тако и они који су одувек били у њиховом поседу. Често су их присвајали муслимани од којих је земља раније била уредно купљена. На њима су Срби, као у време османског „вакта", морали и да кулуче. Приликом убирања десетка закупци су често насилно узимали више него што је било прописано. Српски живаљ је морао и да на име реквизиције даје стоку, храну и вуну италијанској армији.[161]

[159] Е. Мушовић, *н. д.*, 87.

[160] А. Хадри, н. д., 194; Историчар Ејуп Мушовић у својој књизи наводи да је „десетак" уведен још у јуну 1941. године, што вероватно није тачно. Е. Мушовић, *н. д.*, 91.

[161] АС, Г-2, КИ, ф. 24, р. 51/1944, 5–6; Исто, р. 48/1944, 2.

Због свог геополитичког положаја Тутин је претстављао територијалну, али и политичку копчу између „Велике Албаније" и албанских управа у Новом Пазару и Сјеници. Пошто је Дежевски срез прикључен окупираној Србији, Аћиф Бљута и његови сарадници су покушали да се преко чвршћих веза са тутинским крајем, „de facto" укључе у албанску државу. Тако је наредбом среских власти из Новог Пазара септембра 1941. године, више од десет села пограничног појаса из Војковачке и Рајетићке општине Дежевског среза пребачено у надлежност Тутинске потпрефектуре. То што су се ова насеља налазила северно од италијанско–немачке демаркационе линије, није спречило њихово припајање Албанији.[162]

Становништво ових, али и других насеља из пограничне зоне Дежевског среза и Тутинске потпрефектуре, по договору између Бљуте и власти у Тутину, морало је да своје пореске дажбине плаћа у овој вароши, а не у Новом Пазару. На тај начин се документовала наводна припадност тих села Албанији.[163] План је био да оне са собом повуку и Нови Пазар под надлежност владе у Тирани. Аћифу Бљути је одговарало што је тутински крај економски, политички и културно гравитирао Новом Пазару. Тако је било и за време рата. Срезови су комуникацијски били добро повезани, с обзиром на то да је 1933. године стари кирициjски пут преко Црквина оспособљен за аутомобилски саобраћај. То је било од великог значаја за обе вароши. Нови Пазар је на тај начин преко тутинског краја био повезан са Рожајама и Метохијом, односно Пећи, са којом се доста трговало.[164] Тутин се на другој страни снабдевао са тржница у Новом Пазару, које су током зимских периода биле готово без алтернативе за његове мештане. Преко Рашке и Новог Пазара су слате намирнице за италијанску војску у тутинској и рожајској потпрефектури (од Пећи је ишла само стаза за товарне животиње, коју су зими могли да употребљавају једино носачи), па је за јачање овог коридора била заинтересована и дивизија „Пуље".[165]

Пратећи шовинистичке тенденције на Косову и Метохији, политика албанске управе према локалним Србима у Тутинској потпрефектури била је усмерена ка њиховом систематском одстрањивању са овог простора.[166] Овај процес је дуго имао и правно упориште. Наиме, све до фебруара 1942. године Срби су званично били грађани другог реда. Влада у Тирани је тек тада донела закон по којем сви неалбанци на простору за који је она била надлежна, постају њени пуноправни држављани,[167] а тек 1. септембра 1941.

[162] Исто, 1.

[163] ИАБ, BDS, B–1251, 16.

[164] Петар Ж. Петровић, *н. д.*, 89; *Нови Пазар и околина*..., 329.

[165] AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–3/542, Comando della divisione „Puglie", Dislocazione dei reparti durante la stagione invernale, Nr. 6417, 5. dicembra 1941, 1.

[166] Е. Мушовић, *н. д.*, 87.

[167] A. Hadri, n. d., 47.

године команда дивизије „Пуље" је својим потчињеним јединицама јавила да се староседелачким српским становништвом на њеној територији сматрају сви они који су на овом простору живели пре Балканских ратова, што се у случају Тутинске потпрефектуре односило на целокупни српски живаљ.[168] Неажурност Италијана је у међувремену обилато коришћена на штету Срба. Италијанска војска у Тутину их је, међутим, и после ових званичних наређења, ретко узимала у заштиту. Оваква војно-политичка ситуација довела је до тога да Срби буду пљачкани, малтретирани, убијани, оптерећивани разним наметима и тако усмеравани на исељавање.

Према подацима италијанских војних власти из 1941. године, на територији под контролом Тутинске потпрефектуре живело је 21.338 становника. Муслиманско становништво је било у апсолутној већини. Било их је 18.066, односно 84,7%. Број хришћана износио је 3263 лица, што је чинило 15,3% од укупног броја. У суседној потпрефектури Рожаје било 10.893 особе, од којих 9406 муслимана (86,4 %) и 1479 хришћана (13,6 %).[169]

Организовани прогон више хиљада хришаћана иницирале су акције албанске жандармерије одмах после окупације.[170] Њени припадници почињу да пљачкају, хапсе, туку и убијају. Још чешћи су били напади разних албанско-муслиманских банди, којима је административно неуређена, војно, полицијски и политички запуштена, те од окупатора заборављена територија Тутинске потпрефектуре, изванредно погодовала. Већина људи у тим формацијама били су мештани, али је било и оних који су дошли из Албаније ради пљачке. Међу бандитима су се налазили обични сељаци, старешине села, осуђени криминалци или команданти комитских група са овог простора у међуратном периоду.[171]

О њиховој распрострањености говори следећи попис четовођа у тутинском крају. Као најистакнутији међу њима помињу се: Бико Дрешевић из Глоговика (осуђиван пре рата, после рата пребегао у Турску), Деко Дрешевић из Глоговика (после рата пребегао у Турску), Џемаил Коничанин из Конича (погинуо у борби са партизанима 1944. године), Хивзо Коничанин из Конича (после рата пребегао у Турску), Џемо Балтић из Конича (почетком окупације вратио се из Албаније, ликвидиран као одметник 1947. годи-

---

[168] AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–3/460, Comando della divisione „Puglie", Serbi e Montenegrini autoctoni, Nr. 4485, 1. settembre 1941, 1.

[169] M. Verli, *Shqiperia dhe Kosova...*, 422–423; Са друге стране, Среско повереништво КПЈ за Тутински срез је 1945. године процењивало да је на овом простору почетком окупације Србије живело око 24.000 становника, од тога 20.500 муслимана и 3.500 хришћана. АС, Ђ-7, ОКС, кут. 1, ф. 2, док. Извештај среског поверенства КПЈ среза Тутинског, 1.

[170] АС, Г-2, КИ, ф. 24, р. 45/1944, 1–2.

[171] ИАРНП, фонд 283, НОР, Критички приказ Трифуновић Светислава на рад Равић Станка „Ужичка република и устанак у Дежевском срезу", Беоци (код Рашке), 10. август 1979, 2, 7.

не), Салко Ганевић из Гујића (ликвидиран 1945. године),[172] Пашо Бећировић (пребегао после рата у иностранство), Пашо Хачковић из Шкријеља, Абид Бећировић (после рата пребегао у Турску), Ариф Шкријељ, Рамо Шкријељ из Руднице (стрељан после рата), Зуко Шкријељ (ликвидиран као одметник 1948. године), Мехмед Халиловић (по окупацији се вратио из Албаније), Ибро Ћосовић из Сувог Дола (стрељан после рата), Ахмет Салковић (осуђиван пре рата, брат чувеног одметника Фериза Салковића), Фаик Бахтијаревић из Црквине (осуђиван пре рата, стрељан после ослобођења),[173] Елмаз Аговић (стрељан после рата),[174] Ибрахим Незировић из Мојстира, Бека Незировић из Мосјтира (убијен као одметник 1948. године), Нецип Булић из Јелића, Хуља Ахметовић из Драге, Хајро Руговац (осуђен због злочина још у Првом светском рату, ликвидиран као одметник 1945. године), Зено Зукорлић из Орља (убијен као одметник 1945. године), Сокол Зукорлић из Орља (убијен као одметник 1946. године), Хасан Зукорлић из Орља (убијен као дезертер из ЈНА 1945. године), Салко Тртовац из Шарења (убијен као одметник 1945. године), Азис Шеховић, Бахтијар Синановић из Црквина (пребегао после рата у иностранство), Авдија Доловац (осуђиван пре рата, ликвидиран као одметник 1945. године), Ћамил Дукађинац из Мелаја (ликвидиран као одметник 1945. године),[175] хоџа Иљаз Куртовић из Ђерека-

[172] Према подацима ДБ у току рата је лично ликвидирао 15 Срба и 1 муслимана... АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, ф. 6, 2.

[173] Фаик Бахтијаревић је рођен у селу Црквине код Тутина. За време Краљевине Југославије бавио се фалсификовањем новца, коцком и шверцом. Био је један од команданата муслиманских банди са подручја Штавичког среза и учествовао је у свим борбама током 1941. године у овом делу Старог Раса. Због пљачке неких муслиманских трговаца ухапшен је од стране италијанских власти 1942. године. Убрзо, међутим, организује колективно бекство из тутинског затвора са још 80 затвореника, а затим се крије у Тутинској потпрефектури до капитулације Италије. Тада је ликвидирао неколико њихових војника и наоружао себе и своју банду. Од тада почиње да пљачка Србе у околним срезовима, али и муслиманске трговце који су се кретали између Сјенице, Новог Пазара и Метохије. Стога Бахтијаревића ускоро гоне и албанске власти. У јануару 1944, ипак, оне га ангажује за борбу против четника, с обзиром на то да је његова група била добро наоружана. Приликом тих акција поново је спалио и опљачкано неколико српских села. Бахтијаревићев одред је био окосница прве партизанске јединице у тутинском крају. Заповедници су били Бахтијаревић и Елмаз Аговић. Остао је у Југословенској народној армији (ЈНА) све до 1945. године, добивши чин потпоручника. Исте године је због наведених кривичних дела ухапшен, одведен у Ниш и ликвидиран.

[174] Његов отац је убијен од стране четника током међуратног периода. За време Јулског устанка је учествовао у паљењу српских села на Коритима, где се налазио фронт према устаницима. Затим је са својим људима учествовао у одбрани Новог Пазара од четничких одреда и у албанско-муслиманском нападу на Рашку. Године 1944. оснива први партизански одред на територији Тутина, због чега му је Бико Дрешевић ликвидирао брата у тутинском затвору... АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, ф. 5, 8.

[175] Под његовом командом је стрељано 13 Срба из села Шарење, на планини Јаруту марта 1943. године. Имао је чин жандармеријског наредника. АС, Г-2, КИ, ф. 24, р. 51/1944, 2; М. Ћуковић, *н. д.*, 370.

ра,[176] Заптија Куртовић из Ђерекара (по окупацији се вратио из Албаније) и Наход Куртовић из Ђерекара (вратио се из Албаније).[177] Укупно: 33 лица.

Погрешно би било тумачити ове оружане групе као потпуне одметнике од власти. У већини случајева њихови команданти су сарађивали са албанским властима у Тутину, Ражајама или Новом Пазару, окрећући често по њиховим наређењима оштрицу својих акција према хришћанима. Тако је, званично, њихов прогон из ових крајева био дело самоиницијативних разбојничких акција, које је цивилна управа номинално осуђивала, поготово пред окупатором. Ове „трупе" су имале значајну улогу и за окупатора. Супералба се на њих ослањала када су у питању били заштита границе са Црном Гором и помоћ карабињерима у очувању реда и мира, што је био својеврсни парадокс.

Оне су временом окупљене у одреде тзв. „Добровољачке милиције за националну сигурност" (Milizia volontaria per la Sicurezza Nazionale), познатије као јединице „вулнетара".[178] Крајем 1941. године италијанске војне власти су наредиле легализовање и наоружавање „вулнетара" на простору Тутинске и Рожајске потпрефектуре. Ове снаге су добиле задатак да као помоћни полицијски одреди буду ангажоване на спречавању продора „српских побуњеника" на територију Албаније, као и на уништавању већ постојећих устаничких група. Требало је и да војно помогну муслиманско становништво на простору Горњег и Доњег Бихора (Бијелопољски и Берански срез) пошто је оно због лоших путева и устаничких акција почетком 1942. године било одсечено од Цетиња и других градова црногорског гувернато-

[176] Иљаз Куртовић је рођен у селу Ђерекаре код Тутина 1901. године, у чувеном пештерском братству Куртовића. Током међуратног периода живи у Новом Пазару, где је завршио мектеб и медресу. Имао је деветоро деце. Почетком Априлског рата враћа се у родно место. Око себе окупља људство из Суводолске општине, да би га 1941. године Италијани ангажовали као команданта помоћне милиције „вулнетара" (муслиманска милиција) за Суводолску општину. Имао је чин капетана албанске војске и носио прописну униформу. Са својим одредом био је на одбрани Новог Пазара у јесен 1941. године, када је рањен у борби са Србима. Такође је учествовао и у другим верским сукобима на овом простору током 1942, 1943. и 1944. године, пре свега против Срба у Сјеничком и Беранском срезу. Током 1944. године водио је борбу са јединицама Народноослободилачке војске (НОВЈ) у Штавичком срезу. У рату је сачувао животе неколико десетина Срба из Суводолске општине које је узео на чување. После ослобођења се крио у шуми. У јесен 1945. године се предао новим властима, које су га ухапсиле 8. октобра 1945. године. Изведен је пред суд и фебруара 1946. године кажњен са шест година затвора и пет година губитка грађанских и политичких права због сарадње са окупатором, организовања муслиманске милиције и напада на НОВЈ. Суд је одбацио оптужбе за паљевине и пљачке села, уцењивање становништва и покушај силовања. Важио је за једног од најугледнијих људи у Штавичком срезу током рата. Умро је у дубокој старости 1992. године у Новом Пазару.

[177] АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, ф. 6, 1–16; Исто, ф. 10, 18–22; Исто, ф. 11, 12–17; Исто, ф. 13, 1; Е. Мушовић, *н. д.*, 88.

[178] Dragan S. Nenezić, *n. d.*, 144.

рата.[179] Могуће је да су примали и одређену новчану надокнаду за службу окупатору. Према подацима дивизије „Пуље" из фебруара 1942. године, снаге „вулнетара" у Тутинској потпрефектури бројале су око 400 наоружаних људи. Једна половина је била размештена према Дежевском и Сјеничком срезу, а друга према Ибарском Колашину. На подручју Рожаја, Ругове, Мурине и Гусиња, према Беранама и Андријевици, било је ангажовано још 1200 бораца, на чију су подршку они из околине Тутина увек могли да рачунају.[180] Њихов стварни број, међутим, био је далеко већи.

Флуидност муслиманских банди са обе стране закона учинило их је врло ефикасним оруђем у изградњи етнички чисте „Велике Албаније". Тезе појединих албанских историчара да су ове „трупе биле изван контроле надређених, састајући се нередовно и показујући резултате само у случајевима када су делали против четничких снага у одбрани албанских крајева",[181] неодрживе су ако се узму у обзир последице насиља над српским живљем тутинског, рожајског или колашинског краја, које се поклапају са политичким тежњама албанских првака са Косова. Уз то, на територији Тутинске и Рожајске потпрефектуре није било четничких јединица. Изнети закључак подробније ћемо објаснити у наставку текста.

Хапшења штавичких Срба спроводила је углавном албанска жандармерија. Према сведочанству Борисава Поповића, земљорадника из села Добриња, који се налазио у првој групи приведених, жандарми су у затвору у Тутину тукли Србе „претходно везане, моткама, кундацима и гредама". Затвореници су пуштани тек када би чуварима платили извесну суму новца. Поменути Поповић је дао чак 12.000 динара за своју слободу.[182] У мају локални полицијски органи почињу са акцијама тражења оружја које погађају само српска села. Дана 12. маја жандарми су после пребијања у селу Јабланици код Рибарића ухватили земљораднике Саватија и Димитрија Јеремића, иако је овај потоњи већ предао оружје и за то добио реверс. Саватије, носилац Карађорђеве звезде, одведен је затим у Нови Пазар, стрељан на Хаџету и обешен о телеграфски стуб,[183] где је његов леш висио три дана. Димитрије је успео да побегне.

---

[179] AQSh, fondi 161, v. 1941, d. 497, 2.

[180] Дуж остатка границе према немачкој и бугарској окупационој зони било је још 400 људи на простору Србице, 600 у сектору Приштине и 400 у Сектору Гњилане. Све укупно 3000 људи. AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–3/594, Dislocazione della divisione „Puglie" nel Kossovo, 27. 2. 1942.

[181] M. Verli, *Shqiperia dhe Kosova...*, 402.

[182] АС, Г-2, КИ, ф. 24, р. 51/1944, 2.

[183] У то време се у Новом Пазару затекла група југословенских официра која се илегално враћала из Црне Горе. Међу њима је био и капетан Милош Аћин Коста. Он је у својим сећањима записао да је Нови Пазар „сав био искићен кукастим крстовима" и да му је један сапутник саопштио да на бандерама (*ūo īpagy*, М. Ж.) „висе Срби". *НИН* за 27. јул 1990. године, 50; С. Равић, *Срећани...*, 178–179.

Пар дана касније, тутинска жандармерија је са истим циљем упала у село Морани. Током акције приведени су Методије Поповић и Борисав Аврамовић. Први је на интервенцију неких муслимана после пребијања пуштен,[184] док је други одведен у Нови Пазар и осуђен на смрт, али је за већу суму новца ипак ослобођен. Онда је уследио напад на село Српски Мојстир. Крајем јуна непознате особе убиле су Милована Ратковића, предратног манипуланта у фирми „Треска".[185] Почетком јула Синан Паљевац је са 43 жандарма упао у Суви До и три дана под маском разоружавања становништва вршио саслушања, батињања и пљачку. Истраге су спровођене у згради општине, где су хришћани везивани ланцима и такви тучени. Неки су се спашавали куповином оружја од жандарма, које би одмах потом предавали. Током јула су убијени и изасланици које је у околину Тутина послао Коста Пећанац. Радило се о Драгомиру Кујевићу и Радомиру Церовићу. Они су страдали у селу Попе.[186]

Ове смртне случајеве пратила су и убиства Миљојке Јеремић из Јабланице, Трајка Добрића из Језгровице и Арсенија Марашевића из Српског Мојстира. Исту судбину поделиле су и његове комшије Милутин, Станислава и Стака Ђиновић. Њих је заклао Абид Блесковић из Рибарића, због чега су га Италијани ухватили и осудили на дугогодишњу робију. После њихове капитулације септембра 1943. године, Блесковић је пуштен на слободу. Сва наведена убиства су се десила током 1941. године. Нешто касније страдао је и Лука Вранић, такође житељ Српског Мојстира.[187]

Поред пљачке, физичког злостављања и ликвидација, муслимани су се вратили пракси отимања српских девојака свих узраста. Оне су превођене у ислам, сексуално злоупотребљаване, продаване или силом удаване за муслимане или Арнауте. Некада су после извесног времена теране, односно пуштане. Дешавало се и да тзв. „чувари", добро плаћени за безбедност Срба, одвоје од њих неку девојку и на силу је ожене.[188] На овај начин су између осталих, одведене: ћерка Јевте Старчевића из Дуљеба стара 17 година, ћерка Јакова Радетића из Шарења стара 16 година (док јој је мајка убијена), ћерка Милована Радића из Дубова стара 14 година, Драгиња Перовић из Островице стара 17 година, Санда Ивезић стара 19 година (потурчена и постала Салиха Хаџибулић), Даница стара 21 и Милијана Миљковић стара 18 година, све из Сувог Дола (друга одведена од стране Арнаута са Косова), и Коса

[184] Методије је убијен септембра 1942. године на планин Јарут поред села Шарење. АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 49/1944, 1; Исто, р. 52/1944, 2.

[185] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина..., 141–142, 148–149.

[186] Исто, 152, 159; М. Ћуковић, *н.д.*, 81.

[187] АС, Г-2, КИ, ф. 24, р. 48/1944, 2; Исто, р. 45/1944, 1.

[188] АС, Ђ-7, ОКС, кут. 1, ф. 2, док. Извештај среског поверенства КПЈ среза Тутинског, 1.

Радовић из Шароња.[189] Одведена је затим и њена комшиница Милунка Раковић, која је касније ослобођена. У неким случајевима девојчице су биле млађе од 10 година.[190] И неке аге су поред узимања ушура нападале девојке, мада су такви случајеви били ретки.[191]

Органи ДБ су после рата евидентирали неколико отмичара са подручја потпрефектуре Тутин. Међу њима се помињу: Бећо Баловић из Намге (погинуо као одметник), Ибро Ћосовић (ликвидиран као одметник), Азис Шеховић (ликвидиран као одметник) и др.[192] Приликом ових и сличних акција било је и честих силовања жена. Само у Ибарској општини било је 40 оваквих случајева. У селу Струмце је, на пример, од стране муслиманских разбојника силовано седам жена, међу којима су биле: Милева, Разуменка и Јана Кељевић, Стана Танасковић и Милентија Радовић.[193]

Да се радило о уобичајном начину ратовање код муслимана и Арнаута на овом простору, сведоче идентични случајеви у суседним срезовима. Наиме, током септембра 1941. године у Косовскомитровачком срезу Арнаути су отели једну девојчицу, док је силовано њих једанаест. Све су биле старосне доби између 11 и 13 година. У Ибарском Колашину су почетком 1942. године такође забележени случајеви отмица и силовања српских жена које су иза мушкараца остале на попаљеним имањима. Чак је било вести и о томе да се Српкиње „продају" од стране Албанаца на пијацима као робље.[194] Августа исте године Тихомир Шарковић је у Рашки обавештен да се стање по овом питању чак и погоршало. Арнаути су, наиме, наставили да отимају и силују „жене, девојке, па чак и децу од 10 година".[195]

Пошто италијанске власти у Тутину нису одобриле предлог да се образује милиција састављена од Срба, чија би сврха била чување њихових села, они су били принуђени да узму заштитнике међу муслиманским суседима.

---

[189] АС, Г-2, КИ, ф. 24, р. 51/1944, 5; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина..., 216, 227, 229.

[190] Тако су на дан 2. маја 1943. године у селу Долиће, општина Бујевска, Сјенички срез, отете три девојчице од којих је настарија имала 10 година. Деца су отета приликом напада и спаљивања села Бујево, који су спровели муслимани из сјеничког, бијелопољског и тутинског краја, а уз подршку немачких јединица. У питању су биле две ћерке Драгуне Минић и једна земљорадника Љубе Матовића, све три из Бујева. После два месеца, на жалбу мајки, бугарски војници су лоцирали и вратили породицама две од три киднаповане девојчице. АС, Г-2, КИ, ф. 24, р. 42/1944, 7.

[191] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина ., 160–161.

[192] АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, ф. 6, 1, 16.

[193] АС, Г-2, КИ, ф. 24, р. 48/1944, 3.

[194] ВА, НДа, кут. 13, ф. 17, док. 13, 1; ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Писмо крајскоманданту у Косовској Митровици, март 1942. године, 1–2.

[195] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Писмо упућено господину Тихомиру Шарковићу, август 1942. године, 1.

„Чувари" (у народу познати и као „дерудегџије")[196] су само формално штитили Србе од напада пљачкаша, док су их, у ствари, чували од њих самих. Често се дешавало да чувари истовремено буду и чланови банди. Убијање оних који су били под заштитом стога није било реткост. Тако су чувари у селу Долову усмртили своје „штићенике" Бранка, Миливоја и Мојса Прекића, док су у октобру 1943. године организовали општи напад на Српски Мојстир, село које су наводно бранили. Свако српско село је имало између 10 и 50 оваквих чувара, док су богатији Срби имали и по неколико личних чувара. Један заштитник је плаћан од четири до седам албанских наполеондора месечно, од којих је сваки вредео по 1000 динара.[197]

Било је и хуманих поступака локалних муслимана према прогоњеном хришћанском становништву. Тако су мухамеданци из богатог села Ђерекара, предвођени Иљазом Куртовићем, оружјем сачували око 50 породица са око 150 чланова, углавном жена и деце из суводолске општине.[198] Демир Ујкановић из Морана је са својим сродницима сачувао 60 хришћана из овог села и из Слатине. Хришћане су такође штитили тутински поседници из угледне породице Хамзагића. Председник општине Фехим Хамзагић је био међу њима, мада постоје подаци да је саучествовао у прогонима хришћана. Ови људи су касније означени као „србофили" и због тога имали проблеме.[199] На подручју Рожајске потпрефектуре за добре међуверске односе залагали су се имами Медо Пећанин и Мехмед Вишеградањанин, као и предратни председник општине Рожаје Фаик Зејнелагић.[200] Историјски подаци нам говоре да се ипак радило о изолованим случајевима.

Због разних облика насиља, Срби почињу још током 1941. године са исељавањем из Тутинске потпрефектуре. Већина их одлази у северне општине Дежевског среза или у Студенички срез. Неки су првобитно побегли у Нови Пазар, одакле су касније морали да се склањају.[201] Према подацима ДКРЗ за Штавички срез из првих година после ослобођења, за време окупације Србије у Другом светском рату са овог простора је расељено 3153 грађана, етничких Срба.[202] То је близу броја целокупног српског становништва

---

[196] С. Равић, *Срећани*..., 175.

[197] АС, Г-2, КИ, ф. 24, р. 51/1944, 6; Исто, р. 48/1944, 3; АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, ф. 6, 7.

[198] АС, Ђ-7, ОКС, кут. 1, ф. 2, док. Извештај среског повјеренства КПЈ среза Тутинског, 1.

[199] Четворица браће из породице Хамзагића – Фехим, Халко, Махит и Суљо – на јесен 1944. године су убијени од стране Бика Дрешевића у тутинском затвору. Уз њих су ликвидирана још два лица. Исто, 1–2; АС, Г-2, КИ, ф. 24, р. 51/1944, 5; Исто, р. 54/1944, 1; Исто, р. 55/1944, 1; М. Ђуковић, *н. д.*, 68–69; М. Memić, *n. d.*, 150.

[200] A. Matović, *n. d.*, 108.

[201] АС, Г-2, КИ, ф. 24, р. 52/1944, 1.

[202] АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 62, 107.

из 1941. године. У једном документу је у рубрици „примедбе" чак дословно записано – „сав српски живаљ расељен".[203]

Друга етапа политике уклањања Срба из тутинског краја била је узурпација или куповина имања које су остављали иза себе. Напуштене поседе узимали су локални арнаустки и муслимански прваци. Тако је Аћиф Хаџиахметовић Бљута преко својих накупаца „за багателне цене" (подвукао аутор) куповао земљишта избеглица „у области Тутина". Исплата је вршена у Новом Пазару, онима који би се усудили да у њега уопште и дођу. Немачки БДС је дошао до информација које нам казују да је Бљута ову куповину, поред потребе за сопственим богаћењем, вршио и за једну албанску банку.[204]

ДКРЗ је такође утврдила да је на подручју Тутина и оклине убијено 197 лица, од чега су њих 163 били жртве разних албанско-муслиманских оружаних формација, Италијана и Немаца, док је 34 лица страдало од четника Косте Пећанца и припадника Српске државне страже (СДС). При томе је мучено и уз трајне последице рањено, пребијено или силовано 623 особе. Акцијама албанско-муслиманских одреда и Италијана било је обухваћено 560 оваквих случајева. Спаљено је или потпуно уништено 819 кућа и других зграда, од чега 666 објеката од стране Албанаца и муслимана, 42 од стране Италијана и Немаца, а остатак су унуштили четници. За време рата опљачкано је 2301 грло крупне и 5032 грла ситне стоке, а одношена је и храна. Материјална штета проузрокована уништавањем непокретне имовине и крађом покретне имовине и животних намирница процењена је на 8.045.016 динара.[205]

Југословенска ДБ је убрзо после ослобођења у тутинском крају само за кривично дело убиства евидентирала 125 лица. Међу њима је било 120 муслимана и петорица Срба, од тога чак 119 пореклом из Штавичког среза – 118 муслимана и један Србин. Они су по општинама рођења били распоређени на следећи начин: Делимеђска 22 лица, Радуовачка два лица, Суводолска 22 лица, Тутинска 26 лица и Ибарска 47 лица. Међу њим је било 79 бандита, два албанска жандарма, 36 „вулнетара", тројица СС милиционера и петорица четника. У рубрици убиства уписано је 113 особа, а у посебној колони насловљеној „све врсте злочина" нашла су се имена 12 појединаца. Што се тиче њихове локације током 1946. године највише их је било код својих кућа – 54, 34 особе су биле у бекству, четворо је било у ЈНА, 16 је било у затвору, а 17 је било ликвидирано. ДБ из Тутина је на крају послала кривичну пријаву надлежној служби у Новом Пазару за 123 лица са овог списка.[206]

---

[203] Исто, 111; у извештају Среског повернства КПЈ за Тутин из 1945. годин, каже се да се у том тренутку на подручју Штавичког среза налазило око 19.500 муслимана, а да је број Срба „релативан јер се стално досељавају из Србије". АС, Ђ-7, ОКС, кут. 1, ф. 2, Извештај среског поверенства КПЈ среза Тутинског, 1.

[204] ИАБ, BDS, B–1251, 16.

[205] АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 62, 105, 106, 108, 112.

[206] АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутина, ф. 10, 1–10.

Ревиталузација феудалних односа у Дежевском срезу и отпор српског становништва

Законе које је донела Уредба о стварању и организацији Косовске области почетком августа 1941. године, албанска власт у Дежевском срезу је само селективно спроводила. Пошто је Аћиф Хаџиахметовић Бљута подржао Пејанијев став о ревизији овог уговора, цивилна управа у Новом Пазару је у дело спровела само клаузуле које су јој биле у интересу. Навешћемо неколико примера за то. Иако су Срби били већина у срезу, нити је промењен начелник Ахмет Даца, нити је за његовог заменика постављен њихов представник. Отпуштени Срби нису враћени на своје пређашње позиције у администрацији, није извршена расподела места у чиновничком апарату у складу са бројношћу етничких скупина како је то Уредба предвиђала,[207] није се нашло места за Србе у жандармерији, а занемарено је и постављање нових судија.

Однос Бљутине клике према спровођењу одлука постигнутог споразума најбоље илуструје држање српских чиновника које је Недићева влада покушала да пошаље у Дежевски срез. Неки су под притиском одмах бежали назад,[208] а други су на сваки начин покушавали да избегну додељену службу.[209] Они који би се ипак задржали, од албанских власти нису добијали никаква средства за издржавање, иако је српска влада за њих редовна слала принадлежности.[210] Радило се дакле о потпуном бојкоту одредби уговора потврђеног на највишем преговарачком нивоу.

С друге стране власт у Новом Пазару је одмах почела да примењује делове Уредбе које су јој ишле у корист. Ту се издваја она која одобрава

---

[207] Бедри Пејани је заступао становиште да цео управни апарат у Косовској области мора да припадне Албанцима и муслиманима јер су они у „апсолутној већини". Податке за ову тврдњу Пејани је нашао у турско-аустријским статистикама становништва из периода 1912–1918, одбацујући без аргументације попис из 1931. године, као нетачан. ВА, НДа, кут. 1а, ф. 1, док. 6, 8.

[208] Саво Недић из Берана је у августу одређен за среског судију у Новом Пазару. У граду се, међутим, задржао само неколико дана, па је према сведочанству „услед великог терора који су вршили муслимани на челу са Аћифом Хаџиахметовићем, побегао у Пријепоље", где је пре рата био са службом. АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, фас. Изјаве и саслушања, 305.

[209] Намештење нижих чиновника вршила је управа Дринске бановине у Ужицу. Крајем августа извесни Војин Војиновић, финансијски приправник, добио је службу у селу Осаоница у Штитарској општини, које је било насељено само хришћанима. Војиновић, међутим, није желео да иде, одуговлачећи полазак чак 13 дана, док није успео да преко „Збора" издејствује опозив. Исто, збирка 268, Историјат Ужица, ф. Југословенски народни покрет „Збор", Димитрије Љотић, 45–46.

[210] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у Дежевском срезу 30. 11. 1941. године, 2.

повратак феудалне социјалне структуре и привилегија које су из ње следиле муслиманском беговату. Радило се о увођењу „ушура", намета који су хришћани морали да плаћају муслиманским феудалцима у време Османског царства, слично као и у тутинском крају. Овај одлука, међутим, има своју предисторију. Деградација Срба у сталеж кметова почела је на нивоу Дежевског среза још почетком маја,[211] после захтева једне групе разбаштињених ага и бегова из Новог Пазара, упућеног на адресу Аћифа Бљуте. Поред Дежевског среза, рефеудализацијом били су обухваћени и Сјенички и Штавички срез, јер су новопазарски бегови раније имали чифчије на том простору.[212] Било је и случаја фалсификовања тапија и звања из османског времена, по су присвајани феуди преминулих или одсељених чланова беговата, а дешавало се и да се за аге издају они који то никада нису били.[213]

После разговора између Милана Аћимовића и албанских представника из Дежевског, Косовскомитровачког, Лапског и Подујевског среза, одржаних 19. јула, усаглашено је да се на овом простору изврши ревизија аграрне реформе из међуратног периода,[214] а да се привремено, у току лета 1941. године, призна право беговима да узимају четврти део годишњег приноса са одузете им земље, што је, видели смо, Уредба касније потврдила.[215] Убирање намета почело је током маја и јуна да би се интезивирало у јулу, августу и септембру 1941. године.

Ревитализација феудалних односа у Европи половином 20. века представља својеврсни историјски феномен. Хришћански и муслимански сељаци су опет постали зависни према сталешким „господарима". Иако је узимање ушура било временски ограничено до краја 1941. године, оно се настави-

---

[211] С. Равић, *Срећани...*, 180.

[212] М. Радовић, Убирање четвртине ., 93.

[213] С. Равић, *Срећани...*, 186.

[214] После Првог светског рата широм целе Југославије је „Законом о аграрној реформи" одузета земља припадницима беговата, што је наишло на одобравање хришћанских, али и муслиманских сељака. Поједине аге и бегови су били оштећени приликом спровођења одредби овог закона у дело. Земља је продавана по мањим ценама, а држава је, како је време пролазило, све више смањивала ренте на одузету земљу. Тако су многе беговске породице пропадале с обзиром на то да су се тешко навикавале на постојање капиталистичког тржишта. Многи од њих су били незадовољни југословенским властима и пружили подршку окупатору и колаборационистима, који су обећавали повратак привилегија из доба Османлија. Mareglen Verli, *Reforma agrare kolonizuese ne Kosove (1918–1941)*, Bonn, 1991, 62, 96–97, 163; Занимљиво је истаћи да је и у међуратној Албанији спроведена аграрна реформа током 30-тих година. Њен циљ је такође био одузимање земљишта велепоседницима (бившим агама и беговима) и његова прерасподела безземљашима. И она је доживела неуспех, а део поседничке елите се окренуо против Зогуа и приближио Италијанима, којима је краљ годинама покушавао да пружи отпор на унутрашњем и спољнополитичком плану. Касније, после капитуације Италије, влада Рецепа Митровице је безуспешно покушала да оживи тај пројекат. П. Бартл, *н. д.*, 204–205, 211, 224.

[215] ВА, НДа, кут. 20б, ф. 2, док. 5, 16.

ло све до новембра 1944. године.[216] Намет се давао углавном у житарицама, воћу, поврћу, сену, стоци. Новопазарски беговат се по питању прикупљања четвртине поделио у три групе. Прву су чинили они феудалци који су поред ушура, користили и разне друге привилегије. Они су узимали и оно што су им кметови „дуговали" за међуратни период. Други су преговарали са чифчијама и тако одређивали колико ће се узети, док један мали део, уопште није посезао за некадашњим привилегијама. Такви су без повода јавно нападани као присталице бивше Југославије или србофили. Узимање дажбина за 221 беговску породицу, од око 300 колико их је 1941. године живело у Дежевском срезу, био је посао ага и бегова који су ишли самостално и(ли) 106 субаша (често обучених у ношњу из времена турског „вакта"). На послу узимања четвртине било је укупно ангажовано око 200 људи.[217]

Прикупљање дажбина вршено је углавном између јула и септембра, неретко уз асистенцију припадника албанске жандармерије и немачке војске из Новог Пазара, односно разних квинслиншких одреда састављених од локалних муслимана или Арнаута са Косова. Онај ко би одбио да бегу преда ушур, био би пребијен и(ли) ухапшен. Од узете количине намирница и стоке субаше су одвајале део за своју плату, због чега је долазило до разних злоупотреба. Српски сељаци, поучени искуством из времена османске окупације, намерно су смањивали и скривали приносе, да би им што мање било одузето.[218] Неке аге су одлазиле и кућама својих чифчија, водећи и породице са собом. Од њиховог доласка се правила фешта, коју је, наравно, плаћала „раја". Ага је унапред слао обавештење о доласку да би пред село изашли сви мушкарци на дочек. После поздрављања, жене и деца су аги љубили руке. За ту прилику кувани су богати обеди, током којих су бегове дворише жене домаћина.[219]

Како се цео процес одвијао можда најбоље говори опомена Крајскомандатуре из Косовске Митровице од 12. августа 1941. године да се више неће толерисати „неодговорна лица" која су настојала да дођу „на незаконит начин до жетве са туђих поседа". Немачке власти су припретиле „тешком тамницом" оним припадницима беговата који не би уредно општини пријавили и доказали некадашњу својину над земљом, па од ње добили одговарајућу потврду. Наређење се односило и на она лица која су на овај начин већ била прекршила уговорене споразуме око плаћања ушура.[220]

Ретроградна промена друштвено-социјалних односа у Дежевском срезу погађала је у великој већини случајева само Србе. Према једној анкети, коју

---

[216] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 184.

[217] Исто, Прилози, 2–13; С. Равић, *Срећани...*, 186.

[218] М. Радовић, Убирање четвртине..., 94, 96.

[219] ИАРНП, фонд 283, НОР, С. Равић, „Сјеничка партизанска чета 1941. године", 10.

[220] С. Равић, *Срећани...*, 187.

је 1958. године у 72 села из његових пет општина спровео Срески одбор СУБНОР-а, од 1066 анкетираних домаћинстава која су давала ушур током окупације, само су 44 била муслиманска(!).[221] Највише су трпела српска села из околине Новог Пазара. Навешћемо неколико примера, који указују на обим ове експлоатације. Од 39 домаћинстава из Избица, узето је за време рата око 38 т пшенице, 30 т кукуруза, 25 т јечма, овса и ражи, 108 т сена, као и 64.500 динара. Српске породице из Постења дале су: 22 т пшенице, 21.5 т кукуруза, 9.5 т осталих житарица и 19 т сена, док је 21 српском домаћинству из Нетврђа до солобођења одузео: 20 т пшенице, 11 т кукуруза, 15.5 т осталих житарица, 60 т сена и 191.400 динара. Укупно гледано из 77 домаћинстава у поменута три насеља узето је око 131 т жита и других житарица, 62 т кукуруза, 188 т сена и 256.500 динара.[222] Један ага је током 1941. и 1942. године сам однео из села Трнавца око 13.5 т жита и 2 т сена, док је породица Петровић из села Постења за 1941. годину морала да извдоји на име ушура чак 2.5 т житарица.[223]

О општој отимачини из појединих српских села говори и извештај немачке Крајскоманде из Косовске Митровице који каже да је поновно увођење четвртине изазвало тешке проблеме на терену, јер су појединa лица злоупотребљавале ову одредбу ради пљачке.[224] Већина Срба из Дежевског среза је стога била огорчена овим мерама албанских власти из Новог Пазара. Њихово незадовољство почело је да се обликује најпре у спонтани, а онда и организовани отпор, који ће убрзо прерасти у отворени оружани сукоб са окупатором и колаборационистима.

Да би заштитили родна села у условима још увек нестабилног окупационог поретка, непосредно после окупације настале су сеоске страже у Врачевској, Трнавској, Полошкој, Штитарској и Сопоћанској општини Дежевског среза. Оне су имале дефанзивни карактер и људство је стога боравило код својих кућа.[225] Током маја на овај простор долази Војислав Лукачевић, будући истакнути командант ЈВуО. Он је на Голији у илегали затекао инжињеријског капетана Радомира Цветића (пореклом из угледног братства из села Тиоце) са неколико људи из његовог села. Лукачевић се овде задржао 15 дана и онда продужио за Београд.[226] Капетан Цветић се у међувре-

[221] *Нови Пазар и околина...*, 316.

[222] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 199; Исто, Прилози, 1.

[223] М. Радовић, Убирање четвртине..., 95; Зоран Ј. Јеремић, *н. д.*, 19.

[224] ИАРНП, фонд 283, НОР, С. Равић, „Сјеничка партизанска чета 1941. године", 10.

[225] Б. Бишевац, н. д., 464; Бранко Бошковић, *Народноослободилачка борба у Ибарском басену*, Приштина, 1968, 92.

[226] ВА, Народно ослободилачке војске Југославије (НОВЈ), кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са I саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, Цетиње, 1945. године, 2; Бошко Вељовић, *Голија: планина и људи*, Рашка, 2015, 204; Драгош Радуловић, *Рудница, Рајчиће и Тиоце*, Рашка, 2007, 83–86.

мену ставио под четничку команду Косте Миловановића Пећанца и добио титулу војводе сухорудничког. Поред њега, Пећанчевим снагама припадао је и резервни потпоручник Машан Ђуровић, који је почетком августа 1941. године са петорицом људи дошао из Топлице у долину Ибра. Његова група се углавном кретала Студеничким и Косовскомиторвачким срезом.

После Пећанчевог прогласа крајем августа 1941. године у коме је позвао српски народ на лојалност окупатору, капетан Цветић са својим људима прелази под команду Драгољуба Михаиловића. То је учинио најкасније до краја септембра, поставши тако командант Четничких одреда Југословенске војске среза Студеничког. Цветићеви биографи тврде да су се њих двојица познавали од раније, из активне официрске службе.[227] Ђуровић је пак остао лојалан Пећанцу и легализовао свој одред, задржавајући, међутим, добре односе са Цветићем. Михаиловићев нови командант затим шири своју команду и на поменуте сеоске чете у Дежевском срезу, стварајући од њих Дежевски четнички одред (Дежевско-подгорски четнички оред – 300 бораца). За команданта је поставио артиљеријског поручника Драгора Павловића, родом из Пожаревца. Ова јединица је затим увршћена у Студеничко-дежевски четнички одред под заповедништвом капетана Цветића.[228] Северним општинама Дежевског среза кретао се и Моравички четнички одред из околине Ивањице, који је водио резервни пешадијски поручник Пурић, иначе правник из Пријепоља.[229]

У неколико села на Голији се формира оружана група од тридесетак људи (38 бораца, четири пушкомиптраљеза и 7000 метака) коју је водио предратни пешадијски поручник и члан Земљорадничке странке Андрија Ф. Петронијевић из Сјенице. Пошто је бранила хришћане од албанских власти из Новог Пазара, јединицу су помагали Тихомир Шарковић и Велимир Курсулић из Рашке,[230] иако је у одреду било неколико комунистичких сим-

[227] Б. Вељовић, *Голија...*, 204.

[228] Владан Виријевић, Јаворски корпус Југословенске војске у отаџбини, *Наша Прошлост*, 7, 2006, 170; Благоје Павловић, *Панојевиће,* Рашка, 2007, 137.

[229] ВА, ЧА, кут. 15б, ф. 4, док. 22, 8.

[230] Породица Курсулић је живела у Рашки од њеног оснивања 1845. године, а водила је порекло од Карађорђевог војводе Јова Курсуле. Љубомир Курсулић (1856–1933) је био дугогодишњи председник Рашке, а његов син Велимир (Рашка, 1887–Београд, 1944) држао је неколико стругара („поточаре") на Голији и једну велику на парни погон у Рашки (фирма „Љубо Курсулић и син"). Ова потоња је само током 1938. године прерадила 8600 м^3 дрвне грађе. Иста је извожена потом у Грчку и Албанију. Велимир Курсулић је стога важио за једног од најбогатијих људи Зетске бановине у Краљевини Југославији. Бавио се и трговином и банкарством (оснивач Студеничке банке АД). Имао је и станове у Београду. Године 1935. изабран је за народног посланика испред ЈРЗ и до окупације остао водећи политичар у Студеничком срезу. Син Ратко (1913) је завршио Трговачку академију у Бечу, научио немачки и до рата преузео део породичних послова. Б. Вељовић, *Голија...*, 225–227; В. Виријевић, *н. д.*, 73–75.

патизера. То овим индустријалцима није сметало, будући да је Петронијевићево присуство гарантовало безбедност њихове имовине на Голији, пре свега шума и пилана.[231] Петронијевић је свој одред назвао Голијска добровољачка чета. Са њим је убрзо почео да протерује аге и бегове који су из Новог Пазара долазили у села под Голијом, али и порезнике марионетске владе у Београду.[232] Бранио је, такође, сечу шума и шверц преко границе. Једном приликом, у лето 1941. године, његови људи су у селу Тенкову опколили Бика Дрешевића, који је кренуо да по Дежеви скупља „добровољни прилог" од Срба за изградњу неке џамије. Бојећи се одмазде, сељаци нису дозволили његову ликвидацију.[233]

Пошто је била добро наоружана Голијска добровољачка чета је представљала опасност и за немачку посаду у Дугој Пољани. Стога се она морала ослањати на помоћ италијанског гранизона у Сјеници, како не би дошло до напада устаника.[234] Пошто се ускоро и на овај простор шири Михаиловића организација преко капетана Бранивоја Петровића, команданта Четничких одреда Југословенске војске на Голији, Петронијевић је позван да са својом јединицом приступи покрету. Он је то одбио и крајем септембра 1941. године пришао комунистима. Затим се према њиховим наређењима, са делом одреда пребацио на Златар.[235]

Што се тиче комуниста, они су прву партизанску јединицу на овим просторима организовали крајем јула и почетком августа 1941. године и то на обронцима Копаоника. Њен командант био је учитељ Предраг Вилимоновић са Голије, иначе предратни члан Земљорадничке странке и сарадник др Драгољуба Јовановића.[236] Група је до 10. августа нарасла на 60 бораца и добила назив Копаонички партизански одред (КПО).[237] Сем неколико муслимана међу партизанима, све набројане јединице чинило је српско становништво.

Организовани у неколико војних формација, Срби почињу оружјем да се супротстављају наметнутим феудалним дажбинама. У нападима на субаше и аге приликом убирања четвртине током августа 1941. године убијено је неколико муслимана. Они су ликвидирани у селима претежно или потпуно српских општина, на већој удаљености од Новог Пазара. Међу њима су биле аге Јусо Бачевац, Џемо Хуковић, Зизо Феровић и субаша Синан Сехратулић.[238]

---

[231] Деса Пешић, *Студенички срез у НОР-у и револуцији 1941–1944*, Београд, 1977, 60–61.

[232] Станко Равић, *Међу орловима Златара*, Пријепоље, 1972, 28–31.

[233] Историјски архив Ужице (ИАУ), Мемоарска грађа (МА), Сведочанство Свете Милутиновића, 2–5.

[234] AUSSME, Divisione „Pusteria", bus. N–3/561, Comando della divisione Pusteria, Bolletino informazione n. 63 dalle ore 0 alle 24 del giorno 25. settembre 1941, 1.

[235] ВА, ЧА, кут. 33, ф. 13, док. 21, 1; Д. Пешић, *н. д.*, 65; С. Равић, *Међу орловима...*, 45–48.

[236] В. Виријевић, *н. д.*, 148–149.

[237] Б. Божовић, *н. д.*, 77–78, 81–82.

[238] М. Радовић, Убирање четвртине..., 95.

Уследио је одговор квинслиншке управе у Новом Пазару у виду рација албанске жандармерије здружене са немачком војском, на територијама општина у којима су страдала поменута лица. Том приликом долази до пљачкања, пљачке и хапшења српских житеља.[239] Приведено је и неколико хришћана из Дуге Пољане и Сопоћанске општине и одведено у новопазарски затвор. Ухапшени су формално оптужени за антинемачку пропаганду.[240] Затим је албанска жандармерија у садејству са немачким трупама 18. августа упала у село Милатковиће, Студенички срез, под образложењем да се у њему налазе четници. Иако их у селу није било, неколико кућа је спаљено, готово све су опљачкане, мештани су шиканирани и тучени, а приведено је 21 лице.[241] Сутрадан је неколико албанских жандарма на сабору у селу Земаници малтретирало окупљене хришћане, нападајући им жене. Када је обавештен о ситуацији у селу, а вероватно под утиском рације у Милатковићима, војвода Машан Ђуровић је наредио да жандарми буду убијени. Његови људи су још истог дана ликвидирали четворицу жандарма и бацили њихова нага беживотна тела у Ибар.[242]

Ратно клупко је наставило да се одмотава. Четничка акција је иницирала напад већих немачких снага из Косовске Митровице, које су 20. августа опљачкале и спалиле Земаницу. Село бомбардовано из минобацача од чега је погинуло неколико мештана. Пошто су тројица убијених жандарма били родом из Новог Пазара, њихова сахрана је искоришћена за организовање антисрпских демонстрацију у граду.[243] Истовремено, делови албанске жандармерије из Косовске Митровице, за рачун окупатора, врше операције против српских устаника у оближњем Моравичком срезу. У свом походу њени Албанци су стигли све до Ужица, притом „убијајући људе, палећи куће, пљачкајући и хапсећи" локалне Србе.[244]

Сукоби из августа прелили су се и у септембар. Њихова злослутност је, ипак, још увек само кружила око Дежевског среза, дотичући његове рубне делове. Тако се војвода Ђуровић 15. септембра сукобио са албанским жандармима из Косовске Митровице, који су напали српско становништво у Лепосавићу. После краћег окршаја Албанци су се повукли.[245] Четири дана

---

[239] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 38, Ратни дневници Тихомира Ђорђевића за 1941. и 1942, 27–28.

[240] Исто, кут. 37, док. Писмо Аћифу Хаџиахметовићу о сигурности Срба у Штавичком срезу, 1; Исто, док. Писмо Тихомира Шарковића Аћифу Хаџиахметовићу о сигурности Срба у Сопоћанској општини и залагање за поједине Србе, 1.

[241] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 12, реферат М. Маликовића, Хроника НОБ-а у Рашкој, 107.

[242] ВА, НДа, кут. 13, ф. 5, док. 8, 3.

[243] Б. Божовић, *н. д.*, 92.

[244] ВА, ЧА, кут. 15δ, ф. 4, док. 22, 2–3; У Ужичком крају су од стране Албанаца попаљена села Дрежник, Злакуса и Горјани. За ове акције је после рата терећен капетан Бајазит Бољетини. АС, БИА, збирка 268, Историјат Ужица, ф. Суђења и стрељања – ликвидирана лица, 4.

[245] ВА, НДа, кут. 33, ф. 13, док. 1, 1.

касније, 19. септембра, дошло је до новог инцидента. Четовођа Давид Утвић је обавестио Косту Пећанца да су жандарми опет напали Лепосавић. И овога пута су Срби успели да се одбране.[246] У овим борбама је страдао председник општине са целом породицом, а једна девојка је силована и отета. У истом наврату спаљено је и српско село Борчане, које су Немци и албански жандарми већ били палили. Том приликом је ухапшено дванаест српских сељака.[247] Затим долази до првих масовних сукоба и то у Ибарском Колашину, о чему ће бити речи у наставку.

Видевши да губе контролу над ситуацијом, у тренутку када због ширења антифашистичког устанка у Србији нису могли да рачунају на већа појачања, немачке војне власти су покушале да дипломатским путем реше настале етничко-верске проблеме. Стога је Крајскоманда из Косовске Митровице 21. септембра организовала састанак између председника свих општина Дежевског, Косовскомитровачког, Лапског и Вучитрнског среза са српским првацима из Рашке. Скуп је одржан у Косовској Митровици. Србе је предводио сенатор Тихомир Шарковић. На састанку је одлучено да се донекле измене клаузуле Уредбе о уређењу Косовске области, односно да се у мешовитим срединама организује комбинована власт Срба и Албанаца, а да се у чисто српским местима постави српска власт. Што се тиче Дежевског среза, договорено је да Рајетићка, Врачевска, Никољачка и Полошка општина буду под српском управом, да мешовита власт буде у Постењској и Трнавској општини, а да остале, скупа са Новим Пазаром, припадну муслиманима.[248] На тај начин је прихваћен захтев за одвајање већинских српских општина од Новог Пазара, који је од Немаца био одбијен половином јуна 1941. године.

Да ове одлуке не би остале „мртво слово" на папиру, Шарковић се наредног дана насамо састао са Џафером Девом и немачким крајскомандантом у Косовској Митровици. Упитан да опише узроке оружаних сукоба, он је навео понашање албанске жандармерије чији су припадници „пљачкали, подметали, тукли, злостављали немилосрдно српски живаљ, а у последње време почели и да силију женски свет". Други разлог је било завођење ушура и начин на који се он прикупљао. Шарковић је затим по налогу крајскоманданта капетана Нисела (Nissel), на карти обележио општине у којима су Срби били у већини. Његов предлог да се сходно томе жандармеријске станице Пиларета, Рогозна и Бањска у Дежевском срезу предају Ђуровићевим четницима, уз постаје Дрен и Слатину у долини Ибра, које су ови већ били

[246] Исто, док. 8, 2; Б. Бошковић, *н. д.*, 100.

[247] ВА, НДа, кут. 13, ф. 17, док. 13, 1; ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у срезовима Косовскомитровачком, Дежевском и Студеничком од 9. 12. 1941. године, 1; ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскомандатуре 838 округа Косовско-митровачког од 10. 01. 1942. године, 35, 37, 38.

[248] Исто, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 232.

заузели, немачке власти су наводно прихватиле.[249] Да би се споразум оснажио Џафер Дева и капетан Нисел су дошли у Рашку 27. септембра, док је сутрадан требало заједно са Шарковићем да путују у Нови Пазар на разговор са Ађифом Бљутом. Састанак ипак није одржан, јер су се етничко-верски сукоби у међувремену наставили несмањеном жестином.[250]

Споразум коме су кумовале немачке власти из Косовске Митровице, као и раније Уредбу, није прихватила већина албанских првака. Већ 24. септембра дошло је до сукоба између албанске жандармерије из Новог Пазара и Срба који су дошли да преузму постају у Бањској. Посада од око 20 људи није имала намеру да се преда и развила се борба. Помоћ из вароши није стигла на време, па је станица заузета и покупљено је доста наоружања и друге ратне опреме. Срби нису имали губитака, а муслимани јесу неколико. Слични инциденти су се десили и на другим станицама у Дежевском и Косовскомитровачком срезу.[251]

Коначни ударац било каквој мировној иницијативи задао је напад албанско-муслиманских снага на хришћане у Ибарском Колашину. Пратиле су га нове борбе између Ђуровићевих четника и албанске жандармерије у долини Ибра. Но, тамо је 29. септембра постигнут споразум о међусобном ненападању. Линија интересног разграничења је ишла долином реке Церање. Уговор се није односио на Дежевски срез, а није био ни дугог века.[252] Већ два дана касније, 1. октобра, албанске снаге које су ишле од Ибарског Колашина заузеле су Бањску. Истог дана четници су напали Церању и протерали тамошње муслиманско становништво, што је проузроковало албански контранапад, после чега је цео простор убрзано почео да тоне у потпуну анархију.[253]

---

[249] Шарковићева зона конфесионалног разграничења ишла је линијом: „од села Србовца, па остављајући целу долину Ибра од Рашке као српску, а затим је граница кренула на село Бањску прелазећи Ибар, вододелницом Ибра и Дрима, обухватајући цео Ибарски Колашин до села Рибарића, а одатле на село Грубетић, Јелачиће, Боровик, кота 829, обилазећи Нови Пазар, скреће на Ђурђеве ступове, па вододелнице реке Дежеве и реке Луште, остављајући целу општину Пожешку муслиманима, спушта се на село Вучиниће, а одатле границом – ивицом Коштан Поља до границе среза Сјеничког, а одатле границом среза Сјеничког и Дежевског до Одвраћенице (Голија планина)". ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у срезовима Косовскомитровачком, Дежевском и Студеничком од 9. 12. 1941. године, 1–2.

[250] Исто, 2.

[251] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 234; Исто, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскомандатуре 838 округа Косовскомитровачког од 10. 01. 1942. године, 38; Младен Максимовић, *Четнички одреди и Други косовски корпус 1941–1944–1946*, Крагујевац, 2001, 37.

[252] ВА, НДа, кут. 33, ф. 13, док. 38, 1, 4; Истраживачи Бранислав Божовић и Бранко Бошковић наводе да је поменути споразум склопљен 30. септембра 1941. године. Б. Бошковић, *н. д.*, 100; Б. Божовић, *н. д.*, 110.

[253] ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскомандатуре 838 округа Косовскомитровачког од 10. 1. 1942. године, 38–39.

Найад албанско-муслиманских снаīа на Ибарски Колашин

Територија Ибарског Колашина је 1941. године заузимала простор од око 300 км^2 у горњем току реке Ибар – од села Рибарића до Косовске Митровице.[254] Овде је живело 7400 Срба, који су били распоређени у 44 насеља Беримске и Радичпољске општине. Српска колаборациона влада је располагала са подацима да у Колашину има 51 српско село, са чак 10.000 становника. На овом простору је било и доста избеглица из Пећи и Клине. Граничио се са Дежевским срезом и Тутинском потпрефектуром. Према Бечким уговорима већи део Ибарског Колашина је припао италијанској окупационој зони, где је прикључен Дреничкој потпрефектури (центар у Србици) Пећке префектуре. Насељавали су га Срби у великој већини, а познатија места су била: Зубин Поток, Брњак, Придворице, Зупче, Калудра, итд. Према једном реферату, урађеном за високог функционера Недићеве владе Цеку Ђорђевића, као српски центар на овом простору је означено село Придворице са фамилијом Божовић на челу. Ибарски Колашин је својим географским положајем и структуром становништва представљао својеврсну брану између Арнаута са Косова и Метохије и муслиманског становништва у источним деловима Старог Раса. Важну тачку представљала је и хидроцентрала у селу Чечеву.[255]

После окупације Албанци су успоставили контролу над Ибарским Колашином, пре свега, преко жандармерије из Косовскомитровачког округа и „вулнетара" (између 500–750 бораца). Убрзо почињу и насиља над Србима. Током пролећа и лета 1941. године убијено је неколико њихових виђених представника. У питању су били: Милосав Ђукић, Стојан Бишевац, Сретен Томашевић, Стево,

[254] Према Глигорију Божовићу границе ове географске области су: „Оклачка глава на Жабаре (Мојстирска клисура), Црна Ријека до Рибарића на Ибру, током Ибра до ушћа струмачке реке, уз реку до Црног Врха на Рогозни, развођем Рогозне на пресло код села Јунака, на планину Бабова више Бањске и испод села Козарева па у Жировничку реку, затим, преко брда у Јагњеничку реку и овом реком до Ибра, захватајући село Зупче, па на Шишаковића Дуб код села Кошутова, даље преко брда у правој линији на реку Клину, обухватајући село Г. Стрмац. Граница је одатле ишла планинском гредом изнад села Радешева до села Рудника изнад Сувог Грла и пресецала село Дрен одакле се пела на Мокру Планину, гредом Мокре Горе до Оклачке Главе која сва припада Колашину". Четири области унутар ње су биле: Радич Поље, „Планина", Рогозна и Рибариће. На територији Ибарског Колашина налазили су се српски средњовековни споменици из 14. века, од којих је најпознатији манастир Црна Река. Становништво се углавном бавило сточарством. Јована Бојовић Манић, *Зоонимија Ибарскоī Колашина*, Лепосавић, 2015, 9–12.

[255] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о ситуацији у срезу Студеничком, Дежевском и Косовскомитровачком 1941. године, 1; Исто, док. Писмо Јована Бркића комесару за избеглице, 1942. година, 1; AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–3/460, Comando del settore militare Italiano Pec, Banda del Kolasin („Serbi del bosco"), Nr. 2531, 19. settembre 1941, 1; ARS, Edvard Kardelj, kut. 74, dos. 4/3 – c, 7. Ова историјска грађа нам је доступна захваљујући проф. др Александру Животићу, коме се овим путем захваљујемо; Б. Бишевац, Страдање становништва..., 111–112.

Милан, Ћирко и Милоје Утвић, Ратко Арсић, Нојо и Манојло Рашковић и Коле Ђурић. Са обе стране границе враћене су феудалне обавезе за српско становништво, као уосталом и у Дежевском срезу и Тутинској потпрефектури.[256]

На подручју Колашина се појавила једна група наоружаних Срба још током маја 1941. године, после народног саветовања у Брњаку. Србе су окупили свештеник Радуле Божовић и Тодор Ј. Добрић (1890–1944) из села Оклаца,[257] који је ускоро добио и титулу колашинског војводе од Косте Пећанца. Поред Колашинаца, оружја су се латили и Срби избеглице из источког, дреничког, косовскомитровачког и пећког краја. Сврха њиховог организовања била је у томе да се што ефикасније одбране од арнаутских похода, пљачке и паљевина.[258] Пећанац је на овај терен послао и једног свог човека, жандармеријског водника Светислава Миленковића, са титулом војводе дукађинског. Затим су одабрани командири одреда и то: Тодор Добрић за Колашински, Рале Вулић за Дукађински и Голуб Томашевић за Дренички одред. Сви скупа су имали око 100 бораца.[259]

Италијанске војне власти су убрзо лоцирале ове јединице. Нису их одмах напале, већ су ступиле у преговоре са њиховим командантима. Према наређењу пуковника Дистефана, команданта Сектора Пећ, мајор Заното (Zanotto) им је изнео следеће захтеве: да положе оружје и да се предају, после чега је требало да буду пребачени у посебан камп у селу Ракош, општина Исток, где би били под надзором италијанских војника. По овим питањима требало је да се изјасне до 1. септембра. Одбацивање захтева повлачило је са собом италијанску акцију против Срба, за коју су трупе већ биле припремљене. Ултиматум им је уручен преко једног Албанца.[260] Када одговор није стигао у предвиђеном року, Италијани су им дали још времена.

Пуковник Дистефано је тек 6. септембра обавестио команданта дивизије „Пуље" генерала Д'Апонтеа да су Срби негативно одговорили. Они су поручили да не желе да предају оружје, јер Арнаути неће одустати од пљачке њихових села и протеривања становништва, а уколико престану са тиме, Срби неће никоме чинити зло. Даље, нису желели да иду у камп у Ракош, јер су се бојали да ће их Арнаути убити, већ желе да се сличан камп организује у неком селу Ибарског Колашина. Тражили су и да се евидентирају на јед-

---

[256] Б. Бишевац, Страдање становништва..., 114.

[257] http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/okrug/28/90093/18203.htm

[258] М. Максимовић, *н. д.*, 21–22; Миломир Добрић, *Јевто и Тодор Добрић – родољуби Ибарскоī Колашина*, Брњаци, 2008, 54.

[259] Исто, 23; ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 38, Ратни дневник Тихомира Ђорђевића за 1941. и 1942. годину, 33; Б. Бошковић, *н. д.*, 101; Историчар Јован Алексић наводи да се поменути презивао Шапић. Јован Ј. Алексић, Оснивање, организациона структура и елементарне карактеристике Југословенске војске у отаџбини на простору Косова и Метохије, *Косово и Метохија у Другом светском рату – седам деценија касније*, Косовска Митровица, 2016, 159.

[260] AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–3/460, Comando del settore militare Italiano Pec, Banda del Kolasin („Serbi del bosco") – lotta contro il banditismo, Nr. 2222, 31. agosto 1941, 1–2.

ном списку сви злочини и преступи Арнаута према Србима, сходно чему су италијанском команданту послали попис дотадашњих жртава и нанете материјалне штете. На крају су заузели лојалан став према италијанској војсци. Дистефано међутим, није имао разумевања за захтеве Колашинаца и стога је наредио мајору Заноту да започне припреману акцију. Италијанске јединице су тако за седам дана прочешљале села Ракош, Црколез, Чулије, Дрен, Црепуље, Велику Калудру, Малу Калудру и Чечево.[261] Окупатор не само да је на овај начин директно одбио да узме малобројнији српски живаљ у заштиту, већ је Арнаутима послао јасну поруку да су им колашински четници непријатељи. То је била најважнија последица спроведене рације.

За време њеног трајања, један немачки официр, који се представио као командант трупа из Косовске Митровице, дошао је 7. септембра у посету генералу Д'Апонтеу у Приштину. Он му се пожалио на опасност коју представљају „пубуњеници" који се крију у планинама Ибарског Колашина, против којих још увек није била предузета немачка акција јер су се налазили у италијанској окупационој зони. Немац је стога и дошао Д'Апонтеу, не би ли се договорили о заједничкој немачко-италијанској борби против колашинских Срба. Исту је образложио као „неопходну ради осигуравања како немачке, тако и италијанске окупационе зоне од побуњеника", односно, ради спречавања њиховог уједињења са устаничким групама у Црној Гори. Италијански генерал међутим, није делио мишљење свог немачког колеге. Он је сматрао да је ситуација „много мање озбиљна", јер се по њему радило о 100 наоружаних Срба, који нису увек показивали непријатељство према Италијанима. Оставио је ипак простора за евентуалну заједничку акцију окупаторских трупа на Ибарски Колашин, уколико се за њу укаже потреба.[262]

Истог дана дошло је до инцидента у селу Придворица у близини Зубиног Потока, чији ће епилог погоршати положај Срба. Италијански финанси су кренули да преузму граничну караулу коју су до тада у њиховој зони држали албански жандарми из Косовске Митровице. Њихов командант није желео да преда постају без наређења Крајскоманде из Косовске Митровице, па умало није дошло до оружаног сукоба. Немцима је, међутим, од Албанаца стигла вест да су Срби напали положај албанске жандармерије, чије припаднике, наводно, Италијани нису хтели да заштите. То је бацило додатну сумњу на српски живаљ, који са овим неспоразумом између окупатора и колаборациониста није имало никакве везе. Као италијански депутат, у Косовску Митровицу је одмах из Пећи послат пуковник Дистефано да образложи цео ток догађаја, док је штаб дивизије „Пуље" повукао наређење о преузимању карауле.[263]

---

[261] Ibid., Nr. 2340, 6. settembre 1941, 1.

[262] Ibid., Ribelli Serbi zona Mitrovica, Nr. 4643, 8. settembre 1941, 1.

[263] Ibid., Incidente di Pridvorica, Nr. 4722, 11. settembre 1941, 1; Ibid., Nr. 4705, 11. settembre 1941, 1.

Дистефано је пак боравак у Косовској Митровици искористио и да поведе причу на тему чишћења Ибарског Колашина, односно утврђивања термина почетка операције. Тада је дошло до потпуног обрта. Пуковник Дистефано је по повратку из Косовске Митровице реферисао Д'Апонтеу да немачки официр који је од њега тражио напад на Колашин неколико дана раније, није командант немачких трупа из Косовске Митровице, већ да је дошао из Београда. Италијанима се обратио, наводно, пошто је његове намере о заједничкој акцији одбацио истински крајскомандант – капетан Нисел. Уз то, Дистефано га је оптужио да је преувеличао опасност од колашинских Срба и погрешно протумачио инцидент у Придворици, што је изазвало пометњу. Италијански официр је целу збрку прекинуо поручивши немачкој Крајскоманди да није потребно чистити Колашин, „јер су Срби мирни и не нападају Немце или Италијане".

Иако је договорено да се не предузима никаква акција, утврђен је превентивно њен уопштени план. Према истом, немачке и италијанске трупе требало је да потисну истовремено колашинске Србе према демаркационој линији, где би их докрајчила албанска жандармерија.[264] Значи, и поред тога што је доказано да од Срба не прети никаква опасност, што је врло логично ако се узме у обзир да су са свих страна били окружени окупаторским снагама и непријатељски настројеним албанским и муслиманских становништвом, чекао се само повољан тренутак да се они нападну.

У међувремену завршена је италијанска акција коју је водио мајор Заното. Његов извештај потврђује горе изнете наводе Дистефана и Д'Апонтеа. Заното је наиме писао да је локално српско становништво дочекало италијанску војску са „нескривеним симпатијама", сматрајући их заштитницима од насиља које су над њима вршили Арнаути. Томе у прилог говори чињеница да је народ у општинама Чечево и Придворица сам предао 15 пушака и 15 пиштоља, као и извесну количину друге ратне опреме. Предаја драгоценог оружја се затим наставила у италијанском гарнизону у Резали, односно у постаји финанса у Црепуљама. Становништву је запрећено да не прима на преноћиште људе из немачке окупационе зоне, јер су међу њима наводно били они који нарушавају мир и ред. Срби су Заноту пренели жалбе да су стално у приправности због пљачке Арнаута, који су се опет, збуњујући италијанску команду у потпуности, жалили на насиља и проблеме које врши српски живаљ. Представници Срба из Ибарског Колашина су и упозорили да овим подручјем круже агенти владе у Тирани, који шире причу о скором устанку који ће довести до „уништења Срба и Црногораца и избацивања Италијана и њихове војске са Косова и Метохије". Стога су тражили да се постави једно италијанско војно упориште код Рибарића, као противтежу станици албанске жандармерије која

[264] Ibid., Azione rastrallamento in accordi con truppe tedesche di Mitrovica, Nr. 4723, 11. settembre 1941, 1; *Nemačka obaveštajna služba*, knj. IV, 835.

се налазила 10 км северно одатле. Задатак би му био да спречи неометан прелаз граничне линије жандрмима и даље злостављање локалних Срба.

Ситуација се после италијанске рације није смирила. Дана 11. септембра Арнаути из Дренице су на Мокрој гори убили Тому Добрића, јединца војводе Добрића и Миленка Добрића, сина његовог рођеног брата Јефта. Они су животе изгубили док су радили на породичном имању, али не пре него што су пружили оружани отпор. Томо Добрић је рањен у руку, а онда је усмрћен хицом из пушке кроз уста.[265] Војвода Добрић је био жељан освете, а будући да се албански жандарми нису повлачили из карауле у Придворици, његови људи су извршили напад на утврђење. После дуже борбе они су међутим, били принуђени да се повуку према северу.[266]

Половином септембра први пут су нападнути и муслимани из околине Рибарића. На један њихов караван који се враћао из Косовске Митровице отворена је пушчана паљба у атару поменутог села. Већина присутних је успела да побегне, али су тојица муслимана ухваћени. Били су то Авдул и Зено Чолаковић и Фахрија Балота. Првог су убили Срби, а преостала двојица су пребијени и ослобођени.[267] Ови догађаји дали су дуго очекивани повод окупатору за обрачун са колашинским Србима. Будући да Немци, односно Италијани, нису располагали са довољним бројем трупа за војну операцију на тако широком простору, они су се ослонили на Албанце. Њихови прваци су несумњиво знали за планове окупаторске војске и сходно томе, на време спровели потребне припреме.

Акција је почела 22. септембра 1941. године и трајала је неколико дана. У њој су учествовале групе албанских бораца из Дренице,[268] Истока и Пећи, уз подршку муслиманских нерегуларних одреда из околине Тутина и Новог Пазара. Трупе је предводио Аћиф Хаџиахметовић Бљута, бивши капетан турске војске са ратним искуством, заједно са барјактарима Шабаном Полужом,

---

[265] М. Добрић, *н. д.*, 56–57.

[266] AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–3/460, Comando del settore militare Italiano Pec, Banda del Kolasin („Serbi del bosco"), Nr. 2531, 19. settembre 1941, 1.

[267] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина..., 167.

[268] Област Дренице је одувек важила за центар отпора српским властима после ослобођења ових простора од османске власти. Локално арнаутско становништво је морало бити смиривано оружјем неколико пута у међуратном периоду. Па и поред тога Дреница је, на пример, дала највише подршке Косовском комитету. Његови чланови су увек могли рачунати на подршку у овој области, где су често долазили и роварили против југословенских власти. Чувени Азем Бејта је био пореклом одавде. Дреница је била подељена на пет барјака: Кразмировце, Лауша, Клина, Преказ и Обилић. Они су у сваком тренутку располагали са око 3000 бораца. Из прекорупске области, јужно одатле, могло се подићи још 1000 људи из три барјака. Сви они ће узети значајног учешћа у многим сукобима ван њихове територије током Другог светског рата. ARS, Edvard Kardelj, kut. 74, dos. 4/3 – c, 21–22.

Бисљимом Бајгором,[269] Идризом Рецом, Јусуфом Градицом и др.[270] Пошто је напад уследио са више страна, као што су Италијани и предвиђали, брзо је савладан отпор који су пружили слабо наоружани борци Колашинског, Дукађинског и Дреничког одреда. Немајући куд, људи војводе Добрића и Светислава Дукађинског су се заједно са народом повукли на врхове Рогозне.[271]

Иако је операција извршена у италијанској окупационој зони, њихова војска није учинила ништа да је спречи. Ако је команда Сектора Пећ раније и показивала некакву жељу за мирним решењем етничких спорова, конфротација са већим албанско-муслиманским трупама никада није била једна од опција, поготово после инцидента у Пећи крајем маја.[272] Крајскоманда из Косовске Митровице је са своје стране подржала и, видећемо, подупирала насиље над Србима. Албанско-муслиманске снаге су тако, неометане од стране окупатора, пљачкале и палиле села, тукле, силовале, убијале и протеривале становништво српске народности. Истовремено је дошло и до већег броја отмица девојака, праксе већ виђене у суседном тутинском, пећком и(ли) косовскомитровачком крају.[273]

Последице похода на Ибарски Колашин биле су тешке по српски живаљ. Да је прва етапа у његовом етничком чишћењу са ових простора успешно спроведена, јасно нам говори изворна грађа. У једном извештају Крајскоманде из Косовске Митровице стоји да се после „страховитих недела"

[269] Наредник у албанској жандармерији. Блиски сарадник Ахмеда Бољетинија, једно време председника општине у Старом Тргу. Имао велики утицај на фис Пец у Шаљи. Isto, 18.

[270] ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскомандатуре 838 округа Косовскомитровачког од 10. Јануара 1942. године, 44; Б. Божовић, *н. д.*, 109–110; Б. Бошковић, *н. д.*, 100; ; Б. Бишевац, Страдање становништва..., 115–116; Бљута ће и у каснијим фазама рата водити муслиманске снаге у борби против припадника ЈВуО или НОВЈ. АС, Ж-30, Збирка фотографија (ЗБ), кут. 206, сл(ика) 36, 1.

[271] М. Добрић, *н. д.*, 59.

[272] Приликом дочека албанског комесара за Косово, Дебар и Стругу 29. маја 1941. године у Пећи, дошло је то тешког инцидента између Срба, Албанаца и Италијана. Непосредно пред долазак комесара Албанци су се окупили испред вароши са италијанским и албанским заставама. Неколико Срба из масе, увређено овим догађајем, покушало је да отме један од реквизита. Настала је општа туча у којој су Срби потегли оружје и тешко ранили једног албанског дечака. Маса Албанаца одмах је ухватила тројицу Срба и једног на месту убили. Италијанска војска и карабињерија, недорасли оваквим догађајима, отворили су ватру по ускомешаној гомили. Притом су убили тројицу Албанаца, а двојицу ранили. Истовремено, Албанци су погубили још седморицу Срба и ранили још двојицу. Овај инцидент бацио је тамно светло на италијанско-албанско савезништво и подупро ставове једног дела албанске елите који је у Италијанима видео заштитнике Срба, њихових вековних непријатеља. Из Пећи је у Тирану убрзо отишла и жалба највишим властима, пре свега на италијанску војску која је означена као неко ко даје „заштиту" Србима и „угњетава" албански народ. AQSh, fondi 23, v. 1941, d. 2, 85–86.

[273] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Писмо Крајскомаданту у Косовској Митровици, март 1942. године, 1–2; Исто, док. Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у срезовима Косовскомитровачком, Дежевском и Студеничком од 9. 12. 1941. године, 3–4.

албанско-муслиманских одреда овај простор, дословно, може сматрати „као расељен, а села уништена".[274] Тихомир Шарковић је такође, писао Милану Недићу да је Колашин „сасвим пропао – попаљен, опљачкан и расељен".[275] И са муслиманске стране је стизала потврда о „ефикасности" завршене акције. Бахрија Абдурахмановић је јавно у Новом Пазару хвалио Дреничане зато што су Ибарски Колашин претворили у „прах и пепео".[276] Са овим сведочанством се слаже оно које је из првих борбених редова оставио Младен Максимовић из села Синаја, Источки срез, који је у герили био од маја 1941. до августа 1946. године. Он о нападу на Ибарски Колашин каже следеће: „Све су опљачкали и попалили (*Арнаути*, М. Ж.). Стоку су потерали да кољу и продају. Посуђе су покупили и однели. Направили су хаос какав историја не памти... Тама од дима, од запаљених кућа, као најгушћа магла притисла цео Колашин. На све стране чују се јауци... За време наше борбе по Колашину и Рогозни код убијених Шиптара налазили смо свакакве крађене ствари: пуне џепове кашика и другог што су метнули у недра да носе кућама. Неке смо налазили само са вилама и секирама и торбама за пљачкање."[277]

Да се није радило о претеривању, говори биланс попаљених села. Тада су гореле куће Срба у насељима: Зупче,[278] Горње Вараге, Доње Вараге, Црепуља, Калудра, Тушиће, Загуљ, Чечево, Оклаце, Брњак, Горњи Стрмац, Доњи Стрмац, Паруце, Превлак, Јабука, Пресека, Драгаљице, Кобиља Глава и Падине у Радичпољској општини, односно: Јагњеница, Прелез, Резале, Доњи Јасеновик, Угљаре, Доброшевина, Бубе и Бојновиће у Беримској општини. Укупно 28 села. Услед опште опасности српско становништво бежи и из села која нису била директно нападнута, као на пример, из: Горњег Јасеновика, Ковача, Вукојевића, Врбе, Придворица, Ранчића, Читлука, Газивода, Лучке Ријеке и Вељег Бријега. Током септембарске акције уништено је око 500 кућа, знатно више помоћних објеката, пет зграда основних школа са целокупним инвентаром и убијено најмање 33 Срба. Према подацима СУБНОР-а из Зубиног Потока, током целе 1941. године у Ибарском Колашину је од стране Албанаца убијено око 150 Срба. Највише током ове акције.[279]

---

[274] ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, Крајскомандатура у Косовској Митровици, Меморандум Крајскомандатуре 838 округа Косовскомитровачког од 10. јануара 1942. године, 44.

[275] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Белешке Тихомира Шарковића о стању у Косовскомитровачком и Дежевском срезу 1941. године, 1.

[276] Izudin Šušević, Dnevnik događaja u Novom Pazaru od 2. oktobra do 20. decembra 1941. godine, *Новопазарски зборник*, 34, 2011, 229.

[277] М. Максимовић, *н. д.*, 24–25, 28.

[278] У овом насељу су запаљене 63 куће и убијено седморо мештана. Осморо деце је касније умрло од глади и хладноће. Б. Бишевац, Страдање становништва..., 116.

[279] ИАК, ф. 412, ТЂ, кут. 37, док. Списак грађана општине Беримске којима су попаљене куће и сва остала имовина, а налазе се у избеглиштву у Србији без средстава за живот, 5. јануар 1942. године, 1–13; АС, ф. Г-2, КИ, кут. 26, р. 283/1944, 1; М. Добрић, *н. д.*, 60.

Према подацима штаба Беримског четничког одреда, крајем септембра 1941. године из Ибарског Колашина је избегло 606 српских породица са укупно 5935 чланова. То је било 60–80% српског становништва, у зависности од тога која цифра њиховог укупног броја се узме као тачна.[280] Они одлазе углавном у Дежевски и Студенички срез, нешто мало и у Куршумлијски, где трпе немаштину и глад. Остатак колашинских Срба се распоређује по још увек непопаљеним селима и обронцима Рогозне.[281] Колаборациона српска влада је препознала „злу крв" која је током септембра пуштена на овом простору. Она је оценила да после свега између Албанаца, муслимани и Срба са овог простора влада „љуто непријатељство".[282] Због питања егзистенције, али и потребе за осветом, колашинске избеглице попуњавају редове четничких формација и увећавају бројност Студеничко-дежевског и Сухопланинског четничког одреда. Акција у Ибарском Колашину се стога може сматрати окидачем сукоба на етничко-верској основи у Дежевском, Косовскомитровачком и Студеничком срезу у наредним месецима.

После албанско-муслиманског напада стање безбедности у средњем току Ибра било је врло несигурно. Италијанска команда Сектора Пећ јавила је 30. септембра да су Арнаути поново спалили село Горњи Стрмац, а да су хришћани утекли према Резали. Италијански одред који је коначно послат на терен да прекине даље насиље, био је, међутим, нападнут од стране Арнаута. Наиме, 1. октобра је отворена ватра на окупаторску колону у селу Превлак недалеко од Зубиног Потока. После краћег сукоба дошло је до преговора и испоставило се да су у питању разбојници из немачке окупационе зоне, који су пљачкали по селу. Уместо да их ухапсе, Италијани су их испратили на територију окупиране Србије. Наредног дана ова италијанска јединица је нападнута и у селу Дрен. Арнаутски депутати су тврдили да је до оба сукоба дошло грешком. У њима су погинула тројица њихових бораца. Истовремено је Крајскоманда из Косовске Митровице упутила званично извињене команди дивизије „Пуље" због ових инцидената.[283]

Држање капетана Нисела на састанку са пуковником Дистефаном, одржаном 2. октобра у селу Ђураковац, недалеко од Истока, показује јасну спрегу окупатора са албанско-муслиманских снагама. Он је тада тражио да

---

[280] ИАК, ф. 412, ТЂ, кут. 37, док. Списак грађана општине Беримске..., 1–13; Крајскоманда из Косовске Митровице је навела цифру од око 5000 протераних Срба, али она није правила списак породица као што је то случај са властима у Рашки. ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, Крајскомандатура у Косовској Митровици, Меморандум Крајскомандатуре 838 округа Косовскомитровачког од 10. јануара 1942. године, 32.

[281] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, Писмо Јована Бркића комесару за избеглице, 1942. година, 1.

[282] ARS, Edvard Kardelj, kut. 74, dos. 4/3 – c, 6.

[283] AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–3/460, Comando del settore militare Italiano Peje, Situazione in zona Mitrovica – Puntata esplorativa Rakos – Banja – Crepulje – Radic Polje – Rezala, Nr. 2795, 2. ottobre 1941, 1.

италијанске војне власти „дају одрешене руке Албанцима (под командом жандармерије) да ликвидирају питање Срба у Старом Колашину и у долини Ибра" (*подвукао аутор*). Стога је, по немачком официру, било неопходно да се италијански гарнизони у Придворици и Резали, у којима се налазио већи збег српског становништва, замене одредима албанске жандармерије из Косовске Митровице. Њени припадници би затим спровели ликвидације оних који су избегли први талас насиља. Крајскомандант је имао и на уму да дивизија „Пуље" наоружа Албанце са око два милиона комада муниције за српске пушке.[284] Очигледна подршка немачког официра акцији чишћења Ибарског Колашина наводи нас на закључак да је мировни састанак у Косовској Митровици 21. септембра био, изгледа, само фасада за предстојећу албанско-муслиманску војну операцију.

Када је обавештен о захтевима немачких власти из Косовске Митровице, генерал Д'Апонте је о свему информисао Супералбу. Њен заповедник генерал Бироли одбацио је немачке захтеве, сматрајући да од албанске жандармерије у италијанској зони не може бити користи, видећи у њима продужену руку немачког утицаја. Он је ипак одобрио слање тражене муниције.[285] После негативног одговора Италијана, Албанци нису могли само уз подршку локалне Крајскоманде да наставе са нападима на Србе, тако да се у октобру ситуација почела смиривати. Вихор рата се, међутим, само изместио нешто севернije, на простор Новог Пазара и његове околине, ширећи се на до тада, још увек мирне територије.

У потрази за решењем – оружани сукоб као опција без алтернативе

Због ширења устанка, који је на територији окупиране Србије избио током јула 1941. године, на простор Ибарске долине, доведена је у питање немачка експлоатација рудника „Трепча". Ради што ефикасније одбране ресурса, њихове посадне трупе из Новог Пазара и Рашке су се повукле у Косовску Митовицу 2. октобра.[286] Тиме је створена сасвим нова ситуација на терену. Ађиф Хаџиахметовић Бљута је као кључна личност цивилне управе у Дежевском срезу обавештен о повлачењу Немаца неколико дана рани-

[284] Ibid., Richiesta del comadno germanico dol settore di Mitrovica, Nr. 2792, 2. ottobre 1941, 2.

[285] ВА, микрофилмови, NAV – i – T – 821, r. 21, 327.

[286] Када су припадници КПО уништили постројење рудника Бело брдо на Копаонику, Крајскоманда из Косовске Митровице је предложила да се одбрана „Трепче" препусти Италијанима. Тада је директно из Берлина стигло наређење да се рудници морају задржати по сваку цену. У Косовској Митровици је стога прикупљен цео немачки батаљон од 500 људи, коме су придотате јединице албанске жандармерије из читавог среза. Б. Божовић, *н. д.*, 133–134.

је. Сходно политици фаворизовања Албанаца и муслимана, окупатор му је оставио 150 пушака са муницијом и бомбама за наоружавање грађана. Није нам познато да ли је то исто учињено и у Рашки. Затим је Бљута сазвао седницу огранка АНС за Нови Пазар, на којој се расправљало о насталој ситуацији. На састанку је одлучено да се делегације са богатим даровима упуте албанским првацима, али и италијанским властима, на Косово и Метохију, Бихор, Пештер,[287] Тутин и Рожаје. Њихов задатак био је да врбују људство и оружје за одбрану града од устаника. Договорено је, такође, да се легализује банда Бика Дрешевића, која се до тада кретала Тутинском потпрефектуром, као и да се ступи у преговоре са официрима бивше ЈВ из околине града.[288]

Ове одлуке су ступиле на снагу одмах после одласка немачке посаде за Косовску Митровицу. Новопазарска делегација послата у Тутин и Рожаје имала је већ 5. октобра састанак са окупаторским властима у просторијама команде италијанског гарнизона у Рожајама. У њеном извештају се наводи да је „делегација становника Новог Пазара", тражила од Италијана да интервенишу и спрече „уништавање већине Албанаца" у овом граду. Муслимански депутати нису ничим поткрепили тврдњу о њиховој егзистенцијалној угрожености и то само пар дана после разорне акције у Ибарском Колашину у којој су узели учешћа.

Иза овог апела примећује се, међутим, нови покушај проширења албанске границе, и то у тренутку када више у Дежевском срезу није било немачких власти које би тај процес осујетиле, као раније у јуну. Евентуални долазак италијанске војске у Нови Пазар, под образложењем заштите албанског живља, омогућио би Италијанима да се распореде по срезу који се налазио у немачкој окупационој зони. Уз већ изгласано опредељење локалног муслиманског становништва за припајање великоалбанској држави, ова чињеница је Немцима могла да трајно из руку отргне Дежевски срез. Тиме би Бљутин план о уласку Новог Пазара под окриље владе у Тирани био испуњен.[289] Његова иницијатива је била резултат договора са албанским првацима са Косова и Метохије, за шта ћемо касније изнети доказе. Подсетићемо и да су Италијани тих дана окупирали Сјенички срез, пришавши тако Новом Пазару на пар километара и са западне стране.

Молба Аћифа Бљуте је код генерала Д'Апонтеа наишла на добар пријем. Препознајући муслиманску делегацију као весника тешког положаја у који је запала немачка војска, он је истог дана послао делегата у Косовску Митровицу. Његов задатак је био да Немце обавести о жељама албанских власти из Новог

---

[287] По Пештеру је ишао Џемаил Тузињац-Куртановић и позивао све војно способне муслимане да се са оружјем спусте у Нови Пазар. Р. Балшић, *н. д.*, 214.

[288] H. Crnovršanin, N. Sadiković, *n. d.*, 201.

[289] AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–3/460, Fonogramma urgentissimo al Comando del XIV corpo D'Armata, Nr. 5261, 5. ottobre 1941, ore 11:30, 1.

Пазара и опипа њихов пулс по овом питању. Са позиције заповедника целе дивизије (више од 10.000 војника) која је имала масовну подршку косовских Албанаца, италијански генерал је лукаво поручио да неће интервенисати у Новом Пазару без дозволе Крајскоманде, истовремено тражећи објашњење како је она намеравала да среди ситуацију у Дежевском срезу.[290] На крају ове политичке игре назирала се италијанска велика жеља за преузимањем „Трепче".

Два дана касније, 7. октобра, одбор АНС из Новог Пазара упутио је још једну молбу италијанским властима. Овога пута је од генерала Д'Апонтеа тражено 200 пушака са муницијом, ради одбране града од, како се наводи, „Срба комуниста". Њих тада, како нам многобројни документи казују, није било у околини ове вароши, с обзиром на то да су се кретали долином Ибра у Студеничком и једном делу Косовскомиторвачког среза. Пошто је Д'Апонте био вољан да испоручи тражено оружје, обратио се по том питању Супералби.[291]

За то време цивилна управа у Новом Пазару је формирала „Одбор за одбрану града" на челу са Бљутом. Ово тело је одржало први састанак 4. октобра. На њему је одлучено да се грађани, искључиво муслимани, наоружају и разместе на све стратешке тачке у граду и око њега. Сви остали припадници исламске религије у срезу су позвани да се сами наоружају. Хришћанима, који нису имали представнике на овом састанку, забрањен је излазак из Новог Пазара, чиме је још једном према њима показано отворено неповерење. Бљута је ове одлуке Одбора пренео представницима хришћана наредног дана. Притом је начелно договорено да се на сваки начин спрече сукоби у самој вароши.[292]

Међутим, већ 5. октобра у варош долази Бико Дрешевић са својом бандом и ставља се на расположење албанским властима. У Нови Пазар је ушао упечатљиво, уз галаму и пуцњаву. Да би се у Новом Пазару одржао ред и мир, срески начелник Ахмет Даца доноси одлуку о стварању Преког суда. Његово председништво чинили су: Даца, судија Јунуз Хамзагић и нови командант жандармеријске чете у Новом Пазару Асим Салихамидовић.[293] Са друге стране фронта борци Сухопланинског четничког одреда су ушли у Рашку, капетан Цветић је контролисао простор између Новог

[290] Ibid., Fonogramma urgentissimo al Comando settore militare di Pec, Nr. 5260, 5. ottobre 1941, ore 11:30, 1; Иако је немачки крајскомандант био упознат са суштином захтева АНС из Новог Пазара, он је прихватио објашњење водећих албанских првака из Косовске Митровице да је у питању био само апел за упућивање наоружаних Албанаца из италијанске зоне у Нови Пазар. Штавише, такву информацију је послао Феликсу Бенцлеру, иако је, видимо, суштина била другачија. Zbornici NOR-a, tom XII, knj. 1, 554.

[291] AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–3/460, Fonogramma urgentissimo al Comando del XIV corpo D'Armata, Nr. 5304, 7. ottobre 1941, ore 18:00, 1.

[292] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 239–241.

[293] I. Šušević, n. d., 227–228.

Пазара и Рашке, док су на Рогозни, на путу ка Косовској Митровици, били људи Тодора Добрића. КПО је држао долину Ибра у Студеничком срезу, а једно време и Рашку.[294]

Као резултат између осталог и Бљутиних контаката са италијанским властима, уз њихову и немачку дозволу, 7. октобра у Нови Пазар, по позиву одбора АНС, долазе прве арнаутске трупе из Метохије. Предводио их је седамдесетогодишњи барјактар Шабан Полужа са 60 бораца из Дренице.

[294] У Рашку је после повлачења Немаца први ушао Машан Ђуровић са 60 четника и успоставио власт, иако су партизански извештаји писали да су њихове снаге напале и потисле окупаторску посаду. Командант Сухопланинског четничког одреда је, међутим, морао да се врати на граничну линију према албанској жандармерији на реци Церањи, што су партизани искористили и увече 3. октобра послала снаге у варош. Становништво их је, за разлику од Сухопланинског одреда, свечано дочекало. КПО (600–800 бораца) је до 5. октобра успео да ослободи околна места у долини Ибра – Баљевац, Јошаничку Бању и Ушће. Да би заштитили слободну територију од већих немачких снага које су се налазиле у Краљеву и Косовској Митровици, партизани су извршили низ диверзија на комуникацијама у доњем току Ибра, па су немачки гарнизони били одсечени један од другог. Припадници КПО били су добро наоружани, снабдевени и дисциплиновани, за разлику од четничких снага које су заостајале за њима. Јачање партизана на простору Студеничког среза изазивало је подозрење војводе Ђуровића и Радомира Цветића. Партизанска власт се, спроводећи револуционарне промене у Студеничком срезу, сукобила са кругом националних радника и богатих индустријалаца на челу са Тихомиром Шарковићем. Ова група грађана је још од августа била у контакту са четничким командама и финансијски суделовала у стварању и издржавању њихових одреда. Пошто су били гаранти сигурности њиховог иметка, али и животне егзистенције, јер су партизани већ почели са ликвидацијама, Шарковић је настојао да четнике доведе у Рашку. Стога је ступио у контакт са мајором Радославом Ђурићем, кога је Михаиловић послао на овај простор да обједини команду над свим четничким снагама. За потребе издржавања једног четничког одреда грађани Рашке су оформили одбор који је издвајао око 350.000 динара месечно. Иако Ђурићева акција није била успешна јер јој се успротивио војвода Ђуровић, четници су успели да уђу у варош. Увече 17. октобра, на Шарковићев позив, снаге Студеничко-дежевског одреда (око 150 људи) стижу у Рашку. Предводили су их капетани Цветић и Бранивој Петровић, син Тихомира Шарковића Божидар, који је служио као веза између четника и његовог оца, и резервни поручник Пурић. Четници су ушли у Рашку са откоченим оружјем. Наредног дана комунистима је стигла помоћ у људству, због чега је ситуација постала напета и умало да дође до оружаног обрачуна. Уместо сукоба, на заједничком састанку је одлучено да се и четници и партизани повуку из Рашке, а да обе стране у граду оставе штабове са по неколико бораца. Рашка је тако била проглашена „слободним градом". Дана 19. октобра почела је примена овог споразума. Ни партизани ни четници, међутим, нису били задовољни договором и стога ће наредни временски период протећи у међусобној напетости и неизвесности, све до коначног оружаног сукоба. ВА, НДа, кут. 13, ф. 17, док. 6, 2; Исто, кут. 33, ф. 13, док. 17, 7;ВА, НОВЈ, кут. 1641, ф. 20, док. 3, 1; Исто, док. 1, 1; ИАК, фонд 404, НОБ, кут. 12, реферат М. Маликовића, Хроника НОБ-а у Рашкој, 109; ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Белешке Тихомира Шарковића о ситуацији у Студеничком, Дежевском и Косовскомитровачком срезу 1941. године, 2; Исто, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942, Ратни дневник 24.4 – 31.5.1941. године, 3, 5, 7; Благоје Бишевац, Дежевски и Штавички срез у писмима Тихомира Шарковића 1941. године, *Новопазарски зборник*, 25, 2001, 261; Б. Божовић, *н. д.*, 127–128, 159–160; Д. Пешић, *н. д.*, 83.

Они су пар дана пре тога учествовали и у походу на Ибарски Колашин. У немачку окупациону зону су прешли уз дозволу Крајскоманде из Косовске Митровице. Исред Новог Пазара, а онда и на улицама града, приређен им је свечани дочек. Окупљенима се прво из масе обратио Бахрија Абдурахмановић, јашући коња и носећи ћулаф на глави. Он је у варош дошао заједно са Полужом. Називајући Новопазарце албанским народом, Абдурахмановић је упутио салву комплимената на рачун пристиглих Арнаута, који су наводно дошли да одрже ред и мир у граду. Говор је одржао и Аћиф Бљута. Он је искористио прилику да поново велича „Велику Алабанију" и представи Дежевски срез као њен саставни део.[295] После скупа, једна наоружана група људи је кренула улицама града у којима је живело хришћанско становништво, избацајући пароле о Албанији, уз вику, дреку, ломљаву и пуцњаву.[296] Шабан Полужа је искористио ову анархију да се усели у кућу адвоката Чеда Угриновића.[297] Био је ово само увод у будућа страдање новопазарских Срба.

До 22. октобра у варош стижу још две групе косовских Албанаца, тако да је њихова снага порасла на око 500 бораца. Истовремено су стигле и муслиманске снаге са Пештера (Џемаил Коничанин), из Бишева (Јакуп Кардовић), Рожаја, Ругове и Тутина (Елмаз Аговић). Команда албанске жандармерије из Косовске Митровице је такође послала појачања у људству, оружју и муницији.[298]

Са пристизањем нових трупа, поготово оних из Метохије, повећава се притисак на Србе из Новог Пазара. Они су у својим домовима или јавно на улици пљачкани, малтретирани и убијани. Дана 20. октобра Шабан Полужа је на пример, са групом својих људи, без икаквог повода стрељао на месту Арапов гроб четворицу Срба, а онда им одсекао уши, носеве и извадио очи, па тако унакажене лешеве оставио на улици. Међу њима су били браћа Плавшићи, Божидар и Војислав. Потом је Полужа отишао њиховој кући и силовао једну од њихових жена. Поново су отимане девојке. Тако је из куће Марковића са Пашиног гувна одведена Драга Марковић, док је њен отац

---

[295] Бљута је према речима савременика између осталог изјавио: „Драга браћо! У присуству наше браће Албанаца из Косовске Митровице су куцала наша срца и дошли су нама у помоћ. Нама иза леђа стоји три милиона Албанеза и наш Пазар је центар Албаније и ми ћемо створити 'Велику Албанију'... Нећемо туђе, а не дамо своје. Пролићемо крв, а недамо Албанију. Нећемо рат, али хоћемо да сачувамо мир. Зато молим да се очува ред и мир, у противном ми ћемо да очувамо мир са пушком у руци. Нећемо неред у вароши и куцање по вратима". I. Šušević, n. d., 229; Он је и у каснијим фазама окупације причао како су срезови „Студенички и Дежевски од вајакада били насељени Албанцима" и да стога морају „припасти 'Великој Албанији'". ВА, ЧА, кут. 124, ф. 5, док. 7, 5–6.

[296] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 250–252.

[297] С. Равић, *Срећани...*, 208–209.

[298] ВА, микрофилмови, NAV – i – T – 821, r. 21, 329; Б. Павловић, *н. д.,* 138.

касније убијен.[299] Другом приликом албански качаци су једног Србина, избеглицу из Брњака, неколико дана мучили тако што су му везаном, уринили у уста. Затим су га стрељали.[300]

Терор над српским живљем се свакодневно настављао, па је током октобра 1941. године у Новом Пазару убијено 18 припадника ове етничке скупине. Поред браће Плавшића утврдили смо још 15 имена жртава. То су: пензионер Спасоје Симовић (1. октобра), финансијски контролор Жарко Живковић (5. октобра), цревари Алекса и Владимир Симовић (11. и 12. октобра),[301] општински службеник Марко Ивановић (19. октобра), пекар Вукадин Димитријевић (20. октобра), земљорадник Миленко Окос(ш)ановић (20. октобра), мутавџија Драгољуб Окос(ш)ановић (20. октобра), пекари Божидар и Војислав Плавшић (20. октобра), земљорадник Велимир Милутиновић (30. октобар), Радојко Јекић (3. новембар) и Витомир Јовичанац (3. новембра – убијен ван града декапитацијом, док породица остатак тела никада није нашла).[302]

Насиље над Србима у Новом Пазару, долазак појачања у виду албанских снага из Метохије, односно муслимана из околине Тутина и Рожаја, као и раније паљење Ибарског Колашина, изазвали су реакцију четничких команданата[303] у унутрашњости Дежевског среза. Према италијанским информацијама, на овом простору је дошло до „отворене побуне против Не-

[299] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ћулафића, Четничка организација..., 38–39.

[300] АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 20/1941, 1.

[301] После рата је за ово убиство осуђен извесни Садик Лукачанин, фијакериста из Новог Пазара. Он је наиме, као припадник албанске жандармерије, ухапсио и качацима предао поменутог Симовића, који је касније усмрћен. АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 825, 713.

[302] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ћулафића, Четничка организација..., 49–50.

[303] Један од водећих истраживача на пољу историјских дешавања у Дежевском, Студеничком и Сјеничком срезу током Другог светског рата, пуковник ЈНА и првоборац Станко Равић, доводи у питање сам појам употребе термина „четници" за снаге које су вршиле операције у Дежевском срезу. По њему, већина припадника четничких формација пошла је у борбу ради одбране од албанско-муслиманских напада. Распрострањеност термина он објашњава тиме да су муслимани сваког Србина са пушком називали „четником", као што су себе често називали „Турцима" или су их њихове комшије хришћанске конфесије, тако крстили. Равић је сматрао и да је КПЈ занемарила Дежевски и Штавички срез. Текст у коме је изнео своје ставове, а који се углавном бави верско-етничким сукобима око Новог Пазара и Сјенице током 1941. године, забрањен је за штампање од стране Председништва општинског одбора СУБНОР-а 29. марта 1983. године. Образложење је дословно гласило да је Равићево писање „супротно политици и ставовима СКЈ, да је тенденциозно и националистичко и да нам у свакодневној активности и напорима да идемо Титовим путем уноси дезоријентацију, збрку и историјске неистине". ИАРНП, фонд 283, НОР, С. Равић, „Сјеничка партизанска чета 1941. године", 9; Исто, док. Мишљење Општинског одбора Субнора Нови Пазар о раду Равић Станка „Сјеничка партизанска чета 1941. године", 1.

маца" од стране устаника чији се број кретао од 4000–5000 бораца.[304] Овај број се међутим, мора узети са резервом. Италијани су ипак одлучили да ојачају положаје према немачкој окуапционој зони, поготово оне ка Новом Пазару. У Тутину и Рожајима је тако размешетна по једна чета 2. батаљона 71. пешадијског пука дивизије „Пуље". Остатак батаљона био у приправности да се у случају нужде у најкраћем року пребаци у Тутин, а одатле, сходно плановима генерала Д'Апонтеа, и у Нови Пазар.[305] Италијани су приступили и утврђивању демаркационе линије и стратешких положаја у Тутинској потпрефектури.[306]

Већ 6. октобра почели су први сукоби у унутрашњости Дежевског среза. До инцидента је дошло на Рогозни. Мештани села Рајетиће су запуцали на групу муслимана која је кренула у Косовску Митровицу по оружје. У помоћ делегатима убрзо је послат Бико Дрешевић који је сузбио Србе и омогућио колони наставак пута. Потом је спалио село, иначе центар истоимене општине. Тада је у борби погинуло 11 људи, седморица Срба и четворица муслимана. До краја године у овој општини ће од стране албанско-муслиманских снага бити убијено још деветоро Срба.[307] Затим је Шабан Полужа са својим људима 12. октобра напао и опљачкао село Лукоцрево југозападно од Новог Пазара, док је део житеља протеран. Притом су убијена двојица мештана.[308] Капетан Цветић је одговорио неколико дана касније, спаљивањем муслиманских кућа у Брђанима и Трнави, када су погинула четворица муслимана и двојица његових бораца.[309] Као и раније, сукоби у једном срезу су одмах отворили борбе у другом. Половином октобра 1941. године, дошло је до нових окршаја у долини Ибра, иако је на снази званично било примирје.[310]

---

[304] ВА, микрофилмови, NAV – i – T – 821, r. 21, 329.

[305] На линији Резала – Радич Поље у Ибарском Колашину био је распоређен цео 3. батаљон 71. пука. AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–3/460, Comando della divisione Puglie, Situazione zona Novi Pazar – Raska, Nr. 5334, 8. ottobre 1941, 1.

[306] Приликом изградње бункера у селу Мелаје, северозападно од Тутина, италијански војници су порушили споменике на старом „грчком гробљу" и камен искористили за прављење неопходних фортификација. Архив Српске академије наука и уметности (Архив САНУ), Е–476–IV–4, 3.

[307] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 255; I. Šušević, n. d., 228; ИАК, ф. 412, ТЂ, кут. 37, док. Списак грађана општине Беримске..., 11–13.

[308] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ћулафића, Четничка организација..., 38.

[309] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 255.

[310] Албанска жандармерија је 14. октобра изненада прешла реку Церању и напала припаднике Сухопланинског одреда. Они су били изненађени и потиснути, после чега су Албанци предвођени Бајазитом Бољетинијем спалили неколико села око Лепосавића и Лешка. Војвода Ђуровић је уз помоћ партизанских снага из Рашке успео да одбије напад, а албанске трупе се до 18. октобра враћају у Косовску Митровицу. ИАК, фонд 404, НОБ, кут. 12, ре-

Пошто је људству у одбрани града нестало муниције до 19. октобра, послата је група од шест муслимана да је донесу из Косовске Митровице. Када су били на Рогозни, напали су их припадници Колашинског одреда. У окршају су погинули Ахмо и Мехо Бећировић и још један муслиман, док је остатак групе успео да се повуче за Нови Пазар. Људи Шабана Полуже су онда напали положаје Срба на Рогозни, разбили их и успели да се пробију на исток. Истог дана, један немачки официр је са 300 Албанаца допремио чак сто сандука муниције у Нови Пазар из Косовске Митровице. Овај официр је ипак изразио забринутост због нерационалног трошења муниције који су били на одбрани града.[311]

За то време у Новом Пазару, где тада није постојала партијска организација КПЈ,[312] бораве представници КПО Зенун Хасковић и Симеун Карамарковић. Они су прве контакте са локалним албанским првацима остварили 4. октобра. Двојица делегата су се у вароши задржала до 10. октобра, што су искористили за разговоре са Аћифом Бљутом и Ахметом Дацом. Преко њих су двојица комуниста тражили прекид даљих сукоба на етничкој и верској основи, предају града партизанима, деблокаду Срба и ослобађање пута Нови Пазар – Рашка. Но, њихови саговорници нису видели разлога да им по овим патањима изађу у сусрет. Преговори делегата КПЈ са муслиманима

ферат М. Маликовића, Хроника НОБ-а у Рашкој, 9; Б. Бошковић, *н. д.*, 101; Б. Божовић, *н. д.*, 158; Д. Пешић, *н. д.*, 97–98.

311 I. Šušević, n. d., 229.

312 Лишена војне подршке КПЈ у Новом Пазару није могла да се развије. Томе је допринео и притисак који је на комунисте вршила локална албанска власт, али и нераспрострањеност партије на територији Старог Раса. Рифат Бурџевић је још пре почетка Јулског устанка два пута долазио у Нови Пазар да би формирао партијску ћелију. То му је пошло за руком током другог боравка у граду јуна 1941. године. Секретар КПЈ у Новом Пазару био је фотограф Хакија Зејнеловић. Почетком јула организација је почела да се развија и у тајности је припремано оснивање једног одреда од 35 бораца који је требало да буде окосница партизанске борбе у Дежевском срезу. Тада се, међутим, секретар Зејнеловић повлачи из организације и чак се запошљава у среској управи као писар. Напредовао је у служби и касније постао близак сарадник среског начелника Ахмета Даце. Тамо се залагао за неке ухапшене комунистичке симпатизере док су боравили у новопазарском затвору. Због страха од издаје, један део чланова избацује Зејнеловића из партије и покушава да делује самостално. Постојање две партијске ћелије није функционсало и крајем јула 1941. око 30 људи одлази у Копаонички партизански одред, а КПЈ у Новом Пазару престаје да постоји. Због тога Бурџевић убрзо у Нови Пазар шаље двојицу чланова партије – Хасана Рожајца и Емина Реџепагића да покрену ствари, али су и они затајили. У августу је на простору Дежевског среза, опет по наређењима Бурџевића, боравио и Момир Бошковић са истим задатком. Ни овај покушај учвршћивања комунистичке организације није успео, јер је поменути убрзо ухапшен од стране Немаца и бачен у таминицу у Новом Пазару. Тамо је више пута пребијан и мучен на разне начине. После ових неколико покушаја, КПЈ на овом простору неће имати већи утицај све до краја 1944. године. ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 38, Ратни дневник Тихомира Ђорђевића за 1941. и 1942. годину, 29–31; АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, ф. Изјаве и саслушања, 186; ВА, НДа, кут. 32, ф. 12, док. 2, 1; *Нови Пазар и околина*..., 323–326; М. Ћуковић, *н. д.*, 125–126; С. Равић, *Сређани*..., 190.

у унутрашњости среза, конкретно онима из Врачевске општине, на основу пароле „братства и јединства" такође нису дали резултата.[313] На овом месту би требало истаћи и другу страну приче. Бедри Пејани је тих дана писао Бљути, кога је означио као „команданта албанских снага у Новом Пазару", да „обрати пажњу на албанске комунисте у случају да они желе уговор о ненападању". Он је после рата посведочио да је Бљута ипак склопио споразум о „ненападању" са „комунистима из Рашке", који ће се, видећемо, заиста повући са фронта непосредно пред почетак битке за Нови Пазар.[314] О договору између КПО и албанских власти писао је и Станко Равић, партизански првоборац и пуковник ЈНА.[315]

Албанска управа је истовремено преко појединих Срба из Новог Пазара и његове околине, затражила преговоре са српским првацима из Рашке. До састанка је дошло 20. октобра у станици албанске жандармерије у селу Пиларета. Власти из Новог Пазару су представљали Бљута и Даца, а Србе Тихомир Шарковић, капетан Цветић и капетан Петровић. Двојица последњих су на састанку тражили од албанске стране да им се препусте жандармеријске станице у Дежевском срезу, што је било договорено током септембра у Косовској Митровици, затим, да се деблокира град за Србе и последње, али и најважније, да арнаустке снаге одмах напусте Нови Пазар. Бљута је одбио да преда жандармеријске утврде, претећи саговорницима „великом војском" смештеном у вароши. Због опречних и непопустљивих ставова, састанак није дао резултата.[316]

Само дан касније, 21. октобра, албанско-муслиманске снаге из Новог Пазара су запалиле куће хришћанима у селу Војниће код Ђурђевих Ступова. По њиховом одласку, Срби су исто учинили са муслиманским домовима. Наредног дана уследио је још један поход Шабана Полуже. Његове трупе су изашле из вароши и запалиле села: Врболазе, Косуриће, Избице („није остао ниједан кокошар, свињац или било каква и најмања грађевина"), Јову и део Врачева. Само у Избицама су убијени Филипа Кулић, Вера Васовић и Иконија Максимовић.[317]

Затим је дошло до новог покушаја да се дипломатским путем реше проблеми у Дежевском срезу. У селу Осаоници у Штитарској општини, 23. октобра су се састали депутати локалних муслимана и хришћана.

[313] Б. Божовић, *н. д.*, 135–137; I. Šušević, n. d., 227; ИАРНП, фонд 283, НОР, Критички приказ Трифуновић Светислава на рад Равић Станка „Ужичка република и устанак у Дежевском срезу", 17.

[314] M. Verli, *Nga Kosova per Kosoven...*, 167.

[315] С. Равић, *Срећани...*, 202.

[316] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 259–261.

[317] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација..., 43–44; Зоран Ј. Јеремић, *н. д.*, 19.

Међутим и ови преговори су пропали јер је банда Бика Дрешевића још у току преговора извршила напад на Осаоницу. Први атак је одбијен, али је наредног дана у помоћ Дрешевићу дошао Полужа са снагама из Новог Пазара. После вишечасовне борбе локални Срби су, предовђени поручником Драгором Павловићем и резервним капетаном и председником Полошке општине Миладином Милановићем, морали да се повуку. То је Дрешевићу и Полужи омогућило да запале и опљачкају српска насеља: Осаоницу, Окосе (опљачкано и спаљено до темеља), Гошево, Ватиниће, Раковац, Горње Штитаре, Доње Штитаре, Радаљицу, Пурће (остала само једна кућа), Дојиновиће, Црни Врх[318] и Страдово. Укупно 12 села. Сва крупна и ситна стока је опљачкана или поубијана. Као и раније, после Полужиног повлачења Срби су извршили одмазду над муслиманима палећи места: Беле Воде, Чабинац, Јанчу, Муово и Граб. Муслимани мештани беже у Нови Пазар и ступају у одбрану града. Током ових сукоба погинули су Велимир Симовић, Константин Мајдак, Душан Петровић, а убијен је старац Миленко Дакић из Осаонице у својој кући. Међу нападачима је страдао Хасан Бећири из Дренице.[319] После ових операција српске снаге су стегле обруч око града.

У међувремену је дошло до још једног контакта КПЈ и Аћифа Бљуте.[320] Две чете КПО под командом учитеља Светислава Трифуновића су се око 25. октобра распоредиле на Рогозни и блокирале друмску везу са Косовском Митровицом. Тим путем, иако је био у веома лошем стању, снагама у Новом Пазару је стизала преко потребна помоћ.[321] У њиховој близини се налазио Колашински одред, са којим су партизани успоставили контакт, али нису спречили људе војводе Добрића да 27. октобра спале муслиманске куће у селима Брђане и Калдрма. Поменута насеља су мештани исламске вероисповести већ раније били напустили. Попаљени су и сви ханови који су се налазили дуж пута према Косовској Митровици. Исте ноћи трупе из Новог Пазара су из освете запалиле и опљачкале српске куће у селима Пљевљани, Нетврђе и Цоковиће, док су интервенцијом партизанских снага спречене веће деструкције у Избицама.[322]

---

[318] Мештанин Момир Плавшић овако описује тај догађај: „Гледали смо како њихови људи гоне нашу стоку: овце, козе, говеда, коње. Била се дигла џева од туђе помијешане стоке и вике гонича – највише Арнаута. Све су то терали према Тутину и Пећи...У првом налету, можда верујући да ће ту остати, нису палили ништа, већ само пљачкали". С. Равић, *Срећани...*, 199, 216.

[319] Исто, 46; С. Равић, *Међу орловима...*, 112.

[320] Д. Пешић, *н. д.*, 108–109.

[321] Петар Ж. Петровић, *н. д.*, I, 55.

[322] ИАРНП, фонд 283, НОР, Критички приказ Трифуновић Светислава на рад Равић Станка „Ужичка република и устанак у Дежевском срезу", 15–16; I. Šušević, n. d., 230; Петар Ж. Петровић, *н. д.*, I, 55.

Интензивирање борби – припреме за сукоб већих размера

Крајем октобра 1941. године почеле су веће операције Студеничко-дежевског четничког одреда против албанско-муслиманских снага стационираних у Новом Пазару. Део јединице је предвођен поручницима Павловићем и Душаном Пешовићем (обојица будући заповедници Дежевске бригаде ЈВуО), односно народним вођама Миладином Миановићем, Лазаром Јаћовићем и Јаковом Васићем, успео 29. октобра да се после тешке борбе пробије до Ђурђевих Ступова и да их, према добијеном наређењу од капетана Цветића, 30. октобра у поноћ заузме. Том приликом су тројица заробљених муслимана на зверски начин убијени. За време трајања ове војне кампање, Пешовићева колона је после борбе на Љуљцу и Вратлу спалила села Ђонлије (које је јатаковало разбојнику Арифу Шкријељу), Јасеновик и Вевере. Муслиманском живљу из уништених села преостало је једино да се са стоком и покућством спусти у град. Група Цемаила Коничанина пристигла из Тутинске потпрфектуре, одбила је напад Срба на село Пожегу. Коничанин се, иако неписмен, показао као сналажљив заповедник, што ће уосталом показати у више наврата до погибије средином 1944. године.[323]

Истовремено су мање снаге из Новог Пазара извршиле низ акција против Срба у Балетићима, Бориковцу, Пожеги, Сопоћанима, Видову и Слатини. У свим овим окршајима, а затим и нападима на цивилно становништво, погинуло је најмање 29 лица, 15 Срба и 14 муслимана. На српској страни су током борбе погинули: Милија Забуновић, Славко Белић, Владимир Стефановић и Лазар Сановић, а код муслимана: Ахмед Бихорац, Рамо Мехмедовић, Спахо и Ахмед Хељдић, Смајо Колашинац, Осман Османовић и Назиф Гурдијељац. Међу цивилимим жртвама били су: Божидар Недовић из Осоја, Божана Златић и Ана Радосављевић из Слатине, Пелагија Војновић из Сопоћана, Стануша Мрљаш и Роса Ратковић из Балетића, Светозар Минић из Видова, Јанићија Јелисијевић из Тунова, Виктор Глођовић из Витоша, Константнтин и Михаило Ђоковић из Бориковца, Ахмед, Адем, Мурат, Спахо, Јахија и Смаил Мавриђ из Ђонлија, Смајо Цанковић и Дервиш Хасановић из Пожеге и Рамиз Доловац из Ђонлија.[324]

За време борби у предграђу Новог Пазара банда јединица Бика и Дека Дрешевића, у којој су се налазили муслимани из села Глоговик, Себечево и

---

[323] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Ратни дневник 1941–1942, 7–8; ИАРНП, фонд 283, НОР, Критички приказ Трифуновић Светислава на рад Равић Станка „Ужичка република и устанак у Дежевском срезу", 12; H. Crnovršanin, N. Sadiković, *n. d.*, 203; I. Šušević, n. d., 230; С. Равић, *Срећани...*, 193, 200.

[324] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ћулафића, Четничка организација..., 46–47; Само на Ђурђевим Ступовима погинуло су седморица муслимана и четворица Срба. ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Ратни дневник Тихомира Ђорђевића за 1941. и 1942. годину, 7–8; С. Равић, *Срећани...*, 200.

Шкријељи, 29. октобра је учинила можда и најтежи злочин на овим просторима током окупације у Другом светском рату. Људи Бика Дрешевића су опљачкали женски манастир Сопоћани, задужбину српског краља Стефан Уроша I из 13. века. Разбојници су до манастира дошли око 22:00 ноћу и тражили да им монахиње отворе капију, под образложењем да их шаље „префект" Ахмет Даца да изврше увиђај. Затим је унутрашњост манастира „демолирана и оскрнављена", док је „опљачкан" конак и манастирска црква. Заробљена монахиња Пелагија је од муслимана на зверски начин убијена. Остале монахиње су успеле да побегну у Студеницу. Уништен је притом и крст изнад манастирске чесме.[325]

Осећајући вихоре рата покренуле су се и албанско-муслиманске снаге из Суводолске и Мелајске општине некадањег Штавичког среза. Оне су 30. октобра кренуле на српско село Буђево у Сјеничком срезу, надајући се богатом плену, пошто је ово планинско село имало чак 84 домаћинства. Иако су га неколико дана држали опкољеним, нису га освојили.[326] С обзиром да је Буђево гравитирало према Рашки и да његове мештане због удаљености од Сјенице нису могле да заштите италијанске трупе, иако је од њих затражена помоћ 27. октобра, напад на село је изазвао пажњу тамошње четничке команде. Војвода Машан Ђуровић је писао Кости Пећанцу да су му свакодневно, иако су муслимани држали страже око села не би ли им прекинули везе са Србијом, са тог простора долазиле делегације Срба тражећи да их организује и припреми за борбу против муслиманских пљачкаша. Одатле су набављали и со и прослеђивали га другим српским селима по Сјеничком срезу.[327]

У суседном Дежевском срезу се за то време наставио поход браће Дрешевић.[328] Они су 2. новембра са 50 људи напали и спалили српска села Грачане, Доњане и Забрђе западно од Новог Пазара у Сопоћанској општини. Акција је почела у 9:00 и трајала неколико сати. Према изјавама сведока Дрешевићеви људи су у селу Грачане из пушака убијали мештане који су покушавали да побегну од пожара. Неколико сељака који су заробљени под-

[325] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у срезовима Косовскомитровачком, Дежевском и Студеничком од 9. 12. 1941. године, 3; изјава очевица монахиње Катарине Јовановић – документ се чува у Архиви Св. Синода Српске православне цркве (СПЦ), а може се наћи у електронској форми на сјату: http://www.pressonline.rs/info/srbija/326390/sda-ne-odustaje-od-rehabilitacije-acif-efendije.html; С. Равић, *Срећани...*, 213.

[326] AUSSME, Divisione „Pusteria", bus. N–4/656, Comando divisione „Pusteria", Bolletino informazioni Nr. 98 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 30. ottobre 1941, 1; Р. Балшић, *н. д.*, 190–191.

[327] Ibid; ВА, НДа, кут. 33, ф. 13, док. 30, 1; То је иначе, био врло опасан посао. Само 8. марта 1942. године на путу за село Баре ради преношења соли, погинуло је шесторо људи, од тога пет из Буђева Р. Балшић, *н. д.*, 226.

[328] ДКРЗ их је после ослобођења теретила за „убиство, паљевину, пљачку, хапшење, туче, злоставе, денунцирања, рањавања и покушаја убиства", а међу жртвама се нашло више од 400 Срба. АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 231, 431–442.

вргнуто је мучењу. Убадали су их вилама, ломили им удове, вадили очи, док је једној особи ишчупано срце и стављено у руку. Већина српског становништва је ипак избегла из села које је и темељно опљачкано.[329] Том приликом је убијено 11 Срба, девет у селу Грачане и двоје у Забрђу. Њихова имена су: Михаило Јанковић из Шавца, Илија Нешовић, Спиро Радосављевић, Вукомир Спасојевић, Видосав Милановић, Милун Бојовић, Видосав Коматина, Ранђа Вучинић и Владимир Спасојевић, сви из Грачана, Видосава Петровић и осмогодишњи Станимир Максимовић из Забрђа.[330]

Наредног 3. новембра, муслимани из села Пожеге и околних насеља напали су хришћане у селу Шавци, удаљеном 6 км западно од Новог Пазара, у општини Дежева. Место је опљачкано и запаљено са „четири стране у облику крста, како је то био обичај" приликом муслиманских акција. Притом су убијене Злата Ђоловић, Радолија Маричић и Сава Јанковић. Пошто су отерали опљачкано за Пожегу, муслимани су се вратили и напали збег мештана села Шавци, кога су пристигли на путу ка Дежеви. Изненађена колона избеглица се расула са првим пуцњима. Нападачи су опљачкали стоку и друге ствари које су Шавчани понели са собом.[331] Тада су погинули: Јефтимија Јанковић, осмогодишња Станија Илић, Миљојка Родић, Вук Стефановић, Мићо и Арсеније Јанковић. Укупно девет лица. Лашке или теже рањено је још осам особа, од тога четири девојчице.[332] Због ових муслиманских похода већи број хришћана напушта своја огњишта. Они одлазе на обронке Голије или у Студенички срез. Крајем октобра и у првих неколико дана новембра из 13 попаљених насеља, само према Рашки и њеној околини је побе-

[329] Захваљујући терору који је спроводио над српским живљем, Дрешевић се прочуо по целом Старом Расу, а и шире, све до Сарајева. У једном извештају Војне крајине НДХ из фебруара 1942. године, за Дрешевића се каже да је чувени борац и да са његовим одредом „крстари Санџаком и спречава злочине четника и партизана". Шта је у ствари чинио, показују његова горе описана дела. ВА, НДХ, кут. 70, ф. 2, док. 56, 20.

[330] АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 24/1944, 1; ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 38, Ратни дневник Тихомира Ђорђевића за 1941. и 1942. годину, 38–40; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ћулафића, Четничка организација ., 50–53; М. Радовић, *Људске и материјалне жртве*..., 45.

[331] Совијана Симовић, мештанка села Шавце која је преживела ове нападе, изјавила је следеће: „Збег су (*муслимани*, М. Ж.) сустигли између Пожеге и Дежеве и почели по збегу да пуцају из ватреног оружја. Чељад је почела да бега, мајке су остављале мртву децу на ледини, а њихова кукњава одјекивала је на далеко. Муслимани су убијали како су кога стигли, запленивши сву стоку и све ствари што су избеглице хтеле да спасу". ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 38, Ратни дневник Тихомира Ђорђевића за 1941. и 1942. годину, 40.

[332] Даница Гавриловић је оставила сведочанство како су страдале она и њена сестра. Према њеним речима тај 3. новембар је за њих изгледао овако: „Бежале смо (*заједно*, М. Ж.) али нас је Ибра – муслиман – сустигао и стао више нас. Ми смо га молиле да нас не побије. Међутим, молба није помагала и Ибрахим из племена Коца у Ситничу, извадио је револвер и пуцао прво у Миљојку и на месту је убио, а ја (*Даница*, М. Ж.) сам добила још један метак у карличну кост (*јер је већ била рањена у ногу*, М. Ж.)". Исто, 40–41.

гло 139 породица са укупно 924 члана.[333] Сви ови догађаји јасно показују да је сукоб већих размера око контроле Новог Пазара био неизбежан.

Муслиманске акције су испровоцирале нове паљевине. Срби из Штитарске и Сопоћанске општине запалили су и опљачкали велико муслиманско село Пожегу већ 4. новембра 1941. године. У месту је пронађен плен који су њени мештани отели током акција претходних дана.[334] Србе је водио Божидар Нововић из Себечева. Њихова акција се отела контроли и село је детаљно опљачкано, за разлику од претходно попаљених. Било је и цивилних жртава. У кући Бахтијара Дољанца убијено је осам муслимана. Двојица Срба из Грачана дошли су код породице Дољанац, будући да је она примила неколико муслиманских породица на чување. Тамо су хладним оружјем убили: Хајра Исламовића, Санију и Зулфа Прушевића и Елмазу Дољанац из Кулина, Шеху и Хазба Рашљанина, Латифа и Фату Дољанац из Пожеге. Седам особа су притом и ранили.[335]

Албански барјактар Накат Кучи, који је био теже повређен у борби са Србима и због тога пребачен у италијанску болницу у Пећи, на следећи начин је команданту 71. пешадијског пука дивизије „Пуље" пуковнику Дистефану описао ситуацију око Новог Пазара почетком новембра 1941. године. По њему варош је са три стране била окружена српским снагама које су имале око 2000 људи и извесну количину аутоматског наоружања. У одбрани је било око 800 Арнаута, уз већи број ноаружаних муслимана, како оних локалних тако и оних са стране. Фалио им је међутим, по Кучијевим речима „један командант који зна да организује одбрану", што је била директна критика војних способности Аћифа Бљуте. Кучи је потом позвао Дистефана да интервенише у Новом Пазару, што је италијански официр одбио.[336] И капетан Нисел је био свестан лошег стања у којем се налазила одбрана вароши. Управо због тога, он је крајем октобра послао двојицу својих официра у Нови Пазар са задатком да боље организују одбрану од напада Срба који је био све очигледнији.[337]

---

[333] Села из којих хришћани беже су: Шавци, Грачане, Дољане, Забрђе, Пожега, Балетиће, Бориковци, Сопоћани, Видово, Слатина, Пљевљани, Нетврће и Цоковиће. ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, кошуљица април 1942. године, Попис избеглица..., 1–143, додатни списак, 1–45.

[334] ИАРНП, фонд 283, НОР, Критички приказ Трифуновић Светислава на рад Равић Станка „Ужичка република и устанак у Дежевском срезу", 18.

[335] М. Радовић, *Људске и материјалне жртве...*, 39; Један од егзекутора Драгиша Деспотовић је после рата осуђен на смртну казну, која је извршена 13. априла 1953. године. ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 287; С. Равић, *Срећани...*, 201.

[336] AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–3/542, Comando 71. regimento, Situazione in zona Mitrovica-eventuali riprecussioni ento la nostra linea demarcazione, Nr. 3340 – Segreto, 3. novembre 1941, 1.

[337] Ibid., Divisione „Pusteria", bus. N–4/656, Comando Divisione „Pusteria", Bolletino informazioni Nr. 98 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 30. ottobre 1941, 2.

Због ескалације верско-етничких сукоба у Дежевском срезу Аћиф Бљута је преко виђенијих Срба из Новог Пазара затражио још једну рунду преговора са југословенским официрима. То је учинио 3. новембра 1941. године. Притом им је послао проглас Милана Недића у коме се тражило да устаници положе оружје и да се оконча хаос који је донео устанак против окупатора. Капетан Радимир Цветић му је ултимативно одговорио да одмах преда Нови Пазар.[338] После Бљутиног очекиваног негативног одговора, уследила је прва већа војна акција Цветићевих бораца у правцу Новог Пазара.

Први напад Срба на Нови Пазар 4. новембра 1941. године

У овој акцији су учествовале снаге Студеничко-дежевског четничког одреда и Колашинског одреда, а било је планирано да им се прикључе и делови КПО. План напада израдио је главнокомандујући капетан Радомир Цветић још 1. новембра у селу Батњик, где му је био штаб. Њиме је било предвиђено да се варош опколи на следећи начин: Никољачка и Врачевска чета требало је да нападну десном страном реке Рашке, Дежевска и Полошка чета левом, Колашинци са истока дуж пута Нови Пазар – Косовска Митровица, па да се на јужној страни града споје са Сопоћанском и Штитарском четом. Партизанске снаге под командом Светислава Трифуновића, предратног члана Земљорадничке странке, имале су задатак да блокирају пут ка Косовској Митровици на Рогозни да би спречиле евентуални долазак појачања из тог правца. Трифуновић није желео да се упушта у веће сукобе око Новог Пазара, да не би компромитовао идеолошку матрицу „братства и јединства".[339]

Напад је почео 4. новембра, иако капетан Цветић није био сагласан са овим датумом. Поред њега трупе су у боју предводили официри Бранивој Петровић и Драгор Павловић, као и војвода Тодор Добрић. Машан Ђуровић је изостао из овог напада јер је већ био отворио сукоб са партизанима у околини Рашке, а део снага му је и даље био стациониран на Церањској реци према Арнаутима из Косовске Митровице.[340] Ујутру у 4:00 је сигналном ракетом означен почетак напада. Но, од старта су се испољиле мањкавости у организовању читаве кампање. Од 1500–1700 бораца које је очекивао, капетан Цветић је на бојишту имао свега њих 600–1000. Одбор за одбрану града је пак могао да рачуна на око 800 качака и неколико стотина жандарма,

[338] AQSh, fondi 153, v. 1941, d. 140, 6.

[339] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација..., 56–57; В. Виријевић, *н. д.*, 148.

[340] ИАК, фонд 404, НОБ, кут. 12, реферат М. Маликовића, Хроника НОБ-а у Рашкој, 113.

муслимана из околних срезова и наоружаних грађана. Највише их је могло бити око 1500.[341]

Ситуација на бојишту је због тога одмах кренула мимо очекиваног расплета. Никољачка и Врачевска чета под командом наредника Радована Ивковића, односно Бошка Маројевића, оставиле су долину Рашке небрањену и спустиле се јужније него што им је било наређено. То ће се касније показати као један од кључних момената битке. Колашински одред се појавио на бојишту са малим снагама, док су Сопоћанска (командант Симон Петровић) и Штитарска чета (командант Јован Вуковић) на југу ступиле у акцију са закашњењем. Напад се по плану одвијао само на левој обали Рашке, где су Дежевска чета предвођена поручником Павловићем и Полошка чета на челу са Миладином Милановићем напредовале на линији Ђурђеви Ступови – Петрова Црква. Током наступања оне су спалиле муслиманске куће у селима Иванчи, Попама и Рајчиновићима.

С обзиром на то да притисак није био подједнак са свих страна, Аћиф Бљута је могао да врши премештање људства према потребама стања на фронту. Одред Бика Дрешевића који се 4. новембра налазио ван града, заобишао је положаје Срба и небрањеном десном обалом реке Рашке око 7:00 опколио Никољачку и Врачевску чету. Брз маневар омогућила је употреба српских шајкача од стране његових бораца, што је било довољно за ефикасно прерушавање.[342] Из другог правца су дошли мула Јакуп Кардовић из Бишева и Џемаил Коничанин. У тренутку њиховог наиласка део Цветићевих људи је успео да се пробије у Нови Пазар са североисточне стране. То је изазвало панику код муслимана који почињу у масама да беже према Тутину. Изгледа да су тада запаљене и неке куће унутар вароши.[343] Затим су српске снаге на Дубру и Мокрици разбијене и одбачене од града. Пошто је отклоњена опасност са ове стране, трупе у одбрани су сконцентрисане према Полошкој и Дежевској чети на западним границама вароши. Оне су после тешке борбе потиснуте до 11:00 када су борбе око Новог Пазара и окончане, победом албанско-муслиманских снага.[344]

---

[341] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 275; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ћулафића, Четничка организација..., 57.

[342] I. Šušević, n. d., 231.

[343] AUSSME, Divisione „Pusteria", bus. N–4/656, Comando Divisione „Pusteria", Bollettino informazioni n. 105 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 6. novembre 1941, Nr. 1717, 1; Ферат-бег Драга је приликом посете Новом Пазару неколико дана касније запазио да у граду „нема ни једне куће целе". Колико год то било претерано, сведочи да је пламен захватио и куће у вароши... AJ, фонд 103, Емигрантска влада, кут. 32, док. Шифровани телеграм конзула Хаџи-Ђорђевића Министру војске и морнарице од 21. априла 1942. године, 1.

[344] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ћулафића, Четничка организација..., 57–60; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 279–280; Станко Равић, *Расија у пламену*, Београд, 2003, 139–140.

Српске снаге доживеле су тежак пораз из неколико разлога. На првом месту, недостајао је командни кадар на свим нивоима, а постојале су и несугласице међу највишим руководством. Радомир Цветић и Бранивој Петровић, двојица четничких официра најодговорнијих за организацију напада, нису били у добрим односима.[345] Кружиле су гласине да је Цветић у сукобу и са Машаном Ђуровићем, али је овај то демантовао.[346] Тодор Добрић је деловао углавном на своју руку, мимо заједничке команде. Од предвиђених 600 бораца он је према Новом Пазару послао само њих 50, које је водио Тодор Чукић из Мојстира. Остали су се, будући махом избеглице, упустили у пљачку муслиманских села по Рогозни. Истовремено су се и партизани повукли ка Рашки, вероватно према споразуму са Бљутом о којем је сведочио Бедри Пејани.[347]

Људство које се борило било је пак слабо наоружано (многи су у бој кренули са хладним оружјем – секире, виле, виљушке), лоше обучено и неухрањено. Све ово је погађало и борце у одбрани, али с тим што су они, имајући окупатора на својој страни, били боље наоружани.[348] Дисциплина је била слаба па је дезертирање било масавно. Како се показало, са положаја су бежали подједнако борци и заповедници.[349] На морал људства утицала је

---

[345] За капетана Петровића се каже да је био изузетно груб и прек човек, склон опијању и неконтролисаном понашању. Сукоб између двојице команданата ће достићи врхунац током 1942. године када ће као посредник морати да се умеша генерал Михаиловић. В. Виријевић, н. д., 172.

[346] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Поверљиви документи 1942. година, Наредба Машана Ђуровића од 19. новембра 1941. године, 1.

[347] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ћулафића, Четничка организација..., 61; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 280.

[348] Што се тиче наоружања највећи проблем је представљао недостатак аутоматског оружја, разнородност калибара и типова пушака које су коришћене, што је за собом повукло проблем набавке муниције. Најраспрострањенији тип пушке био је М-1924, које су углавном биле застареле. Одећа је била шаренолика и састојала се од комбинације сељачке одеће са разним деловима опреме југословенских, немачких, италијанских, бугарских или албанских регуларних трупа. То је разазнавање у вихору битке чинило готово немогућим. Од обуће најзаступљенији су били опанци лошег квалитета који су се распадали при првим већим падавинама. Слаба одећа и обућа је условљавала да се борци лако смрзавају или разбољевају, што је потом слабило морал и борбеност трупа. На крају, требало би нагласити да је људство било у већини са села и организовано у гломазне јединице територијалног типа, где су борци боравили углавном код својих домава, а не у јединицама. Они су без неке специјалне обуке ишли у акције, па су били недисциплиновани и непослушнни, поготово када се радило о офанзивним акцијама делеко од њихових села. Стога су алкохолизам, пљачка, паљевина и дезертерство биле уобичајне појаве. Током 1941. године ови војни проблеми су били присутни код свих сукобљених страна. В. Виријевић, н. д., 171–172; Б. Павловић, *н. д.*,138; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 276.

[349] Капетан Цветић је новембра 1942. године тражио од Михаиловића да лиши чина пешадисјког поручника Саву Радосављевића и жандармеријског поручника Ранка Красојевића

и чињеница да услед стихијског изласка из битке, тела погинулих нису увек могла бити извучена. Албанско-муслимански борци су их покопавали ван гробља, а некад су их и скрнавили.[350] У првој бици за Нови Пазар погинуло је 63, а рањено 68 Срба, од којих је због лоше санитетске службе касније умрло још њих 20. У одбрани града је погинуло 45 људи, док је рањено 38, од чега је накнадно преминуло још 15 бораца.[351]

После битке у Новом Пазару је владао велики метеж. Прво су уследиле прославе победе и ценаза за погинуле, после којих долази до одмазде над хришћанима у вароши. Очевици су ситуацију у граду и његовој околини тих дана описивали као стање „дивље анархије", донекле и очекиване после тешког боја које се одиграо.[352] Већ у 11:00 4. новембра у Нови Пазар тријумфално улази Бико Дрешевић са својом саборцима, носећи наочиглед грађана седам одсечених српских глава на бајонетима пушака. Оне су касније бачене на ђубриште код зграде среског начелства, одакле су уклоњене наредног дана.[353] Затим креће манифестације у част победе, којима опет доминарију албанске заставе и скандирање парола „Великој Албанији". Окупљена маса пролази са поменутим главама кроз Улицу Реље Крилатице у којој су живели искључиво Срби, узвикујући „Од Пазара па до Рашке, посечене главе Влашке".

јер су дезертирали из борбе приликом напада на Нови Пазар. Исти су после пребегли Машану Ђуровићу који их је унапредио у капетане. ВА, ЧА, кут. 289, ф. 1, док. 1, деп(еша) 3130, 2; нешто бољу дисциплину су имали припадници Сухопланинског четничког одреда јер се радило о сталним четницима којима је Ђуровић давао и новчане накнаде за учешће у борбама. ИАБ, BDS, Ђ-334, 57.

[350] Тихомир Шарковић је успео преко својих људи тек 12. марта 1942. године да плати пребацивање остатака тројице четника који су погинули у току борби око Новог Пазара, са једне њиве у околини града где су до тада почивали, на српско гробље у овој вароши. ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Разне објаве – Сахрана анонимних четника, 1.

[351] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 281–282; Само у Никољачкој чети су погинули: командир наредник Радомир Ивковић, водник првог вода Агатон Пејчиновић, водник четвртог вода Марко Ћирковић и још дванаесторица бораца. Б. Павловић, *н. д.,* 138.

[352] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Писмо бивших народних посланика Милану Аћимовићу о стању у Новом Пазару од 30. 11. 1941. године, 1.

[353] Четири главе су одрубљене са тела Срба из чувене породице Спаса Нићифоровића из Постења. Радило се о бившем народном посланику и богатом велепоседнику из Дежевског среза. Као припадник радикала биран је за члана Уставотворне скупштине и југословенског парламента 1935. године. ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ћулафића, Четничка организација..., 67; *Leksikon narodnog predstavništva,* Beograd, 1925, 242; Жарко Миленковић је после рата причао како је покопао одсечене главе на следећи начин: „5. новембра извео ме је из затвора жандарм Хамдо, лопов и кључар, дао ми је џак и довео ме на ђубриште поред зграде префектуре и наредио ми да из ђубрета извадим 7 глава и стрпам у џак. После ме је кундаком тукао све до места где сам главе закопао. А за све то време пролазећи улицом, када би срео неког пролазника, морао сам врећу разрешивати и показивати им главе... Главе сам закопао у башти Илије Јеумовића". ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 38, Ратни дневник Тихомира Ђорђевића за 1941 и 1942, 43.

Истовремено се муслимански живаљ позива на освету, а врхунац распаљивања страсти уследио је приликом сахране погинулих бораца 4. новембра.[354] Сплет догађаја пуних емотивног набоја и антисрпске пропаганде завршио се одмаздом над Србима мештанима Новог Пазара, иако они, сем неколико мушкараца који су раније побегли из вароши, нису учествовали у бици. Циљ овог процеса било је ширење верске нетрпељивости као вида припреме за будуће оружане акције, али и скретање пажње са правих узрока сукоба и очигледних пропуста у систему одбране о којима је говорио барјактар Накат Кучи.

Прва убиства извршили су Дрешевићеви људи. Они су заробили и одвели на Хаџет капетана у пензији Николу Мирковића и чиновника Драгутина Шумарца, које су тамо стрељали. Затим су се сликали над лешевима позирајући, па их онда скинули голе, одсекли им главе и тако унакажене лешеве оставили на улици.[355] У сличним акцијама широм Новога Пазара, између 4. и 13. новембра, а највише током 4. и 5, у вароши је на различите начине убијено 52 Срба (неки после тешких мучења).

Тада су страдали: пекар Вукадин Андрић, земљорадник Светомир Вучковић родом из Видова, кафеџија Милан Бојанић, ковач Благоје Бојанић, Стево Марковић, Добромир Букумира, Антоније Сретеновић, Владимир Ћурчић, Рашко и Спасоје Јоровић, цревар Алекса Бајчетић, Живка Бајчетић, биши жандарми Радомир Мијатовић и Владимир Ђуричић родом из Студеничког среза и Андрија Милосављевић из Новог Пазара, пекар Филип Миловановић, Вукадин, Филип, Миле и Ранко Симовић, Радојица Белић, земљорадници Милутин и Чедомир Педовић родом из Пљевљана, пензионер Тихомир Ракић, кројач Вилимон Равић, Мило Радовановић, земљорадник Милан Пантелић родом из Гњиле у Тутинској потпрефектури, пекар Славко Радуновић, ученици гимназије Миодраг Ратковић, Предраг Раковић,[356] Драган Коматина, Богољуб Стефановић и Миодраг Марјановић (момци млађи од 20 година), финанс Ђорђије Левитски имигрант из Руси-

[354] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 284–285.

[355] ИАРНП, фонд 283, НОР, Приказ Равић Станка „Обесправљени народ није био олош" на критику Трифуновић Свете „Није тако било" у новопазарском часопису „Рашка", бр. 16/17, 1980, 14.

[356] Сведочанство о његовој ликвидацији оставио је Мирослав Радевић из села Градац код Рашке. По Радевићу „када је настало опште хапшење и убијање Срба у Новом Пазару, међу другим Србима страдала је на језив начин породица Раковић. У кућу су једног дана упали балисти и муслимани, с ножевима и пушкама, убице. Тражили су сина од 18 година. Отац, мајка и ћерка, покушали су да их умире, да кажу да син није ту. Када су почели да муче оца, син се јавио, био је скривен на тавану. Разуларена руља Арнаута и муслимана на најбесомучнији начин, пред оцем, мајком и сестром, исекли су га на комаде. Раковићеви отац и мајка се никада више нису опоравили од шока који су тада доживели". Цео текст сведочанства се може видети на сајту: http://www.magacinportal.org/2013/04/18/srpska-stradanja-u-starom-rasu/

је, кафеџија Милоје Арсенијевић, земљорадник Вуле Тимотијевић, кафеџија Радомир Белић, службеник Ранко Царевић, земљорадник Максим Савић родом из Рајчиновића, земљорадник Стјепан Савић родом из Добриња у Тутинској потпрефектури, пензионер Никола Спасојевић, Драго и Миленко Плавшић, пензионер Војислав Ћурчић, Вилимон Терзић, Алекса Здравковић и његов син, деловођа Ратко Вукотић родом из Штавља у Сјеничком срезу, Радоје Булатовић, трговац Стеван Басаревић, капетан Никола Мирковић и полицијски писар Драгутин Шумарац (последњој тројици су одсечене главе). До краја месеца у вароши је убијен и земљорадник Стеван Марковић са Пашиног гувна и то 28. новембра.[357] Упоредо са ликвидацијама вршена је општа пљачка српских кућа, али и сакралних објеката, од стране Албанаца и муслимана који су дошли са стране у Нови Пазар. Притом су ломљени надгробни споменици и уништаване фреске и иконе у црквама.[358]

Аћиф Бљута и албанска власт у Новом Пазару нису званично подржали убијање Срба, али нису учинили ништа ни да их спрече. На седници Одбора за одбрану града одржаној 4. новембра у послеподневним часовима, Бљута је пре свега тражио да се што пре у Нови Пазар упути још албанских бораца, обећавајући велике награде. Стога су поново послате делегације у суседне срезове Старог Раса и на Косово и Метохију.[359] У тренуцима највећег терора Србима је заштиту пружио део муслимана. Јакуп Кардовић, угледни хоџа из Бишева, који је под командом имао око 80 људи, издејствовао је да се већина пунолетних Срба склони у зграду Окружног суда и тамо стави под стражу, да не би и даље били убијани. Они су прикупљени током 6. и 7. новембра. Више од 300 њих је остало у притвору све до 7. децембра, али међу њима нико више није страдао, осим мутавџије Миће Јелића.[360]

Овде би требало указати и на другу страну приче. Положај Срба на чувању се није много разликовао од положаја талаца, што је албанским властима давало предност у спору са Србима из унутрашњости среза. С обзиром на то да се није знало да ли ће Бљутине трупе одбранити град, локални муслимани су поступили по старој пракси међусобног чувања („Чувај ти

[357] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Писмо бивших народних посланика Милану Аћимовићу о стању у Новом Пазару од 30. 11. 1941. године, 2; Исто, док. Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у срезовима Косовскомитровачком, Дежевском и Студеничком од 9. 12. 1941. године, 3; Исто, кут. 38, Ратни дневник Тихомира Ђорђевића за 1941. и 1942, 43; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 68–69, 74, 88; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 288–289.

[358] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 38, Ратни дневник Тихомира Ђорђевића за 1941. и 1942, 48.

[359] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 283; H. Crnovršanin, N. Sadiković, *n. d.*, 201.

[360] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Писмо бивших народних посланика Милану Аћимовићу о стању у Новом Пазару од 30. 11. 1941. године, 2; Исто, кут. 38, Ратни дневник Тихомира Ђорђевића за 1941. и 1942, 45.

мене од твога, а ја ћу тебе од мога"). На престанак убијања Срба у Новом Пазару позивали су отворено и неки муслимани мештани. Један од њих био је шеријатски судија Мумин-ефендија Хамидовић родом из Прешева, који је погинуо у бомбардовању вароши 1944. године.[361] Поред њега ту је био и Рамо Мујовић - Црнишанин. Он је важио за србофила и спасиоца многих хришћана током рата. Због тога је био ухапшен од стране цивилних власти, после чега умало није страдао у затвору.[362] Касније се јавља као носилац прочетничке струје међу новопазарским муслиманима.

Упоредо са терором у вароши, хришћанско становништво је страдало и у околним селима. Између 4. и 15. новембра у околини Новог Пазара су убијени: Јефто Павловић из Себечева, Танаско Петровић, Бранко Пејовић и Миладин Павловић из Варева, Миљојко Видосављевић из Дољана, Радолија Радоњић из Пожеге, Стефан Костић из Избица, Трофил и Владимир Вучићевић (дечак), као и Рајко Ристовић из Цврња, Вукана Ћурчић из Слатине (претучена на смрт), Миљко Јајић из Тушимље, Нешо Јеремић и Константин Симовић из Лопужња. Укупно 14 лица.[363]

Обрт ратне среће албанска управа је искористила да додатно утврди Нови Пазар. Обезбеђен је прилив свежих снага из Метохије, са Пештери, Косовске Митровице, Рожаја и Тутина. Поред тога, богатији муслимани варошани су сами набавили 600 пушака, седам тешких митраљеза, 200 бомби и 50 сандука муниције, која је у Нови Пазар стигла илегално, преко шверцерских канала у Тутинској потпрефектури.[364] После победе отворила се могућност напада на преостала српска села у Дежевском срезу, али и саму Рашку.

Током припрема нових акција Бљута је поново затражио преговоре са четничким командантима. Састанак је опет одржан у Пиларети, али је епилог био исти. Албанску власт је представљао Ахмет Даца, док четници нису послали ниједног вишенијег команданта. Одлучено је да обе стране гарантују безбедност припадницима верских скупина на својим секторима, као и да се формира једна мешовита комисија која би на терену требала да утврди

---

[361] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у срезовима Косовскомитровачком, Дежевском и Студеничком од 9. 12. 1941. године, 4.

[362] ВА, ЧА, кут. 145, ф. 1, док. 24, 1.

[363] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 38, Ратни дневник Тихомира Ђорђевића за 1941. и 1942, 44; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 75; Зоран Ј. Јеремић, *н. д.*, 19.

[364] H. Crnovršanin, N. Sadiković, *n. d.*, 203; Пушке су тада биле врло скупе. Према једном документу Војне крајине из Сарајева датираном на децембар 1941. године, пушка се у Сјеничком и Дежевском срезу плаћала између 5000 и 7000 куна, што је према тадашњем курсу износило око 6500–9000 динара по комаду. То значи да су грађани Новог Пазара одвојили неколико милиона динара за набавку оволике количине оружја. ВА, НДХ, кут. 61, ф. 6, док. 6, 2; Исто, кут. 241, ф. 2, док. 38, 4.

узроке сукоба из скорије прошлости и отклони њихове последице.[365] Овај привремени акт је за обе стране имао тактички карактер, да би се обезбедило време потребно за консолидацију снага.

У међувремену, немачка Крајскоманда из Косовске Митровице је окупила и наоружала око 3000 Албанаца из Косовске области, којима је командовао Бајазит Бољетини, бивши гимназијалац, коњички капетан ЈВ и познавалац српског, турског, албанског и немачког језика. Један део ових снага је затим послат ка Новом Пазару.[366] Највећу групу је 12. новембра довео сам Бољетини и она је бројала више од 1000 људи. Један део бораца је прикупљен и на територији Пећке префектуре од стране официра албанске жандармерије из Косовске Митровице. Регрутација је обављена без дозволе италијанских власти, које ипак нису ометале кретање људства. Оно је убрзо преко Тутинске потпрефектуре послато у Нови Пазар.[367]

На тај начин је у граду до 14. новембра било око 3000 качака, жандарма и наоружаних муслимана,[368] добро опремљених и снабдевених муницијом, које је предводило чак 12 барјактара[369] (Шабан Полужа, Бисљим Бајгора, Азем Галица, Саљи Рама, Сак Фазлију, Куртеш Абази, Селим Дреница и др). На челу им је био Бајазит Бољетини. Барјактари су се разместили по бо-

---

[365] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 299.

[366] BA, ДПП, кут. 53, дос. 2036; AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–3/542, Comando divisione Puglie, Situazione di politico-militare nel Kossovo dopo la nostra occupazione, 3; Приликом доласка једне групе Албанаца, приређена је свечана манифестација у Новом Пазару, на којој је присутнима, поново, Бахрија Абдурахмановић између осталог, поручио да „све што српско ухо носи треба посјећи". ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 38, Ратни дневник Тихомира Ђорђевића за 1941. и 1942, 45.

[367] AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–3/542, Comando divisione Puglie, Fonogramma all'alto Commissarioto civile per Kossovo, Dibrano e Struga, Nr. 6085, 12. novembre 1941, ore 17:00, 1; BA, НДа, кут. 33, ф. 13, док. 25, 2.

[368] Негде се може наћи и цифра од 7600 људи, али се она може сматрати превеликом. Б. Павловић, *н. д.,* 137.

[369] Албански фис је у случају рата давао неколико барјака. Појединачно је сваки од њих обухватао 3–6 села. Ради се о институцији која је потицала из времена Османског царства, путем које су Арнаути давали војску султану. Број бораца по фису износио је 150–500. Свака кућа је била обавезна да пошаље међу барјаке по „пола ратника", тј. једна кућа је давала борца, а друга ратну опрему. Војници су наоружање и муницију морали да набављају сами. Углед главешине – барјактара међу Арнаутима је био велики. Они су у кућама држали барјаке по којима су се препознавали и које су носили у борби. Имали су и неколико телохранитеља који су се бринули да знамење не падне у непријатељске руке. У ратно време то су биле турске заставе са полумесецом. Сви мушкарци старији од 14 године били су позивани под барјаке. Дисцилина је била добра, а ратовало се комитским методама. Фронтовске борбе су избегавали, а када им то није полазило за руком, често су дезертирали из битке. Борци су били добри у борби прса у прса и немилосрдни према побеђенима. По снази, храбрости, али и суровости, надалеко су били чувени дренички барјаци. ARS, Edvard Kardelj, kut. 74, dos. 4/3 – d, 5–6.

њим хришћанским кућама у Новом Пазару, истерујући власнике на улицу.[370] Међу командним кадром је било и официра албанске војске, чији је задатак био, као раније њиховим немачким колегама, да ову масу бораца што боље припреме за предстојећу офанзивну војну кампању.[371]

Паралелно са увећавањем трупа у Новом Пазару, наставили су се сукоби у околини града. Између 5. и 9. новембра албанско-муслиманске снаге су напале хришћане у селима: Цоковиће, Прћенова, Постење, Трнава (7 км југоисточно од вароши), Пасји Поток, Брестово (10 км источно од вароши) и Алуловиће. Притом су спалиле и опљачкале већину њихових кућа у овим насељима. Хришћани су с друге стране запалили имовину муслимана у селима Семењача и Војниће. У мањим чаркама погинула су тројица хришћана. Поред њих, страдала је и Наза Салиховић из Избица.[372] Око 10. новембра запаљено је и мешовито село (муслиманска већина) Јанча на путу Нови Пазар – Сјеница. Део становништва је избегао у Сјеницу под заштиту италијанских војних власти.[373] Сукобе у Дежевском срезу, пратило је ново насиље над преосталим хришћанима у тутинском крају. Током новембра муслимани су протерали житеље села Морани и Точилово, опљачкали 500 оваца и 100 говеда хришћанима у Сувом Долу, напали и опљачкали њихове куће у селима Јаребица и Шароње. Притом је евидентирано и неколико убистава.[374]

За то време суседни Студенички срез је захватио вихор грађанског рата између партизана и четника. Њихов сукоб око контроле Рашке је отворен почетком новембра. По наређењу Машана Ђуровића делови Сухопланинског четничког одреда су 2. новембра напали партизанске трупе у месту

[370] Комуниста Али Шукрија је извештавао да у то време фронт према Рашки у Косовскомитровачком срезу држи око 2000 наоружаних Арнаута и око 500 жандарма. ВА, микрофилмови, Istorijska komisija Pokrajinskog komiteta Saveza komunista za Kosovo i Metohiju (ИК РК СК КМ), 518; У делу литературе говори се и о цифри од 5000 људи, али се она може сматрати претераном. *Нови Пазар и околина*..., 327.

[371] На дан 11. новембра у Нови Пазар је стигао један капетан албанске војске са два камиона наоружаних муслимана из Тутина. У говору окупљеним борцима и цивилима он је навео да су Албанци дошли у помоћ својој браћи који живе у северним деловима „Велике Албаније", чија је крајња тачка по њему била Рашка. На капетанове речи надовезао се Аћиф Бљута који је на албанском језику поручио присутнима да су сви муслимани у Новом Пазару пореклом Албанци из племана Климента и Куча. Навео је и да Срба овде никада није ни било. I. Šušević, n. d., 231–232.

[372] ИАК, фонд 404, НОБ, кут. 12, реферат М. Маликовића, Хроника НОБ-а у Рашкој, 16; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 289, 296–298; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 70–71, 73, 75; ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 38, Ратни дневник Тихомира Ђорђевића за 1941. и 1942, 44; I. Šušević, n. d., 231.

[373] AUSSME, Divisione „Pusteria", bus. N–4/656, Comando divisione „Pusteria", Bollettino informazioni n. 109 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 10. novembre 1941, Nr. 1764, 1.

[374] ИАК, фонд 404, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, 173–175.

Бањевац. Затим је војвода Ђуровић истог дана успео да уђе у Рашку. Тамо је похапсио све представнике КПЈ, једног стрељао и ставио град под своју контролу. Партизанска команда је одмах почела припреме за преузимања Рашке, због чега је наводно повучен и део трупа које су биле ангажоване у акцијама око Новог Пазара. Партизански напад на варош није успео, после чега су њихове снаге за пар дана потиснуте из целе Ибарске долине према Краљеву и на овај простор се нису вратиле све до лета 1944. године.[375] Партизанско-четнички сукоб је, међутим, додатно ослабио положаје Срба према Новом Пазару и Косовској Митровици, које су у том тренутку држали преморени и слабо наоружани борци раштркани на више положаја.

Идеолошки сукоб око Рашке убрзао је припреме албанских власти из Новог Пазара за напад на град. Дана 14. новембра одржан је тајни састанак одбора АНС у кући Аћифа Бљуте, где је уз присуство капетана Бољетинија и неколико барјактара одлучено да се са акцијом почне два дана касније, 16. новембра на Ђурђиц, када се очекивало да ће српско становништво бити заузето око верског празника.[376]

Истовремено су се 14. и 15. новембра бројне албанске трупе из околине Приштине распоредиле на границама Лапског среза према Куршумлији, односно на Церањској реци у Косовскомитровачком срезу. Само у подујевском крају је било стацинирано око 2000 „вулнетара", чији је задатак био да се супротставе евентуалним покретима људства Косте Пећанца. Са истим циљем је у Вучитрнском срезу распоређено још 1000 наоружаних Албана-

[375] Партизански напад уследио је 8. новембра 1941. године. Акција је почела у 6:00 и борбе су трајале неколико сати. Град је напало око 500–700 партизана, док је Машан Ђуровић у одбрани имао 300–400 бораца. План комуниста је био да опколе Рашку и концентричним нападом избаце четнике из града. Због недисциплине и слабог морала план се изјаловио и акција се одужила. Како ће се касније показати, у кључном тренутку је командант партизанског одреда Предраг Вилимоновић био тешко рањен у центру Рашке, што је поколебало његове саборце који су почели да беже са бојишта. Када су партизанске трупе заустављене, из правца Новог Пазара је у помоћ војводи Ђуровићу дошао капетан Цветић са 300 људи и опколио комунисте. Њихове снаге су разбијене и натеране у бекство. КПО је имао 15 мртвих и 17 рањених, а Сухопланински четнички одред петорицу мртвих и седморицу рањених. После победе код Рашке, јединице Машана Ђуровића су до половине новембра потисле партизане из долине Ибра. Ђуровић је преузео Јошаничку Бању, Бањевац и Ушће, али није одмах успео да се пробије до Краљева и помогне опкољеним немачким снагама. Он се утврдио у Ибраској долини и ставио под контролу сва места између Слатине и Ушћа. Штаб је сместио у Рашку где је дуго задржао власт потискујући цивилну управу. ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневник Тихомира Ђорђевића, 8–12; ВА, НОВЈ, кут. 1641, ф. 20, док. 3, 2; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ђулафића, Четничка организација..., 72; ИАРНП, фонд 283, НОР, Извештај Крајскоманде у Косовској Митровици – испостава Рашка, 749. пуку у Звечану о војној ситуацији 19. 3. 1942. године, 1–2; Б. Божовић, *н. д.*, 166–168.

[376] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 300.

ца.[377] Милан Пећанац, син Косте Пећанца и његов заменик, обавестио је немачке власти у Косовској Митровици да је намера ових албанских снага да се у одређеном тренутку пребаце у суседне срезове насељене искључиво српским народом и отпочну са пљачком и паљевином. Ове информације је добио од потчињених команданата, распоређених у пограничним деловима Куршумлијског среза.[378] Сврха ових трупа у Вучитрнском и Лапском срезу, видећемо, била је ипак да осигурају бок и позадину главног албанско-муслиманског правца деловања, оног који је водио према Рашки. Стога се ова акција може сматрати најопсежнијом војном кампањом на овим просторима током 1941. године.

Албанско-муслимански напад на Рашку 16–17. новембра 1941. године

План напада је предвиђао да се град освоји брзим продором из долине Рашке, за који је требало употребити највећи део трупа. Људство на овом сектору су водили официр Каплан Бољетини, Бајазитов рођени брат, и Шабан Полужа. Бико Дрешевић је добио задатак да штити лево крило (правац Ђурђеви Ступови – Дежева – Тушимља – Носиљин), а бивши ага и председник новопазарске општине Алија Ћилерџић, уз асистенцију Џемаила Коничанина, десно крило главне колоне (правац Новопазарска бања – Цоковиће – Микулине – Кућане – Бисина). Одред Бисљима Бајгоре је имао да одсече долину Ибра од Лешка до Рашке и тако спречи евентуални долазак колашинских четника или људи војводе Ђуровића у помоћ браниоцима Рашке. Циљ операције био је да се оствари што дубљи продор долином Ибра, по могућству, све до Краљева. Команду над целом операцијом имали су Бајазит Бољетини и Аћиф Бљута.[379]

У нападу је учествовало укупно 2590 људи и то 2100 Арнаута, 330 старорашких муслимана из разних срезова и 160 припадника албанске жандармерије и наоружаних грађана из Новог Пазара. Немачке и италијанске окупаторске власти су их притом добро наоружале. Трупе је пратило око 600–700 цивила који су били задужени за комору, санитет, али и што ефикаснију пљачку. Њима је за тај посао стављено на располагање шест аутомо-

[377] AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–3/542, Radiogramma cifrato massima precedenza assoluta, Nr. 6030, 9. novembre 1941, 1; ВА, микрофилмови, ИК РК СК КМ, 519.

[378] ВА, НДа, кут. 33, ф. 13, док. 27, 2–4.

[379] Војислав Лукачевић који је учествовао у борбама око Рашке као командир чете наводи да је поред капетана Бољетинија са трупама на положајима био и Аћиф Бљута. ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са IX саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, Цетиње 23. март 1945. године, 14; I. Šušević, n. d., 233; С. Равић, *Расија...*, 145.

била и неколико товарних кола. Албанско-муслиманској војсци се супротставило око 620 бораца Студеничко-дежевског четничког одреда распоређених углавном у долини Рашке.[380]

Напад на град је почео 16. новембра у 10:00 када је претходница трупа напустила касарну у Новом Пазару, развивши албанске и турске барјаке (као што је то био обичај током ратовања у време Османског царства). На основу овако помпезног почетка, може се претпоставити да су Бљута и Бољетини били уверени у победу. Томе је у прилог говорила ситуација на терену. Албанско-муслиманске снаге су до 20:00 16. новембра већ биле код села Батњик, на његовој граници Дежевског и Студеничког среза. Неколико часова касније стигле су до самог предграђа Рашке, на линију Драгињићи–Супње–Бисина. Град би вероватно био освојен да за већину барјактара и њихових људи главни циљ није била пљачка српских села у новопазарском крају. Због тога су при сваком већем одреду постојале мање групе које су се бавиле само отимачином и наизменично се у току борби враћале за Нови Пазар, односећи плен.[381]

Напад је имао и неке уобичајне мане, као што су недисциплина и непослушност бораца, односно свађа међу командним кадром – барјактарима, који су сви деловали на своју руку и тако отежавали заједничку команду.[382] Бисљим Бајгора, који је водио напад на Лешак, напустио је поход због свађе око поделе плена и оставио мимо предвиђеног плана долину Ибра проходном.[383] У међувремену је Рашку захватила паника. Грађани, који се још увек нису опоравили од четничко-партизанског сукоба неколико дана раније, нашли су се у средишту новог оружаног окршаја. Варош се пунила избеглицама из Дежевског и Студеничког среза. На огњиштима су остајали само изнемогли и стари. Мештани Рашке су заједно са пристиглим избеглицама, увече 16. новембра, у нереду почели да напуштају град, крећући се долином Ибра ка Краљеву.[384]

Пошто је акција продужена на 17. новембар албанско-муслиманске трупе су изгубиле моменат изненађења и пружиле прилику четничким командантима да се боље организују. Спроведена је општа мобилизација

---

[380] Албанске снаге су располагале са 3000 пушака, десет митраљеза, неколико десетина аутоматских пушака, 300 бомби итд. ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 301–303.

[381] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у срезовима Косовскомитровачком, Студеничком и Дежевском од 9. 12. 1941, 3.

[382] ВА, микрофилмови, ІК РК SK KM, 518.

[383] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 305; Бајгорино право име било је Кадрија Имеровић, а од 1940. године је био повезан са италијанском војно-обавештајном службом, која му је помогла да оформи сопствену одметничку групу још пре Априлског рата. Ђ. Борозан, *н. д.*, 252.

[384] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневник Тихомира Ђорђевића, 13–14.

избеглица и мештана из Студеничког и Дежевског среза, а у помоћ Рашки дошли су долином Ибра Машан Ђуровић и Тодор Добрић са неколико стотина бораца. У одбрани града се нашао и Војислав Лукачевић, касније командант свих четничких јединица на простору Старог Раса.[385] Овде се нашао вероватно после мисије у Приштини, где је учествовао у стварању Косовско-метохијског националног комитета.[386] Српске снаге у одбрани Рашке су тако крајем 16. новембра износиле око 2000 људи. До одлучујуће битке је дошло на падинама Велике и Мале Бисине у 4:00 17. новембра. После жестоког двочасовног окршаја Рашка је одбрањена. О жестини сукоба сведочи чињеница да су се међу погинулима нашла чак четири арнаутска барјактара. Страдао је и поменути Ћилерџић који је у акцију кренуо на белом коњу носећи турску заставу. До краја 17. новембра Срби су, предвођени четничким официрима, успели да потисну албанско-муслиманске снаге у Нови Пазар и поврате старе положаје у Дежевском срезу. Губици су износили 106 мртвих и дупло више рањених код нападача, док је одбрана Рашке изгубила 34 борца.[387]

Материјална штета је била огромна. Скоро сва српска села у долини реке Рашке била су запаљена и расељена. Страдала су сва насеља у Постењској општини,[388] онда половина села у Никољачкој и Врачевској општини, као и трећина у Трнавској општини Студеничког среза.[389] Током 16. новембра била су, између осталих, попаљена следећа села у Дежевском срезу: Постење, Пиларета, Бајевица, Вражогрнци, Ботуровина, Блажево, Пожежина, Буковци, Завада, Бања, Цврње, Грађановиће, Јова, Брестово, Зминац, Одојевиће, Луково, Орахово (у оба села остале само две читаве куће), Гњилица, Биочин, Пасји Поток, Неготинац, Баре, Врачево, Трстеник, Дежева, Алуловиће, Тенково, Долац, Судско Село, Митрова Река, Јабланица, Драгочево, Будиће, Рајковићи, Прћенова, Г. Тушимља, Д. Тушимља, Врановина, Тврдошево и Соколовица. Разарања нису била поштеђена ни села Студеничког среза на правцу према Рашки. Тада су горели: Милатковићи (други пут), Батњик, Глушци, Панојевићи, Пинаждо, Вртина, Бисина, Кућани, Требићи, Зечевићи, Трнава и Драганићи. Укупно 53 села. Истовремено су нападнута

[385] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 85–86; М. Максимовић, *н. д.*, 26.

[386] Ј. Алексић, н. д., 161.

[387] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 306–308.

[388] Према речима председника општине Постењске Константина Јовановића, она је „тешко страдала" приликом напада, а за њом и Трнавска општина у Студеничком срезу. Становништво је већином избегло у Студенички срез и даље, а на њихова згаришта су касније дошле српске избеглице из Штитарске, Сопоћанске и Пожешке општине. АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 27/1944, 1.

[389] *Нови Пазар и околина...*, 328; Б. Бошковић, *н. д.*, 103.

и насеља у Бањској општини Косовскомитровачког среза, која су се наслањала на Врачевску општину Дежевског среза.[390]

Потресне слике операције албанско-муслиманских снага на, како је то раније срочио немачки крајскомандант, „ликвидацији" Срба, сада у Дежевском срезу, оставили су бројни очевици. Описи страдања српског живља пронашли су пут и до изворне грађе, односно архивске документације. Војвода Машан Ђуровић је са прве линије фронта прибележио да су „сва српска села у срезу Дежевском и Косовско Митровачком срезу попаљена, тако да није остало ниједне куће здраве за становање".[391] Мајор Војислав Лукачевић је 1945. године сведочио да су „Арнаути организовано наступали из Новог Пазара у правцу Рашке, палећи села и прогонећи и убијајући српски живаљ".[392] Учитељ Тихомир Ђорђевић је посматрајући целу ситуацију из војног рова, у свом дневнику записао: „Како су у које (*село*, М. Ж.) долазили, палили су (*Албанци и муслимани*, М. Ж.) нашта су наилазили, а оно што је било за пљачку терали за Н. Пазар... Из Рашке 16. 11. посматрали смо пут Н. Пазара, како(,) рекло би се, сва околина гори".[393] Мирослав Радевић, земљорадник из села Градца код Рашке, током напада се налазио код своје куће. Сећајући се тог времена он каже: „Кад су дошли (*Албанци и муслимани*, М. Ж.) на седам километара од Градца, мој отац свештеник послао ме је да звоним на црквена звона на узбуну. Са 12 година потезао сам конопац звона читав сат. На то се у селу скупило све одрасло, јер се преко брда видело црвено небо од запаљених српских домаћинстава у Дежевском срезу. У међувремену, низ планину текла је река Срба избеглица. Била је то ужасна слика. Страх и паника видела се на сваком лицу".[394]

Један од грађана Новог Пазара, муслиман чије име није забележено, а који је изашао на Ђурђеве Ступове да посматра војне операције, у сећањима је записао да су „свуда села пламтела". Видно узбуђен призором, анонимни аутор је алудирајући на српску народну изреку, прибележио: „друмови ће пожелети Срба, али Срба више бити неће".[395] У хроници села Никоље, паљење насеља Лукова и Орахова описано је речима: „палили су куће (*му-*

[390] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 304; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 81; ИАК, фонд 412, ТЂ, док. Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у срезовима Косовскомитровачком, Дежевском и Студеничком од 9. 12. 1941. године, 3; Б. Павловић, *н. д.*, 139; Бошко Вељовић, *Никољача – људи и судбине*, Рашка, 2010, 124.

[391] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Наредба о заустављању продаје дрвне грађе са свих стоваришта због потреба великог броја избеглица, 1.

[392] ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са IX саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, Цетиње 23. март 1945. године, 14.

[393] Исто, кут. 3, Дневник Тихомира Ђорђевића, 13–14.

[394] Сећање Миросалва Радевића из села Градац код Рашке.

[395] I. Šušević, *n. d.*, 233.

слимани, М. Ж.) окућнице, сена, штале, сламе, амбаре, колибе – палили су све".[396] Нешто јужније одатле, на брдовитом Пештеру, мештани села Буђева су могли да примете како је „изнад подручја среза Дежевског светлело небо од ватре при сагоревању кућа, зграда, сена и стогова жита".[397] Разарање је било толико да га је инжењер Драгиша Томашевић могао видети и девет месеци касније, у августу 1942. године, када је пропутовао Студеничким и Дежевским срезом. Он је тада забележио да се још увек, „чим се изађе из Рашке наилази на попаљене куће и опустошена села".[398] Када се о овим догађајима чуло у Београду, немачки командант окупиране Србије се обратио Џаферу Деви тражећи објашњење. Овај је међутим, одбио да призна њихову аутентичност изговрајући се да се не ради о „општој појави".[399]

Вести о кулминацији етничко-верских сукоба и њиховим последицама на потезу Ибарски Колашин – Нови Пазар – Рашка брзо су се проширале суседним крајевима. Сарајевска штампа је, на пример, ситуацију у околини Новог Пазара, Рашке и Косовске Митровице крајем 1941. године окарактерисала као право „ратно стање".[400] *Пљеваљски весник* и његов уредник Григорије Божовић су с друге стране искористили ово страдање хришћана и муслимана да упозоре грађане Пљеваљског среза на последице верских сукоба и одврате их од истих. У броју за 26. мај 1942. године, Божовић, иначе пореклом из Ибарског Колашина, на насловној страни записује да око Новог Пазара „од Кадињаче до Дуге Пољане, и од Рашке до Рибарића на Ибру, није остало села без угарка". Он је страдање ових крајева изједначио са оним око Фоче, Горажда, Чајнича и Рогатице.[401] И Херман Нојбахер (Hermann Neubacher), специјални изасланик Трећег рајха за Балкан, писао је после рата да је на овим просторима од 1941. године „урађено много зла".[402]

Посматрајући целокупна разарања са одређене временске дистанце, представници обе сукобљене стране закључили су да их она воде ка „обостраној пропасти". Крајем јуна 1944. године муслимански прваци из Дежевског среза били су на становиштву да „једном за свагда престане раздор међу православцима и муслиманима, да се обустави међусобно клање и убијање, да престану пљачке и паљевине", да би се становништво коначно вратило на своја имања и прионуло „знатно заосталом послу око обраде имања".[403] Радило се међутим, о накнадном премишљању главних криваца

[396] Б. Вељовић, *Никољача* ., 129.

[397] Р. Балшић, *н. д*., 214.

[398] ВА, НДа, кут. 1а, ф. 2, док. 16, 1.

[399] Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941. године*, Београд, 1998, 159.

[400] *Sarajevski novi list* за 12. јул 1941. године, 7.

[401] *Пљеваљски весник* за 26. мај 1942. године, 1.

[402] Herman Nojbaher, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd, 2004, 121.

[403] ВА, ЧА, кут. 145, ф. 1, док. 20, 1.

за верске сукобе у Дежевском срезу, изазваном опасношћу од доласка већих партизанских снага.

Тачан број убијених Срба тешко је утврдити, будући да је маса људи протерана са својих огњишта, међу којом је био мали број оних који су се брзо вратили назад. Колико нам је познато, детаљинији попис српских жртава после рата није урађен. Стога нам о погинулима лицама говоре белешке Тихомира Шарковића, које ипак не дају укупан попис жртава. Он помиње на једном месту неколико стотина мртвих. Занимљиво је и да локалне хронике које су, видели смо, ревносно пратиле ове бурне догађаје, по овом питању не доносе прецизније податке.

Из доступних извора видимо да су трупе под контролом Аћифа Бљуте и Бајазита Бољетинија на суров начин убијале ухваћене Србе. Међу побијеним цивилима помињу се: Тодора Бачанин из села Требиће (80 година, одсечена глава), Станимирка Радомировић (жива запаљена) са својим мужом, Стеван и Марија Радомировић са сином и снахом, сви из Постења, Сајле Бојовић из Лукова (хроми старац), Петар Милошевић (100 година, одсечена глава) и Крсто Кудрић из Батњика, Јован Колаковић из Вражогрнаца (90 година, одсечена глава), Секула Бараћ из Драгунца, Арсо Павловић из Шаваца (80 година, убијен са целом породицом и запаљен у својој кући), Тодора Марашевић из Цврња, Милентија Лончаревић из Блажева (глувонема старица), Петар Милошевић из Глушаца (90 година, одсечена глава), Филип Лончаревић из Блажева, Јосиф Чоловић из Судског Села (90 година), Радојица и Мато Матовић из Долца (80 година, жив запаљен), Белиша Марковић из Цоковића и Младен Недељковић из Ботуровина (70 година, жив запаљен). Укупно 22 лица.[404] Убиства су се, међутим, наставила већ наредног дана када су, сада од Срба, страдали: Решо, Рама и Ема Ђерлек из Долца, односно Рагиб Чманчанин из Новог Пазара.[405]

Број прогнаног становништва био је толики да је Машан Ђуровић као незванични господар Рашке, почев од 16. новембра, забранио продају дрвне грађе са сва три стоваришта у граду, јер је иста била потребна за изградњу великог броја барака за смештај расељених лица.[406] Према подацима „Окружног одбора за издржавање и збрињавање избеглица" из Рашке, током октобра и новембра, а највише током албанско-муслиманске акције 16. и 17. новембра 1941. године, у Студенички срез се склонило 783 породице

[404] Исто, док. Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у срезовима Косовскомитровачком, Дежевском и Студеничком од 9. 12. 1941. године, 3; Б. Павловић, *н. д.,* 139; Б. Вељовић, *Никољача* ., 129.

[405] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 304.

[406] Од материјала је било потребно 5150 м^3 дасака, 2400 м^3 греда и 1300 м^3 облица. ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Наредба о заустављању продаје дрвне грађе са свих стоваришта због великог броја избеглица, 1.

из Дежевског, као и 165 породица из пограничних општина Студеничког и Косовскомитровачког среза. Укупно 948 српских породица са 6725 чланова. Ово није коначна цифра јер у њу нису урачунате избеглице из Новог Пазара.[407] Један део народа који је тада избегао, није се вратио на своја огњишта све до ослобођења Србије. Онај који је то желео да учини, морао је да се суочи са врло хладним временом праћеним првим новембарским снегом.[408]

За сенатора Шарковића није било дилеме око циља албанско-муслиманског напада на Рашку. Он је почетком децембра 1941. године писао председнику српске колаборационе владе генералу Милану Недићу како сматра да су разарања почињена у Дежевском и Студеничком срезу, као и она током октобра исте године, део плана АНС из Косовске Митровице „да се сав српски живаљ у срезу К. Митровачком и Дежевском поубија, а сва добра, имовина уништи и попали, тако да се оно Срба што буде избегло у Србију, нема куда вратити". На тај начин албански праваци су, по Шарковићу, желели да оба ова среза „очисте од српског живља, да би код немачких и италијанских војних власти могли рећи и доказати да Срба нема у овим срезовима и да су чисто арнаутски, и као такви да се припоје Албанији – Ово је главна тенденција за уништавање Срба од стране Арнаута". Угледни Рашчанин је као идеолога ове акције означио Ферат-бег Драгу, блиског сарадника Аћифа Бљуте.[409] Његове оптужбе потврђује став владе у Тирани, која је видела Драгу као једног од кључних људи у области Новог Пазара, Косовске Митровице и Подујева и борца за „слободну 'Велику Албанију'".[410]

Шарковић се жалио Недићу и да уколико Албанци из Косовске области не успеју да се припоје италијанској окупационој зони, они ће ипак моћи да са вештачки створеном већином легално спроведу у своју корист све клаузуле Уредбе, пошто се она у основи заснивала на бројности етничких група.[411] На сличном становишту били су и други локални српски прваци. Своје ставове они су изнели у писму министру Милану Аћимовићу. Тражећи од њега да интервенише код немачког војног заповедника, навели су да „насиље сваке врсте достиже врхунац и све се то ради плански у једном њиховом (*албанском*, М. Ж.) најглавнијем циљу, да се тако истреби српски живаљ и да се у срезовима Митровачком и Дежевском у којима је био ве-

[407] За један број расељених лица из Дежевског среза који су избегли у Студенички срез између септембра 1941. и априла 1942. године не постоје тачни подаци у току којег месеца су протерани. У питању је 493 породице са око 3000–4000 чланова. ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, кошуљица април 1942. године, док. Попис избеглица ., 1–143, додатни списак, 1–45.

[408] АС, ф. Г-2, КИ, фас. 24, р. 27/1944, 1; Б. Вељовић, *Никољача* ., 130.

[409] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у срезовима Косовскомитровачком, Дежевском и Студеничком од 9. 12. 1941. године, 2.

[410] Hubert Neuwirth, *Widerstand und Kollaboration in Albanien 1939–1944*, Wiesbaden, 2008, 73.

[411] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у Дежевском срезу 30. 11. 1941. године, 1.

ћином српски живаљ, створи већина арнаутска и турска како би се од Немаца добио пристанак да Митровачки и Дежевски срезови буду припојени Албанији и да се на тај начин изигра недавно прописана Уредба (*о уређењу Косовске области*, М. Ж.)".[412]

Ови наводи се могу поткрепити мноштвом чињеница које указују на то да је у питању заиста био покушај трајног исељавања Срба са територије Дежевског среза. Приликом оружаних акција паљена су углавном села у општинама Постењској, Никољачкој, Штитарској, Врачевској и Рајетићкој, које су Срби настањивали у већини.[413] Нека од села су спаљивана и више пута (Цоковиће, Постење, Јова, Избице...). На тај начин је, на пример, у Постењској општини, према речима њеног председника Константина Јовановића, од око 500 српских кућа остало читаво свега 60.[414] Поред стамбених објеката албанско-муслиманске јединице су уништавале и помоћне зграде, које су становништву служиле као алтернатива животу под отвореним небом.[415] Објекти су разарани у потпуности, тако што су рушени чак и зидови нагорелих објеката и одношено камење из темеља кућа. Паљена је летина, убијана стока, сечене младице у воћњацима и пљачкано покућство, све са циљем да се не би оставило ништа за исхрану повратника. У овим акцијама су се истицали људи Шабана Полуже.[416]

Све ово је довело до појаве великог броја избеглица из Дежевског среза, којима је албанска власт у Новом Пазару током целог рата константно отежавала повратак. У неколико наврата је поново покретала и оружане акције против њих. Напуштене српске поседе су слично као и у тутинском крају, преузимали локални муслимани, а албанске среске власти су легализовале њихов поступак дајући им ова имања у закуп на обрађивање.[417] Српском живљу које је остало на огњиштима у Дежевском срезу онемогућавано је нормално снабдевање животним намирницима. Посебно је било тешко у

---

[412] Исто, док. Писмо бивших народних посланика Милану Аћимовићу о стању у Новом Пазару од 30. 11. 1941. године, 1.

[413] Према подацима југословенских власти из 1931. године на простору Постењске, Никољачке, Врачевске, Штитарске и Рајетићке општине живело је: 12.819 хришћана и 1604 муслимана. У Никољачкој и Рајетићкој општини живели су само хришћани. *Defenitivni rezultati popisa* ., 2, 117.

[414] АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 27/1944, 2.

[415] Поред кућа, током сукоба у октобру и новембру уништено је укупно 4684 помоћна објекта, од тога око ¾ оних који су припадали хришћанима. ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскомандатуре округа Косовскомитровачког од 10. 01. 1942. године, прилог 11, 2.

[416] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у Дежевском и Косовскомитровачком срезу 30. 12. 1941, 2.

[417] АС, Ж-28, НОР, кут. 2, Влада Милана Недића, 143, Протокол конференције у Рашки одржаној 25. априла 1942. године, 2.

Новом Пазару, јер су албанске власти забраниле продају монополских артикала (со, шећер, гас, петролеј) Србима мештанима.[418]

Други напад Срба на Нови Пазар 21. новембра 1941. године

После пораза код Рашке албанско-муслиманске снаге су се утврдиле у Новом Пазару, припремајући се за контраофанзиву Срба. Арнаути су искористили прилику и да поново нападну српско становништво у граду, овога пута углавном женско, јер је већина мушкараца била у притвору. Тежак пораз је, међутим, оставио последице међу браниоцима. Почели су све јасније да се испољавају сукоби између команданата. Чланови Одбора за одбрану града су тако оптужили Шабана Полужу за пораз, јер се његово људство бавило само пљачком. Полужа је с друге стране инсистирао да му се врате све отете ствари и покрадена стока. Пошто није дошло до споразума, Дреничани су 19. новембра, после више од месец дана, напустили Нови Пазар. Но, Шабан Полужа је ухапшен у Косовској Митровици, где му је одузет сав плен. Исто се десило и са Арнаутима који су опљачкане ставри покушали да пренесу преко Тутинске потпрефектуре, а које су похапсили Италијани.[419] Са друге стране фронта, после победе код Рашке капетан Цветић, војвода Ђуровић и војвода Добрић су разрађивали план новог напада на амдминистративни центар Дежевског среза. Прва одлука им је била да се за команданта позадине постави резервни мајор Стеван А. Савић.[420] Затим је дого-

[418] Поједини алабански и муслимански трговци су се обогатили пребацујући ове монополске артикле у Албанију, где су их продавали по већим ценама. Иначе добијали су их уредно из Београда, за локално становништво без обзира на вероисповест, по фабричким ценама или бесплатно. ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у Дежевском срезу 30. 11. 1941. године, 2; ВА, НДа, кут. 1а, ф. 2, док. 16, 1.

[419] I. Šušević, n. d., 234.

[420] Стеван А. Савић је рођен 1884. године у селу Власову код Рашке. Као резервни мајор је изашао из Првог и Другог Балканског рата и Првог светског рата. Био је носилац одликовања као што су Споменица краља Петра, Крст Св. Саве и Ордена за храброст и цивилне заслуге. Савић се из Првог светског рата вратио као инвалид, а од социјалне помоћи је започео трговину дуваном. Током прве године окупације Србије у Другом светском рату био је председник општине Рашка. Помагао је у снабдевању припадника Јаворског корпуса ЈВуО, а током 1941. године учествовао је и у нападима на Нови Пазар. Током операција 21. новембра 1941. године истакао је српску заставу код Петрове цркве. И поред упозорења да се склони пред долазак Немаца у Рашку, Савић и двадесетак активних официра су ухапшени и спроведени у Београд. По повратку је његова породица морала да уступи кућу за потребе немачке команде. Због свог положаја примао је претећа писма од стране локалних комуниста и био уцењиван безбедношћу породице. Уочи самог рата у Савићевој радњи шегртовао је будући функционер ДБ и дугогодишњи директор „Авала филма" Ратко Дражевић. По његовом налогу Савића ће 12. децембра 1944. године, са још четворицом истакнутих Рашчана, припадници НОВЈ одвести у Краљево где су 9. јануара 1945. ликви-

ворено да се Нови Пазар нападне 21. новембра, на Аранђеловдан. Притом је народни посланик Тоша Михаиловић послат у Београд да лично информише генерала Недића о ситуацији у Дежевском и Студеничком срезу.[421]

План ове операције се незнатно разликовао од претходног. Опет је било предвиђено да се град опколи, с тим што је сада главни напад требало да иде долином Рашке. Снаге су биле подељене у четири групе. Прву је водио поручник Павловић који је са две чете требало да наступа према Ђурђевим Ступовима и западно од њих према Сјеничком путу. Друга група састављена од Копаоничке и Трнавске чета из Студеничког среза, под вођством капетана Цветића, ишла је долином реке Рашке на Ђурђеве Ступове и шанац изнад Петрове Цркве. Трећу групу чиниле су Бањевачка, Вучитрнска, Дукаћинска, Грачаничка и Бањска чета (Сухопланински четнички одред) и њу је лично водио војвода Ђуровић.[422] Он је обезбедио и муницију за ову војну операцију.[423] Његова јединица је требало да се долином Рашке пробије директно у Нови Пазар. У последњу групу ушле су: чета Васе Поповића, Косовска чета, комбинована Врачевско-никољачка чета и Колашински одред. Командант је био Пећанчев официр, поручник Мирко Томашевић[424] из Јабланице.

дирани. Тело му никада није пронађено. У септембру исте године Комисија за конфискацију имовине прогласила га је државним непријатељем и одузела му целокупни иметак. Године 2006. године Стеван Савић је рехабилитован.

[421] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у Дежевском и Косовскомитровачком срезу 30. 12. 1941, 1.

[422] Ђуровић је учествовао у нападу иако му је Коста Пећанац наредио да то не чини, због споразума постигнутим са Арнаутима октобра 1941. године. До њега је дошло у Подујеву 26. октобра, између Пећанчевих делегата и представника арнаустке мањине из Косовске области, пре свега из Лапског и Вучитрнског среза. Кључни разговори водили су се између подбана Ибрахима Љутвијуа и Милана Пећанца, уз посредовање Немаца. Тада је договорена обострана контрола пограничне зоне између Лапског и Вичитрнског, односно Куршумлијског среза са друге стране, као и избегавање међусобних сукоба. Само пар дана раније Милан Пећанац је обећао Крајскоманди у Косовској Митровици да његови људи неће први напасти арнаустке снаге. Због свега овога Ђуровић је касније дошао у незгодан положај. ВА, НДа, кут. 13, ф. 27, док. 7, 1; Исто, кут. 20а, ф. 4, док. 39, 1–2; Исто, кут. 33, ф. 13, док. 27, 4.

[423] М. Максимовић, *н. д.*, 36.

[424] Рођен у Сеништима код Куршумлије, где је завршио гимназију. Од 1931. до 1934. похађао је Нижу школу Војне академије у Београду. Дана 10. октобра 1934. године положио је заклетву краљу и отаџбини и то пред престолонаследником Петром II. Током периода 1936–1940. био је распоређен у елитном 1. планинском пешадијском пуку у Шкофјој Локи у Словенији. Пук је припадао југословенској 4. армији. Тамо је био заповедник минобацачког вода и техничке чете при 2. батаљону, смештеном у Бохињској Бели код Бледа. По сопственој молби Томашевић је 1940. године пребачен на службу у 1. пешадијски пук „Кнез Милош" у Врању који је припадао Моравској дивизији 5. армије. По преласку у Врање је добио чин поручника и команду над једном митраљеском четом. О његовој специјалној обуци најбоље говори то што је 1938. године у Словенији похађао и завршио војни смучарски курс. Имао је и проблема са дисциплином, па је априла 1940. удаљен из службе на месец дана. Током рата се првобитно

Ова група је требало да затвори источне и јужне прилазе Новом Пазару. Као главнокомандујући капетан Цветић је наредио да све једнице почну напад са истуреним бомбашким одељењима у које је требало да уђу најбољи борци. Превијалиште и комора били су у селу Пиларета. Напад је требало да почне испаљивањем експлозивног метка из позадине фронта, тачно у 4:30. За неизвршавање задатих упута запрећено је Преким судом.[425]

Цветић је овога пута под командом имао око 1500 бораца, док се на положајима у граду налазило дупло више наоружаних људи.[426] Планирање напада у оваквим условима говори нам да ни капетан Цветић ни војвода Ђуровић нису још увек имали развијен систем прикупљања информација. И поред тога акција је спроведена. Цветић и Ђуровић су сврху другог напада на Нови Пазар људству образложили као атак „на пљачкашке Арнаутско-Турске банде, које уништавају целокупни српски живаљ у срезу Дежевском(,) а угрожавају и остали српски живаљ у предратној Србији, па се овакво зло мора отклонити по сваку цену".[427] За разлику од четничке документације из каснијег периода у којој се могу наћи директни позиви на одстрањивање муслиманског становништва из појединих делова Старог Раса, о томе овде, а ради се о оригиналном документу са потписима официра и печатима штабова одреда, нема никаквог помена.

Акција је почела према плану, рано ујутру 21. новембра 1941. године и трајала је неколико часова. Опет није дала очекиване резултате, углавном из истих разлога као и први пут. Недисциплина, непослушност, неборбеност и дезертерство довели су до новог неуспеха српских снага. Главнина бораца која је напредовала долином Рашке била је, на пример, лишена било какве подршке, јер су остали одреди каснили са ступањем у борбу. Иако су се делови ове колоне под Лукачевићевом командом пробили у град, нису могли дуго да се одрже у њему. Дежевска чета је заостала нападајући муслиманска села западно од града, Трнавска се на бојишту појавила тек после краха операције, док Колашинци опет нису узели учешћа у бици. Врачевско-никољачка чета је као и приликом првог напада остварила продор ка североисточним деловима Новог Пазара. Она није успела да дубље уђе у град јер су јој људи Џемаила Коничанина зашли иза леђа. Стога је већ до 7:00 акција

нашао у редовима Косте Пећанца, да био 1942. године прешао под команду генерала Михаиловића. ВА, ДПП, кут. 1856, дос. 196.

[425] Лична заоставштина мајора Стевана Савића, Заповест капетана Радомира Цветића и војводе-поручника Машана Ђуровића о нападу на Нови Пазар 20. новембар 1941. године, 1–2. Документ је део личне архиве мајора Стевана Савића који се налази у власништву наследника. Овом приликом желимо да захвалимо Зорици Маринковић, унуци мајора Савића, која нам је омогућила увид у овај важан историјски материјал.

[426] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 84.

[427] Лична заоставштина мајора Стевана Савића, Заповест капетана Радомира Цветића и војводе-поручника Машана Ђуровића о нападу на Нови Пазар 20. новембар 1941. године, 1.

завршена и Новои Пазар још једном одбрањен.[428] Људски губици износили су 42 на страни нападача и 26 у одбрани града (10 муслимана, остало Албанци), док је на обе стране било око 45 повређених бораца.[429]

После акције, хришћанско сеоско становништво није више желело да се бори, а у страху од нових похода трупа из Новог Пазара, оно се растурило по непопаљеним и попаљеним селима. За само пар дана Студеничко-дежевски четнички одред је остао без већине људства.[430] Због тога је штаб Сухопланинског четничког одреда у Рашки 29. новембра основао Преки суд.[431] Већи губици српских снага у дотадашњим сукобима су били још један разлог расформирања јединица. О томе сведочи позив војводе Ђуровића житељима Студеничког среза упућеним у медицину да се јаве амбуланти или болници у Рашки. Онима који би то одбили, запрећено је смртном казном.[432]

Приликом друге битке за Нови Пазар, дошло је до паљења неколико муслиманских села и убијања недужног цивилног становништва. Српске снаге које су учествовале у операцијама око Новог Пазара попалиле су тако села Пожегу (други пут), Дојевиће и Вучиниће, док су Колашинци запалили куће мухамеданцима у насељима Вучја Локва, Бербериште, Рватска, Рвати,[433] Каљин и Гулије на Рогозни. Део мештана који није стигао да се склони, Ђуровићеви људи су заробили и спровели до Лешка, одакле су после интервенције локалних Срба камионима послати у Нови Пазар. Притом је убијено 22 муслимана и то: Хајро Халиловић и Рамо Хајровић из Рватске, Мухарем и Џемо Халиловић из Гулија, Авдија Хајдаровић, Реџеп, Ислам и Хуско Исламовић и Џанко Ибрахимовић из Каљина, Мехрума Шемсовић, Исо Муслић, Аземина, Челебија и Салко Муминовић из Берберишта, Ханифа и Салко Махмудовић, Хајруша Емчовић, Ахмедин Азовић, Аземина Изберовић и Адем Шаћировић из Вучје Локве, Рустем и Салиха Суљовић из Доца. Било је притом и свирепих егзекуција, које се по суровости нису

[428] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 85–86; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 310–312 ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 38, Ратни дневник Тихомира Ђорђевића за 1941 и 1942, 46–48; I. Šušević, n. d., 234.

[429] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 312.

[430] ВА, НОВЈ, кут. 223, ф. 12, док. 5, Записник са IX саслушања мајора Војислава Лукачевића при ОЗН-и за Црну Гору, Боку и Санџак, Цетиње 23. март 1945. године, 14.

[431] Он се бавио спречавањем даљег дезертирања и самовољног иступања, као и кривичним делима и злочинима бораца и грађанства. ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Наредба о оснивању Преког суда 29. новембар 1941. године, 1.

[432] ИАК, фонд 14, Општина Рашка 1941–1944 (ОР), кут. 5, Документа за новембар 1941. године, Наређење Штаба Сухопланинског четничког одреда од 27. новембра 1941. године, 1.

[433] У њега су касније насељене избеглице из села Сувог Дола у Тутинској потпрефектури. Биографија Љуба Ивезића, 2; документ је у власништву пордице којој овом приликом захваљујемо на уступљеном вредном историјском материјалу.

разликовале од оних које су муслимани вршили над Србима. Једна жртва из Вучје Локве је жива прикована за дрво и остављена да тако издахне.[434] Приликом испада Арнаута из Новог Пазара 21. новембра су убијени и Арсеније Симовић из Слатине и Јован Вучићевић из Цврња, а поново су попаљене српске куће у селу Дежеви.[435]

Вести о још једном поразу код Новога Пазара изазвале су страх код хришћанског становништва Студеничког среза и избеглица које су у њему обитавале. Страхујући од новог напада на Рашку „читаве колоне жена, деце, стараца, стоке, кола и осталог покућства по неколико километара и више дуге", почињу да беже низ Ибар према Краљеву.[436] Овога пута, срећом није било реалних разлога за то.

Акција војводе Машана Ђуровића према Новом Пазару 5. децембра 1941. године и повратак немачких снага у град

Због разарања у Дежевском срезу несташица хране је била све већа. Летина није била покупљена, а ни земља обрађена. Хришћанске и муслиманске избеглице су мало тога успеле да понесу са собом, а у Рашки и Новом Пазару је већина намирница одлазила на издржавање посадних трупа. Због тога се избеглице повремено враћају на згаришта имања да би прикупили оно што је остало од хране. Албанска власт из Новог Пазара наређује нападе на њих, што доводи до нових оружаних чарки. Крајем новембра и почетком децембра тако гину следећа лица: Нићифор Милић и Тодор Никић из Лукоцрева (пребијен на смрт), Александар Никодимовић из Тврдошева, Недељко Вулетић и Илија Миљковић из Дољана, Милоје Радомировић из Слатине, Вукашин Танасковић из Избица и Богољуб Бараћ из Драгунца. На муслиманској страни гину Куртан Жупић из Вучинића, Фата Пуљић из Павља, Зејнел Ниџевић из Јасеновика и Сефо Зорнић из Попића.[437]

Почетком децембра дошло је и до хапшења неколико хришћана из села Лукоцрева које је било опљачкано и попаљено у октобру. Локални муслимани су 4. децембра ухватили двојицу повратника које су неосновано означили као припаднике четничких формација. Поред њих приведена су

[434] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 87; H. Crnovršanin, N. Sadiković, *n. d.*, 218; Требало би рећи да се муслиманско становништво ових села вратило до 1944. године на своја огњишта. Оно је, међутим, током маја исте године било поново протерано од стране четника. АС, Ж-30, ЗБ, кут. 206, сл. 32, 1.

[435] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 87.

[436] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневник Тихомир Ђорђевића, 14.

[437] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 88; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 314.

још десеторица мештана, па су скупа одведени у станицу албанске жандармерије у Новом Пазару. Тамо их је злостављао лично Шабан Полужа, који се вратио у Нови Пазар. Мучио их је ломећи им удове и ребра и вадећи им зубе. Затим су Лукоцревчани пребачени у зграду Окружног суда међу своје сународнике, одакле су после пар дана пуштени на слободу. Од последица Полужиног мучења, међутим, убрзо је преминуо Јаблан Антонијевић.[438]

По Новом Пазару су се у међувремену пронеле приче да Срби припремају нову акцију, што је изазвало нови талас панике међу муслиманима мештанима. Италијанске власти су ситуацију у Дежевском срезу 1. децембра описиле као врло критичну.[439] Та вест је изазвала и „крик" преосталог српског живља са руба егзистенције. У име њих око 2500 из Новог Пазара, Војковачке и Сопоћанске општине, чија села још увек нису била страдала, послат је апел четничкој команди у Рашки. Тражен је моментални прекид даљих војних акција према граду. Потписници, њих 227, војводи Ђуровићу су се обратили речима: „Да би се спречиле даље патње и страдања Срба овога краја молимо Вас и кумимо да сваку даљу борбу са браниоцима Новог Пазара обуставите и ову замените мирним разговорима". Писмо су у град на Ибру однели Славко Чекановић и Драгољуб Пантелић.[440] Ово није био први позив оваквог карактера које је локално српско становништво упутило Машану Ђуровићу. Још по његовом уласку у Рашку почетком новембра, виђенији грађани су га замолили да проблеме са партизанима и албанским властима из Новог Пазара решава мирним путем, а не пушком.[441]

Војвода Ђуровић ипак није уважио ове молбе, али ни наређења Косте Пећанца, па је 5. децембра 1941. године[442] сам извршио још један, трећи покушај уласка у Нови Пазар. Ова операција је, међутим, била знатно мања од две претходне. У акцији су учествовали само припадници Сухопланинског четничког одреда сада, што је важно нагласити, у садејству са немачким трупама. Борбе су биле краткотрајне и стога се ова трећа акција према Новом Пазару, по мало чему може сврстати у ред прве две.

---

[438] Вељко Антонијевић, један од приведених, оставио је следеће сведочанство о претрпљеном мучењу: „Затим је дошао Шабан Полужа, наредио да нас вежу и постројио у два реда. Прво нас је почео ударати црногорским револвером по устима избијајући нам предње зубе, (а) затим нам је завлачио цев од револвера у уста. Уста су нам била од удараца натекла. Затим смо морали да клекнемо на колена да би нас Полужа ударао мотком по леђима и куда је стигао. Јаблана (Антонијевића) и Димитрија (Милетића) су везали за руке од позади и коњским кљештима им вадили зубе, по 4 предња зуба из горње вилице". ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 38, Ратни дневник Тихомира Ђорђевића за 1941. и 1942, 49–50.

[439] ВА, микрофилмови, NAV – i – T – 821, r. 21, 404.

[440] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Писмо Срба из Новог Пазара команданту оружаних снага у Рашкој од 29. 11. 1941. године, 1.

[441] Дневник Стевана Савића, Лична заоставштина Стевана Савића, 4.

[442] I. Šušević, n. d., 235.

До почетка децембра Немци су успели да угуше устанак у Србији и потисну устаничке снаге. Делови пристигле 113. пешадијске дивизије су до 4. децембра поново окупирале Рашку. Ту их је без отпора дочекао војвода Ђуровић који је још пре повлачења Немаца, почетком октобра, успоставио добре односе са окупатором.[443] Он их је обавестио да су у Новом Пазару стациониране јаке партизанске снаге и да му је потребна помоћ да заузме град. Исту инфорамцију је послао и Кости Пећанцу.[444]

Захваљујући лојалном држању, Немци су Ђуровићу изашли у сусрет, па су операције почеле већ 5. децембра. У нападу је учествовао само Машан Ђуровић са 300 својих људи, уз подршку око 100 немачких војника, који су са собом имали и четири противавионска топа.[445] Напад је отпочео бомбардовањем положаја албанско-муслиманских трупа код Петрове цркве. Том приликом је овај средњовековних споменик културе од изванредног значаја оштећен. Ђуровићеви људи су остали у позадини и чекали завршетак немачког гранатирања. После два часа артиљеријске паљбе дошло је до краткотрајног окршаја између бораца војводе сухопланинског и муслимана код Петрове цркве. Немачка команда је затим послала неколико авиона да надлете Нови Пазар и извиде ситуацију. Албанске власти су наредиле да се на свим видним местима истакну немачке заставе, па је, када су оне виђене из ваздуха, напад обустављен. Џафер Дева је, да би отклонио сумњу код окупатора, у пратњи два немачка официра 6. децембра дошао у Рашку. Тамо је разговарао са Шарковићем и Ђуровићем, па продужио за Нови Пазар. После Девине посете донета је одлука о прекиду војних операција. Овога пута су у борби погинула двојица Албанаца.[446]

Немачка војска је по други пут ушла у Нови Пазар 7. децембра 1941. године и то са 2. батаљоном 216. пешадијског пука 113. дивизије. Још једном су свечано дочекани. Међу окупљеним светом овога пута је било и Срба, углавном жена и деце.[447] Њихово расположење према окупатору може се различито објаснити. Према једном извештају капетана ЈВ Рудолфа Перхинека, у Нови Пазар су ушли „Недићевци у немачким униформама", односно преобучени припадници српске жандармерије. Други четнички извештај је писао да се Новим Пазаром чак, „вијорила српска застава" и да немачке власти све раде у договору са Миланом Недићем и војводом Ђуровићем.[448] Оно

[443] ВА, НДа, кут. 1641, ф. 20, док. 3, 1.

[444] Исто, кут. 33, ф. 13, док. 29, 1.

[445] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневник Тихомира Ђорђевића, 15.

[446] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 316–317; ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневник Тихомир Ђорђевића, 15; Дневник Стевана Савића, 4; I. Šušević, n. d., 235.

[447] С. Равић, н. д., 49; *Нови Пазар и околина*..., 328.

[448] ВА, ЧА, кут. 312, ф. 1, док. 11, 1; Исто, кут. 18, ф. 5, док. 1, 1; ИАБ, BDS, D–344, Pavle Đurišić, 36.

што је најизвесније, јесте да је долазак Немаца у варош означио крај злостављању хришћана.[449]

Пошто су сукоби око Новог Пазара и Рашке, као и они у долини Ибра, пореметили експлоатацију рудника „Трепча", у интересу немачких војних власти је било да одмах смире ситуацију у Дежевском, Косовскомитровачком и Студеничком срезу.[450] Стога су предузете следеће мере. У Нови Пазар се сместио штаб пука и команда 113. дивизије. Онда су 7. децембра пуштени сви хришћани из затвора. Немачка команда је издала наређење да се одмах ликвидира свако лице које се ухвати у пљачки или паљевини туђе имовине. Истовремено је разглашено да избеглице могу без бојазни за живот да се врате на своја огњишта, али ће се њихов повратак показати као много већи изазов за окупаторске власти.[451] Коначно, наоружаним Арнаутима је наређено да одмах напусте Нови Пазар, што су они убрзо и учинили.[452]

Окупаторски власти су почетком децембра повукле линију разграничења између територија под контролом колаборационе четничке команде Машана Ђуровића и албанске жандармерије капетана Бољетинија. Ђуровићева зона се завршавала на старој српско-турској граници, која је добрим делом била и граница између Дежевског и Студеничког среза. Територија под контролом Албанаца ишла је линијом која се простирала правцем река Дежева – Нови Пазар (северно предграђе) – Рогозна – Слатина на Ибру. Простор између две линије, који је обухватао веће делове Полошке, Постењске и Трнавске, односно мање делове Врачевске и Рајетићке општине, остављен је као нека врста тампон зоне.[453] Тихомир Шарковић, међутим, није био задовољан оваквим решењем. Он се жалио генералу Недићу да је „неутрална зона" била насељена већински српским становништвом, које је на овај начин, и поред гаранција Немаца, остало незаштићено од евентуалних нових напада у организацији албанских власти из Новог Пазара и(ли) Косовске Митровице.[454] Иако је ова носила печат проалбанске политике Крај-

[449] Они су ипак били убијани спорадично све до ослобођења. Тако је на пример Хамдо Салковић без повода, како стоји у оптужници, 1944. године убио Живка Вуксановића у Новом Пазару. Било је још таквих случајева. АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 825, 739.

[450] ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскомандатуре 838 округа Косовскомитровачког од 10. 01. 1942. године, 30–31.

[451] ИАК, фонд 412, ТЂ, док. Писмо Милану Аћимовићу од 30. 12. 1941. о ослобађању угледних Срба из Дежевског среза, 1; ИАБ, BDS, D–344, Pavle Đurišić, 36.

[452] С. Равић, *Расија...*, 153.

[453] ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскомандатуре 838 округа Косовскомитровачког од 10. 01. 1942. године, прилог 7, 1.

[454] Неутрална зона била је површински знатно већа у Дежевском, него ли у Косовскомитровачком, Вучитрнском или Лапском срезу, тако да је опет обухватала општине које су Албанци раније тражили да се избаце из Дежевског среза. ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у Дежевском и Косовскомитровачком срезу 30. 12. 1941, 1–3.

скоманде у Косовској Митровици, „немачка власт је ипак дозволили да се у нови Косовскомитровачки округ укључи и Студенички срез". Тако је било онемогућено отуђивање попаљених српских општина у Дежевском срезу и цео округ био јаче везан за простор окупиране Србију.

Не обазирући се на позиве окупаторске управе већина преосталих Срба није више желела да се задржава у Новом Пазару. Током децембра у Студенички срез је из вароши избегло 130 породица са 591 чланом. Пратило их је 30 породица из остатка Дежевског среза, односно 184 лица. Укупно се, дакле, почетком децембра иселило 775 Срба.[455]

И поред превентивних мера окупатора, последице оружаних операција нису могле бити олако превазиђене. Због тога је цео децембар у Дежевском срезу, али и Косовској области уопште, протекао у атмосфери неизвесности. Мало после доласка немачке војске Новим Пазаром се пронела вест да ће после повлачења њених оперативних јединица, планираног за 13. јануар 1942. године, уследити још један напад на град.[456] Овај страх се показао као нереалан јер се са одласком сељака кућама, главнина српских снага знатно смањила.[457] С друге стране, бојазан Срба да ће власт у Дежевском срезу поново бити у рукама албанских првака око Аћифа Бљуте, приморавала их је на нова исељавања. У Студенички срез се после 5. јануара 1942. године из Новог Пазара иселило још 36 српских породица са 139 особа.[458]

За то време настављен је притисак на њихове сународнике у тзв. „неутралној зони". Тако је 21. децембра албанска жандармерија у садејству са Немцима напала Србе у селима Тенково и Алулевиће у Полошкој општини. У потоњем месту су заробљени резервни поручник Миладин Милановић и његов брат Милош, који су се управо на позив окупаторске управе вратили са породицама на огњишта. Милановић је био председник Полошке општине, бивши бански већник за Зетску бановину и командант Полошке чете при легализованим снагама војводе Ђуровића. Албански жандарми и немачки војници су притом тукли и малтретирали велики број становника поменутих села, опљачкавши од њих 205.000 динара, већу количину намирница, девојачке спреме, покућства, алата итд. Двојица ухапшених су из Новог Пазара, преко

---

[455] Исто, кошуљица април 1942. године, док. Попис избеглица..., 1–143, додатни списак, 1–45.

[456] ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскомандатуре 838 округа Косовскомитровачког од 10. 01. 1942. године, 32.

[457] Део бораца се и легализовао. Сухопланински четнички одред је стога имао 520 бораца. Под Ђуровићеву команду су се ставили и поручник Драгор Павловић, војвода Тодор Добрић, војвода брвенички Милисав Булатовић, војвода дукађински Светислав Миленковић (који је убрзо погинуо негде на Јавору) и др. ВА, НДа, кут. 33, ф. 11, док. 34, 2–3; М. Максимовић, *н. д.*, 38.

[458] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, кошуљица април 1942. године, Попис избеглица..., 1–143, додатни списак, 1–45.

Краљева, депортовани у Београд, у логор на Дедињу.[459] Тамо су остали све до почетка априла 1942. године. Пуштени су после два апела војводе Ђуровића код генерала Недеића. Миладин Милановић је потом до марта 1943. године био интендант при Ибарском четничком одреду Машана Ђуровића.[460]

Активност партизана је такође бринула албанске и немачке власти у Дежевском срезу. У то време јаке комунистичке снаге су се налазиле у Нововарошком срезу. Немци су озбиљно рачунали на њихов напад на Нови Пазар. Осим тога, делови разбијених партизанских јединица су се повлачили преко ове територије, крећући се из Србије ка Црној Гори.[461] Комунисти су се заиста и покренули у правцу Дежевског среза, али су били заустављени у бици за Сјеницу 21. децембра 1941. године.[462] И поред тога, Крајскоманда из Косовске Митровице је ситуацију у Дежевском срезу окарактерисала као стање највеће напетости које свакога часа може да ескалира у сукобе већег обима.[463]

Овај извештај заинтригирао је врховне немачке власти у Србији, па су оне у децембру на терен Дежевског, Косовскомитровачког, али и Сјеничког среза, послале агента Абвера Ота Мејера (Otto Meyer) са задатком да испита безбедносну ситуацију. Мејер је требало и да оцени које су особе у локалној власти имале потенцијала за евентуално укључење у немачку агентуру. Током свог путовања он се видео са Џафером Девеом, Ахметом Дацом и Хасаном Звиздићем. Ти сусрети се могу узети као тренуци током којих су ударени темељи будућој разгранатој мрежи Абвера у Новом Пазару, али и Старом Расу уопште.[464]

Поглед преко границе. Италијанске окупационе власти и криза око Новог Пазара

Методологија историјске науке налаже да сваки локални догађај мора бити смештен у шири контекст, не би ли тако постао јаснији. На тим смерницама је засновано и ово потпоглавље, чији је задатак да укаже на то у којој су мери догађаји који су се одиграли у Дежевском срезу током јесе-

[459] Исто, док. Писмо Милану Аћимовићу од 30. 12. 1941. о ослобађању угледних Срба из Дежевског среза, 1–2; Исто, док. Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у Дежевском и Косовскомитровачком срезу 30. 12. 1941, 2.

[460] ИАБ, Управа града Београда (УГБ), Специјална полиција (СП), IV–Q–58/38, 8, 13; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 125.

[461] ИАК, фонд 404, НОБ, кут. 12, реферат М. Маликовића, Хроника НОБ-а у Рашкој, стр. 128–129.

[462] Салих Селимовић, *Сјеница 2*, Ужице, 2015, 260–261.

[463] ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскомандатуре округа Косовскомитровачког од 10. 01. 1942. године, 45.

[464] *Nemačka obaveštajna služba*, knj. IV, 898.

ни 1941. године били део већих историјских процеса у Србији, Југославији, односно на Балкану. Они на тај начин добијају и свој међународни карактер.

Пошто је „Трепча" измакла Италијанима из руку током разграничења, повлачење немачких трупа из Новог Пазара и Рашке почетком октобра они су доживели као накнадну прилику да рудник ставе под своју контролу. Главни адути на које су се ослањале италијанске власти биле су политичке жеље локалног албанског и муслиманског становништва за укључивање у њихов албански протекторат и тренутна дефанзива немачке војске пред устанком у Србији. Стога је шеф италијанске дипломатије Галеацо Ћано већ почетком октобра, преко немачког амбасадора у Риму, затражио од Хитлера да зарад пријатељских односа са Италијом и албанским народом, Косовску област препусти Албанији као њеној „матичној" земљи.[465] Убрзо затим је у дешавања у Косовској области био упућен и Бенито Мусолини. Притом му је од потчињених кадрова сигнализирано да ће настале прилике оживети тенденције албанског становништва ка приближавању „Великој Албанији". Они су, уз локалне муслимане, Мусолинију означени као пријатељски настројени према Италији, за разлику од Срба којима је дат епитет бунтовника.[466]

Дипломатску иницијативу на највишем нивоу пратила је агитација на простору Косовске области. Њу је водио краљевски намесник у Албанији Франческо Ђакомони. Он је као свог опуномоћеног изасланика на овај простор послао бившег албанског посланика у Београду др Тахира Штилу. Исти је на пут кренуо у друштву са Ферат-бег Драгом, коме је Ђакомони дао титулу свог личног саветника. Према мишљењу немачког конзула у Тирани Фајфера (Pfeiffer), задатак двојице италијанских агената је био да ступе у контакт са емигрантима из Албаније који су добили намештења у административном апарату „Недићеве" Србије и приволе их да од владе у Тирани или италијанске дивизије „Пуље" затраже војну интервенцију у немачкој окупационој зони.[467] Тако би италијанске снаге добиле легитимно право да пошаљу јединице у близину „Трепче". Није ли то управо оно што је преко италијанске команде у Рожајама тражила делегација АНС из Новог Пазара, на челу са Аћифом Бљутом? О овим италијанским намерама писао је и Феликс Бенцлер. Он је у једном извештају навео да Италијани преко својих агената наговарају албанске прваке да пошаљу делегације у Тирану и Рим, како би затражиле прикључење Косовске области „Великој Албанији".[468]

После обиласка Новог Пазара, Косовске Митровице, Вучитрна и Подујева, Штила и Драга су 7. октобра разговарали са генералом Д'Апонтеом у Призрену. Они су га између осталог информисали о ситуацији у Новом

[465] *Kosovska Mitrovica i okolina...*, 259.

[466] ВА, микрофилмови, NAV – i – T – 821, r. 21, 329.

[467] *Kosovska Mitrovica i okolina...*, 259.

[468] Zbornici NOR-a, tom XII, knj. 1, 553–554.

Пазару и његовом окружењу, мада се намеће закључак да су само потврдили оно што су му нешто раније пренели чланови новопазарске делегације. Притом су још једном позвали Д'Апонтеа да интервенише у Дежевском срезу. Ферат-бег Драга га је обавестио да је Крајкоманда из Косовске Митровице одобрила прелазак наоружаних Арнаута из италијанске окупационе зоне, пре свега оних из Дренице, са задатком да спрече даље напредовање Срба према Новом Пазару. Д'Апонте је током састанка уочио да су Драга и Штила стално наглашавали да одбрана вароши има мало људи. Затим су од њега тражили да подржи пребацивање арнаустких бораца и да их наоружа. Истог дана двојица италијанских агената су продужили за Тирану. Д'Апонте је био вољан да изађе у сусрет њиховим жељама, али ништа није желео да предузме без овлашћења Супералбе.[469]

Пошто су се, међутим, албанске трупе из италијанске зоне убрзо пребациле у Нови Пазар, можемо закључити како је заповедништво дивизије „Пуље" добио зелено светло да своје војнике склони са њиховог пута. Могуће је да дозвола и није добијена, али да италијанска војска опет није желела да интервенише. Било како било, можемо закључити да је у борбе са Србима у Дежевском срезу била укључена и албанска влада која је уживала директну подршку Немаца и Италијана. Што се тиче италијанског доласка у Нови Пазар, Д'Апонте је одлучио да не делују самоиницијативно, већ само после немачког позива, који ипак никада није уследио.[470] Неколико дана после Штиле и Драге у Косовску Митровицу је стигао нови депутат из Тиране. У питању је био поручник албанске војске Хилми Лека који је радио на ширењу италијанског утицаја у Косовској области.[471] Региструјући долазак агената у служби његових номиналних савезника, капетан Нисел је забележио да се од стране Италијана стално чине отворене и прикривене понуде Албанцима и муслиманима из Дежевског, Косовскомитровачког, Лапског и Вучитрнског среза како би се изјаснили за припајање „Великој Албанији".[472]

Добро обавештена о ситуацији у Косовској области влада у Тирани је покушала да помогне локалном албанском и муслиманском становништву. Стога је 9. октобра упутила захтев Супералби да јој стави на располагање 1000 пушака са одговарајућом муницијом. План је био да оружје заврши у

---

[469] AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–3/460, Comando divisione Puglie, Situazione Novi Pazar – Raska, Nr. 5323, 7. ottobre 1941, 1–2.

[470] Ibid., bus. N–3/460, Fonogramma urgentissimo al Comando del XIV corpo D'Armata, Nr. 5261, 5. ottobre 1941, ore 11:30, 1.

[471] Zbornici NOR-a, tom XII, knj. 1, 553.

[472] Закључак немачких власти био је да Италијани делују преко чиновника који долазе из Албаније на рад у Косовску област, јер су у већини њихови агенти. Стога су Немци забранили њихов масовнији долазак. Проблем је био у томе што је без ових чиновника албанска администрација била нефункционална и усмерена на српске кадрове. ВА, НДа, кут. 88, ф. 1, док. 1, 2.

рукама Албанаца из срезова Косовске области.[473] Италијанска врховна команда ипак није дозволила наоружавање албанског становништва. Њен заповедник генерал Уго Каваљеро (Ugo Cavallero) овакву одлуку је образложио тренутним недостатком оружја и, што је битније, страхом да би оно у једном тренутку могло бити употребљено против војске којом је командовао. Сматрао је, такође, да би Албанце требало да наоружају Немци у чијој се окупационој зони налазе. Крајскоманда из Косовске Митровице је већ била затражила одређену количину наоружања од Италијана. Пошто су ови одуговлачили са одговором, иста је набављена на другој страни.[474]

У јеку сукоба око Новог Пазара, у Берлину су се почетком новембра састале комисије за разграничење Италије и Немачке. Поново је отворено питање промене граница окупационих зона на Косову и Метохији. После изношења опречних предлога, преговори су прекинути док тим експерата не дâ свој суд о понуђеним решењима.[475] Тако је одлука о евентуалном ширењу „Велике Алабаније" на север пролонгирана до даљњег. У међувремену, дивизија „Пуље" је вршила припреме за евентуалну интервенцију у Дежевском срезу. Како се ситуација у њему погоршавала тако се повећавао и број италијанских војника на његовој јужној граници. После првог напада на Нови Пазар, Д'Апонте је 5. новембра наредио да се гарнизон у Тутину којег је до тада чинила једна чета, ојача четом стрелаца са митраљеским водом. У варош је пребачена и команда 2. батаљона 71. пука, док су у суседно Рожаје премештене две чете и команда батаљона „Грамош", састављеног од Албанаца.[476]

Затим је до 8. новембра у Тутин пребачен цео 2. батаљон и његова минобацачка чета, тако да је посада у вароши бројала око 500–600 војника. У Рожаје је стациониран цео батаљон „Грамош" као подршка трупама у Тутину. Заповедништво над свим караулама на граници са Дежевским срезом преузела је команда 2. батаљона са седиштем у Тутину.[477] На овај начин је број италијанских снага распоређених према Новом Пазару (рачунајући и Рожајску потпрефектуру) достигао више од 1000 војника. Будући да је дивизија „Пуље" покривала целу италијанску зону на Косову, радило се о значајним снагама које је иста одвојила за потребе контроле Новог Пазара и његове околине.

---

[473] ВА, микрофилмови, NAV – i – T – 821, r. 21, 326.

[474] Исто, 324–325; Када је Командант сектора Приштина послао 5. новембра једног свог официра у Косовску Митровицу да провери шта је са захтевом о испоруци поменутог оружја, Немци су му одговорили да за њим више нема потребе. AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–3/542, Comnado del settore militare di Pristina, Transporto materiale bellico per Mitrovica, Nr. 2644, 5. novembra 1941, 1.

[475] Dragan S. Nenezić, *n. d.*, 70.

[476] AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–3/542, Dal comanda della divisione Puglie al comando settore Pec, Nr. 5994, 5. novembre 1941, ore 10:00, 1.

[477] Ibid., Comando della divisione Puglie, Movimento di riparti e preavviso di movimento, Nr. 6007, 8. novembre 1941, 1.

Тих дана се чинило да је питање времена када ће италијанска војска из Тутина кренути према северу. Начелник Главног штаба Супералбе генерал Спиђаћи (Spiccaci) обавестио је 7. новембра генерала Д'Апонтеа да ће њихове снаге вероватно окупирати Косовску Митровицу, што би онда значило и Нови Пазар, док не стигну веће немачке јединице. Стога је тражио да се за ту акцију припреми одређени број батаљона са пратећим батеријама, као и одреди албанских „вулнетара", да би се у датом тренутку располагало са највећом могућом силом. На крају је Спиђаћи додао да је ово наређење још увек у резерви, али да се припреме, свеједно, обаве.[478]

Савременици ових догађаја су записали да је народ у Новом Пазару био свестан да се између Италијана и Немаца вага коме ће припасти њихов завичај. Са симпатијама су очекивали долазак италијанске војске.[479] Феликс Бенцлер је, међутим, у једном извештају упућеном за Берлин 8. новембра нагласио да је италијанска војна интервенција у Косовској области непотребна, јер на том простору функционише нихова Крајскоманда.[480] Сутрадан је генерал Д'Апонте јавио Супералби у Тирани да је од немачког гарнизона у Косовској Митровици добио проверене информације како је ситуација око Новог Пазара, захваљујући албанским трупама, поново стабилна. Немци су се похвалили и да је комуникација Нови Пазар – Косовска Митровица осигурана, тако да је у случају потребе војне помоћи, постојала могућност да се позову сопствени тенкови и авијација, иако је то уистину било тешко изводљиво због порушених комуникација у Ибарској долини.[481]

За разлику од италијанских трупа које нису добиле дозволу за улазак у немачку окупациону зону, ка Новом Пазару и Косовској Митровици наставили су да се крећу нерегуларни одреди Арнаута из италијанског дела Косова. Команда дивизије „Пуље" јављала је да се на територији коју је држала под окупацијом настављa „недозвољена регрутација" албанског живља од стране жандармерије из Косовске Митровице. Генерал Д'Апонте је одмах тражио од Цивилног комесара за Косово, Дебар и Стругу да се ово врбовање спречи,[482] а због тога што су Немци нелегално деловали у италијанској окупационој зони и зато што су на њиховој територији пронашли начин да реше питање недостатка људства и тако оспоре главни италијански аргумент за улазак у Нови Пазар и Косовску област. И поред протеста генерала Д'Апонтеа, наоружавање Арнаута на територији дивизије којом је командо-

[478] Ibid., Da Superalba at Comando divisione Puglie, Nr. 1578, 7. novembra 1941, ore 16:15, 1.

[479] I. Šušević, n. d., 231.

[480] Zbornici NOR-a, tom XII, knj. 1, 554.

[481] AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–3/542, Comando divisione Puglie al Superalba, Nr. 6030, 9. novembre 1941, 1.

[482] Ibid., Comando Puglie al Alto commissarioto civile per Kosovo, Dibrano e Struga, Nr. 6085, 12. novembre 1941, 17:00, 1; Ibid., Comando divisione Puglie al Comando settore Pec, Nr. 6086, 12. novembre 1941, ore 17:00, 1.

вао и њихово слање у Нови Пазар се наставило. Због тога је Супералба наредила да се појача надзор над свим граничним прелазима који воде из Србије у Црну Гору и Албанију и обрнуто. Свако лице, без обзира на документацију, требало је да убудуће буде посматрано као сумњиво.[483]

После наставка сукоба на релацији Нови Пазар – Рашка, Италијани су још једном послали депутате у Косовску Митровицу да се наводно информишу о ситуацији и понуде Крајскоманди помоћ, а у ствари да покушају да добију потребан позив за жељену војну интервенцију. За то су 14. новембра били овлашћени директно од генерала Биролија.[484] Д'Апонте је 17. новембра послао и свог начелника штаба на разговор са капетаном Ниселом у Косовску Митровицу. Иако је то било супротно реалној ситуацији на терену, немачке власти су поново стање у Косовској области представиле као стабилно и тако још једном избегле дужи разговор на тему доласка италијанске војске. На аргумент делегата дивизије „Пуље" да би четници Драгољуба Михаиловића могли у једном тренутку да крену даље на југ, одговорено је да они неће даље од Рашке и Подујева. Што се тиче Новог Пазара, Д'Апонте је од Немаца добио информацију да су албански одреди одбили један напад „српских националиста" на град, па да је стање тренутно било мирно. Албанско-муслимански напад на Рашку који је био у току, са свим његовим последицама по Србе, немачка Крајскоманда је еуфемистички представио као акцију „чишћења терена у околини Новог Пазара" од српских устаника.

Цела ова дипломатска игра коју су спроводили Немци била је куповина времена до доласка њихових оперативних јединица. Италијани су, наравно, били свесни тога, па су учинили додатни притисак на Крајскоманду у Косовској Митровици. Немајући куд, Нисел је морао да призна генералу Д'Апонтеу да уколико веће српске снаге крену према Косовској Митровици, они неће моћи да их зауставе само са наоружаним Албанцима, муслиманима и једним батаљоном пешадије. У том случају италијанске трупе у Тутину и Приштини би биле позване да интервенишу широм Косовске области. Прихватајући ове сугестије Д'Апонте је одмах све своје трупе ставио у приправност, превасходно оне према Дежевском срезу, са чијом судбином је све било повезано.[485]

Супротно изјавама које су дате Италијанима о стабилној ситуацији пре свега у Дежевском, али и у Косовскомитровачком и Лапском срезу, из документације немачке Крајскоманде у Косовској Митровици може се видити да је стварно стање виђено као врло озбиљно. Да би отклонили претње по сигурност „Трепче" и могућу италијанску интервенцију која је почела да

---

[483] Ibid., Comando divisione Puglie, Transito dalla Serbia in Montenegro, Nr. 6126, 16. novembre 1941, 1.

[484] ВА, микрофилмови, NAV – i – T – 821, r. 21, 445–447.

[485] AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–3/542, Comando divisione Puglie, Situazione oltre la linea di demarcazione con le truppe Tedesche (Serbia), Nr. 6167, 18. novembre 1941, 1–2.

изгледа као неминовност, немачке војне власти у Србији су се ослониле на дипломатију. На састанку представника владе Милана Недића и арнаутских првака из Косовске области одржаном под покровитељством Немаца у Нишу 16. новембра 1941. године, једна од главних тема била је прекид даље верско-етничке борбе. Арнаустки представници су напали српску страну да је она одговорна за сукобе, а као доказ за то су навели учешће легализованих четничких одреда Косте Пећанца у нападу на Нови Пазар.[486] Четнички војвода је на тај начин позван на одговорност пред министром Аћимовићем и представницима немачких власти. Пећанац је потврдио да се његов командант Ђуровић придружио нападима на варош које су, по њему, водили Михаиловићеви четници. Пећанац му је, међутим, према сопственим речима, одмах послао наређење да се одвоји од њих и да више не напада Нови Пазар.[487] Но, сукоби у Дежевском срезу су се наставили.

Немачки крајскомандант је с истим циљем водио преписку са Миланом Пећанцем, позивајући га да држи људе свог оца подаље од сукоба у Дежевском и Студеничком срезу. Он је известио Пећанца да ће са своје стране издејствовати да Албанци што ређе долазе на подручје „Недићеве" Србије.[488] Колико је био искрен у тим намерама, најбоље говори податак о томе да је Крајскоманда прво помогла мобилизацију Албанаца по целом Косову и Метохији, а онда им обезбедила оружје и слободан пролаз до Новог Пазара.

Почетком децембра Италијани су и даље држали веће трупе на границама Тутинске потпрефектуре. Оне су чекале наређење за покрет, иако је њихово снабдевање због лошег времена постојало све теже.[489] Немачке трупе су пак поново успоставиле власт над Ибарском долином и кренуле за Нови Пазар. Убрзо више није постојала потреба за војном асистенцијом Италијана, чиме су њихови планови за узимање „Трепче" остали без главног ослонца. Генерал Беме је и званично, 5. децембра, обавестио Супералбу да је искључио могућност садејства немачке и италијанске војске у акцијама око Новог Пазара.[490] Крајскоманда из Косовске Митровице није ни обавестила команду дивизије „Пуље" о реокупацији Дежевског среза. Д'Апонте је тек 8. децембра добио вести од своје обавештајне службе да су Немци дан раније ушли у Нови Пазар и ставили га под своју контролу.[491]

---

[486] ВА, НДа, к. 88, ф. 1, док. 1, 3–4.

[487] AQSh, fondi 153, v. 1941, d. 140, 6.

[488] ВА, НДа, кут. 13, ф. 27, док. 33, 1.

[489] У Тутину и Рожајама су постојале залихе хране само за по једну чету и то за период од највише два месеца, а у њима су се, видели смо, већ дуже време налазила цела два батаљона. AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–3/542, Comando divisione Puglie, Dislocazione dei reparti durante la stagione invernale, Nr. 6417, 5. dicembre 1941, 1.

[490] ВА, микрофилмови, NAV – i – T – 821, r. 21, 287.

[491] AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–3/542, Dal comando divisione Puglie al Comando del IV Corpo D'Armata, Nr. 6452, 8. dicembre 1941, ore 9:30, 1.

Све перипетије око Косовске области, а пре свега око Дежевског среза, биле су решене још неколико дана раније. Шеф италијанске дипломатије гроф Ћано је 3. децембра имао разговор са немачким амбасадором у Риму. Он тада није ни поменуо пређашњу хипотезу о препуштању Косовске области Италији, што показује у ком правцу су ишле донете одлуке на највишем нивоу.[492] Директна последица тога било је одлагање преговора граничних комисија за пролеће 1942. године, који су били настављени тек у новембру. Коначна линија разграничења није се много разликовала од оне успостављене половином 1941. године и није донела Италији никакав значајнији добитак.[493]

Генералу Д'Апонтеу на крају није преостало ништа друго осим да почев од 11. децембра забрани, како је сам записао, „дрске преласке" Арнаута преко демаркационе линије у немачку окупациону зону код Новог Пазара.[494] Сходно овом током јануара 1942. године су ојачане постаје финанса на потезу демеркационе линије између Тутина и Новог Пазара. Сматрајући ситуацију на овом сектору осетљивом, Д'Апонте је истог месеца као појачање финансима послао и један батаљон граничара који је распоређен широм Тутинске и Рожајске потпрефектуре.[495] Били су то ипак само тактички потези лишени ширег војно-политичког контекста, сада далеко од пажње влада у Берлину и Риму.

Биланс људских и материјалних губитака

Људска и материјална страдања током оружаних сукоба на релацији Нови Пазар – Рашка с јесени 1941. године била су огромна. Што се тиче погибије људи у борбама или разним насиљима јединица супротстављених страна, живот је изгубило укупно 634 особе.[496] У табели 1. можемо видети да је у борбама погинуло 394 лица, од тога 216 Албанаца и муслимана из Новог Пазара и других срезова Старог Раса и 178 Срба из Дежевског и Студеничког среза. Међу цивилним становништвом убијено је 240 особа, 193 Срба и 47 муслимана. Само у Новом Пазару ликвидирано је 70 Срба ме-

[492] *Kosovska Mitrovica i okolina*..., 261–262.

[493] Dragan S. Nenezić, *n. d.*, 70.

[494] AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–3/542, Comando divisione Puglie, Situazione nel Kossovo occupato dalle truppe tedesche, Nr. 6500, 11. dicembre 1941, 1; Ibid., bus. N–3/594, Comando divisione Puglie, La disposizione di truppe al giorno 5. gennaio 1941, 1.

[495] Ibid., Comando IV Corpo D'Arrmata, Istruzioni particolari riguardanti la situazione nel Kossovo, Nr. 403, 18. gennaio 1942, 1–2; Ibid., Comando SUPERALBA, Situazione Kossovano, Nr. 417, 18. gennaio 1941, 1–2.

[496] Истраживач Миодраг Радовић у својој монографији наводи цифру од 712 убијених и погинулих лица током 1941. године. Када се од тога одузму грађани Дежевског среза који су погинули у Априлском рату, добија се број од 669 особа. М. Радовић, *Људске и материјалне*..., 54, 58.

штана. Можда најбољу слику о томе колико је било страдање становништва Дежевског среза пружа податак да је до краја рата, рачунајући 1942, 1943. и 1944. годину, са овог простора страдало још 919 људи.[497] Број жртва током прве године окупације Србије на овом простору износио је скоро 2/3 од броја страдалих у преостале три године.

Огромна материјална штета се огледала у великом броју разрушених стамбених објеката и помоћних зграда при сеоским домаћинствима, односно запаљеним пољопривредним добрима и украденој стоци. Ниједна општина Дежевског среза притом није избегла разарања. Према подацима немачке Крајскоманде из Косовске Митровице попаљене су куће и помоћни објекти у 122 села и то 1308 кућа и 4684 помоћних зграда и објекта.[498] Проблем настаје када покушамо да одредимо колико је некретнина изгорело хришћанима, а колико муслиманима. На конференцији у Рашки 25. априла 1942. године Недићева влада је представила план реконструкције 856 запаљених кућа хришћанима само у Дежевском срезу, за шта је било одвојено 4000 м^3 грађевинског материјала, 10.000.000 динара и десет инжињера са пратећим особљем. Видимо да се радило о врло прецизним бројкама.[499] Исто важи и за цитирани документ Крајскоманде која је у сваком селу пописала биланс разарања.

Уколико укрстимо ова два документа, долазимо до цифре од 452 уништене муслиманске куће током српских акција. Када се овом броју додају и уништена српска домаћинства током албанско-муслиманске септембарске акције у Ибарском Колашину, долазимо до цифре која износи више од 1300 уништених кућа. Нагласићемо да у ове бројеве нису ушли уништени помоћни објекти у Дежевском срезу, као и попаљени домови Срба у селима Студеничког, односно Бањске и Звечанске општине Косовоскомитровачког среза.

У примедбама на одлуке конференције у Рашки крајем априла 1942. године, Ибрахим Љутвиу и Бајазит Бољетини су између осталог изнели и бројку од око 800 попаљених муслиманских кућа у Дежевском срезу.[500] Та цифра се, вероватно преписана одавде, јавља у још једном документу Недићеве владе. У њему се помињу 892 спаљене муслиманске и 1299 хришћанских кућа у новопазарском крају.[501] Пошто се у оба документа не дају чврсти докази, одлучили смо да пажњу поклонимо првобитно наведеној изворној грађи. У прилог нашој тврдњи иду и подаци које је прикупио Миодраг Ра-

[497] *Исто*, 55.

[498] ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскомандатуре округа Косовскомитровачког од 10. 01. 1942. године, прилог 11, 2; Немачки крајскомандант из Косовске Митровице наредио је у мају 1942. године да се попише сва уништена имовина на територији под његовом јурисдикцијом за време сукоба у октобру и новембру 1941. године. ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, Наређење Крајскомандanта од маја 1942. године о пописивању уништене имовине, 1.

[499] АС, Ж-28, НОР, кут. 2, ф. Влада Милана Недића II, док. 143, 1.

[500] Исто, док. 144, 1.

[501] АС, Г-2, КИ, кут. 3, 11.

довић, водећи истраживач на пољу људског и материјалног страдања у Дежевском срезу током Другог светског рата. Он сматра да је број уништених кућа и већи него што су то Немци пописали. После рата Радовић је утврдио цифру од 2106 хришћанских и 776 муслиманских кућа. Исти аутор наводи и да је тада срушено 12 зграда основних школа и општина и четири жандармеријске станице.[502] Разлика у причињеној материјалној штети одговара разлици у броју попаљених хришћанских, односно муслиманских села, која се опет, поклапа са бројем избеглог хришћанског становништва.

Која је од зараћених страна посветила више „пажње" опсежној деструкцији, оличеној пре свега у масовном уништавању помоћних зграда, говори нам следећи податак. У Постењској, Врачевској, Штитарској и Никољачкој општини Дежевског, односно у неколико села Трнавске општине Студеничког среза, насељених у великој већини српским живљем, према немачкој документацији запаљено је 1004 куће и 3801 помоћни објекат. Значи у просеку, скоро четири помоћне зграде по једној кући.[503] И из других извора смо имали прилике да се уверимо у темељитост албанско-муслиманског уништавања српске имовине. Стога можемо да закључимо како је већина пратећих објеката уништена у српским домаћинстима. Из тога следи да су муслиманске нападе пратила већа разарања. Уништавања нису били поштеђени ни сакрални објекти. Поред спаљивања конака манастира Сопоћани, очевици су забележили да је црква Светог Петра била „сва изрешетана и избушена" од муниције, као и да су страдали остаци манастира Ђурђеви ступови.[504]

У документима и литератури коју смо прегледали успели смо да у Дежевском срезу региструјемо 70 пострадалих српских насеља и још 31 муслиманско (табела 1). Неколико села међу њима је паљено више пута – Дежева, Врачево, Постење, Јова, Избице, Пожега, Милатковиће, Рајетиће итд. Броју попаљених места требало би додати и она из Ибарског Колашина која су нападнута крајем септембра у акцији која је нераскидиво повезана са догађајима у Дежевском и Студеничком срезу. У питању је још 28 српских села. Поменимо још и 15 села из Студеничког среза. Са њима долазимо до броја од чак 114 села у којима су уништавана српска домаћинства. Када томе додамо и муслиманска села која су претрпела паљења, добијамо цифру од 145 места чији су узрок страдања били етничко-верски сукоби у Дежевском срезу током јесени 1941. године.

Велике погибије и разарања изазвале су масовно исељавање пре свега српског народа са подручја Дежевског среза. Највише људи је избегло током периода октобар 1941 – март 1942. године. Збегови се крећу углавном према

---

[502] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 326; *Нови Пазар и околина*..., 329.

[503] Исто, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскомандатуре округа Косовскомитровачког од 10. 01. 1942. године, прилог 11, 2.

[504] ВА, НДа, кут. 1а, ф. 2, док. 16, 1.

Студеничком срезу, али одлазе и у друге делове Србије. Одбор за издржавање избеглица у Рашки забележио је имена 1458 Срба, мештана Новог Пазара, међу којима и 695 деце млађе од 12 година, који су се у поменутом периоду иселили на територију Студеничког среза. Радило се о 295 породица, односно око 60% од њиховог укупног броја (ако се прихвати Радовићева констатација да их је априла 1941. године било 25% од укуног броја становника, значи око 2500).[505]

Према истим подацима, из унутрашњости Дежевског среза избегло је укупно 1425 хришћанских породица са укупно 11.289 особа, међу којима је било 2627 деце узраста до 12 година. Значи, 12.747 лица. Већина их је расељена током октобра и новембра 1941. године. Овај број је чинио 26,3% од укупног броја становника у срезу. Када се броју протераних дежевских Срба дода оних 5935 лица из Ибарског Колашина, односно још 917 особа из пограничних општина суседних срезова (Бањска и Звечанска општина у Косовскомитровачком и Трнавска у Студеничком срезу), такође пострадалих током албанско-муслиманских акција, добија се број од 19.599 избеглица из 2512 породица. Они су се иселили из 115 села Дежевског, 20 села Студеничког среза и око 50 села у Ибарском Колашину. Укупно из 185 насеља.

Страдање српског и муслиманског становништва у Дежевском срезу...		Септембар 1941.		Октобар 1941.		Новембар 1941.		Децембар 1941.		**Укупно**		
		срп.	мус.	срп.	мус.	срп.	мус.	срп.	мус.	срп.	мус.	збир
Попаљена села		28	1	22	13	64	17	/	/	114	31	145
Села која су паљена више пута		/	1	1	1	4	3	/	/	5	5	10
Погинули у борбама		?	?	16	22	162	192	/	2	178	216	394
Убијени цивили	*мушк.*	34	1	22	6	103	25	2	/	161	32	193
	старци	/	/	2	/	13	/	/	/	15	/	15
	жене	/	/	11	1	13	14	/	/	24	15	39
	збир	34	1	35	7	129	39	2	/	200	47	247

Табела 1. *Страдање српског и муслиманског становништва у Дежевском срезу и Ибарском Колашину*

[505] У једном немачком реферату стоји да је Нови Пазар до краја 1941. године напустило око 3000 Срба. ИАРНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскомандатуре округа Косовскомитровачког од 10. 01. 1942. године, 32.

Само из Рајетићке општине се на пример, током јесени 1941. године иселило 158 породица са 1361 лицем, од укупно 1703 становника колико је пре тога живело на њеној територији. Притом им је опљачкано 3381 грло ситне и крупне стоке. У Врачевској општини је без крова на главом остало 1667 Срба. Што се тиче самих села, из Избица је побегло најмање 230, из Цоковића 209, из Постења 256, из Нетврђа 112, из Дежеве 189, из Тушимље 146, из Себечева 202, из Осоја 110, из Прћенове 385, из Врачева 202, из Косурића 187, из Слатине 149, из Скукова 79 Срба, итд.[506]

Нису све избеглице могле да нађу адекватно уточиште у сиромашној варошици као што је била Рашка. Преживљавали су у беди и немаштини. У граду, убрзо по доласку првог већег таласа, више није било хране, одеће и обуће, нити довољно места за смештај, па већина пребеглих није имала ни кров над главом.[507] Могуће је да слободног простора за збрињавање расељених лица у граду није било још од септембра 1941. године.[508] Стога су локалне власти у Рашки наредиле да се избеглице распореде по свим општинама Студеничког среза. Општина Врачевска је међутим, 5. јануара 1942. године писала Тихомиру Шарковићу да се на њеној територији избеглице налазе „апсолутно без икаквих средстава за живот". Радило се о цифри од око 6000 Срба из „околине Новог Пазара, Кос. Митровице и Вучитрна", које су са огњишта били протерани „од стране Арнаута и Турака".[509] Пошто су, видимо, слободна места ван Рашке била убрзо попуњена, један део избеглица се враћа на своја, али и туђа згаришта у Штитарској, Никољачкој, Полошкој и Постењској општини Дежевског среза. Други се размештају широм Србије, од Београда преко Врњачке бање сво до Ужица.[510]

---

[506] ИАК, ф. 412, ТЂ, кут. 37, кошуљица април 1942. године, док. Попис избеглица..., 1–143, додатни списак, 1–45; Исто, док. Списак грађана општине Беримске ., 1–13; Исто, док. Списак грађана општине Врачевске којима је попаљена сва имовина од стране Албанаца те им треба доделити со, 20. јануар 1942. године, 1–4; Исто, док. Списак лица општине Врачевске којима су попаљене куће и сва остала имовина, а којима треба доделити со, 16. јунуар 1942. године, 1–2; АС, Г-2, КИ, кут. 3, док. Списак избеглица са територије округа Краљевачког које су избегле са подручја округа Косовскомитровачког, ради повраћања на своја имања, 1–6.

[507] Тихомир Шарковић је прибележио да је народ изнемогао и исцрпљен „па се као авети са ситном децом креће долином Ибра". ИАК, ф. 412, ТЂ, кут. 37, док. Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у Дежевском срезу 30.11.1941, 1.

[508] ИАК, фонд 29, ОР, кут. 5, Документа за септембар 1941. године, Уверење за Светозара Чивтелића, 4. септембар 1941. године, 1.

[509] ИАК, ф. 412, ТЂ, кут. 37, док. Општина Врачевска бр. 33 од 5. јануара 1942, 1; Исто, док. Општина Врачевска од 16. јануара 1942, 1.

[510] Првог јануара 1944. године власти у Ужицу су регрутовале 19 војно способних грађана пореклом из Дежевског среза, Ибарског Колашина и потпрефектуре Тутин, а за службу у локалним полицијским органима. Богић Ђ. Красић, *Ужички крај 1944. године*, Београд, 2018, 25–27.

Да би се што ефикасније носила са овим проблемима, српска влада је почетком 1942. године у Косовској Митровици основала Испоставу Комесаријата за избеглице, која је много допринела „решавању избегличког проблема Југа". Она је отворила канцеларије и народне кухиње у Рашки и Косовској Митровици. У Рашки је 15. фебруара заменила Одбор за изржавање избеглица, укинувши га и поред протеста сенатора Тихомира Шарковића, који га је основао. Арнаути су стога више пута покушали да канцеларији онемогуће рад.[511] И поред тога, у Студеничком срезу ће у наредном периоду брига о избеглицама остати приоритет.

Поред становништва из Дежевског среза на простору Рашке је боравио и велики број лица која су избегла из Косовскомитровачког, Вучитрнског и Лапског среза, односно са територије „Велике Албаније". Са њима је укупан број избеглица у Студеничком срезу на пролеће 1942. године износио чак 27.676 лица. Тако долазимо до податка да је из осталих срезова Косовске области, односно италијанске зоне, у овај крај протерано још 8077 особа.[512] Овом броју би требало додати и око 8000 српских избеглица које су се склониле у Пећ, као и још 2000 размештених по Приштини и Призрену. О свима њима је имала да брине влада Милана Недића, што је ситуацију учинло врло тешком и неизвесном, као што нам то потврђује изворна грађа. Специјални изасланик владе у Београду за Косовску област Јован Бркић писао је како је живот Срба „у овај области (*Студенички и Дежевски срез и Ибарски Колашин*, М. Ж.) врло тежак" и „ван сваких људских услова".[513]

Избеглице остају у Студеничком срезу извесно време, мада се од половине 1942. године осећа тенденција њиховог што скоријег повратка, будући да су у Рашки и околини живели очајно. До краја исте године добар део избеглица из Дежевског среза се, подстакнут пре свега од Недићеве владе, вратио на своја огњишта.[514] Тамо се, међутим, суочио са непријатељски расположеним живљем исламске конфесије, потпириваним против њих од стране албанских управа у Новом Пазару и Тутину.

Због хаоса који је захватио Дежевски срез и његову околину у другој половини 1941. године јавила се глад која ће потрајати месецима. Услед интезивних сукоба велики део жетве је био изгубљен, а од озиме пешнице је било покупљено само 20%.[515] Да ситуација буде још тежа, на простор Косов-

[511] ВА, НДа, кут. 40, ф. 9, док. 4, 2; ИАК, ф. 412, ТЂ, кут. 37, док. Белешке Тихомира Шарковића о ситуацији у срезу Студеничком, Дежевском и Косовскомитровачком 1941, 2.

[512] ИАК, ф. 412, ТЂ, кут. 37, док. Збирни попис избеглица по општинама у срезу Студеничком, април 1942. године, 1–2.

[513] Исто, док. Писмо Јована Бркића комесару за избеглице, 1942. година, 1.

[514] АС, Г-2, КИ, кут. 3, 1.

[515] ИАНП, фонд 285, Збирка копија, Меморандум Крајскомандатуре округа Косовскомитровачког од 10. 01. 1942. године, 25.

скомитровачког округа се у децембру склонило и око 4500 муслиманских избеглица из источне Босне. Уз њих се у Косовској Митровици налазило и око 1000 албанских избеглица из северних делова среза.[516] Њихово издржавање је представљало велико оптерећење за Косовскомитровачку општину. Само на избеглице из Босне дневно је трошено око 50.000 куна, односно 65.000 динара.[517]

Да би повећала приходе и спречила ширење глади, Крајскоманда из Косовске Митровице је предузела опсежне мере. Грађанима је наређено да засеју сваки кутак обрадиве површине, па су за то коришћене и парцеле по градовима. Неким богатим албанским и муслиманским породицама немачке власти су чак наредиле да гаје свиње.[518] На те приходе се могло рачунати тек на пролеће 1942. године. Са оно мало хране која се могла наћи вршене су разне малверзације, од којих су највише зарађивали разни шпекуланти повезани са арнаутским првацима у Косовскомитровачком округу. Да би томе стале на пут немачке власти су 15. децембра 1941. године покушале да успоставе фиксни ценовник за монополске артикле, тј. со, шећер, хлеб, петролеј – попут власти Гувернатората Црне Горе. Иако су цене биле више него у другим крајевима Србије, арнаутски трговци су ступили у заједнички штрајк, па је Крајскоманда морала да попусти. Тако је у целом округу, а поготово у Дежевском срезу који се опорављао од јесењих сукоба, дошло до тржишног колапса.[519]

Било је тешко очекивати да помоћ са стране стигне на овај простор. Друмски путеви које су Немци и у најбољим условима сматрали лошим, у децембру су услед великих снегова постали потпуно неупотребљиви. Пруга се није могла користити јер су партизани порушили неколико мостова у долини Ибра. На молбе Крајскоманде да се мостови поправе, немачки власти

---

[516] Исто, фонд 283, НОР, Извештај Крајскомандатуре Косоваска Митровица о ситуацији од 10. фебруара до 10. марта 1942. године, 34; Према италијанским документима у Косовској Митровици је била једна група од 2000 муслиманских избеглица, док је већи део отишао у њихову зону преко Новог Пазара и разместио се у Тутину, Рожајама и другим мањим местима. AQSh, fondi 161, v. 1941, d. 497, 1.

[517] *Sarajevski novi list* за 12. јул 1942. године, 1; само кроз Нови Пазар је преко Сјенице, дужим али сигурнијим путем, кроз муслиманска села на Пештери, по непотпуним подацима прошло око 2600 муслиманских избеглица. Они се нису дуже задржавали у вароши, али док су у њој боравили, општинске власти су добро бринуле о њима. Богатије избеглице су смештане у куће муслимана, а оне сиромашније у јавне зграде. Неки су боравили и у селима Сопоћанске и Војковачке општине. Албанске власти су чак издале и наредбу о обавезном прихватању пребега из Босне. Због осећаја несигурности и мањка хране они су углавном настављали пут према Косовској Митровици, односно италијанској окупационој зони. ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 359–361.

[518] Исто, фонд 283, НОР, док. Реферат окружног референта за пољопривреду за војну управу Косовска Митровица 18. 07. 1942. године, 6.

[519] Исто, док. Извештај Крајскомандатуре Косоваска Митровица о ситуацији од 10. јануара до 10. фебруара 1942. године, 26.

из Београда нису одговориле неколико месеци. Због тога је Недићева влада, одлуком од 3. јануара 1942. године, наредила да се Студенички срез привремено стави под управу Окружног начелства у Краљеву ради издржавања његових житеља и пристиглих избеглица.[520]

Број српских породица према месецима када су избегле	**Април 1941.**	**Мај 1941.**	**Јун 1941.**	**Јул 1941.**	**Август 1941.**	**Септембар 1941.**	**Октобар 1941.**	**Новембар 1941.**	**Децембар 1941.**	**Јануар 1942.**	**Фебруар 1942.**	**Март 1942.**	**Укупно**
Нови Пазар	2	9	3	5	4	13	16	23	130	36	33	6	280
Дежевски срез	3	5	3	1	2	75	416	367	31	11	19	8	941
Ибарски Колашин и пограничне општине	3	1	/	/	5	606	53	112	/	/	1	/	781
Остатак Старог Раса	1	2	2	3	5	/	/	/	2	/	2	/	17
Укупно	9	17	8	9	16	694	485	502	163	47	55	14	2019

Табела 2. *Број српских породица према месецима када су избегле*

Услед последица које су оружани конфликти имали по локално становништво, појавили су се и гласови који су заговарали прекид сукоба и проналажење мирног решења за текуће проблеме. Један од њих припадао је Тихомиру Шарковићу, који је писао генералу Недићу да су се Срби грешком ослањали на „кубуру", уместо да искористе везе са појединим Албанцима и муслиманима, као и моћ новца. Као пример за ову тврдњу навео је да се није обраћала пажња на раслојавање међу албанским првацима, на струје Ферат-бега Драге и Џафера Деве, који су већ неколико деценија били у лошим односима.[521] Обраћајући се војводи Милану Пећанцу и крајскомандант Нисел је за верско-етничке сукобе око Новог Пазара писао као о „глупостима" које се не смеју проширити на друге крајеве немачке окупацине зоне.[522] Његову изјаву ипак морамо узети са резервом, с обзиром на то да је немачки официр имао великог утицаја на распламсавање истих.

[520] ВА, НДа, кут. 20, ф. 1, док. 3, 1.

[521] ИАК, ф. 412, ТЂ, кут. 37, док. Белешке Тихомира Шарковића о стању у срезу Студеничком, Дежевском и Косовскомитровачком 1941. године, 2.

[522] ВА, НДа, кут. 13, ф. 27, док. 33, 1.

Слика 26. *Група Бика Дрешевића позира над телима Николе Мирковића и Драгутина Шумарца (убијених новембра 1941. године у Н. Пазару), вероватно пре него што су им обојици одсечене главе. Пошто се Дрешевићева група кретала и простором Тутинске потпрефектуре њени припадници око леве руке носе траку са албанским грбом, ознаку добровољачке милиције („вулнетара“) коју су организовали Италијани. Снимак је направио фотограф Јермаков. На њему су (са лева на десно): Деко Дрешевић (Биков брат), Узеир Скаре, Пашо Шкријељ, Бико Дрешевић, Рифат и Тахир Руговац* (AJ, фонд 110, ДКРЗ, II–1044)

Слика 27. *Инжињерски капетан Радомир Цветић (извор: породица Цветић)*

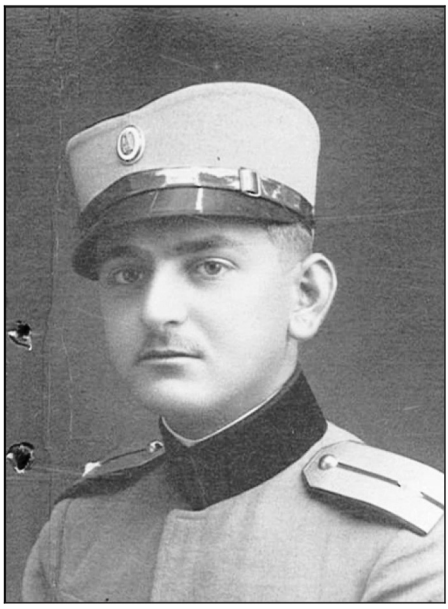

Слика 28. *артиљеријски поручник Драгор Павловић (ВА, ДПП, кут. 1294, дос. 891)*

Слика 29. *коњички капетан Бајазит Бољетини (ВА, ДПП, кут. 53, дос. 2036)*

Слика 30. *рез. пешадијски мајор Стеван Савић (извор: Зорица Маринковић)*

Слика 31. *рез. подофицир Миладин Милановић, (С. Равић, Срећани, Београд, 2004)*

Слика 32. *муслимани у одбрани Новог Пазара новембра 1941. године (АС, Ж-28, кут. 193, ф. VI)*

Слика 33. *Рашка током окупације Србије у Другом светском рату (извор: Зорица Маринковић)*

1942. ГОДИНА

Последице етничко-верских сукоба крајем 1941. године тешко су се санирале у Дежевском срезу, иако је било иницијатива да се безбедносна и економска ситуација што пре нормализују. У атмосфери сталних инцидената генерал Милан Недић је крајем априла 1942. године послао граничну стражу у Косовскомитровачки округ. Њен задатак је био да контролом границе обезбеди марионетској влади у Београду суверенитет над овим простором и заштити преостали српски живаљ. То, међутим, изазива отворену побуну албанских власти. На удар затим долази и јеврејска скупина у Новом Пазару, која је до тада, иако су немачке власти одмах по окупацији Југославије заузеле према њој отворено расистички став, некако преживљавала у сенци војних камапња и масовних прогона Срба. Без обзира на то што ни муслиманско ни хришћанско становништво није марило за расистичке законе окупаторске управе, албанске власти у Новом Пазару, спроводећи наређења Немаца, али и из жеље за јеврејском имовином, узимају удела у њиховој трагичној судбини током марта 1942. године.

У међувремену, генерал Михаиловић са штабом долази на Голију. Иако је ову територију сматрао сигурном зоном, убрзо се његов опстанак на њој показао немогућим, пре свега због притиска окупатора и колаборациониста, односно слабости локалних четничких јединица. Јаворски корпус је наиме био растрзан самовољом његовог команданта капетана Петровића, чији је темперамент изазвао сукоб са потчињеним му официрима. Тек у септембру, после више интеревенција генерала Михаиловића стање у одреду се поправило, али су се неспоразуми између официра наставили и у наредном периоду. Доласком 7. СС дивизије „Принц Еуген" на простор Дежевског и Студеничког среза септембра 1942. године, ситуација се на терену драстично изменила. Овај период су обележила нова убиства и пљачке Срба, као и стални хајке на јединице ЈВуО, које из више разлога нису могле да помогну народу. Михаиловићева наредба о грађанској непослушности додатно ће закомпликовати ствари. Свеопшти бојкот у Дежевском срезу неће пуно нашкодити немачким властима, али ће ипак нагласити симболику отпора српског становништва према окупацији.

Мировна иницијатива у йрвим месецима 1942. їодине

Етничко-верски сукоби који су се на простору Дежевског, Косовскомитровачког и Студеничког среза одиграли током прве године окупације Србије, оптеретили су ове крајеве бројним проблемима. Стога су представници две сукобљене стране – албански прваци из Косовске Митровице и Новог Пазара, односно српски из Рашке, уз притисак генерала Недића и немачког окупатора, одлучили да предност дају дијалогу. Почетком јануара 1942. године под покровитељством новог крајскоманданта из Косовске Митровице капетана Лангеа (Lange) дошло је до састанка између албанских и српских првака у селу Слатина недалеко од Рашке. Њему су присуствовали: начелник Студеничког среза Душан Танасковић, председник општине Рашка Милорад Росић, командант колаборационог Ибарског четничког одреда војвода Машан Ђуровић и Божидар Шарковић (Рашка, 1908 – Чачак, 1945),[523] Тихомиров син. Са друге стране прговарачког стола седели су: Џафер Дева, Бајазит Бољетини, Аћиф Хаџиахметовић Бљута и др. Општи закључак постигнут на конференцији био је да се мора обезбедити мир у Косовскомитровачком округу, за који је била неоходна слога хришћана и муслимана у Новом Пазару, Косовској Митровици и околним селима. Аћиф Бљута је на крају предложио и да сви присутни потпишу представку немачким властима у Београду и тим путем затраже да у Ибарску долину не долазе бугарске јединице.[524]

Последице вишемесечних оружаних окршаја ипак нису могле бити отклоњене једним састанком. На територији Дежевског среза ситуација је и даље била напета. Представници српских избеглица из околине Новог Пазара жалили су се начелнику Ахмету Даци да локални муслимани пљачкају њихово жито и сено у Сопоћанској општини. Они су од њега тражили да стане на пут овој самовољи и пошаље им усеве у Рашку, јер немају чиме „чељад исхранити".[525] Овакве инциденте пратила су нова убиства преосталих Срба у Тутинској потпрефектури. Почетком 1942. године од стране муслимана су усмрћени: Добривоје Вељовић, земљорадник из Годова, Здравко

[523] Божидар Шарковић је по професији био новинар. Због повезаности са ЈВуО после ослобођења бива стрељан као и његов отац. Други син сенатора Шарковића, Драгош, није се бавио политиком и остао је током рата у оквирима индустријских послова. Он је управљао „Закупом рашчанских рударских радова", тј. имао је концесије над рудницима у Студеничком и Дежевском срезу, који су имали залиха разне руде за више од 100 година. ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Извештај о практичној вредности рударских терена од 1. 10. 1943. године; http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/okrug/18/71021/98151.htm.

[524] ИАК, ф. 412, ТЂ, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942, Ратни дневник 1. 1. 1942 – 29. 4. 1942. године, 21.

[525] Исто, кут. 37, док. Писмо Ахмету Даци које се односи на заштиту личности и имовине Војислава Ђурића из Сопоћана, 1.

Марашевић, земљорадник из Српског Мојстира, и Коста и Миро Мијовић из села Добриња. Сви су ликвидирани ватреним оружјем.[526]

Уследило је убиство неколико Албанаца у долини Ибра, на потезу између Рашке и Косовске Митровице, које је претило да дијалог опет врати на „мртву тачку". Наиме, у Лешку су 2. фебруара убијена тројица албанских трговаца који су се ту затекли ради преноћишта. Погубили су их припадници, сада легализованог Колашинског четничког одреда, под вођством извесног Јарга Јеремића, који су били распоређени у том крају на гарнизонској служби од стране војводе Ђуровића. Ликвидација је извршена тако што су Албанци извучени из једне кафане, стрељани и онда бачени у хладан Ибар. Притом им је опљачкано око 300.000 динара. Немачке власти из Косовске Митровице су за инцидент окривиле Ђуровића, оптуживши га да је намерно поставио људство које не може да контролише у долину Ибра како би нападали Албанце који туда пролазе и због тога, захтевале њихово разоружавање.[527]

Овај догађај показао је тешку одрживост било каквог споразума између хришћана и муслимана. Албанци су подигли на ноге све барјаке од Подујева до Новог Пазара. У Косовској Митровици је дошло до јавних протеста и новог притиска на Србе мештане. Захваљујући ангажману капетана Лангеа избегнуте су репресалије над њима. Он је и разговарао са Ферад-бег Драгом, Вехбијем Фрашеријем, Бајазитом Бољетинијем, Аћифом Бљутом и Ибрахимом Љутвијијем, а на тему смиривања ситуације.[528] Војвода Ђуровић је у Рашки затворио неколико представника колашинских избеглица. У страху од напада војводе Добрића, Немци су ипак 7. фебруара блокирали Рашку.[529]

Сутрадан су морали да пошаљу помоћ и у Нови Пазар. Око 200 албанских жандарма са аутоматским и полуаутоматским наоружањем прошло је увече 8. фебруара кроз Рашку у правцу ове вароши. Због великог броја избеглица у граду, њихов пролазак су обезбеђивали немачки војници и

---

[526] АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 51/1944, 1.

[527] ИАРНП, фонд 283, НОР, Извештај Крајскоманде Косовска Митровица Војном заповеднику Србије о убиству тројице Албанца у Лешку 2. 2. 1942. године, 1–4; ИАК, ф. 412, ТЂ, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942, Ратни дневник 1. 1. 1942 – 29. 4. 1942. године, 38; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 109.

[528] ИАРНП, фонд 283, НОР, Извештај Крајскоманде Косовска Митровица о ситуацији од 10. јануара до 10. фебруара 1942. године, 7.

[529] Да би умирили Албанце, Немци су ухапсили учитеља Борисава Башчаревића и још једну особу из Лешка. Истовремено је Ђуровић, поред поменутих избеглица из Колашина које су имале намеру да оду у Београд и о свему реферишу Недића, привео и бившег народног посланика, учитеља Тому Михаиловића из Косовске Митровице. Желео је да га преда Немцима, јер је он наводно био за то да Колашинци не буду пребачени са овог простора за Ниш. ИАК, ф. 412, ТЂ, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942, Ратни дневник 1. 01. 1942 – 29.04. 1942. године, 38–40.

људство Ибарског четничког одреда. Жандарме је водио Каплан Бољетини. Добрић, међутим, није имао намеру да напада Рашку, а још мање Нови Пазар. Он је 9. фебруара примећен са петорицом пратилаца на железничкој станици у Лапову. Немачке власти су претпостављале да је кренуо код председника Министарског савета генерала Милана Недића у Београд.[530]

Да не би дошло до продубљивања кризе, заказан је нови састанак између локалних албанских и спрских политичких лидера, овога пута у Новом Пазару. У пратњи немачке војске из Рашке су за Нови Пазар 13. фебруара кренули: Машан Ђуровић са четовођама Божом Шарковићем и Љумовићем и неколико пратилаца, срески начелник Танасковић и полицијски писар Милановић, иначе Ђуровићев помоћник. Сви су били наоружани и обучени у традиционалну четничку одору. Није утврђено да ли је Ђуровић отишао у Нови Пазар по налогу генерала Недића. Поворка је из Рашке кренула у три аутомобила око 10:00. У Новом Пазару су примљени свечано како од преосталих Срба, тако и од муслимана. Српска дипломатска делегација је прошла испод истог оног славолука којим је албанска власт дочекивала немачког окупатора и разне друге госте током 1941. године. Према сведочанству писара Милановића примљени су од „Арнаута одлично", док је „безбедност била савршена". Сваки члан делегације добио је по једног личног чувара у виду официра или подофицира албанске жандармерије. Око хотела „Врбак" где је био уприличен свечани ручак, било је постављено мноштво жандарма и чак осам митраљеза. Видимо да се албанска управа потрудила да скуп прође у миру, али и да покаже оружану силу којом је располагала. Конференцију је отворио немачки командант Новог Пазара поручивши присутнима да је Косовскомитровачки округ „припао Србима и да има у њему да се

[530] Исто, 40; На простору Косовскомитровачког округа албанска жандармерија је почетком 1942. године бројала 837 људи и то: 17 официра, 141 подофицира и 679 жандарма, већином Албанаца. Хилми Лека је обавештавао да их има и више, око 1000. Највише жандарма је било у Косовскомитровачком срезу – 289, односно Дежевском – 155. Иако је капетан Бољетини био командант, главни инструктор обуке био је бивши жандармеријски капетан Звонимир Јуриша, пореклом из Загреба, који је до 1934. године био на служби у Косовској Митровици. Он је због својих заслуга, а вероватно да би имао веће принадлежности, добио директорско место у руднику азбеста у Косовској Митровици. Међутим, Јуриша изгледа није добро обављао свој посао. Према извештајима Крајскоманде из Косовске Митровице Немци су били веома незадовољни борбеношћу и организованошћу албанске жандармерије и сматрали су да препуштање погона „Трепче" на чување припадницима ове формације „не долази у обзир". Капетана Бољетинија су, такође, сматрали „неспособним да организује и обучи једну озбиљну војну формацију", па су чак планирали да га смене. Од тога се одустало у страху од негативне реакције албанске јавности. Што се тиче Новог Пазара, тамошњом јединицом је од половине августа 1942. године командовао капетан Ђевдет Бајрами, кога су Немци оценили као квалитетног официра. На служби у Дежевском срезу је још од октобра 1941. године био и поручник Каплан Бољетини, Бајазитов брат (поред њега у жандармерији су били још и браћа Фаик и Јусуф). ИАРНП, фонд 285, Збирка хроника, Меморандум Крајскомандатуре 838 округа Косовскомитровачког од 10. 01. 1942. године, прилози 8, 4; Исто, 30, 41–43; АС, Г-2, КИ, кут. 26, р. 255/1941; ВА, НДа, кут. 26а, ф. 3, док. 1, 20; ИАБ, BDS, D-5, Dobrić Todor, C II 3b; А. Хадри, н. д., 195.

признаје српска власт", док ће се о његовој послератној судбини одлучивати на линији Берлин–Рим.[531]

Излагање немачког официра је узбуркало атмосферу, па је наредних неколико минута прошло у међусобним оптужбама за изазивање нерада у претходним месецима. Када су се страсти стишале, прешло се на конкретне преговоре око разграничења општинских власти Дежевског и Студеничког среза. Бљута је узео карту „Велике Албаније", а Шарковић „Недићеве" Србије и њима су бранили сопствене територијалне концепције. На крају су депутати из Рашке са Дацом и Бљутом договорили следеће: 1. да се после неколико месеци прекида поново успостави саобраћај између Новог Пазара и Ушћа, односно Новог Пазара и Слатине,[532] што је у економском смислу много значило муслиманима; и 2. да власти из Рашке помогну пребацивање муслиманских избеглица ка Косовској Митровици. Било је говора и о увек осетљивом питању контроле жандармеријских станица у унутрашњости, па је поново договорено да постају у Пиларети преузму заједно Ђуровићеви четници и албански жандарми.

И овај споразум је, међутим, замрачен сенком верских сукоба. Одмах по одласку српских представника неколико њихових сународника је претучено на улицама Новог Пазара. Наредног дана, 14. фебруара, Албанци су убили и тојицу Срба житеља села Зупче у Ибарском Колашину, насељу које је било спаљено крајем септембра 1941. године.[533] Колашински четници су се одмах дигли на оружје, па се према подацима дивизије „Пуље" безбедносна ситуација половином фебруара још једном „погоршала".[534]

Споразум са конференције у Новом Пазару је, ипак, 15. фебруара ступио на снагу. Према речима очевидаца муслимански трговци из Дежевског среза и Тутинске потпрефектуре су већ истог дана, после скоро шест месеци, почели да пребацују бурад са сиром и друге намирнице кроз Рашку за Косовску Митровицу и(ли) ка централној Србији. Пратиле су их у стопу муслиманске избеглице из Босне, које су се кретале према центру Косовскомитровачког округа. Због скупоће, они који нису имали да плате превоз, кренули су у пратњи албанских жандарма пешке преко Рогозне за Косовску

---

[531] ИАК, ф. 412, ТЂ, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942, Ратни дневник 1. 01. 1942–29. 4. 1942. године, 43–44.

[532] До почетка априла 1942. године почели су, уз немачку помоћ, разговори са италијанским властима из Сјенице ради отварање аутобуског саобраћаја између Новог Пазара и ове вароши. АС, Ж-30, ЗФ, кут. 206, сл. 5, 1.

[533] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, 364–365; ИАК, ф. 412, ТЂ, кут. 4, Дневници Т. Ђорђевића 1941–1942, Ратни дневник 1. 01. 1942 – 29. 04. 1942. године, 44.

[534] AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–3/594, Dal Comando IV corpo d'armata al Comando divisione fanteria Puglie, Nr. 01/944, 1; Ibid, Dal Comando divisione fanteria Puglie al Comando settore Pec, Nr. 456, 14. febbraio 1942, ore 11:30, 1.

Митровицу. Неки су на путу умрли од хладноће.[535] Колико је отварање саобраћајница било важно, можемо се уверити из броја путника. Тако је, на пример, 12. марта 1942. године 219 особа путовало из Новог Пазара за Рашку и назад, 19 из Новог Пазара за Ушће, 112 из Рашке за Слатину и 56 из Рашке за Ушће. Укупно је тог дана на путу било 406 људи. Само 9. априла из Новог Пазара у Рашку је кренуло чак 859 лица, која су се истог дана вратиле назад, што значи да су у граду на Ибру углавном били пословно.[536]

Истог дана када је оживео саобраћај са Новим Пазаром, по Рашки су се пронеле вести да су албански жандарми са Биком Дрешевићем убили неколико Срба у селу Осаоници на путу за Дугу Пољану.[537] Безбедносна ситуација у Студеничком срезу није била ништа боља за Албанце и муслимане из Дежевског среза. Стога су немачке власти одлучиле да интервенишу. Командант жандармеријске станице у Рашки наредник Илија Радовић издао је 17. фебруара саопштење грађанству у којем стоји да је тих дана извршено неколико пљачки над Албанцима који су возом или пешке пролазили кроз Студенички срез. Строго је под претњом стрељања наредио да се са оваквим понашањем престане, јер оно изазива немачку реакцију и одмазду албанских власти над Србима у Косовскомитровачком и Дежевском срезу. Исто наређење Крајскоманда из Косовске Митровице је послала и окружним албанским властима.[538] И овај апел показује да су ствари по питању безбедности становишта у Косовскомитровачком округу, и поред залагања српске владе и албанских првака, врло споро ишле набоље.

То потврђује и држање албанске управе у Дежевском срезу која није напуштала зацртани великоалбански курс. Током друге половине фебруара је, на иницијативу Аћифа Бљуте, организована нова седница огранка АНС у Новом Пазару, којој је присуствовао и начелник Косовскомитровачког округа Ибрахим Љутвију. На њој је потврђена решеност руководилаца општинских власти да овај крај буде део Албаније. Стога се интезивирају мере албанизације муслиманских мештана Новог Пазара. Поново је наређењо ношење ћулафа, после неколико месеци почињу са радом курсеви албанског језика, организују се манифестације посвећене Албанији итд.

У склопу такве политике средином априла је ликвидирано политичко-просветно друштво „Тарик", које је основано после окупације и

---

[535] Ове миграције су трајале све до половине марта, када је у Новом Пазару остало само још 20 избегличких породица. ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 361.

[536] ИАК, ф. 412, ТЂ, кут. 37, док. Евиденција протока путника за дане 12. март и 9. април извршена од стране окупаторских власти, 1.

[537] Исто, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942, Ратни дневник 1. 01. 1942 – 29. 04. 1942. године, 46.

[538] Исто, кут. 37, Поверљива документа 1942. година, док. Допис жандармеријске станице Рашка управи општине Рашка, 17. фебруар 1942. године, 1.

радило на приближавању новопазарских муслимана Босни, ондосно НДХ.[539] Пошто се отворено противило албанизацији ових крајева и идентитет мухамеданаца стриктно везивало за веру, друштво се нашло на удару Аћифа Бљуте и његових сарадника. После једног теферича (излета) у селу Вареву, због ношења фесова и јавног певања босанских песама у вароши, друштво је на Бљутину иницијативу укинуто. Од преосталих чланова проалбанске струје која је постојала у „Тарику", основано је друштво „Скендербег". За председника је постављен син начелника Дежевског среза Сулејман Даца, а за секретара Исмет Пећанин, који је за потребе удружења ишао у Албанију (касније је постао немачки диверзант). „Скендербег" је имао само 50 чланова, много мање него „Тарик". Његове просторије су биле окићене сликама Хитлера, Скендербега и заставама Албаније и Немачке. Друштво је у потпуности радило на популаризацији албанске државе и народа (курс језика, гостовање културних друштава са Косова, представе, фудбалске утакмице итд) и имало је изразити антисрпски карактер. Сходно томе, друштво је често приређивало трибине и предавања (једно од њих, које је одржао Сулејман Даца, било је насловљено „Словени – историјско ђубре").[540]

Да би спречиле даље инциденте у Ибраској долини и на Рогозни, немачке власти су почетком марта одлучиле да укину легализовани Колашински четнички одред при Ибарском четничком одреду. Снаге 749. пешадијског пука су 10. марта са артиљеријом и тешким митраљезима кренуле у акцију чишћења Лешка и околине. Четници су били изненађени, али је већина ипак успела да се повуче на Рогозну. Немци су успели да ликвидирају 12 Колашинаца и заробе још 21 (само њих четворица су преживели логоре). Сужње и мртве су транспортовали на увид албанским властима у Косовску Митровицу. За време немачке акције војвода Ђуровић није био у Рашки, али је претоствовао против ове операције.[541] Део Колашинаца му је затим пришао, после чега су ангажовани на чувању дела ибарске пруге према Ушћу, иако су локалне окупаторске власти тражиле њихову потпуну ликвидацију, означивши их за столећима познате „пљачкаше".[542] Колашински четници ће

[539] „Тарик" је имао своју библиотеку са 1500 књига, читаоницу, музичку, драмску и новинску секцију, шах клуб и легални радио апарат. У много чему је подсећао на предратно друштво „Гајрет". ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, 368–369, 403.

[540] Исто, 399–404, 407–409; С. Терзић, *н. д.*,100.

[541] ИАК, ф. 412, ТЂ, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942, Ратни дневник 1. 01. 1942 – 29. 04. 1942. године, 64–65; ИАРНП, фонд 283, НОР, Извештај Крајскоманде Косовска Митровица Фелдкомандатури у Врњачкој Бањи о војној ситуацији на њеном подручју, 16. 03. 1942. године, 1; М. Добрић, *н. д.*, 64.

[542] Исто, Извештај Крајскоманде Косовска Митровица 749. пуку у Звечану о војној ситуацији 19. 03. 1942. године, 1.

и у наредном периоду провоцирати акције немачке војске, поготово од момента када буду прешли на страну ЈВуО.[543]

Због напада на Колашинце у Косовску Митровицу је 25. марта 1942. године стигао апел српског становништва из Рашке, упућен немачком официру др Цанклу, у којем се од њега тражи да обезбеди повратак избеглица на своја имања пре почетка сетве и спречи даља арнаутска насиља над повратницима и оним Србима који су остали на огњиштима после погрома из 1941. године, поготово у италијанском делу Ибарског Колашина. Тражило се и да се коначно стане на пут „даљем систематском тамањењу српског народа" у Косовскомитровачком округу. Цанклу је на крају поручено да докле год трају арнаутски и муслимански напади, српска страна, у овом случају Колашинци, неће дати мира њиховим цивилима.[544] Немачке власти су и од Италијана биле обавештене да се у албанском делу Косова праве логори за Србе и да је дошло до „пораста броја убистава".[545]

Војно присуство Недићеве владе у новопазарском крају

Због лоше безбедносне ситуације у Косовскомитровачком округу влада генерала Недића је, уз дозволу немачких власти, почетком марта 1942. године у Рашку послала јединице Српске државне страже (СДС). Радило се у ствари, о припадницима Српске граничке страже (СГС) наоружаним пушкама и аутоматским оружјем. Пошто је стражу у градовима и унутрашњости Косовскомитровачког округа вршила албанска жандармерија у којој није било Срба и коју није контролисала српска влада, иако ју је плаћала, избор је пао на граничаре као на снагу која би могла да ојача утицај Милана

[543] Војвода Добрић је ухапшен 31. марта у Рашки и послат у Косовску Митровицу. После саслушања које су 4. априла спровеле немачке власти, утврђено је да тужба за подстрекивање убиства тројице Албанаца у Лешку нема основа. Због тога је убрзо пуштен. Једва је, међутим, изашао жив из Косовске Митровице, с обзиром на то да је Бисљим Бајгора подигао велику масу грађана на протест. Требало би поменути да је управо тих дана његов брат Јефто Добрић био у Београду, где се са још пар колашинских првака видео са генералом Недићем ради молбе за помоћ у храни. Немци су ипак 10. маја писали српској влади да се за команданта Колашинског одреда постави неки активни официр. Београд је одредио поручника Божовића, али је Јован Бркић тражио да због расположења Колашинаца Добрић остане на команданом месту. Стални притисак окупатора и лоши односи Добрића са Ђуровићем били су узрок преласка Колашинског четничког одреда под команду ЈВуО до јесени 1942. године. Јединица је прво била у саставу Расинског корпуса мајора Кесеровића, а касније је ушла у II Косовски корпус. ИАБ, BDS, D-5, Dobrić Todor, 22; ВА, НДа, кут. 84, ф. 5, док. 50, 1–2; Исто, кут. 2, ф. 4, док. 71, 1; М. Добрић, *н. д.*, 62–63.

[544] ИАК, ф. 412, ТЂ, кут. 47, Писмо капетану др. Цанклу од 25. марта 1942. године, 1–2.

[545] ИАРНП, фонд 283, НОР, Извештај Крајскоманде Косовска Митровица Фелдкомандатури у Врњачкој Бањи у вези планираног устанка на Балкану, 7. 03. 1942. године, 2.

Недића на овом простору. Људство СГС је у Дежевском срезу имало два нимало лака задатка. Први, да својим присуством у војном смислу представља контратежу албанској жандармерији и онемогући њене акције против локалних Срба, односно други, да стави под контролу границу између окупиране Србије, Гувернатората Црне Горе и „Велике Албаније". Радило се о појасу између немачке и италијанске окупационе зоне (Дежевски и Сјенички срез и Тутинска потпрефектура) где је пролазила граница коју већинско муслиманско становништво ових крајева није ни признавало.

Граничари су уз песму и српске заставе промарширали 10. марта испред очију видно расположених мештана Рашке. Неколико дана касније су продужили према Косовској Митровици, одакле је требало да се разместе према Новом Пазару, Подујеву и Вучитрну. Због противљења албанских власти, српски граничари су се лоцирали у Лепосавићу и Лешку, где су једно време преузели задатак чувања пруга.[546] Присуство српских снага, иако колаборационих, примљено је са неверицом од стране муслимана и Арнаута. Последњи су се чак наоружали и припремили да пруже отпор Недићевим трупама. Јован Бркић је, међутим, успео да увери Бајазита Бољетинија да су у питању само гласине и да не постоји наређење о њиховом покрету према унутрашњости Косовскомитровачког округа, што ће се показати као неистина.[547]

У међувремену је, током прве половине марта, у Новом Пазару основано одељење нацистичке тајне полиције – СД (Sicherheitsdienst). На челу овог огранка био је потпоручник др Клаус Мансинг, фолксдојчер из Великог Бечкерека, кога је у октобру 1943. године заменио потпоручник Конрад Клар из Бачке. У службу СД су поред фолксдојчера и Немаца ступили и неки локални муслимани и хришћани. Међу њима се помињу: трговац Осман Џанефендић, службеник Мехмед Хамзагић, трговац Хуско Дражевић, земљорадник Хуско Рашљанин, Хасиб Никшић, службеник Ибро Петлача, берберин Фехим Ђуркић, рентијер Шабан Коматина и келнерица Мика Бакрачевић. Претпоставља се да је у агентуру СД полиције у Новом Пазару било укључено више од стотину прикривених агената из Дежевског среза, углавном муслимана.[548]

Половином априла снаге српске колаборационе владе су још увек биле распоређене у средњем току Ибра. Арнаутски прваци са целог Косова су због тога почели да се групишу према Рашки. По речима потпуковника Стефановића било их је између 1500–2000. Пошто су били опскрбљени италијанским оружјем, вероватно се радило о „вулнетарима". Они су се разме-

[546] ИАК, ф. 412, ТЂ, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942, Ратни дневник 1. 01. 1942 – 29. 04. 1942. године, 66, 68.

[547] АС, Ж-28, НОР, кут. 1, ф. Влада Милана Недића, док. 10, 2.

[548] ВА, микрофилмови, NAV – N – T – 315, r. 67, s. 665; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, 371–372.

стили у близини села Бањске, очекујући напад Срба. Стефановић је гајио бојазан да су одатле могли поново да угрозе Рашку. Он је стога о свему известио генерала Недића и затражио заштиту за преостале хришћане у Косовскомитровачком и Дежевском срезу, будући су ови „Арнаути по селима вршили насиља".[549] Извештај Крајскоманде 838 казује нам да је и Косовска Митровица била потенцијална мета. Она је 13. априла обавестила надлежне да се веће масе наоружаних Арнаута налазе око Косовске Митровице и да је могућ напад на варош.[550]

Да би спречио овакав сценарио, Милан Недић је 24. априла на разговоре са арнаутским првацима послао министра Милана Аћимовића. Њега су на путу за Косовску Митровицу пратили шеф кабинета Лукић, заменик команданта СДС пуковник Јонић и делегат Јован Бркић. Састанак је и овога пута био аранжман окупаторске управе у Србији. После свечаног дочека уприличеног Аћимовићу, на састанку је донета одлука да се избеглице врате на своја огњишта, као и да се спроведу одлуке донете Уредбом из августа претходне године. Аћимовић је затим 25. априла примио албанске и српске прваке из Косовске Митровице и њене унутрашњости, после чега је продужио за Рашку на нови састанак по питању избеглица. На њему су потврђене одлуке донете у Косовској Митровици.[551]

Паралелно са Аћимовићевом дипломатском мисијом, 25. априла 1942. године покренуле су се и српске граничне трупе. Оне су ушле у Нови Пазар и Косовску Митровицу, а наредног дана је још 100 граничара распоређено у Вучитрну. У Подујево је убрзо отишло још њих двадесетак. Улазак припадника СГС у ове градове јавно је поздравио српски део грађанства. Новопазарски Срби изашли све до Петрове цркве да дочекају „Недићеву" војску. Долазак граничара је, међутим, „узбунио све Арнауте, тако да су револт и реакција на целом Косову били јаки". Иако је српска влада очекивала да ће центар албанског отпора бити Косовска Митровица, највеће проблеми су јој направили муслимани Новог Пазара.

Масовне демонстрације у вароши су организовали Аћиф Хаџиахметовић Бљута, Ахмет Даца, његов син Сулејман и четовођа Бико Дрешевић. Неколико дана пре доласка СГС албанска управа је свечано обележила годишњицу окупације Новог Пазара, па је град поново био искићен уобичајним проалбанским фолклором (заставе, слике, карте и сл). Долазак граничара је потпуно неутрализовао пропаганди ефекат ове манифестације, што је између осталог и изазвало реакцију водећих квинслинга у Дежевском срезу. У

[549] ВА, НДа, кут. 2, ф. 4/II, док. 71, 1; Исто, ф. 4, док. 71, 2; Мајор Глишић је крајем априла добио информацију од немачких обавештајаца да су Италијани продали „два топа Арнаутима код Новог Пазара". АС, Ж-30, ЗФ, кут. 206, сл. 57.

[550] ИАРНП, фонд 283, НОР, Извештај Крајскоманде Косовска Митровица о припреми наоружаних Арнаута за напад на град, 13. 04. 1942, 1.

[551] АС, Ж-28, НОР, кут. 1, ф. Влада Милана Недића, док. 10, 1.

Нови Пазар је ушла јединица која је располагала са нешто више од 100 људи, на челу са артиљеријским капетаном II класе Предрагом Јовановићем. Но, у варош је морала да уђе ненаоружана и у пратњи немачких финанса, који су је одмах одвели у касарну на смештај. Тамо је њено људство коначно наоружано и затим од стране окупаторских војника, спроведено на карауле широм Дежевског среза.[552]

И овакав улазак припадника СГС у Нови Пазар пропраћен је са „мржњом целокупног муслиманског живља".[553] Демонстрације муслимана које су почеле 25. априла, трајале су пуних 36 часова. Захваљујући Аћифу Бљути атмосфера у Новом Пазару је поново узаврела. У протестима је учествовало око 3000 људи који су поново, по његовом наређењу, носили ћулафе. Протојереј новопазарски Јеротије Чековић,[554] једини свештеник који није избегао из Новог Пазара, покушао је да на градској цркви окачи српску и немачку заставу, али су га албански жандарми спречили у томе. Око 20:00 се велики број муслимана окупио на улицама града, незадовољан доласком „српске војске". Према речима очевидаца на челу поворке били су Бљута, Дрешевић и Сулејман Даца. Маса се окупила испред општине и одатле продужила до зграде поште, где се налазила Орсткоманда. Испред поворке је ношена велика албанска застава. Демонстранти су клицали: „Доле српска влада, доле српски бандити, доле генерал Недић, живео Аћиф, живео Даца, доле српска војска, живела слободна Албанија, живео Ахмед Зогу". Пошто су немачки војници убрзо отерали руљу од њихове команде, она је продужила улицама Новог Пазара и наставила са лармом све до 2:00 наредног дана. Током ноћи било је пуцњаве и неколико хапшења. Албански жандарми су привели повратника кафеџију Богосава Тимотијевића и том приликом га претукли. Фелджандармерија је истовремено узела на чување протојереја Чековића, сумњајући да би могао бити убијен.[555] По наређењу Аћифа Бљуте ухапшена су и двојица муслимана – Бећир Хоџић и трговац Рамо Мујовић, јер су разговарали са официрима СГС.[556]

Током дводневних протеста у Новом Пазару, Бљута је прво био у Бишеву на сасатанку са тамошњим муслиманским првацима, после чега је у

---

[552] Исто; Исто, кут. 2, ф. Влада Милана Недића, док. 146, 1; Исто, док. 145, 1; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, 410.

[553] ВА, ЧА, кут. 124, ф. 5, док. 7, 2.

[554] Првобитни писар Духовног Суда рашко-призренске епархије. Рукоположен је јануара 1927. године у чин ђакона. Наредне, 1928. године, у Скопљу је од руке Митрополита Скопљанског Варнаве произведен у презвитера (свештеника) и то у храму Св. Богородице у Скопљу. *Гласник* за 1. септембар 1927. године, 259; *Гласник* за 1. фебруар 1929. године, 34.

[555] АС, Ж-28, НОР, кут. 1, ф. Влада Милана Недића, док. 10, 1; Исто, кут. 2, ф. Влада Милана Недића, док. 145, 1; Исто, док. 146, 1; Исто, док. 147, 1.

[556] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, 397.

Новом Пазару угостио оне из Сјеничког и Беранског среза, односно Тутинске потпрефектуре. Сви су му обећали оружану помоћ уколико дође до сукоба са СГС. Широм Старог Раса су се чуле вести да се у Новом Пазару опет воде бробе, што је узнемирло арнаустко становништво у осталим деловима Косовскомитровачког округа и у италијанској зони Косова.[557] Потпрефектурске власти Рожаја и Тутина су чак писале албанском министру унутрашњих послова Марку Ђону Маркају, молећи „помоћ у оружју" којим би се бранили од „српско-црногорских снага четника" из Бијелопољског среза, које су наводно имале намеру да заузму „Сјеницу, Пештер, Тутин... Петњицу и Рожаје".[558] Но, ситуација у Новом Пазару се убрзо смирила. Заслуге за то би требало приписати капетану Јовановићу, захваљујући чијој су се присебности граничари у тим тешким данима, без инцидента, одржали у граду на реци Рашки.[559]

Као и много пута у току окупације, на политичке импулсе из Новог Пазара, реаговала је албанска управа у Косовској Митровици. После доласка припадника Руског заштитног корпуса у град током априла,[560] крајем месеца су рекли смо, у варош стигле, како су то видели Албанци, нове јединице састављене од хришћана. Убрзо по размештању СГС (јединица имала само 28 људи) Албанци су опколили град. Два дана касније, 27. априла, из вароши је побегао већи број војно способних мушкараца, док су неки албански прваци отишли за Тирану. Током неколико наредних ноћи на околним брдима су се могле видети сигналне ватре, којима су Албанци одржавали везу са онима у италијанској зони. Припремали су се изгледа и да поруше пругу, чега су се Немци највише бојали.

Обласник комитет КПЈ за Косово и Метохију (ОК КПЈ КМ) процењивао је да је напетост била толика да се чекало само да „пукне пушка", па да почне борба Албанаца против Немца и Недићевих трупа. Стога је оштро замерено локалним „комунистима – кукавицама" што тај сукоб нису изазвали. Узаврелу ситуацију око Косовске Митровице остелили су и Италијани. Општи сукоб је по њима избегнут тако што је дошло до скупа албанских првака на којем је одлучено да се остане лојалан немачком окупатору. На то су утицала и обећања немачких власти да ће СГС чувати само границу и да ће у ову јединицу ући и Албанци и муслимани, до чега је касније заиста дошло. Јован Бркић је пак сматрао да је једино захваљујући „енергичним мерама" немачког крајскоманданта који је блокирао Косовску Митровицу, али имао

[557] АС, Ж-28, НОР, кут. 1, ф. Влада Милана Недића, док. 10, 2–3.

[558] AQSh, fondi 152, v. 1942, d. 294, 7.

[559] АС, Ж-28, НОР, кут. 1, ф. Влада Милана Недића, док. 10, 3.

[560] Радило се о 2. батаљону 3. одреда ове јединице, који је послат у Косовску Митровицу да преузме заштиту постројења „Трепче". Трећи одред је 18. априла имао 1251 човека. Zbornici NOR-a, tom XII, knj. 2, 309.

и неколико дипломатских мисија по Метохији ради смиривања Албанаца, избегнута ескалација сукоба.[561]

Смиривање Албанаца није донело спокој Србима у Косовскомитровачком округу. Делегат Бркић је зато већ крајем априла захтевао повећање броја граничара. Уместо 600 колико је било планирано за цео округ, он је сматрао да тај број мора износити најмање 2800 људи. Његов предлог, међутим, није прихваћен. Бркић је захтевао и да се граничари боље наоружају, јер су по доласку имали само 25 метака по пушки. Није био задовољан ни регрутима, за које је писао да су прикупљени из бивше финансијске страже, четника и добровољаца, „који нису (*били*, М. Ж.) довољно војнички обучени, дисциплиновани и послушни", што ће убрзо изаћи на видело. Замерио је такође команди СГС што је 20 додатних граничара, у страху од реакције Албанаца и муслимана, почетком маја послала за Нови Пазар у цивилним оделима. Бркић је био толико незадовољан да је од генерала Недића тражио и да смени неке официре који се, како је мислио, нису понели адекватно током демонстрација у Новом Пазару и Косовској Митровици. Вршећи инспекцију, он је 30. априла у друштву са начелником Студеничког среза капетаном Драгом Нешићем посетио јединицу граничне страже у Новом Пазару. Људство је према његовим речима било у „врло лошем стању, јер није имало ни ћебади ни простирке, као ни довољно хране", што их је, после неугодног дочека који им је приредио Ађиф Бљута, додатно деморалисало. Истовремено је Бркићевом интервенцијом из немачког затвора пуштен протојереј Јеротије Чековић.[562]

Долазак граничара у Нови Пазар привремено је засенила масовна регрутација грађана Дежевског среза за рад у борском руднику, коју је спровео немачки окупатор. До краја априла прикупљено је 220 младића из вароши, као и Трнавске, Постењске, Пожешке и Полошке општине. У овој групи за кулучење било је 180 муслимана и 40 хришћана. Већина их је прикупљена рацијом немачке војске или албанске жандармерије, могуће је током 28. априла. Остали „радници" су доведени из затвора. Отпор је био велики, чак је било и протеста против Бљуте и Даце, али су они који су јавно негодовали убрзо затворени у Косовској Митровици и затим и сами послати на рад у Бор или чак у Немачку. Побуна је настала због тога што су на кулук слати само припадници сиромашних муслиманских породица, док су се они из трговачких и беговских спашавали подмићивањем локалне администрације, као и због очајних услова живота у поменутом руднику. Неки муслимани по принципу мањег зла(око 40 особа), одлазе на рад у Немачку.[563]

---

[561] АС, Ж-28, НОР, кут. 1, ф. Влада Милана Недића, док. 10, 2–3; ВА, Иа, кут. 408а, ф. 4, док. 8, 1; ВА, микрофилмови, ИК РК SK КМ, 123.

[562] АС, Ж-28, НОР, кут. 1, ф. Влада Милана Недића, док. 10, 3–4.

[563] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, 411–414, 452.

Иако је присуство „Недићеваца" постало неминовност, албанске власти су учиниле све да им боравак у Новом Пазару и Дежевском срезу максимално отежају. Тако Срби припадници СДС нису смели да узимају народ у заштиту, а ван постаја нису били егзистенцијално сигурни. Они су у срезу држали осам стражарских места, а албанска жандармерија само три, иако су њени припадници били бројнији. Тако се дешавало да српски жандарми остају на служби по 48, а некада и 62 часа, без одмора. Са друге стране, могле су се видети „пуне улице албанских стражара(,) како у Кос. Митровици(,) тако и у Новом Пазару(,) да беспослени шетају". Било је међу њима и оних који су примали плату (и то од владе у Београду), а да нису вршили никакву службу. Неконтролисано унапређивање људства албанске жандармерије због већих примања, довело је до тога да се у Новом Пазару тешко могло наићи „на обичног стражара". То је на крају изазвало и реакцију немачких власти које су део ових жандарма отпустили из службе.[564]

Страдање новопазарских Јевреја

Сматра се да су се Јевреји први пут доселили на простор Дежевског среза још у 16. веку. Њихов број у Новом Пазару се током 18. и 19. века повећао доласком сарајевских Јевреја, иначе Сефарда. Говорли су ладино, односно јудејско-шпански језик. Женили су се и удавли искључиво између себе.[565] Новопазарска јеврејска енклава била је просперитетна, а њихово богаство се додатно увећало после ослобођења Старе Србије и за време Краљевине Југославије. Тада су држали готово целокупну трговину у вароши. Највише су се бавили трговином (33 породице) и занатством (8 породица – лимари, кројачи и обућари).[566]

Навешћемо пример трговца и банкара Самуела Сумбулика Конфортија, познатијег као „Чича", како су га звали варошани. Он је важио за једног

[564] ВА, ЧА, кут. 124, ф. 5, док. 7, 3–4.

[565] Први писани траг о постојању Јевреја у Новом Пазару датира из 1719. године, али постоје назнаке да су у овом граду живели и раније. То је било много пре стварања на пример јеврејске заједнице у Косовској Митровици, која је настала почетком 20. века. Године 1807. у Новом Пазару живи око 100 Јевреја, 1866. године било их је око 200, 1896. тачно 156, 1899. 170 (83 мушкарца и 87 жена), 1913. 222, а 1936. године 265 лица. Основно занимање била им је трговина, коју су преузели још од дубровачких трговаца. Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije (JIM), Pinkas jevrejskih opština Jugoslavije, 666–667; JIM, Zbirka rukopisa, Svedočanstvo Menta Mentovića, 1; Ејуп Мушовић, Новопазарски Јевреји, *Новопазарски зборник*, 3, 1979, 23–24, 27; Ejup Mušović, Nešto o novopazarskim Jevrejima i njihovoj sudbini u Drugom svetskom ratu, *Jevrejski almanah*, 1965–1967, 150; Žani Lebl, *Do „konačnog rešenja": Jevreji u Srbiji*, Beograd, 2002, 123–124.

[566] Мирјана Ајбл, Трагична судбина новопазарских Јевреја, *Новопазарски зборник*, 26, 2002, 253–254.

од најбогатијих људи у читавој Зетској бановини. Био је оснивач Новопазарске банке, у народу због тога познате као „Јеврејска банка" (основни капитал 2.000.000 динара), имао је неколико десетина дућана и кућа по Новом Пазару, а градска болница је била смештена у три његова објекта. Поседовао је акције у електричној централи у висини од 500.000 динара, као и залагаоницу. Сумбулико се обогатио купујући за мали новац некретнине разбаштињених феудалаца, локалних ага и бегова. По богатству су га пратила браћа Бахар – Леон, Моша и Ашер.[567] Сви градски Јевреји живели су у центру вароши у 14 улица, где су се налазили и дућани оних који су се бавили трговином или занатством. Неке јеврејске породице су у кућама имале и послугу.[568]

Као мала, дубоко патријалхална, али имућна заједница, Јевреји су били организовани у посебну Црквено-школску општину. Она је обухватала и њихове сународнике из Рашке, Сјенице,[569] Дуге Пољане и Тутина. Једина богомоља подигнута 1857. године налазила се у центру Новог Пазара, поред куће поменутог Самуела Конфортија и преживела је рат. У вароши је било мало јеврејско гробље са капелом, где су се сахрањивали сви чланови њихове општине, без обзира на место становања. У Новом Пазару је постојала и јеврејска основна школа, одмах уз синагогу. До 1941. године учитељ је био хахам Јерухам Конфорти.[570] Политички живот у Дежевском срезу протицао је без Јевреја, осим када је било потребно осигурати пословне интересе. После ослобођења Новог Пазара новембра 1918. године, међу 36 градских одборника нашла су се и два јеврејска представника.[571] За време Краљевине Југославије неки од њих су се приближили радикалима. Тако су Мориц Папо и Леон Бахар били чланови општинског одбора Радиклане странке у Новом Пазару, после његовог оснивања 1919. године.[572]

---

[567] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, 390–391.

[568] Миодраг Радовић, Јеврејске куће и дућани у Новом Пазару, *Новопазарски зборник*, 23, 1999, 309; *Нови Пазар и околина*..., 288.

[569] Јеврејска заједница у Сјеници је настала најкасније до почетка 19. века. До 1870. године било је око 25 јеврејских породица у вароши. Тада је, међутим, извесни Алија Тандировић убио једну јеврејску породицу са седам чланова, за шта је од турских власти осуђен на 20 година робије. Из страха су се све јеврејске породице преселиле у Нови Пазар. Тамо су имали доста рођака будући да су и они били Сефарди из Сарајева. Двадесет година касније, 1890. године, Јевреји из Новог Пазара се враћају у Сјеницу. До 1931. године у вароши их је било 19, а окупацију 1941. године је дочекало њих 25, уз судију Среског суда Мошу Левија, који је убрзо напустио варош. Као и у Новом Пазару, сви су се бавили трговином и имали су пет дућана. JIM, Zbirka rukopisa, Svedočanstvo Alberta Montilja, 1; Ристо Јовановић, Јевреји у Сјеници, *Новопазарски зборник*, 21, 1997, 157–161.

[570] JIM, Pinkas jevrejskih opština Jugoslavije, 667.

[571] *Нови Пазар и околина*..., 286.

[572] Миодраг Радовић, *Ефендијина сећања*..., 118, 128–129; E. Mušović, Nešto o novopazarskim Jevrejima...., 150.

Градски Јевреји одржавали су везе са осталима јеврејским општинама у Југославији, али и пратили рад ционистичког покрета на међународном плану. Тако је Јосиф Бахар као њихов делегат учествовао 1925. године на Светском Сефардском конгресу одржаном у Бечу. Неколико година касније, 1930, у Новом Пазару је основана Месна ционистичка организација под називом „Кадима". У Дежевском срезу су постојали огранак Савеза јеврејских омладинских удружења Југославије, Јеврејски клуб, Друштво за подизање новог јеврејског храма, као и удружења за помоћ сиромашних и болесних – „Хавра Кадиша" и „Тиферет Бахурим".[573]

Према историчару Ејупу Мушовићу целокупна Јеврејска општина с центром у Новом Пазару, укључујући чланове из Рашке, Сјенице, Тутина и Дуге Пољане, имала је 1940. године тачно 292 припадника. Председник општине био је Леон Бахар, а рабин Садик Конфорти. Колико је ова јеврејска енклава била просперитетна говори следећи догађај. Када је секретар Савеза јеврејских верских општина Југославије Давид Леви посетио Нови Пазар, био је врло задовољан начином на који је општина функционисала, за разлику од на пример, оне у Косовској Митровици.[574]

Уочи Априлског рата 1941. године само у Новом Пазару је живело 55 јеврејских породица са 246 чланова.[575] Јевреји варошани су се уредно одазвали мобилизацији и нашли су се међу резервистима ЈВ из Новог Пазара. Са њима су били размештени у 24. пешадијски пук са седиштем у Косовској Митровици. За време ратних дејстава погинула су тројица Јевреја из Новог Пазара, а неколико их је одведено у заробљеништво.[576] Непосредно после окупације Југославије у ове крајеве беже јеврејске породице из Београда, Сарајева, Скопља итд. Само у Сјеници се код родбине склонило 22 Јевреја, који су се током 1941. године одселили дубље у италијанску окупациону зону.[577]

После окупације Дежевског среза уследиле су прве непријатности за локалне Јевреје, јер су Немци захваљујући деловању петоколонаша у Новом Пазару имали прецизне информације о јеврејској заједници и ономе што их највише занимало, њиховом иметку.[578] Почетком маја 1941. године Орсткоманда је наредила да се јеврејске куће посебно обележе, одреди време

[573] JIM, Zbirka rukopisa, Svedočanstvo Menta Mentovića, 5; Ž. Lebl, *n. d.*, 127–129, 133.

[574] Од тог броја 241 Јеврејин је живео у Новом Пазару, десет у Дугој Пољани, девет у Тутину, пет у Рашки и 27 у Сјеници. Е. Мушовић, Новопазарски..., 26.

[575] Немци су погубили 217 лица, у партизанским јединицама су погинула тројица и у Априлском рату још тројица Јевреја. Рат је преживело само 22 особе, односно мање од 10%. М. Радовић, *Људске и материјалне жртве*..., 15, 53–55.

[576] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, II, 91; *Нови Пазар и околина*..., 306; *Kosovska Mitrovica i okolina*..., 247; N. Stambolija, n. d., 225; М. Радовић, *Људске и материјалне жртве*..., 55.

[577] Р. Јовановић, н. д., 161.

[578] Е. Мушовић, Новопазарски...., 27.

њиховог слободног кретања (које је било краће него ли за остале грађане), улице којима ће смети да пролазе и радње у којима се могу снабдевати и уведу ознаке које морају носити на себи. Новоформирана среска општинска управа на челу са Ахметом Дацом пренела је Јеврејима ова наређење и дала им жуте траке са Давидовом звездом, добијене од Немаца. Јеврејима је речено да ће се немачка војна менза издржавати од њиховог новца, чије је уредно прикупљање спроводила албанска управа. На свим јеврејским радњама стављени су затим натписи „Juden Gescheft", писани крупним штампаним словима, чији је циљ био да изазову бојкот ових дућана. Све ове антисемитске наредбе обнародоване су на улицама вароши путем добоша.[579]

Није много времена прошло пре него што су почеле пљачке јеврејских кућа од стране немачких војника, који нису залазили у хришћанска или муслиманска домаћинства. Донета је и одлука о забрани изласка јеврејског живља из Новог Пазара, коју ће албанске власти почетком октобра 1941. године самоиницијативно проширити на хришћане.[580] Била је ово стандардна нацистичка процедура шиканирања, изоловања и застрашивања јеврејског народа. У страху од окупатора већина њихових сугрђана обе конфесије почиње да их избегава.

У Косовскомитровачком и Сјеничком срезу су уведене истоветне расистичке мере. Сјеница је занимљива будући да се формално налазила у италијанској окупационој зони, где није требало да се врше репресије над Јеврејима. Током јуна 1941. године са доласком оружништва НДХ у Сјенички срез, успостављен је усташки режим састављен од локалних муслимана. Исти је затим наредио сјеничким Јеврејима да носе звезду око руке, а обележене су и њихове радње и куће. Ове мере су ипак потрајале само до почетка септембра 1941. године, када се НДХ повлачи са простора Старог Раса и управу над срезом преузима италијанска војска.[581]

Са друге стране границе, у Дежевском срезу и Новом Пазару се ситуација по Јевреје констатно погоршавала. Група од 50 богатијих Јевреја је као радна бригада свакодневно по осам сати кулучила у немачкој касарни и другим окупаторским установама, као уосталом и њихови сународници у Косовској Митровици. Припадници бригаде су носили ашове, крампове и лопате, као и ципеле са дебелим дрвеним ђоновима које су правиле буку када су пролазили градом. Јевреји су заједно са делом српских комшија[582]

[579] М. Ајбл, н. д., 254–256; М. Радовић, Јеврејске куће и дућани..., 310; Е. Мушовић, Новопазарски..., 28.

[580] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, II, 239–241.

[581] Р. Јовановић, н. д., 161.

[582] Исту судбину су поделили и за време аустро-угарске окупације током Првог светског рата, јер се окупатор ослањао само на муслиманско становништво, које је и тада сачињавало целокупну локалну власт. *Нови Пазар и околина*..., 280–281.

копали ровове, чистили клозете, уређивали стрелиште, пресовали сено итд. На овај начин Јевреји су злоупотребљавани све до почетка октобра 1941. године, када су се Немци повукли из Новог Пазара. Ни остатак јеврејске заједнице није био поштеђен шиканирања. Њих су албанске власти користиле као чистаче улица, клозета и зграда локалне управе.[583]

Крајем јула 1941. године затворени су сви јеврејски дућани на месец дана, а роба у њима пописана. Најбоље ствари су узели немачка команда и носиоци албанских власти у Новом Пазару. Немци су одредили 20 муслимана мештана за тзв. туторе или комесаре. Њихов задатак је био да продају пописану јеврејску робу. Међу њима су били истакнути чланови квинслиншке управе попут хоџе Рамиза Паљевца, Исмета Пећанина[584] или Османа Џанефендића. Роба је брзо распродана, а новац је ишао општинским властима. Јевреји су затим наставили са трговином, али је муштерија било све мање, што из страха од окупатора, што због оскудне понуде.[585]

Крајем септембра јеврејске радње су поново затворене, овога пута да би се робом која је била у њима „наградили" арнаутски борци са Косова и Метохије. Пошто су се држали по страни у време сукоба између Срба и муслимана и Арнаута, Јевреји нису страдали у већем броју.[586] До краја 1941. године немачке власти су, међутим, конфисковале преосталу јеврејску робу и сместиле је у магацине браће Бахар. Затим су је у наредним месецима распродале. На тај начин су Јевреји потпуно избачени из трговинских послова у Новом Пазару. Од јула 1941. до фебруара 1942. године власници нису добили никакву надокнаду за одузету имовину.[587]

Крајем 1941. године почела су и прва убиства. Током сукоба око Новог Пазара, албански качаци су убили и опљачкали лимара Садика Конфортија.[588] Затим су недалеко од Сјенице муслимански бандити из села Крће, искористивши одсуство италијанских власти, опљачкали и убили трговца Саломана

---

[583] М. Ајбл, н. д., 255; Е. Мушовић, Новопазарски..., 28; E. Mušović, Nešto o novopazarskim Jevrejima..., 152.

[584] Радило се о особи која се од првог тренутка ставила на располагање окупатору. Захваљујући томе Пећанин је током рата ступио у немачку диверзантску јединицу „Бранденбург", односно озлоглашену 9. компанију састављену од муслимана из ових крајева. Као један од најбољих диверзаната, убациван је међу затворенике логора Бањица. Учествовао је и у борбама против снага НОВЈ на Пријепољу. После рата је ухапшен, али није осуђен, јер је извршио самоубиство у затворској ћелији. АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, ф. Тутин, 6–13; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, 526.

[585] М. Ајбл, н. д., 258; Е. Мушовић, Новопазарски..., 29.

[586] Е. Мушовић, Новопазарски..., 29; М. Радовић, *Људске и материјалне жртве*..., 55.

[587] М. Ајбл, н. д., 258.

[588] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, 383.

Монтиља, чије тело никада није пронађено.[589] Ова убиства само су наговестила тешке дане за новопазарску јеврејску заједницу који ће уследити.

Иако је притисак на њих трајао месецима, новопазарски Јевреји нису покушали да напустиле град. Као и увек, затворена јеврејска заједница донела је одлуку да се Нови Пазар, њихов вековни завичај, без обзира на све, не напушта. А спас се могао пронаћи у италијанској окупационој зони, која је почињала на само неколико километара јужно и западно од Новог Пазара. То су, видели смо, учинили њихови сународници из Сјенице, а у мањој мери и Јевреји из Косовске Митровице.

Хапшење Јевреја у Косовскомитровачком округу извршено је почетком марта 1942. године. На верски празник Пурим, 3. марта,[590] када се јеврејска заједница спремала за прославу, од 11:00 до 14:00 извршена је рација током које су похапшени сви Јевреји из Новог Пазара, без обзира на узраст. Хапшења су вршили припадници немачке војске и албанске жандармерије. Јевреји, међу којима и новорођенчад и труднице, покупљени су по кућама и на улици.[591] Укупно 217 новопазарских Јевреја се до краја дана нашло у хапсу на градској тврђави, у просторијама старе турске касарне. У притвору су остали два дана, у хладним ћелијама, без хране и воде. Тамо је депортована и једина јеврејска породица из Дуге Пољане са десет чланова. Онда су 5. марта одрасли пешке, а деца, жене и старци на волујским колима, пребачени до Рашке. Од хране им је дат само по један хлеб. Из седишта Студеничког среза они су фургонима отишли за Косовску Митровицу, а онда не пре 7. марта, наставили даље у логор Сајмиште (Јеврејски логор Земун), где се већ налазило око 8000 затвореника. Тамо су убрзо сви ликвидирани.[592]

Дан раније, 2. марта, похватани су и косовскомитровачки Јевреји. Немци су из ове вароши одвели 88 лица, односно 23 породице. Правовременим бекством у италијанску окупациону зону спасло се њих 48. Остали

---

[589] JIM, Zbirka rukopisa, Svedočanstvo Alberta Montilja, 4; Сјенички Јевреји су због ових убистава побегли за Пријепоље и даље за Подгорицу, где су се представили као српске избеглице из Метохије. Тамо су остали све до капитулације Италије када су их Немци заробили и послали у логоре. Р. Јовановић, н. д., 162–163.

[590] Пурим је један од највеселијих јеврејских празника. Тада се верска заједница препушта забави, јелу, пићу и добром расположењу. За ту прилику деца се маскирају и одлазе по другим јеврејским кућама (слично хришћанским Покладама). Пева се и игра, а за то се добијају као „награда" слаткиши и новац. JIM, Zbirka rukopisa, Svedočanstvo Menta Mentovića, 3.

[591] Савременици тих догађаја кажу следеће: „Највећи број комплетних јеврејских породица (*Немци*, М. Ж.) су затекли на ручку, истеривали их из кућа са децом и спроводили их на град. За њима су остајали постављени столови и отворене куће, које су брзо постајале погодни објекти за пљачку". ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, 373–374.

[592] JIM, Pinkas jevrejskih opština Jugoslavije, 668; М. Ајбл, н. д., 259; М. Радовић, Јеврејске куће и дућани..., 310; Ž. Lebl, *n. d.*, 33; ИАК, ф. 412, ТЂ, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1944, Ратни дневник 1. 1. 1942 – 29. 4. 1942. године, 60.

су заједно са сународницима из Новог Пазара, осим дванаест лица која су стрељана већ у Косовској Митровици, пребачени за Београд где су ускоро страдали на језиве начине.[593]

Муслиманско и преостало хришћанско становништво у Новом Пазару немо је посматрало Јевреје сврстане у колону од по троје, која је 5. марта напуштала варош. Спроводили су их немачки војници и албански жандарми, уз плач и нарицање сужања. Диханија Конфорти повикала је док су пролазили поред окупљеног света: „Видите ли људи, шта се ради од нас", али је реакција изостала.[594] У Студеничком срезу у спровођење су се укључили и припадници српске жандармерије.

Сведочанство о проласку новопазарских Јевреја кроз Рашку 5. марта 1942. године, оставио је ревносни Тихомир Ђорђевић. Он је у свом дневнику записао: „Кроз Рашку данас по подне протераше све Јевреје покупљене из Новог Пазара и Д. Пољане. Било их је у колони неколико стотина. Сви су се они упутили ка железничкој станици, да би одатле били транспортовани даље пут Митровице. У тој колини препознах: Папу, Сарика, Јосифа, Вадија, Тифина... неке девојке и децу. Пред колоном ишао је један немачки и наш жандарм за њима... У колони су били старци, болесни и њихова деца. Немци су их опљачкали. Ми смо поздравили наше познанике и они су нас поздрављали. Неки су и плакали".[595] На путу за Косовску Митровицу, Немци су почели да убијају изнемогле сужње. Тако је код Лешка погубљен Моша Бахар који је био потпуно исцрпљен од пута.[596]

Депортовани новопазарски Јевреји страдали су на београдском Сајмишту до почетка маја 1942. године, заједно са већином својих сународника из других крајева Србије. Усмрћени су на бруталан начин током вожњи у специјалним камионима (душегупкама), који су у ту сврху били допремљени из Немачке. Затим су окупаторске власти обнародовале да у Србији више нема Јевреја. Међу онима родом из Новог Пазара било је чак 108 убијених особа млађих од 20 година. Од њих 22 који су преживели рат, 18 лица је продало имовину и отишло у Израел. Последњи Јеврејин из Новог Пазара, извесни Моша Ментовић, иселио се са породицом 1972. године за Београд.[597]

Мање страдање су доживели Јевреји из Сјенице и Тутина. Пошто су се ова места налазила у оквирима Гувернатората Црне Горе, односно албанског

---

[593] *Kosovska Mitrovica i okolina*..., 286.

[594] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, 375; *Нови Пазар и околина*..., 348–349.

[595] ИАК, ф. 412, ТЂ, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1944, Ратни дневник 1. 1. 1942 – 29. 4. 1942. године, 60.

[596] М. Ајбл, н. д., 260.

[597] ИАНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, 375.

протектората, до краја 1943. године они нису узнемиравани. Када су Немци заузели италијанску окупациону зону, депортовали су 27 сјеничких Јевреја из Подгорице, односно њих четворо из Тутина у логор Берген-Белзен, у северној Немачкој. У логору су страдала два лица, једно је стрељано током интернирања, док су остали преживели рат и касније се одселили за Израел.[598] Једина јеврејска породица из Рашке у току рата се пребацила у Алексинац и тамо прикривена као породица Јовановић, дочекала ослобођење.[599]

После хапшења Јевреја варошана, у Новом Пазару је настала отимачина за њиховом имовином. О томе се надалеко причало. Тихомир Ђорђевић је прибележио на страницама свог дневника да се по Рашки причало како „ће од стране Арнаута и Турака у Новом Пазару да настане туча око расподеле јеврејског злата и јеврејских дућана са авлијама". Он је лично сматрао да ће им све бити опљачкано.[600] Ђорђевић није био далеко од истине. Пљачка кућа почела је још за време привођења Јевреја и током њиховог заточеништва у вароши. Спроводио ју је део локалних муслимана из града и са села, уз подршку албанске управе, чији су представници и сами учествовали у отимачини. Тако се Аћиф Хаџиахметовић Бљута одмах уселио у велику кућу браће Бахар, која је била довољно пространа да се после рата у њу смести градска пошта.[601]

Његови људи, помогнути албанском жандармеријом, покупили су све вредније ствари из јеврејских домова, пре него што су 7. марта немачке власти организовале јавну распродају јеврејских кућа, дућана, имања и покућстава. Аукцију заплењене имовине водиле су две комисије које су чинили по један немачки подофицир и албански жандарм, односно један цивил којег је одређивао сам Бљута. Куће и имања су продаване у бесцење људима блиским сресим властима. У таквим условима долазило је и до туча на местима где су вршене лицитације. Новац који су муслимани давали за купљене ствари, узимали су немачки подофицири. На тај начин је за само недељу дана продата сва покретна, а до краја маја 1942. године и непокретна јеврејска имовина (куће, дућани, земља).[602]

Од јеврејске имовине је продато 76 кућа, 32 дућана, 25 њива, као и комплетно покућство из 56 домаћинстава.[603] Више од половине објеката

[598] Истраживач Ристо Јовановић тврди да је само 17 сјеничких Јевреја преживело рат, као и да су неки од њих били интернирани и у Аушвиц. Р. Јовановић, н. д., 164; На другој страни, један од преживелих Јевреја Алберт Монтиљо наводи да број оних који нису страдали у холокаусту износи 14. JIM, Zbirka Rukopisa, Svedočanstvo Alberta Montilja, 4.

[599] Е. Мушовић, Новопазарски..., 30–31.

[600] ИАК, ф. 412, ТЂ, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1944, Ратни дневник 1. 1. 1942 – 29. 4. 1942. године, 60.

[601] Исто, 387.

[602] М. Ајбл, н. д., 265–266.

[603] Извесни Хасиб Никшић је по багателној цени купио кућу Моше Бахара, која је била толика да је у њој после ослобођења Новог Пазара смештена градска библиотека. ИАРНП, фонд 284, Збирка

припадало је породицама Самуела Конфортија Сумбулика, који је преминуо уочи окупације, и Бињe Бахара. Први је за собом оставио 11 кућа новоградње, пекару, кафану, огроман магацин у који је могло да стане 100 вагона робе и чак 30 дућана, а други осам кућа и дућан. Сумбулико је држао на Пештери око 600 грла крупне и 4000 ситне стоке, који су остали без власника ликвидацијом његове породице. Радило се о огромном богатству.[604] Пошто је пут преко Рашке до Косовске Митровице и даље до „Велике Албаније" после неколико месеци половином фебруара поново отворен, све што је покупљено од Јевреја могло се сада лако продати, углавном на црној берзи. Продају јеврејских некретнина пратиле су разне малверзације, па су оне често мењале власнике, неки објекти и по 4–5 пута у току окупације. Међу народом су кружиле гласине да је одузети јеврејски иметак вредео целих 100.000.000 динара, али његова стварна вредност остаје нам ипак непозната.[605]

Генерал Драгољуб Михаиловић на Голији (април–мај 1942. године)

Четнички командант је са својим штабом дошао на Голију 9. априла 1942. године из правца Чемерна. Михаиловић се преместио на овај терен јер га је сматрао сигурнијим за пријем савезничке помоћи из ваздуха, што се неће показати као ваљана процена. О својој новој позицији он је обавестио владу у Лондону, означивши и место за спуштање материјала (22 км северозападно од Новог Пазара и 30 км источно од Сјенице). Као најхитније за доставу навео је аутоматско оружје, муницију и батерије за радио станице.[606]

После Михаиловићевог обраћања Лондону, његови људи су три дана ложили ватре на договореном месту на Голији али се енглески авиони нису појавили. Када су на крају долетели, спустили су материјал на погрешну локацију (у муслиманска села Сјеничког среза), што је припадницима ЈВуО створило велике проблеме током прикупљања.[607] У међувремену, Михаиловићевим наређењем од 14. фебруара, тзв. „Упутством бр. 5", на територији Моравичког, Студеничког и Дежевског среза формиране су од постојећих јединица три четничке бригаде, које су сврстане у Јаворски корпус ЈВуО на челу са капетаном Бранивојем Петровићем (Горски штаб 51).[608]

хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, 388; Е. Мушовић, Новопазарски..., 24.

[604] М. Радовић, Јеврејске куће и дућани..., 314–316.

[605] ИАК, ф. 412, ТЂ, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1944, Ратни дневник 1. 01. 1942 – 29. 04. 1942. године, 60.

[606] ВА, ЧА, кут. 402, ф. 1, док. 18, 8, деп. 133, 136, 138.

[607] Исто, 9, деп. 140.

[608] Коста Николић, *Историја равногорског покрета: 1941–1945*, II, Београд, 2014, 12; Исто-

Оне су са четничким снагама у Сјеничком срезу радиле на обезбеђењу генерала Михаиловића.

Присуство генерала Михаиловића на тромеђи Дежевског, Сјеничког и Студеничког среза није прошло непримећено од окупатора. Немачка Крајскоманда из Косовске Митровице је још почетком марта 1942. године извештавала да има информације како се на Голији налази Михаиловићев командат Цветић са невероватних „25.000 људи", сматрајући да исти планира устанак на целом Балкану.[609] Убрзо су немачке команде у Новом Пазару и Рашки прибавиле прецизније податке и предузеле неколико операција у циљу хватање Драгољуба Михаиловића.[610] Већ 12. априла капетан Петровић се на Голији сукобио са људством Ибарског четничког одреда. До борбе је дошло у селу Остатији, 27 км северозападно од Новог Пазара. Ђуровићев одред је био под командом поручника Мирка Томашевића, иако је овај био започео преговоре о преласку на страну ЈВуО.

Немачке власти из Новог Пазара затим у претрес Голије шаљу делове 739. пука 717. пешадијске дивизије заједно са Ђуровићевим четницима и одредом СДС из Рашке. Ове снаге су се покренуле 12. априла и преноћиле у селу Трнави. Локално становништво је одмах упозорило капетана Петровића који се после поменуте битке налазио са командом Јаворског корпуса у оближњем селу Плешину. Немци су због тога ухапсили председника општине, благајника и деловођу у Трнави. У наставку акције претражена је Голија, али

времено је капетан Цветић именован за команданта Студеничке, а поручник Павловић за команданта Дежевске бригаде. Штабови бригада су се кретали заједно и половином марта су се налазили на Црном врху, изнад села Плешина, на граници Студеничког и Дежевског среза. ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 97.

[609] ИАРНП, фонд 283, НОР, Извештај Крајскоманде Косовска Митровица Фелдкомандатури у Врњачкој Бањи у вези планираног устанка на Балкану, 7. 03. 1942. године, 1.

[610] Мајор Захарије Остојић, тада на служби при ВК ЈВуО, био је врло незадовољан конспирацијом која је пратила Михаиловићево кретање, буквално, непостојањем исте код људства. Он се жалио да курири много причају около и да су „блесави". Њихово понашање је довело до тога да Немци умало ухвате њиховог команданта на Голији. Остојићева опаска је била на месту. Тихомир Ђорђевић у својим сећањима каже да му је 23. априла пришао у вароши један четник из Михаиловићеве пратње, игром случаја задужен за паљење сигналних ватри за дотур материја, који му је рекао „да се Дража Михаиловић са својим штабом налази на Голији на месту Одвраћеница", а да је генерал „нешто удаљенији од штаба, од прилике око 7 км, вероватно у некој колиби у Радуовцу". Овај човек је наставио да прича и да се хвали тиме где је видео Михаиловића и која је његова наређења извршио. У Краљеву су такође, кружиле приче о кретању команданта ЈВуО у околини Студенице и Рашке. Капетан Терзић из СДС је одмах о томе известио локалну немачку команду. Ни Британци нису превише водили рачуна о прикривању Михаиловићеве локације. Слободан Јовановић се 2. маја жалио њиховој влади због тога што се у радио преносима помиње где се крије српски генерал. ВА, ЧА, кут. 1, ф. 2, док. 10, 25; Исто, кут. 153, ф. 15, док. 1, 1; AJ, фонд 103, Емигрантска влада, кут. 103, Представка Слободана Јовановића посланику Велике Британије од 2. маја 1942. године, 1; ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942, Ратни дневник 1. 01. 1942 – 29. 04. 1942. године, 77–79.

су се Петровић и Михаиловић са својим најближим сарадницима склонили у италијанску окупациону зону у Сјеничком срезу. Немцу су ипак успели да поремете договорени пријем ратног материјала из ваздуха. Безуспешна акција окупаторских и квинслиншких снага је прекинута 17. априла, па се врховни заповедник ЈВуО два дана касније вратио на старе положаје на Голији.[611]

Савезнички авиони су поново надлетали Рашку и Нови Пазар у ноћи 22. априла. Шест дана касније, 28. априла, Енглези су покушали да подобранима спусте двојицу југословенских официра из Каира. Јак ветар их је, међутим, однео далеко од предвиђене локације. Према подацима Команде СДС официри су пали на локалитет Угљанско поље у Сјеничком срезу, на пола пута између села Буђева и Долића. Команда ЈВуО је известила владу у Лондону да су официри атерирали у атару села Жабрен, 32 км југоисточно од Сјенице, општина Расно, недалеко од Новог Пазара, што је потврдила и тамошња немачка команда. Селимир Поповић, командант четника у Штаваљској општини, јавио је да су официри ЈВ спуштени на планину Јарут. Било како било, извештаји се слажу у томе да су их муслимани мештани заробили и предали немачким властима у Новом Пазару. Двојица официра су на саслушању признали да је требало да се спусте код Колашина. Они су затим везани, преко Рашке, спроведени за Краљево. Овај догађај узнемирио је живаљ Дежевског и Сјеничког среза. Као што је то било уобичајно, почеле су да се проносе невероватне гласине, како је на пример, из авиона спуштен велики број људи, чак 30, да је пало много оружја, итд.[612]

Због ове грешке генерал Михаиловић је тражио од председника југословенске владе Слободана Јовановића да код Британаца захтева да се овај „издајнички акт" жабренских муслимана путем медија јавно осуди и да им се запрети репресалијама. Он је југословенском премијеру замерио и што се у Србију шаљу људи без његовог знања, захтевајући да следећи пут буде обавештен о сличним диверзантским акцијама, наводно, само због безбедности људства.[613]

За то време мајор Остојић се посветио организацији снага ЈВуО на простору Дежевског и Студеничког среза. Он је обавестио Михаиловића да свакодневно води разговоре са виђенијим људима ових крајева, те да све што узме од народа његови људи плаћају и уопште се постављају заштитнички. Сматрао је да ће ускоро „исправити све грешке(,) којих је било мно-

---

[611] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942, Ратни дневник 1. 01. 1942 – 29. 04. 1942. године, 75; Zbornici NOR-a, tom XII, knj. 2, 307–308; Коста Николић, *Историја равногорског покрета: 1941–1945*, I, Београд, 1999, 364–365.

[612] ВА, ЧА, кут. 149, ф. 4, док. 2, 1–2; Исто, кут. 298, ф. 1, док. 1, деп. 19; Исто, кут. 402, ф. 1, док. 2, 12, деп. 193; ВА, НДа, кут. 148, ф. 13, док. 1, 1; Zbornici NOR-a, tom XII, knj. 2, 398.

[613] ВА, ЧА, кут. 298, ф. 1, док. 8, деп. 39; Исто, док. 1, деп. 19; И поред овог протеста, крајем јула 1942. године у околину Невесиња су поново спуштена тројица официра ЈВ без његовог знања. Исто, деп. 326.

го" због понашања капетана Петровића. Да би ослабио притисак окупатора на Михаиловића и његову пратњу, Остојић је протурио вест да се четници спремају да нападну Рашку, што је Немце натерало да не залазе у шуме и повећају борбену готовост у вароши. Он је саветовао и да се једно време не бацају пошиљке на Голију да се не би провоцирао окупатор.[614]

Драгољуб Михаиловић је био сличног мишљења. Он је 28. априла јавио влади у Лондону да се спрема нова акција против његовог људства, коју је лично наредио генерал Милан Недић. Њу је требало да изведу припадници СДС, Српског добровољачког корпуса (СДК) и немачка војска. Командант ових трупа требало је да буде потпуковник Фрике. Стога је Михаиловић донео одлуку да се повуче са овог терена и тражио да Енглези баце летке у Рашку, Ивањицу и Чачак којима нападају Недића због његовог „издајничког рада". Од савезничке авијације Михаиловић је захтевао да у наредним данима бомбардује Голију и Нови Пазар, као места окупљања већих окупаторских и колаборационих снага.[615] Но, до тражених ваздушних удара ипак није дошло.

Михаиловић је сведочио јуна 1946. године да је због немачког вршљања по Голији био под великим притиском.[616] Стога је 9. маја 1942. године наредио прекид пошиљки на овом терену и пребацивање његовог штаба према Новој Вароши „под заштиту и покриће Марса", што је било шифровано име мајора Глишића. Одатле је требао да продужи према Црној Гори, о чему је Михаиловић донео одлуку још током прве половине марта 1942. године. Селидбу је требало известити у више мањих група са добрим водичима и то само по ноћи. Истовремено је требало проширити лажне гласине о његовом преласку на Копаоник.[617] Због опасности од Немаца, тада су се дубље на Голију повукли и штабови Студеничке и Дежевске бригаде који су и даље наступали заједно.[618]

Ове одлуке су се показала као правовремене, будући да окупаторске снаге половином маја покрећу операцију „Форстат" (Forstat) чији је циљ био хватање четничког команданта и уништење јединица ЈВуО на подручју Голије. Михаиловић је 16. маја морао да обавести Слободана Јовановића да прекида везу са Лондоном „док се ситуација не стабилизује".[619] За петаму му је поред немачких трупа из 717. пешадијске дивизије била и 7. чета 800. пука специјалне диверзантске дивизије „Бранденбург" (Brandenburg). Она је спровела посебну акцију познату као операција „800". Вероватно су њени

[614] Исто, кут. 20, ф. 2, док. 5, 1.

[615] Исто, кут. 402, ф. 2, док. 2, 10, деп. 149; Исто, кут. 275, ф. 1, док. 4, 1.

[616] Исто, кут. 402, ф. 1, док. 2, 12, деп. 177.

[617] Исто, кут. 294, ф. 1, док. 5, 3, деп. 89; Zbornici NOR-a, tom XII, knj. 2, 395.

[618] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 101.

[619] ВА, ЧА, кут. 298, ф. 1, док. 8, 29, деп. 41.

припадници били на делу у ноћи 16/17. маја, када је симулиран ваздушни десант код села Брњице 18 км источно од Сјенице, недалеко од Дуге Пољане. У међувремену је немачка пешадија опколила село и исценирала хајку за одбеглим лажним савезничким падобранцем. Радило се о немачком диверзанту који се „бежећи" сакрио у кућу једног Србина и представљајући му се као његов сународник, дао „пакет" који је требало да се лично достави генералу Михаиловићу. У њему је била упакована „паклена машина", тј. бомба.

Према Михаиловићевим речима ова немачка диверзија умало је успела. Фамозна пошиљка је стигла до његовог штаба, где ју је прихватио мајор Мирко Лалатовић. Затим ју је предао Михаиловићу, али је његово обезбеђење ипак успело да открије и дезактивира бомбу без жртава.[620] Машан Ђуровић је истовремено добио од окупатора слику генерала Михаиловића у сељачком оделу, не би ли га лашке препознао тражећи га по Голији.[621] Стога је Врховна Команда (ВК) ЈВуО наредила да се пронађу особе које ће у разним крајевима Југославије имати улогу његовог двојника, у варијантама са и без браде.[622]

Михаиловић је са пратњом ипак успео да се извуче из немачког обруча. На сугестију Остојића и Лалатовића, он се са Голије прво повукао према Драгачеву, одакле је кренуо за Нововарошки срез. На Златару је био 21. маја 1942. године.[623] Користећи сигурне „канале",[624] неколико дана касније већ се налазио у Шаховићима недалеко од Бијелог Поља у Црној Гори.

Окупаторска хајка се и поред тога наставила. До краја маја Немци су упали неколико пута у Штаваљ, углавном јурећи Михаиловићевог коман-

[620] Михаиловић је због овог случаја тражио од владе у Лондону да се пошиљке убудуће обележавају шифром, као и да се не објављује неуспех атентата, да би се Немци држали у неизвесности. Исто, 31–32, деп. 43; Исто, кут. 402, ф. 1, док. 2, 13, деп. 196.

[621] Исто, кут. 275, ф. 1, док. 2, 3.

[622] Бранко Петрановић, *Стратегија Драже Михаиловића 1941–1945*, Београд, 2000, 119.

[623] За командата Србије у његовом одсуству постављен је генерал Мирослав Трифуновић. *Исто*, 130.

[624] У личној бележници Михаиловић је записао, вероватно током 1942. године, којом маршрутом је ишао сигуран пут из Црне Горе за Србију. Била је у питању траса: Шаховићи (веза Милан Бандовић који је давао пратњу) – с. Сутиван где се прелазио Лим (контакт Владо Радичевић) – с. Његњево (контакт командир локалне сеоске чете Перо Величковић) – с. Врбница (веза Раде Кордић који давао пратњу) – с. Милаковићи (контакт Милета Словић, а његов син Љубо је спроводио даље) – с. Шушуре (контакт четник Маркота Гобељић) – с. Лопиже (веза поручник Кривокапић) или се краћим путем ишло на с. Чедово (веза потпоручник Милан Шекуларац) – с. Штаваљ (веза Селимир Поповић који је давао обезбеђење) – с. Ступ (контакт Маринко Марковић) – с. Брњица где се прелазила граница (контакт Чеда Попадић) – с. Бојовићи (контакт Михаило Тутиновић, који је спроводио даље) – Шерематијевица и Бисер Вода где су путнике чекали људи Радомира Цветића. Михаиловић је даље записао да уколико Цветић није био на месту, путници су имали да се обрате благајнику Лазару Станишићу у селу Трнави, који би их даље повезао са Драгомиром Планојевићем трговцем из Рашке. ВА, ЧА, кут. 1, ф. 3, док. 17.

данта Селимира Поповића. Једном приликом умало и да га ухапсе, али су га спасле везе са легализованим мајором Глишићем који је столовао у Новој Вароши.[625] Пошто су се четници бежећи често пребацивали у италијанску окупациону зону, Немци су ради заједничке операције остварили контакт и са гарнизоном у Сјеници. Њихов официр за везу из Дуге Пољане састао се 4. јуна са италијанским официрима. Током разговора он је затражио садејство Италијана у акцији чишћења српских села на линији Брњица–Штаваљ и Драгојловиће–Буђево. Предложио је и да се наоружа једна група од 300 сјеничких муслимана која би овај сектор контролисала и спречавала пребацивање четника из Србије у Црну Гору и обратно. Италијанима је потврђено и да је Селимир Поповић припадник ЈВуО.[626]

Почетком јуна је даље претресање Голије обустављено пошто су немачке власти добиле информацију о Михаиловићевој дислокацији на запад. Команда снага за југоисток је стога 10. јуна обавештена да је акција „800" прекинута. Затим су се Немци вратили у гарнизоне по градовима Србије. Као највећи успех окупатора наведено је заробљавање једног енглеског официра и једног курира ЈВуО.[627] Истог дана југословенска влада је јавила Михаиловићу да његов главни штаб прераста у Врховну команду југословенске војске, а да он постаје начелник главног шатаба. Нешто касније, 18. јуна, Михаиловић је и унапређен у чин армијског генерала, чиме је његова ратна каријера достигла зенит.[628]

Колаборација војводе Машана Ђуровића команданта Ибарског четничког одреда

О политичким и војним акцијама и сарадњи Пећанчевог војводе сухопланинског Машана Ђуровића са немачким окупатором писали смо и у ранијим поглављима. До пролећа 1942. године његове делатности нису биле у коалицији са интересима Равногорским покрета. До тада је забележено неколико случајева сарадње између Ђуровића и локалних команданата ЈВуО, међу којима је некима пружио и заштиту, легализујући их у свом одреду. Ту би требало поменути заповедника Дежевске бригаде поручника Драгора Павловића и његово људство, које се легализовало по наређењу капетана Цветића[629] и одобрењу врховне четничке команде. Павловић се чак верио

[625] Исто, кут. 146, ф. 1, док. 1, 1; АС, Ж-28, НОР, кут. 13, ф. Санџачки четници, док. 5, 1–3.

[626] АС, Ж-30, ЗБ, кут. 206, сл. 174.

[627] Zbornici NOR-a, tom XII, knj. 2, 480; ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 2, 19.

[628] ВА, ЧА, кут. 281, ф. 1, док. 9, деп. 7, 18.

[629] Исто, кут. 32, ф. 5, док. 8, 1.

и оженио док је био легализован у Рашки. Део бораца Дежевске бригаде је захваљујући фалсификованим легитимацијама Ибарског четничког одреда пуштен кућама, док су неки ступили у Ђуровићев одред због редовних плата. На тај начин се од јануара до јуна 1942. године легализовало 27, а до марта 1943, још 42 дежевска четника. Укупно, 69 бораца.[630] Људство Студеничке бригаде је такође располагало легитимацијама Машана Ђуровића ради лакшег кретања по терену и заштите од прогона окупатора.[631]

Иако му је стално замерано због политичке самовоље у Студеничком срезу,[632] Ђуровић је током фебруара и марта 1942. године водио преписку са Михаиловићем. Потписујући се као „Командант Рашке Групе Војвода Сухопланинског четничког одреда" он је 10. марта одговорио на писмо које је од Михаиловића добио током фебруара. На првом месту је истакао да се, иако је Пећанчев командант, осећа као „као југословенски официр који се заклео на верност Краљу и Отаџбини". Тоном који је показивао да Михаиловића сматра једнаким себи, Ђуровић се побунио против његове опаске да разоружава равногорце, јер је он, наводно, само „у интересу свога народа" устао против „провокаторског" рада појединих официра ЈВуО. Као једног од њих означио је мајора Кесеровића који је наводно, пљачкао свуда где се појављивао са људством и у одред примао комунисте. Потом се жалио и на капетана Петровића који је правио неред на Голији, о чему је Драгољуб Михаиловић био извештен и из других извора.

Ђуровић је даље истакао да је Петровићу раније послао пушке, пушкомитраљезе, један тешки митраљез, муницију, бензин и новац, а да му је он на све то одговорио пљачком народа у Дежевском и Студеничком срезу. Стога је војвода сухопланински признао да је тих дана послао људе да нападну Петровића и „жива или мртва" га доведу у Рашку. Ђуровић је пак похвалио капетана Цветића, са којим је од раније имао добре односе. За њега је рекао да је „поштен и частан официр", због чега је имао намеру да га и даље помаже. Чак је од Михаиловића тражио да га убудуће не запоставља у односу на надређеног му Петровићу унутар Јаворског корпуса, као и да се код Цветића информише о раду команде Ибарског четничког одреда.[633]

---

[630] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 105–106; ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942, Ратни дневник 1. 01. 1942 – 29. 04. 1942. године, 29.

[631] ИАБ, BDS, C-260, Radomir Cvetić, 4.

[632] Дана 9. марта Ђуровић је наредио да се као партизански симпатизери у Рашки ухапсе: председник општине Милорад Росић, кмет општине Рашке Милош Јанковић, директор гимназије Србољуб Јовановић, трговац Слободан Јевтић, Драган Марковић, учитељица Катарина Чорбић, учитељ Вукола Госпић, учитељ Вукашин Радоњић, учитељ Милош Лакићевић и још неколико виђенијих грађана. ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942, Ратни дневник 1. 01. 1942 – 29. 04. 1942. године, 62.

[633] ВА, ЧА, кут. 18, ф. 5, док. 2, 1–2.

Садржај овог писма показује нам да је управо током првих месеци 1942. године дошло до нарушавања односа на релацији Драгољуб Михаиловић – Машан Ђуровић. Он је као што је и обећао, наставио да одржава добре односе са Радомиром Цветићем. Са њим је 22. марта одржао и састанак у Јошаничкој Бањи. Притом је тражио помоћ у људству и оружју за предстојећи поход на комунисте у Топлици. Командант Студеничке бригаде му ипак није изашао у сусрет. Ђуровић је Цветића позвао и 1. маја на виђење, али се не зна да ли је дошло до нових разговора.[634] Шта год да се догодило, Машан Ђуровић је помагао Цветићу да избегне немачке хајке током априла и маја тако што га је благовремено обавештавао о кретању окупатора, будући да се налазио са његовим снагама у строју.[635]

Притиснут од стране Немаца, али и вођен сопственим интересима, војвода Ђуровић се током априла и маја 1942. године окреће против ЈВуО. На промену његовог понашања утицало је свакако и потискивање његовог команданта Мирка Томашевића са подручја Сјеничког среза, односно напади на Божидара Шарковића који је командовао четницима Ибарског одреда у Дежевском срезу. Иза ових акција стајала су наређења мајора Остојића и капетана Петровића. Због свега тога војвода Ђуровић је узео учешћа у претресима које је немачка војска спроводила по Дежевском и Студеничком срезу ради хватања већине његових сабораца из 1941. године.

Ђуровићеви људи су, међутим, уместо илегалних четника, 25. априла заробили тројицу енглеских официра који су пали на њихов рејон. Дан касније војвода сухопланински их је лично предао немачким властима. Како је јављао потпуковник Драгослав Павловић у питању су били: Емил Ојденс/Џејмс Семи,[636] Сид Проси и Перси Евент. Због овог поступка мајор Кесеровић је почетком маја ставио Ђуровића под „слово з". Његова ликвидација се показала као тежак задатак, јер се стално кретао у пратњи од 40 телохранитеља, које наводно Кесеровић није желео да погуби заједно са њим. Стога је ВК ЈВуО наредила да се настави рад на „бушењу" Ибарског четничког одреда, док је потчињене команданте упозорила „да се чувају Машана Ђуровића".[637]

У међувремену је Војно одељење Министарског савета Недићеве владе, 20. априла донело указ којим је Ђуровић, од самог себе унапређен у резервног капетана II класе, пребачен у активну службу. Ово помакнуће

---

[634] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942, Ратни дневник 1. 01. 1942. – 29. 04. 1942. године, 70–71; ИАБ, BDS, Đ-334, Mašan Đurović, 2.

[635] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 99.

[636] Ово име је навео сам Машан Ђуровић на саслушању при СС 15. маја 1942. године у Београду. Друга два имена се поклапају. ИАБ, BDS, Đ-334, Mašan Đurović, 19.

[637] ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 2, 48–49; Исто, док. 17, 16, деп. 1370; Исто, кут. 295, ф. 1, док. 1, 4, деп. 87; Исто, 1, деп. 65.

је тобоже заслужио успешном борбом против комуниста у долини Ибра и Топлици, односно разбијањем устаничке опсаде Краљева у јесен 1941. године. Ђуровићево унапређење није пољуљала чињеница да је истовремено командант СДС генерал Радовановић протествовао код Милана Недића због његовог мешања у рад цивилне управе у Рашки.[638] Ђуровић је, међутим, ухапшен 11. маја, али не од Недићевих органа, већ од стране бугарске војске (у околини Блаца) по захтеву команде СС у Србији. Преко Ниша је одмах транспортован за Београд. На иницијативу оберштурмфирера Винекеа (Wienecke) саслушан је већ 15. маја. Немцима тада није изнео неке значајније податке, осим да се на „српском простору" налазе још два енглеска официра за које је изразио наду да ће ускоро бити ухваћени.

После саслушања Ђуровић је око 45 минута провео у разговору са пуковником Кевишем (Kewisch) и иследником Винекеом. Објашњено му је да је приведен на захтев првог, будући да се није одазвао његовом ранијем позиву. Немци су били сазнали за Ђуровићеве везе са Михаиловићевим официрима. Кевиш је управо на ту тему отпочео дискусију. Четнички командант је одбацио повезаност са ЈВуО, признавши да познаје двојицу њихових официра, вероватно мисливши на Цветића и Павловића. Самог Михаиловића је означио као слугу Енглеза и изјаснио се као његов противник, што ће у наредним данима и показати. Затим је нагласио пријатељски став према окупатору, а као доказ тога поменуо је дефиле почасне чете његових људи приликом посете др Турнера Рашки. Удворнички је изразио и жељу да га лично упозна. Упитан за мишљење о албанској жандармерији, командант Ибарског четничког одреда је на њен рачун изнео мноштво оптужби. Потказао је и неколико легализованих четничких официра који су сарађивали са Италијанима на територији Старог Раса. Убрзо после састанка Ђуровић је ослобођен и враћен на своје функције у Рашку.[639]

После овога односи између Ђуровића и Михаиловићевих четника су се потпуно заоштрили. Кулминација сукоба уследила је током јуна. Машан Ђуровић је најпре половином месеца ухапсио поручника Драгора Павловића, команданта Дежевске бригаде ЈВуО. Будући да је одувек знао за његове везе са Михаиловићем, хапшење би требало повезати са састанком који је Ђуровић имао са немачким властима, сумњама окупатора да је повезан са ЈВуО, односно његовој иницијатви да се Немцима приближи. Дана 19. јуна он је лично Павловића одвео у Београд, представљајући га окупатору као „правног саветника" генерала Михаиловића и кривца за убиство судије Алексе Јеремића из Рашке. Поручник Павловић је због ових оптужби остао у затвору све до краја септембра 1942. године.[640]

---

[638] ВА, НДа, кут. 84, ф. 4, док. 13, 1; Исто, док. 33, 1.

[639] ИАБ, BDS, Đ-334, Mašan Đurović, 19–20, 21–22, 41.

[640] ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 2, 49, 70; Исто, док. 7, 17, деп. 70.

Ђуровићеви људи су истовремено заробили енглеског официра Кристофера Лоренса (Christie Lawrence), потпуковника Радојевића који је кренуо на важну мисију у Албанију и поручника Цветковића. Заплењена је и поверљива архива ЈВуО коју су носили са собом. Мајор Кесеровић је због овога послао „тројку" да на Ђуровића примени „слово з", али иста није обавила задатак.[641] Централа БДС је на другој страни била врло задовољна Ђуровићевим држањем, поготово испоруком четничке документације која им је дала „значајна упутства за борбу против припреме устанка". После овог случаја Немци су прихватили становиште да је војвода сухопланински непријатељ ЈВуО и означили га као „поузданог" сарадника.[642] Ђуровић је на крилима те карактеристике, затим имао састанак са шефом кабинета генерала Недића пуковником Масаловићем и Цеком Ђорђевићем. Он је одржан 22. јуна у Београду. Током разговора Ђуровић је између осталог рекао да зна где се налази генерал Михаиловић и да ће га лично ухватити и испоручити немачким властима.[643]

Ђуровићево приближавање Немцима учинило је да током лета 1942. године његова ратна каријера достигне врхунац. Уживајући заштиту српске колаборационе владе, наклоност окупаторских власти и командујући највећим четничким одредом генерала Недића (90 официра и 910 бораца),[644] он се јавља као једна од кључних фигура на територији окупиране Србије тог времена. У долини Ибра је пак важио за неприкосновеног господара.

Рад команданта Ибарског четничког одреда су, међутим, пратиле озбиљне оптужбе на рачун његових финансијских малверзација, пљачки, убистава и кадровске самовоље, које су долазиле како од грађана, тако и од официра СДС. Крајскоманда из Косовске Митровице тражла је да се Ђуровић премести из долине Ибра, јер је наводно опструисао рад немачких војних власти у Косовскомитровачком округу. Немцима је посебно сметало што среске власти Студеничког среза од Ђуровића не могу да преузму управне послове. Његово одстрањивање са овог терена је лично, од Фелдкоманде у Врњачкој бањи, тражио крајскомандант капетан Ланге.[645]

Коњички поручник Радомир Милетић који је скоро годину дана био у штабу Ибарског четничког одреда, септембра 1942. године је оптужио Ђуро-

---

[641] Исто, док. 3, 17–18; Исто, док. 2, 47; ИАБ, BDS, Đ-334, Mašan Đurović, 37; Пошто Ђуровићева ликвидација није успела и генерал Михаиловић је 5. августа тражио да се овај стави под „слово з" и да се о томе обавести влада у Лондону. Он ће касније ипак, повући ову одлуку. ВА, ЧА, кут. 298, ф. 1, док. 4, 3, деп. 344.

[642] ИАБ, BDS, Đ-334, Mašan Đurović, 42.

[643] ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 2, 71.

[644] ИАБ, BDS, Đ-334, Mašan Đurović, 41.

[645] ИАРНП, фонд 283, НОР, док. Извештај Крајскоманде Косовска Митровица 749. пуку у Звечану о војној ситуацији 19. 03. 1942. године, 2; Исто, док. Извештај Крајскоманде Косовска Митровица Фелдкомандатури у Врњачкој Бањи о војној ситуацији на њеном подручју, 16. 03. 1942. године, 2.

вића да је током марта исте године, од плате сваког четника и официра у његовом одреду, а тада их је било више од 1000, незаконито узео по 200 динара. У мају му је команда СДС послала 900.000 динара за обућу и храну четника, али је према речима Милетића Ђуровић задржао целу суму за себе. Поред тога, незаконито је отуђио још 450.000 динара за два аутомобила које је за потребе јединице требало купити у Новом Пазару. Они су били купљени само „на папиру", док је новац завршио у Ђуровићевим џеповима. За само неколико месеци он је оваквим понашњем утајио више од 1.600.000 динара. Ђуровић је од јуна до септембра 1942. године примао и додатне принадлежности, тако што је направио нове спискове људства у којима су наведена имена непостојећих особа. Ове малверзације је покушао да прикрије тако што је за све настале проблеме оптужио поручника Милетића, коме су разјарени четници спалили и опљачкали цело покућство. Током августа лажно је код Немаца оптужио и трговца Душана Илића да је припаднк КПЈ, па су га они ухапсили. Затим је са његовог стоваришта у Лешку покупио 200 м^3 дрва.[646]

Истовремно када и Милетић, пријаву против криминалних активности Машана Ђуровића поднео је и мајор Никола Анђелковић. Он се једно време налазио на месту начелника штаба Ибарског четничког одреда. Како је сведочио поменути официр Ђуровић је сам делио чинове потчињеним командантима, иако никада није био активни официр (поменуо је навинара Божу Шарковића из Рашке, који је Ђуровићевом одлуком постао потпоручник). Анђелковић је навео и како је војвода сухопланински наредио да се без суђења убију четник Вукоје Караџић, лугар Самуило из Рашке и др, чија имана није навео.

Због свега овога је до почетка септембра 1942. године чак девет активних официра СДС из протеста напустило Ибарски четнички одред, отишло у Београд и жалило се на рад њиховог бившег команданта помоћнику министра унутрашњих послова Цеки Ђорђевићу.[647] Ђуровић се, међутим, укоренио у долини Ибра и уживајући подршку окупатора наставио са малверзацијама. То ће трајати само до пролећа 1943. године, када га Немци, из спостевених интерса, одбацују и за пар дана му одузимају моћ коју је годинама градио.

Сукоби унутар Јаворског корпуса ЈВуО

Још при оснивању ове јединице у фебруару 1942. године број активних официра је био мали. Корпус је водио капетан Бранивој Петровић, а од потчињених му команданата би требало поменути капетана Цветића, заповедника Студеничке, поручника Уроша Катанића, заповедника Моравичке,

[646] ИАБ, BDS, Đ-334, Mašan Đurović, 57–58.

[647] Isto, 1–2, 58.

и поручника Павловића, који је био на челу Дежевске бригаде. Управо између Петровића, Цветића и Павловића ће избити неколико спорова који ће трајати све до децембра 1942. године. Они ће у пар наврата озбиљно угрозити јединство корпуса, а самим тим и умањити његову борбену моћ.

Капетан Бранивој Л. Петровић био је главни узрок проблема у Јаворском корпусу. Он је команду над јединицом видео као прилику за спровођење самовлашћа, пљачке и насиља над становништвом и потчињеним људством. Радило се о 35-годишњем ваздухопловном капетану I класе родом из Шапца, кога су савременици описивали као харизматичну, али преку особу. Подсећао је на „пруског официра у југословенској униформи". Пруско држање, изгледа, није пратила и пруска дисциплина. Петровић се често у народу појављивао на коњу, вичући на људе и ударајући их са висине, корбачем.[648] Већ током 1941. године се окружио лицима сумњиве прошлости и показивао нетрпељивост према народу и другим официрима.

Због тога су на пролеће 1942. године почеле прве свађе. Услед несугласица око расподеле шињела и оружја бачених из ваздуха, капетан Петровић је дошао у оштар спор са Николом Калабићем. Запретио му да ће га погубити уколико дође на његову територију, оптужујући га да је „бандит и вођа комуниста". Потпуковник Драгослав Павловић је ипак успео да изгласи свађу између двојице официра, само што се по њему и даље „Брана по мало рогушио".[649] Будући догађаји ће показати да је Петровић био више него разочаран овим посредовањем.

Незадовољство Петровићевим понашањем које је тињало међу људством, избило је на површину током јуна, када је генерал Михаиловић одступио за Црну Гору, а притисак окупатора попустио. ВК ЈВуО је обавештена од извесног наредника Миће Марковића из Јаворског корпуса да су капетан Петровић и његов блиски сарадник наредник Јездимир Видић прикрили одређену суму златника и другог ратног материјала које су британски авиони раније спустили на Златар. Помињала се цифра од чак 736 златника. Када је наредник Марковић тражио да се о прикупљеном материјалу извести врховна четничка команда, његов заповедник му је одбрусио да су тамо све „комунисти" и да ће их он, када му се укаже прилика, ликвидирати. Затим је наредио да се Марковић убије, али је овај успео да побегне џелатима.

Начелник среза Моравичког је истовремено пријавио капетану Мирославу Митићу, команданту Златиборског корпуса, да се на Петровића народ много жали и да је умешан у убиство председника општине Остатије Вукашина Протића, који је иначе био човек ЈВуО. Овим оптужбама се придружио и резервни капетан I класе Милићевић, који је писао да Петровић само прави „смицалице" и „заблуде", да је често пијан и да „народ пљачка" и туче, што је веома штетило четничкој организацији на терену Јаворског

[648] Димитрије Ђорђевић, *Ожиљци и ојомене*, I, Београд, 1995, 242–243.

[649] ВА, ЧА, кут. 295, ф. 1, док. 1, 2, деп. 509; Исто, кут. 275, ф. 1, док. 2, 84.

корпуса. И Милићевић је кривио Петровића за убиство поменутог Протића.[650] Време ће показати да су ове речи биле више од обичног оговарања.

На ове оптужбе Михаиловић је реаговао тако што је наредио детаљнију истрагу. Он је ипак стао у заштиту капетана Петровића, наводећи да је прикупљање података о недоличном понашању његовог официра спроведено једнострано, будући да исти није саслушан. Михаиловић је сматрао да је Петровић исправан, а да је нарednик „Видић лопов". Тражио је да му се као залог добре воље пошаље енглеско залто, а да потпуковник Павловић изгласи односе између капетана Петровића и Радомира Цветића.[651] До привременог измирења је дошло почетком јула на састанку који је организовао Павловић. На њему су се противници сагласили и чак „изљубили". Истовремено је у корпус стигао пешадијски поручник Урош Катанић[652] на место команданта Моравичке бригаде.[653]

Бранивој Петровић је, међутим, убрзо наставио по старом. До Михаиловића су почетком августа 1942. године опет стигле жалбе, сада капетана Цветића, о томе да овај са пратиоцима убија људе, пљачка и силује по селима. Он је стога још једном затражио од потпуковника Павловића, поручника Катанића, капетана Цветића, али овога пута и генерала Трифуновића, команданта Србије, да среде ситуацију у Јаворском корпусу.

---

[650] Исто, кут. 275, ф. 1, док. 2, 78–80, 84–85, 88.

[651] Исто, кут. 295, ф. 1, док. 1, 12, 16.

[652] Рођен је 15. новембра 1912. године у селу Бечњу, општина Бресничка, срез Љубићки, у породици Крсмана Катанића. По свршеној Гимназији у Чачку, од 1931. до 1934. године похађа Нижу школу Војне академије у Београду. Дана 11. октобра положио је писмену заклетву краљу и отаџбини при команду 47. пешадијског пука у Дебру. Притом добија чин пешадијског поручника. До 1936. године се задржао на служби при 47. пешадијском пуку (Вардарска дивизија 3. армије), када је пребачен у 4. пешадијски пук у Ужицу (Шумадијска дивизија 5. армије). Иако је током 1936. и 1937. био на служби при Ваздухопловној извиђачкој школи у Панчеву није се винуо у небеса. Поново бива распоређен у Македонију, овога пута у 2. батаљон, 23. пешадијског пука у Штипу, који је био део Брегалничке дивизије 3. југословенске армије. Катанић је током боравка у Македонији свршио и специјални пионирски курс 1939. године. По сопственој молби је априла 1940. године поново премештен, овога пута у 16. пешадијски пук „Цар Николај II" чија се команда налазила у Нишу (Моравска дивизија 5. армије). До почетка Априлског рата, иако није забележено да је имао проблема са дисциплином, Катанић је морад поново да се сели. Немачки напад на Југославије дочекао је као комаднир пионирског вода 5. пешадијског пука у Ваљеву, иначе саставне јединице Дринске дивизије 1. армије. После активног учешћа у устанку српског народа против немачке окупације током 1941. године, поготово у борбама око Чачка, јула 1942. године бива премештен за команданта Моравичке бригаде Јаворског корпуса. После нешто више од годину дана на том месту, погинуо је у јесен 1943. године у околини Сјенице. ВА, ДПП, кут. 709, дос. 84.

[653] ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 3, 73; Моравичка бригада је организована до краја августа 1942. године и у њеном саставу је било пет батаљона. Према Катанићевим проценама они су 25. септембра имали 2650 пописаних бораца, али је у ствари, одред располагао са 400 пушака и шест аутоматских оружја... Исто, док. 10, 35; Исто, док. 15, 4, деп. 1088.

Михаиловић је 10. августа писао капетану Петровићу (шифровано име „Милош"), али на другу тему. Тражио је да му се пошаље радио станица коју су британски авиони спустили за потребе енглеске мисије при ВК ЈВуО. Ово је био поновљени захтев, будући да је Петровић одговорио још половином јула да станица није код њега, али је у међувремену откривено да ју је самоиницијативно задржао.[654] Стога је поручник Давид Симовић (шифрована имена „Љутица" и „Леон") 13. августа, по Михаиловићевом наређењу, послао курира по радио-станицу. Њега је Петровић отерао из свог штаба без образложења.[655] До 22. августа се оглушио о још једно директно наређење везано за станицу, иако му је наглашено да је она ВК ЈВуО потребна за везу „преко баре".[656]

За то време се заоштио сукоб између Петровића и Цветића. Проблем је настао због вршљања и пљачке наредника Видића по Студеничком срезу којим је командовао Цветић. Потоњи се жалио и на то што мимо консултација Петровић шаље своје патроле у његов срез. Половином августа двојица официра су се још једном састала, овога пута у штабу корпуса, па је изгледало да ће се страсти стишати.[657] Но, Цветић се убрзо поново жалио на Видећиво понашање. Он је 20. августа команданту Јаворског корпуса послао сведочанство пешадијског капетана Тасе Ђорђевића, који је крајем јула био присутан када је Цветић ухватио и разоружао Видића недалеко од Рудна, јер је овај био отуђио оружје које је припадало Студеничкој бригади и пљачкао мештане. Он је иначе ухваћен у току блудничења, а његово људство у бесвесном стању услед конзумације алкохола. Видић је неколико сати после Цветићевог одласка са Рудна, поново опљачкао неке сељаке, а онда из освете, код капетана Петровића за то дело оптужио команданта Студеничке бригаде.[658]

Петровићу није требало много да поверује у ове инсинуације, па је 27. августа Цветићу одговорио писмом у коме се ставио на Видићеву страну. Притом га је оптужио да се понео „невојнички, непријатељски и са омаловажавањем" према њему. Онда га је напао да бојкотује наређења прослеђена од Михаиловића, да је алкохоличар, да је често у народу говорио против команде корпуса, као и да је „комуниста и ненационални елемент". Петровић је позвао Цветића да што пре дође у његов штаб „ради изглађивања несугласица", притом му запретивши сменом са положаја.[659]

Капетан Петровић је тражио и смену наредника Будимира Атанацковића, команданта једне чете при Дежевској бригада, иначе Цветићевог рођака. За њега је навео да има „болесне амбиције и да је почео да сарађује са свим елемен-

[654] Исто, кут. 299, ф. 1, док. 4, 4, деп. 352; Исто, 6, деп. 377; Исто, кут. 275, ф. 1, док. 3, 142.

[655] Исто, кут. 295, ф. 1, док. 3, 9, деп. 311.

[656] Исто, кут. 15в, ф. 2, док. 23, 2.

[657] Исто, кут. 42, ф. 1, док. 12, 1.

[658] Исто, док. 9, 1–2; Исто, док. 8, 1.

[659] Исто, док. 27, 1.

тима који су против ЈВуО". Атанацковић је оптужен и да је радио против поручника Павловића док је овај био у заробљеништву, да је хапсио његове људе и чак био умешан у хватање команданта Дежевске бригаде.[660] У овим оптужбама је било истине пошто се касније на исту особу жалио и поручник Павловић.

Капетан Цветић је већ 29. августа одговорио на ове нападе оштрим тоном, како нема личних проблема са Петровићем, али пошто му заповедник Јаворског корпуса ништа није веровао, спор је морао да се још једном изнесе пред Михаиловића. У ту сврху му се и обратио, информишући га о недопустивом држању наредника Видића, који је крајем августа на зверски начин убио четника који је пријавио крађу оружја у Рудном. Цветић је у наставку депеше признао Петровића за надређеног, али је одбио да оде у његов штаб.[661]

Петровић је љутито обавестио ВК ЈВуО да је Цветић „отказао послушност, (*ga*, М. Ж.) не извршава наређења и не долази на позив", оптуживши га и да сарађује са Машаном Ђуровићем, у чему је, видели смо, било истине. Односи између двојице официра су после тога прешли границу са које није било повратка у нормално стање. Михаиловић је, међутим, кратко одговорио Петровићеву да „уреди односе са Цветићем", јер он није могао „свуда да стигне". Много му је било важније да коначно добије еглеску радио-станицу, коју је његов официр из непознатих разлога одбио још једном да преда 30. августа. Притом му је поручио да, док је не пошаље, неће „добијати материјал из ваздуха". Петровића то изгледа није уплашило јер је отписао да је апарат отет од Немаца, али да је, наводно, исти неисправан и да га не вреди траспортовати.[662]

У своју одбрану Цветић (шифрована имена „Ајбих" и „Би-Би") је генералу Михаиловићу 2. септембра послао извештај на три странице о стању у Јаворском корпусу, уз неколико докумената доказног материјала. У њему се командант Студеничке бригаде пре свега жалио на наредника Видића и детаљно описао Михаиловићу како је изгледао поменути инцидент на Рудном. Затим је протествовао због убиства четника Миливоја Пирића (иначе прикривеног комунисте), који је ликвидиран хладним оружјем. Истовремено је Петровић наводно наредио убиство још тројице Цветићевих четника, на служби при штабској чети корпуса, браће из исте куће, због тога што су једно време били у партизанима. Иначе, у Студеничкој бригади је био око 40 бораца који су се раније налазили у КПО или Краљевачком НОП одреду. Михаиловићу је потврдио да је његов надређени заиста наредио убиство поменутог Вукашина Протића, а да је крајем августа тражио и да се његов син убије. Цветић је закључио да се сељаци плаше Бранивоја Петровића и да из страха беже „да се крију под заштиту Немаца у вароши", што је јако штетило интересима ЈВуО.[663]

[660] Исто, док. 10, 1.

[661] Исто, док. 12, 1.

[662] Исто, кут. 275, ф. 1, док. 10, 38, деп. 452; Исто, 10, деп. 498; Исто, кут. 299, ф. 1, док. 6, 3, деп. 344; Исто, док. 7, 2, деп. 425; Исто, кут. 15в, ф. 2, док. 23, 13.

[663] Исто, кут. 42, ф. 1, док. 13, 1–3.

У наставку овог својеврсног „рочишта", Драгољуб Михаиловић је 12. септембра примио Цветићевог депутата резервног потпоручника Миладина Радуловића. Он му је предао поменути извештај, уз писани материјал и личне оптужбе на рачун Петровића и Видића. Радило се иначе о предводнику групе прикривених комуниста и бивших партизана унутар Студеничке бригаде, који ће касније четницима нанети велику штету.[664] Пошто је саслушао Радуловића, Михаиловић је истог дана контактирао капетана Петровића, али опет само због тога што су Британци претили да ће потпуно обуставити дотур материјала из ваздуха уколико фамозна радио-станица не стигне у његов штаб. Толико закашњење су дефинисали као „саботажу" британске мисије при ВК ЈВуО.[665] Радио-станица ипак и даље није пристизала.

Генерал Трифуновић је 15. септембра забележио и да је Бранивој Петровић на Голији задржао капетана Благоту Бошковића, команданта Косовског корпуса, који је путовао на југ да преузме дужност.[666] Петровић се до 17. септембра поново обратио ВК ЈВуО сугеришући смену заповедника Златиборског корпуса Милорада Митића, због наводног рада са петоколонашима. Он је чак дозволио себи да пребаци Михаиловићу што још увек нису одликовани његови људи који су учествовали у „борбама са Турцима" код Новог Пазара и Рашке током 1941. године. Ниједном речју није поменуо шта се дешава са радио-станицом, нити са нарednиком Видићем и(ли) капетаном Цветићем.[667]

Наредног дана, 18. септембра, Михаиловићу се јавио потпоручник Тугомир Прекоршек, руководилац центра везе у Западној Србији и његов специјални изасланик за Словенију (шифровано име „Келер"). Он је нешто раније, као делегат ВК ЈВуО отишао по радио-станицу у Петровићев штаб, који се изгледа налазио у месту Дебели Јасен источно од Ивањице. Прекоршек се пожалио Михаиловићу да му је командант Јаворског корпуса узурпирао материјал бачен из ваздуха. Када је прешао на питање енглеске станице, реферисао је да Петровић не жели да је шаље под изговором да

---

[664] Миладин Радуловић „Крцун" је од стране МК КПЈ из Косовске Митровице послат у Нови Пазар да поново организује ћелију у том граду. Потом је почетком априла 1942. године преко Рашке успео да се убаци у Студеничку бригаду ЈВуО. Тамо је нашао Родољуба И. Јемуовића такође блиског КПЈ, који је био благајник, интендант и шеф пропагандног одељења у јединици. То му је омогућило да одмах постане командат одреда за диверзије унутар бригаде. Око себе је окупио неколико десетина бивших партизана. Успео је затим да се приближи и капетану Цветићу. ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 100–101, 106–107.

[665] ВА, ЧА, кут. 299, ф. 1, док. 8, 2, деп. 527.

[666] Михаиловић је био незадовољан капетаном Бошковићем јер је он тек после четири месеца, од именовања за команданта Косовског корпуса у мају, кренуо да преузме ту дужност. Стога га је 12. септембра сменио и на његовом место поставио капетана Јована Миладиновића (шифровано име „Абдулах"). Исто, 1, деп. 516; Исто, кут. 275, ф. 1, док. 13, 12, деп. 801; Исто, кут. 106, ф. 5, док. 1, 1.

[667] Исто, кут. 275, ф. 1, док. 13, 18–19, деп. 829, 831; Исто, 28, деп. 868.

је „Црногорцима не шаље".[668] За овакво ирационално понашање капетана Петровића не постоји јасно објашњење, осим оног које се крије у његовом преком карактеру и проблемима личне природе, који се кроз документа могу само назирати.

Михаиловић је покушао последњи пут да на миран начин реши проблеме са бунтовним официром. Стога му се 19. септембра обратио речима: „Драги брате Брано добијам са свих страна извештаје да Јездимир (*врши*, М. Ж.) пљачкање и силовање наших људи. То много худи твом имену. Енглески мајор са чуђењем ме пита да ли је могуће да ја немам толико ауторитета да ми ти пошаљеш његову радио станицу".[669] Упозорио га је оштро да Видића одстрани, да не узима Прекоршеков материјал и да станицу од њега лично тражи мајор Хадсон (Hadson). Депеша се завршава готово очајничком реченицом генерала Михаиловића: „послушај бар њега (Хадсона, М. Ж.) када нећеш мене".[670]

Уместо одговора у ВК ЈВуО стигла је надреална вест да је Петровић ухапсио „Келера", забранио му да шаље депеше и енглеску радио-станицу ставио под јаку стражу. Прекоршеку је претио стрељањем, псовао га и вређао на националној основи ("Шваба, пеколонаш и хохштаплер"). Пар војника из његове пратње је и претукао.[671] О овом немилом догађају Петровић је известио Михаиловића тек 20. септембра, пишући му да је због „претње и неизвршеног наређења" ухапсио Тугомира Прекоршека. Уз то је додао и ничим потврђене критике на рачун генерала Михаиловића, да су „Срби и данас као и раније запостављени", да су „сви други бољи", да „интриге царују као и раније" и да се у току окупације „продужава борба за власт и положаје". Депешу је завршио речима да не дозвољава никоме, па ни самом Михаиловићу, да му се меша у послове корпуса.[672]

Била је ово кап која је прелила чашу. Већ 20. септембра, па онда још једном два дана касније, Михаиловић је оштро нападо капетана Петровића што је ухапсио Прекоршека, његовог „најоданијег" човека за везу са Словенијом, а радио-станицу присвојио, на „потсмех Енглеза". Без даљих изговора наредио му је да је пошаље, отера Видића и ослободи „Келера". Била је ово, међутим, само варка. Михаиловић је 22. септембра наредио поручнику Давиду Симовићу да „отме" тражени апарат од Петровића како зна и уме.[673] У општој свађи на релацији ВК ЈВуО – Јаворски корпус, највише је страдало људство по одредима. Пошто је Прекоршек одржавао везу између Симовића, Милутина

[668] Исто, кут. 15в, ф. 2, док. 23, 16, деп. 62.

[669] Исто, кут. 299, ф. 1, док. 8, 6, деп. 621.

[670] Исто, деп. 622; Исто, док. 9, 1, деп. 630.

[671] Исто, кут. 275, ф. 1, док. 16, 21–22, деп. 1155–1156.

[672] Исто, док. 13, 34–35, деп. 883–884.

[673] Исто, кут. 299, ф. 1, док. 9, 2, деп. 649, 669; Исто, 4, деп. 679.

Јанковића, Катанића, Цветића и Павловића, његовим хапшењем је цео крај био „у мраку". С друге стране, због обуставе дотура намирница из ваздуха, борци су почели да оскудевају у муницији, обући, новцу и храни.[674]

Бранивој Петровић је разоружан и ухапшен између 22. и 24. септембра 1942. године. Акцију су заједнички извршили поручници Симовић и Јанковић (шифровано име „Бенито"). По Прекоршековом извештају Петровић и његови људи су разоружани без крви, осим што је при бекству убијен наредник Јездимир Видић. Одузета му је и енглеска радио-станица. Код Петровића је такође, пронађено чак 682 златника, које је овај крио у једном лонцу у својој сламарици. Ту, међутим, није био крај Михаиловићевој главобољи. Приликом претреса Петровићевог штаба тројица Симовићевих подофицира су украли златнике и побегли, па је овај морао у потеру. Петровићево разоружање је извршено без Михаиловићевог наређења, који је тражио само апарат и Видићеву ликвидацију. На то је Петровић 24. септембра и указао, додавши да је „опљачкан до голе коже", јер су му одузети поменути златници (које је тада пријавио по први пут). Притом је од Михаиловића тражио да га смени и на његово место постави капетана Цветића, јер наводно, више није могао да остане на том положају од „срамоте".

Потом се 25. септембра ВК ЈВуО јавио поручник Симовић пишући да је ослободио Прекоршека и да је радио-станица код поручника Јанковића. Додао је да је до разоружавања Петровића морало доћи „јер се његова дрскост и неизвршавање наређења Ваших, није могла више трпети", као и да се са оваквим епилогом слажу капетан Цветић и поручници Павловић и Катанић. После обрачуна са Петровићем, његово људство је прешло код Катанића, оружје такође, док је он задржан у притвору код поручника Симовића до даљњег. Сви официри били сложни у томе да се он мора склонити са терена Јаворског корпуса. Затим је потпоручник Радуловић одређен да Михаиловићу однесе енглеску радио-станицу у Црну Гору.[675]

Генерал Михаиловић је 27. септембра потврдио разаоружање Бранивоја Петровића. Наложио је да капетан Цветић преузме команду над Јаворским корпусом, док је његов дотадашњи заповедник требало да остане у притвору код Симовића. И овога пута је навео да је Петровић вероватно невин у целој причи, а да је „његов зао дух" био наредник Видић. Стога је планирао да га пошаље на други рејон.[676]

Нисмо успели да откријемо зашто је Драгољуб Михаиловић имао толико разумевања за Петровићево понашање, које му је опасно крунило

---

[674] АС, БИА, кут. 267, Историјат Ивањице, ф. Јаворски корпус, 11.

[675] ВА, ЧА, кут. 15в, ф. 2, док. 23, 16, деп. 62; Исто, кут. 275, ф. 1, док. 15, 20–21, деп. 1154; Исто, док. 14, 20, 25, деп. 984, 1005; Исто, док. 17, 7, деп. 1284; Исто, док. 18, 13–14, деп. 1469; Исто, кут. 42, ф. 2, док. 20, 1.

[676] Исто, кут. 299, ф. 1, док. 9, 6, деп. 728; Исто, кут. 15в, ф. 2, док. 23, 8, деп. 728.

ауторитет међу потчињеним официрима, али и Енглезима. Његова попустљивост је била разлог томе што почетком октобра Цветић, Симовић, Катанић и Јанковић нису желели да спроведу истрагу, јер наводно нико од сељака није хтео да сведочи, већ су ургирали да се Петровић уклони са њихове територије.[677] Свој мали пуч ови официри су покушали да наставе 3. октобра, траживши дозволу да ликвидирају и Божидара Ћосовића, познатијег као војводу јаворског.[678] Ћосовић је, међутим, видевши шта се десило Петровићу отишао код генерала Михаиловића у Црну Гору, где је 29. септембра са њим уговорио да се стави под Катанићеву команду. Пошто је Михаиловић проценио да је војвода јаворски „легао на руду", што ће се показати као грешка, одбацио је предлог о његовом убиству.[679]

ВК ЈВуО је наредила да се и Петровић пошаље у Црну Гору да би „одговарао за све што је учинио". Цветић је добио задатак да коначно среди Јаворски корпус и „да разјури неваљалце". Нажалост, радио-станица још увек није била код Михаиловића, што је целу ситуацију чинило комичном.[680] Томе у прилог говори и држање смењеног капетана Петровића, који је одбио да оде у Михаиловићев штаб док се он налази у Црној Гори. Када је о томе обавештен, он је резигнирано наредио да га „дотерају" ако неће да иде.[681]

Петровић је ипак наставио своје бунтовништво. То што други официри као колегу нису желели да га везују при спроводу за Црну Гору, он је искористио за бекство. Онда је 18. октобра у пратњи десеторице људи кренуо код команданта Србије генерала Трифуновића. Цветићу је одмах било наређено да га ухапси, али он то није учинио из нама непознатих разлога. Бранивој Петровић је онда поново опљачкао неке сељаке и запретио командантима који су га разоружали да ће „их заклати када се врати". Његово упозорење је схваћено озбиљно, па је ВК ЈВуО обавештена да постоји могућност да Петровић окупи око 500 људи и да се попут раније војводе јаворског, одметне.[682]

Ова претпоставка је звучала још озбиљеније када је Петровић убрзо напао положај на којем се налазио информативни центар Тугомира Прекоршека, на кога је изгледа био посебно киван због његовог несрпског порекла. Михаиловић је одмах наредио да се оружјем сузбије његов даљи рад, као и да се народу разгласи да је у одметништву. Пишући Катанићу 18. октобра, југословенски генерал је био револтиран тиме што му Петровић није послат под стражом у Црну Гору, односно што опет „пљачка и чини разбојништва". У истом контексту се обратио и поручнику Симовићу, упитавши га и да ли

[677] Исто, кут. 275, ф. 1, док. 17, 7, деп. 1283.

[678] Исто, 11, деп. 1316.

[679] Исто, кут. 299, ф. 1, док. 10, 3–4, деп. 806–807; Исто, кут. 15в, ф. 2, док. 23, 9, деп. 768.

[680] Исто, кут. 299, ф. 1, док. 10, 3, деп. 803.

[681] Исто, кут. 15в, ф. 2, док. 23, 10, деп. 848.

[682] Исто, кут. 275, ф. 1, док. 19, 16–17, деп. 2060–2061; Исто, док. 20, 16, деп. 2297.

је фамозна енглеска станица поново заробљена или постоји неки други изговор због чега још увек није била код њега у штабу.[683]

Изостанак енергичније реакције на његова (не)дела, као и раније, само је охрабрио Петровића да настави са недисциплинованим понашањем. Он је до 22. октобра са својом бандом пресрео једну четничку патролу, борце претукао, украо им митраљез и побегао у правцу Гоча. Михаиловић је потом поручника Катанића упутио да Петровићу пренесе да се „узме у памет" и да му је то „последња опомена" после које ће га лишити чина.[684] Цветићу је истовремено наређено да га зароби, разоружа и заједно са групом потпуковника Драгослава Павловића, који се спремао да преко Златара са Драгишом Васићем и Стеваном Мољевићем крене према Колашину, пошаље у Црну Гору. Михаиловић је депешу завршио речима да је оно што Петровић чини права „хајдучија" и да за њега стога више нема никаквог разумевања.[685]

Када је 25. октобра нови заповедник Јаворског корпуса ухватио везу са Петровићем, он му је поновио свој став да неће ићи у ВК ЈВуО док се иста не врати из Црне Горе. Пошто му је пратња спала на само три човека, коначно га је обузео страх, па је обећао да више неће правити сметње.[686] После извесног времена, Петровић је ипак морао да крене пут мрске му Црне Горе. У ВК ЈВуО је стигао 26. новембра.[687] Нисмо утврдили како је изгледао њихов састанак, али према догађајима који су уследили изгледа да га Михаиловић није оштро казнио. Петровићу је остављен чин, а добио је и нову функцију.[688]

По повратку из Црне Горе он је наставио са изгредима. Крајем децембра је на рејону Моравичке бригаде отео један тешки митраљез и 10 пушака људима поручника Катанића.[689] Затим је 28. децембра послао писмо поручнику Драгору Павловићу позивајући га себи у штаб, иако на то више није имао никакво право.[690] Петровић се, на олакшање свих, овога пута није дуже задржао на терену бившег корпуса, па је убрзо наставио према истоку. Током 1943. и 1944. године појављује се на простору Делиградског корпуса, а једно време ће бити и командант ове јединице (између осталог у периоду када је заробљен Коста Пећанац).

---

[683] Исто, кут. 299, ф. 1, док. 12, 7–8, 9, деп. 1132, 1133, 1135, 1143.

[684] Исто, 24–25, 40, деп. 1226, 1285; Исто, кут. 275ј, ф. 1, док. 19, 38, деп. 2171.

[685] Исто, кут. 299, ф. 1, док. 12, 37, деп. 1273; Исто, док. 11, 9, деп. 1005; Исто, 14, деп. 1082.

[686] Исто, кут. 275, ф. 1, док. 20, 6, деп. 2247.

[687] Исто, кут. 299, ф. 1, док. 15, 3, деп. 1885.

[688] Капетан Цветић се 27. децембра жалио министру војске и морнарице на наводну неистинитост оптужби капетана Петровића против њега. Навео је да он није комуниста (иако је у најужем окружењу држао комунисту Радуловића), да није проневерио 100.000 динара од продаје неке грађе и сл. Бранио се да је оставио породицу коју није видео више од 18 месеци и да се, без обзира на то, није легализовао када је имао прилику. Исто, кут. 42, ф. 1, док. 28, 1–2.

[689] Исто, кут. 289, ф. 1, док. 5, 2, деп. 4136.

[690] Исто, док. 4, 27, деп. 4085.

Неспоразуми између капетана Цветића и поручника Павловића

Уклањање Бранивоја Петровића није учинило и крај проблемима у командној структури Јаворског корпуса. Мало после његовог одласка за Црну Гору, избио је сукоб између поручника Павловића и капетана Цветића. Последњи је 23. октобра обавестио ВК ЈВуО да је Павловић од њега тражио премештај у други корпус. Разлог његовог незадовољства био је поменути наредник Атанацковић, кога је Павловић желео да искључи из четничке организације, не пристајући притом на предлог о премештају. Командант Јаворског корпуса опет није имао „длаке на језику". Надлежнима је заповедника Дежевске бригаде описао речима: „Драгор има аристократско држање, донекле (*је*, М. Ж.) материјалиста, и хоће у ово време да кући кућу". Рапорт је закључио речима да овај више обраћа пажњу на „личне ствари", него на општи интерес ЈВуО.[691]

Генерал Михаиловић је истог дана отписао Цветићу да ни он није задовољан радом поручника Павловића и да ће га преместити негде за агитатора и одузети му командни положај. Стога је очекивао предлоге ко би могао да га замени на челу Дежевске бригаде, односно на који простор би смењеног команданта требало послати.[692] Користећи надлежности да среди ситуацију у корпусу, Цветић је наставио да ради на уклањању Павловића из Дежевског среза. Тражио је да му се не да већа позиција од команданта батаљона, али и то на другом месту. Предлог је испратио мишљењем да овај „код народа не стоји добро", јер узима жито од Срба из Дежевског среза да храни свиње које је негде запатио. Једном приликом је сам за себе тражио унапређење.[693]

Драгор Павловић (шифровано име „Симон") је у своју одбрану писао ВК ЈВуО већ 25. октобра. Он је навео да је Атанацковић „битанга" и да је све време у Дежевском срезу роварио против њега. Наводно се био уортачио са Божидаром Шарковићем, сарадником Машана Ђуровића. Рад је поред њих двојице за Павловића био немогућ, па је стога желео премештај.[694] Потпуно резигниран, генерал Михаиловић је коначно дигао руке од силних интрига и сплетки у Јаворском корпусу. Поручнику Павловићу је отписао да прави проблем око „ситних ствари" и улази у сукоб са надређеним му Цветићем, а да притом нема „никакве конкретне доказе". Стављајући се на Цветићеву страну, он је закључио: „Брану сам Вам скинуо, сада Вам не ваља Цветић".[695]

Неколико дана касније поручник Павловић је, међутим, још једном узнемирио Драгољуба Михаиловића. Тада се депешом жалио да Атанацко-

[691] Исто, кут. 275ј, ф. 1, док. 19, 46, деп. 2205.

[692] Исто, кут. 299, ф. 1, док. 12, 28–29, деп. 1243.

[693] Исто, кут. 275ј, ф. 1, док. 19, 46, деп. 2206.

[694] Исто, кут. 275, ф. 1, док. 20, 6, деп. 2246.

[695] Исто, кут. 299, ф. 1, док. 12, 40, деп. 1284.

вић саботира сва његова наређења, „клевета га и прља" по Новом Пазару и Дежевском срзу. Због овог подофицира, наводно, није могао да изврши ефикаснију мобилизацију среза за спровођења грађанске непослушности, јер је по селима новопазарског краја протурена вест да он више није заповедник Дежевске бригаде. Није му слао ни извештаје са похода на које је ишао као легализовани четник Машана Ђуровића. Павловић је закључио да иза свега стоји Божидар Шарковић, за кога је казао да све време ради против Дежевске бригаде да би срез који је покривала и после рата остао „његова прћија".[696] Пошто је ипак јавно изразио лојалност капетану Цветићу, овај је, будући у мањку са активним официрима, морао да попусти.[697]

На смену заповедника Дежевске бригаде чекаће се још неколико месеци, што је кочило организацију четника на територји Новог Пазара и околине, јер је однос између двојице официра почео да личи на онај који је Цветић током прве половине 1942. године имао са капетаном Петровићем. О томе сведочи његова депеша од 6. јануара 1943. године упућена Михаиловићу. У њој Цветић протествује како је Павловић пред поручником Катанићем изјавио да за ЈВуО „не ради из идеала, већ да би сутра имао пристојан живот". По њему је са заповедником дежевских четника било „немогуће даље радити", што га је навело да закључи: „Можемо само да се трпимо и прогањамо". Стога је још једном од ВК ЈВуО тражио хитан премештај Драгора Павловића, док је уместо њега предложио да се на чело бригаде доведе потпоручник Радуловић.[698] Будући да је имао преча посла него да се бави интригама у јединицама које нису могле да окупе ни пар стотина људи под оружјем, Михаиловић ће промене у Дежевском срезу одложити за други тренутак.

[696] Исто, кут. 294, ф. 1, док. 5, 7, деп. 2406.

[697] ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 20, 19, 26–27, деп. 2315, 2357; Цветић ипак, није отказао подршку нареднику Атанацковићу. За њега и наредника Ратка Аксентијевић је крајем децембра 1942. године тражио унапређење код генерала Михаиловића. Свој захтев образложио је тиме да је у разним борбама од априла 1941. године људство под његовом командом (Студеничко-дежевски четнички одред и Студеничка бригада) имало више од 70 мртвих и да за живе до тада није тражио ниједно унапређење. Поменуту двојицу је истакао за велике патриоте и добре борце. Исто, кут. 42, ф. 1, док. 28, 2.

[698] Исто, кут. 289, ф. 1, док. 5, 20, деп. 112.

Слика 34. *После једног српско-муслиманског састанка у Н. Пазару. На слици видимо: Сулејмана Дацу (1), поручника Каплана Бољетинија (2), Ахмета Дацу (3), окружног начелника косовскомитровачког Ибрахима Љутвијуа (4) и начелника Студеничког среза Драга Нешића (5)*
(АС, Ж-30, кут. 193, ф. VI)

Слика 35. *Жандар. поручник Михаило Закић, официр Ибарског четничког одреда*
(извор: Словољуб Закић)

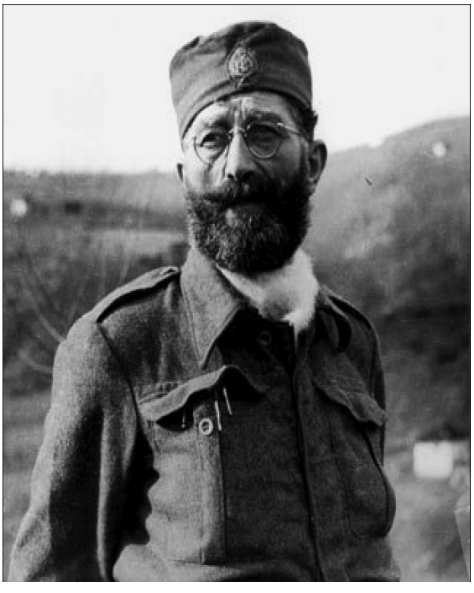

Слика 36. *Генерал Драгољуб Михаиловић*
(са сајта: www.sr.wikipedia.org)

Слика 37. *Пешадијски поручник Урош Катанић*
(ВА, ДПП, кут. 709, дос. 84)

Слика 38. *капетан Петровић (у средини са аутоматом) као командант Јаворског корпуса ЈВуО са пратиоцима*
(извор: Бојан Димитријевић

Слика 39. *Сјенички Јевреји пред исељење у Палестину 1925. године*
(извор: Аднан Муфтаревић)

Слика 40. *Студеничка бригада ЈВуО*
(АС, Ж-30, кут. 193, ф. VI)

Слика 41. *Четничка „тројка“ при Јаворском корпусу*
(АС, Ж-30, кут. 193, ф. VI)

Дежевски срез средином 1942. године

У месецима после уласка граничара у Нови Пазар ситуација се донекле умирила, али су током целог лета трајале манифестације (приредбе, митинзи, представе, концерти) посвећене наводном албанском пореклу локалних муслимана, односно прикључењу среза „Великој Албанији". Почело је и организовање фудбалских утакмица које су такође коришћена за ову пропаганду. Захваљујући албанској управи и друштву „Скендербег" вештачки је стварана слика о Новом Пазару као делу друге државе, иако је та политичка опција била далеко од реализације. Да би албанизација муслиманског становништва била учинковитија, половином јуна 1942. године одржана је седница АНС у Новом Пазару, уз присуствовао делегата албанске владе професора Авни Зајиа. Притом је овај интелектуалац имао састанак са муслиманским првацима из вароши, али и из Трнавске, Сопоћанске и Пожешке општине. На њему је албански делегат одржао пропагандно предавање на тему албанизације ових простора.[699]

Окупатор је с друге стране вршио сопствену пропаганду. Тако је почетком јуна у центру Новог Пазара осванула табла димензија 20 м^2, која је приказивала немачке успехе на истоку у борби са Совјетима. Свакодневно су немачки војници из Орсткоманде долазили и померали линије, заставице и стрелице на овој огромној карти, а у складу са њиховим напредовањем у Русији. Тако је било све до битке за Стаљинград после чега су немачки официри, на подсмех мештана, престали да „дорађују" карту. На месту где се налазила карта увек је био неки агент СД полиције, који је бележио расположење, пре свега муслиманског становништва према окупатору. Табла је уклоњена у пролеће 1943. године. Поред ње било је још мањих карти које су приказивале источни фронт, фронт у северној Африци итд.[700]

У сачуваној документацији остало је забележено и неколико напада на преостале Србе у Тутинској и Рожајској потпрефектури. Муслимани су током јуна 1942. године упали у село Буковицу (северозападно од Рожаја) и угрозили задругу Белојица. Радило се о њиховим комшијама из истог села. Том приликом је „заклан" Влајо Белојица, коме је и опљачкано 105 оваца.[701] Исте године страда и село Башча, јужно од Буковице. Притом гину житељи Богдан, Богољуб и Леко Гаровић, а опљачкано је и 11 српских домаћинстава. Очевидац ових догађаја Новица Гаровић сведочио је о тешким временима за мештане Башче на следећи начин: „Нападали су ноћу (*муслимани*, М. Ж.) поједине српске куће те понеког домаћина убију, а опљачкају му стоку, жито

[699] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, 429–430.

[700] Исто, 431–432, 434, 443.

[701] АС, Г-2, КИ, кут. 10, р. 63/1944, 1.

и друге ствари; дању су јавно убијали Срба по њивама, ливада и путевима, за време рада и у свако време".[702]

У међувремену, северно одатле, у околини Новог Пазара, спровођене су војне акције против ЈВуО. За те операције Немци су користирили углавном колаборационе муслиманске и српске јединице. Капетан Павле Грубач јавио је ВК ЈВуО 15. јула да су људи Шерифа Коњевића и Бика Дрешевића, који су се од децембра 1941. године налазили стационирани у Дугој Пољани, добили наређење да открију где се налази генерал Михаиловић и да га ликвидирају. У ту сврху су немачке власти исценирале њихово одметање од окупатора.[703] Гестапо је пак дошао у посед једне слике Драгољуба Михаиловића са официрима из његовог штаба. Мајор Кесеровић је сматрао да су до ње дошли преко Божидара Шарковића, који ју је опет набавио од неког официра блиског мајору Остојићу док се кретао у његовој близини.[704]

Капетан Цветић је преко свог пријатеља и четника Груја Мартаћа, касније команданта среза Дежевског, почетком јула послао један апел муслиманима у Новом Пазару. Он је био насловљен на она лица која су важила за пријатеље хришћана. У писму које је примио Рамо Мујовић тражило се да муслимани престану са даљим насиљем над комшијама хришћанима и да се окупе око Мујовића док не буде касно. У страху од окупаторских власти, Мујовић ништа није одговорио на ову мировну иницијативу.[705]

За непријатеско држање Немаца били су криви четници Јаворског корпуса јер су у периоду од 16. до 18. јула опљачкали неколико стругара на Голији, а које су припадале породицама Шарковић и Курсулић из Рашке. Иако су на главама носили шубаре са кокардама, представљали су се очевицима као партизани. Одред је имао 150 добро наоружаних људи, али су им обућа и лична хигијена били лоши. У потеру за њима кренуло је људство СДС и СГС из Моравичког среза, али без успеха.[706] У међувремену су у суседни Студенички срез почеле да пристижу избеглице из Немачке, које су се склањане од разарних савезничких напада из ваздуха. Према четничким информацијама било је најављено да ће на овај простор доћи око 5000 жена и деце. Слободан Јовановић је стога 20. јула писао генералу Михаиловићу да се „нипошто" не убијају немачке избеглице, јер ће окупаторске власти у супротном уништити локалне Србе.[707]

Дешавања у унутрашњости Дежевског среза одражавала су се као и увек на ситуацију у Новом Пазару. Како наводи инжињер Драгиша Томаше-

[702] Исто, р. 64/1944, 1.

[703] ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 3, 128.

[704] Исто, док. 4, 4, деп. 38.

[705] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, 436–437.

[706] ВА, ЧА, кут. 29, ф. 2, док. 39, 1; Исто, кут. 147, ф. 1, док. 5, 11.

[707] Исто, кут. 275, ф. 1, док. 2, 47; Исто, кут. 281, ф. 1, док. 10, деп. 13.

вић, који је током августа пропутовао срезовима Косовскомитровачког округа, малобројно српско становништво у вароши је страховало да опет не дође до повлачења немачке војске, у чему су видели увертиру за „клање и оних што су остали". Стога је он у извештају генералу Недићу закључио да су услови за њихов живот у Новом Пазару „претешки".[708] О томе говори и чињеница да је до августа у Дежевском срезу убијено најмање још петоро Срба и то: Ђорђе Бараћ у селу Драгунцу, Милан Милосављевић у Новом Пазару, Злата Петровић у Дољанима, Миодраг Синадиновић у Пљевљанима и Пантелија Јевремовић у Жупским Брдима.[709] Кривци нису пронађени ни у једном случају.

Истинитост речи инжињера Томашевића потврђује писмо преосталих хришћана из Ибарског Колашина упућено Тихомиру Шарковићу током августа. Оно почиње речима: „У италијанском делу Колашина дешавају се сваки дан најцрње ствари. Арнаутске хорде сваки час лутају по српским селима и пошто сада немају шта више да опљачкају, почели су из реда да убијају жене и децу, а што је још црње почели су да силују жене, девојке па чак и децу од 10 година". Стога су преставници Срба из ових крајева тражили од Шарковића да интервенише код немачких власти да на ову територију дођу легализовани четници са немачким објавама, са којима ће италијанске власти сарађивати на поправљању безбедносне ситуације и, пре свега, њиховог егзистенцијалног положаја.[710]

О пљачкању српске имовине, пре свега стоке, говорио је крајем јула и окружни начелник Ибрахим Љутвију. У наредби потчињеним му среским начелницима он је записао да се хришћани пљачкају у селима Дежевског, Косовскомитровачког и Вучитрнског среза. Као Албанац, сматрао је то за „љагу противу части сопственог народа". Стога је до половине августа 1942. године ступило на снагу његово наређење да се убудуће, уколико се не пронађу крадљивци стоке у периоду од десет дана од извршене отимачине, локална општина има постарати да се власнику изгубљено надокнади у натури. У мешовитим селима штету је требало да плати верска скупина којој су припадали крадљивци.[711] Ова амбициозна и хумана одлука, на простору који је сваког трена могао да склизне у анархију, очекивано није могла да заживи.

Овакво стање у унутрашњости Дежевског среза довело је и до страдања припадника исламске конфесије. Како нам говоре локални хроничари, од краја фебруара до краја децембра 1942. године, живот су изгубили: Мехмед Ораховчанин у Осаоници, Халил Зулфић у Новом Пазару, ага Зизо Феровић, Азиз Гегић из Јанче, Ћамил Богућанин и Хамза Меховић. Сви су страдали од

---

[708] ВА, НДа, кут. 1а, ф. 2, док. 16, 1–2.

[709] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ћулафића, Четничка организација..., 110.

[710] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, Разне објаве – писма упућена Тихомиру Шарковићу, 96–97.

[711] Исто, док. Начелство среза Студеничког преноси општинама наређење Начелника округа Косовскомитровачког, 13. август 1942. године, 1.

руку српских сељака или четника.[712] Почетком септембра Хајриз Реброња је такође ликвидирао Рама Реброњу у селу Побрђе и онда се одметнуо.[713]

На лошу безбедносну ситуацију у унутарашњости, албанска управа у Новом Пазару је одговорила новим манифестацијама у част Албаније. На позив Аћифа Бљуте током августа у Нови Пазар долази Ферат-бег Драга, италијански агент и један од кључних протагониста ширења граница албанског протектората. Он је присуствовао седници АНС и говорио на скупу одржаном у његову част у центру вароши. Обраћајући се присутнима обећао је да ће Нови Пазар остати у Србији само до краја рата. Говор је имао и увек присутну антисрпску црту.[714] Потом је 24. августа због напада немачке војске на Сталинград, одржана свечаност у хотелу „Врбак". Организовао ју је поново Бљута са најближим сарадницима, а присуствовали су јој немачки официри из локлане команде, као и неки виђенији муслимани мештани.[715]

Да би заштитила хришћанско становништво у Ибарском Колашину, али и деловима Дежевског среза и Тутинске потпрефектуре, команда ЈВуО је одлучила да почетком септембра 1942. године помогне колашинске четнике. Према речима артиљеријског поручника Будимира Добрића,[716] помоћника Тодора Добрића, задуженог за организацију ЈВуО у Косовскомитровачком срезу, око 200 његових људи је било од окупатора упошљено на чувању пруге, док је око 100 бораца остало у илегали на територији Ибарског Колашина. На терену је, међутим, било само око 30 људи под оружјем и то углавном на Рогозни. Они су били боси, гладни и без муниције. Бедно стање било је проузроковано тиме што нису могли да се снабдевају од кућа, пошто им је „све (*било*, М. Ж.) попаљено и уништено" од Арнаута. О њима је имао да брине капетан Бранивој Петровић преко Дежевске бригаде, али будући да је он сву пажњу посветио размирицима у корпусу, помоћ је била занемарљива. Колашинци су до краја вагуста од њега добили само 30.000 динара. Поручник Добрић је стога тражио од мајора Кесеровића, заповедника Расинског корпуса ЈВуО, да се озбиљно схвате проблеми Срба на овом простору и тешко стање у његовом одреду, као и да му се хитно помогне у храни, аутоматском оружју, муницији и једној радио станици.

Драгутин Кесеровић је после Михаиловићевог одобрења послао Добрићу десет златника и предложио да се Колашински четнички одред при-

---

[712] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 110, 119.

[713] ВА, НДа, кут. 42, ф. 12, док. 2, 1.

[714] Драга је на крају митинга обећао помоћ албанске владе Новом Пазару. Током октобра је преко Пећи стигло 15.000.000 динара у валути и текстилу, као помоћ сиромашним муслиманима и онима чија је имовина попаљена годину дана раније. ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, 441, 448.

[715] Исто, 442.

[716] ВА, ДПП, кут. 156, дос. 1044.

пољи неком од корпуса, како би се његово снабдевања олакшало. Тренутак је био повољан за интеграцију Колашинаца у ЈВуО, с обзиром да су војвода Добрић и његов командант Давид Поповић, бивши војвода пилатовачки, већ тражили декрет са потписом генерала Михаиловића да би лакше радили са народом.[717] Овај је стога 5. септембра наредио Кесеровићу да их „хитно" новчано помогне. Командант Расинског корпуса је добио задатак и да поручнику Добрићу пошаље и оружје и други материјал, односно да ојача одред и надгледа његово деловање. Тодору Добрићу је с друге стране одобрено издавање декрета за рад, барем док се не би одредило да ли ће његово људство припасти Јаворском или Косовском корпусу. Слично наређење је добио и капетан Петровић. Њега је Михаиловић такође позвао да пошаље новац Колашинцима, указавши на још једну предност учвршћивања ове јединице, у виду „опкољавање Машана Ђуровића" са југа. Министар војске и морнарице се притом интересовао како Дежевска бригада подноси последице хапшења поручника Павловића.[718] Колашински четници су од септембра 1942. године коначно ступили у редове ЈВуО.

Долазак снаīа СС дивизије „Принц Еуīен" у новоīазарски крај

У склопу операција савезника против немачке и италијанске војске у северној Африци, током септембра 1942. године припадници ЈВуО почињу да врше саботаже против окупаторских власти на територији окупиране Србије. На удару су пре свега биле железнице које су водиле према Грчкој, укључујући и комуникације у долини Ибра. На томе је инсистирала и британска команда на Блиском истоку, а и влада у Лондону. Због штете које су им наносили напади четника, Немци су одговорили акцијом хапшења припадника Недићевог режима за које се сумњало да одржавају везу са Михаиловићевим покретом, односно казненим експедицијама чија је ударна игла била новоформирана 7. брдска СС дивизија „Принц Еуген". Она је била састављена од припадника немачке мањине из Баната. Један од њених главних задатака био је да разбије четничка упоришта на Копаонику, Рогозни и Голији.[719] Стога је дивизија од 21. септембра до 2. октобра распоређена у рејон Ужица, Краљева, Рашке и Новог Пазара. Капетан Цветић је извештавао да је већ 24. септембра на потезу од Косовске Митровице преко Новог Пазара до Сјенице било око 15.000 СС војника. Овде ће провести пуна три месеца.[720]

[717] ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 11, 20–21, деп. 545, 546; Исто, 25, деп. 565; Ј. Алексић, н. д., 159.

[718] Исто, кут. 299, ф. 1, док. 7, 2, деп. 425, 426, 432.

[719] Исто, кут. 281, ф. 1, док. 12, деп. 20; К. Николић, *Исīорија равноīорскоī...*, Београд, 2014, 129–130.

[720] Исто, кут. 275, ф. 1, док. 17, 2, деп. 1225; Исто, док. 18, 2, 13, деп. 1409, 1466; Исто, док. 14, 19, деп. 978.

Појава већих немачких снага потпуно је променила ситуацију у долинама Ибра и Рашке. Мајор Кесеровић је 27. септембра писао Михаиловићу да су Копаоник, Гоч, Жељин и Голија проглашени „смртном зоном". Пошто је народ почео да трпи велики притисак од стране снага СС, заповедник Расинског корпуса је желео да отвори борбу са њима.[721] Истинитост његових суморних прогноза потврдили су капетан Цветић и поручник Катанић, јављајући да Немци од 2. октобра данонoћно претресају терене на којима се креће Јаворски корпус, па је стога било врло тешко одржавати већи број људи у илегали. Пошиљке из ваздуха које су спорадично наставиле да пристижу,[722] изазивале су дододатно подозрење окупатора. Због тога је, између осталог, СС дивизији „Принц Еуген" била дозвољена масовна пљачка српског становништва у Дежевском и Студеничком срезу. Пошто су њени припадници са собом односили „сво жито", тако да „ни семе нису остављали" сељацима, Цветић, Катанић, Павловић[723] и Симовић су, попут Кесеровића, тражили од ВК ЈВуО одобрење за напад на њих.[724]

Генерал Михаиловић им ипак није дозволио акцију против окупатора, бојећи се репресалија које су његове снаге могле да спроведу. Српско становништво је, међутим, већ почело да страда. Војвода Машан Ђуровић је још 27. септембра писао генералу Недићу о „терору над Србима" који је вршила дивизија „Принц Еуген" у Дежевском срезу.[725] У селу Осаоници, Штитарска општина, Немци и албански жандарми су тако 21. септембра ухапсили: Јована Шуђевића, Никицу Јањушевића, Јакова Базића, Павла Мрљеша, Ћира Мићновића, Јована Радовића, Арсенија Биорца, Јована Митровића и Филипа Цветковића. Они су без образложења одведени у затвор у Новом Пазару. Тамо су мучени на разне начине, а од рана су преминули Радовић и Јањушевић. Ђуровић се посебно жалио на чињеницу да СС трупе садејствују са албанском жандармеријом, која је по њему потказивала невине људе.

Да је у томе било истине, видимо из тога што је 24. септембра разоружан цео други вод легализоване Врачевске чете, а 18 његових припадника ухапшено од стране Немаца. Пошто ово није био изолован случај, Машан

---

[721] Исто, док. 15, 18, деп. 1138.

[722] У ноћи 19/20. септембра енглески ваздухопловци су спустили шест митраљеза и десет пиштоља са муницијом, неколико пари ципела са чарапама, 42 џемпера, 14 пешкира, четири шала, кутије са ручним бомбама, 18 кг експлозива и шест кама. Материјал је подељен између Симовића, Јовановића, Цветића, Катанића и Павловића. Исто, кут. 15б, ф. 2, док. 23, 16–17, деп. 67.

[723] Пуштен је из затвора најкасније до краја септембра 1942. године, када се вратио на терен Дежевског среза. На његовом ослобођењу је испред ЈВуО највише радио мајор Радослав Ђурић. Исто, кут. 275, ф. 1, док. 14, 15, деп. 958; Исто, док. 7, 17, деп. 58.

[724] Исто, док. 17, 10, деп. 1311; Исто, док. 14, 16, деп. 964.

[725] ВА, НДа, кут. 24а, ф. 1, док. 2, 2; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 111.

Ђуровић је устао у одбрану свог људства. Притом је председнику српске марионетске владе поручио следеће: „Без испитивања или претходне истраге, (*СС трупе*, М. Ж.) узимајући за мерило само оно што им албански жандарми сервирају, туку, злостављају и лишавају слободе наш свет, а четнике разоружавају, тако да ситуација за нас постаје тешка и несносна". До почетка децембра 1942. године у новопазарски затвор је одведено и тамо злостављано на разне начине укупно 58 Срба из Полошке, Сопоћанске, Постењске и Трнавске општине, као и из саме вароши. Ђуровић је чак отишао у Краљево на разговор са генералом дивизије „Принц Еуген". Овај га је глатко одбио, предложивши надлежнима да Ибарски четнички одред преместе у Ужице и усмере га према Босни, како му не би, евентуално, правио сметње.[726] Држање СС трупа је поразно деловало на преостали српски живаљ у Дежевском срезу, поготово на избеглице које су почеле да се враћају на попаљена огњишта после споразума постигнутих у пролеће 1942. године.

Проучивши извештај војводе Ђуровића, председник српске владе генерал Милан Недић је замолио шефа Српске државне безбедности (СДБ) Драгог Јовановића да искористи везе са немачким окупаторским властима, не би ли СС трупе заузеле сношљивији однос према „ионако напаћеном становништву у срезовима Студеничком и Дежевском". Од Јовановића је тражио и да изјдествује да се одред војводе Ђуровића не помера из Рашке, односно из Ибарске долине, поготово када се врши његова редукција на 500 бораца.[727] Ђуровић на крају није дислоциран из Рашке, али су Немци показаће се, остали неумољиви по питању репресалија над локалним Србима.

Због присуства колашинских четника на Рогозни, дивизија „Принц Еуген" је на њеним обронцима утврдила део снага. Затим су почеле рације по околним селима. Дана 23. септембра немачки војници су упали у село Дубока и убили Тиодора Вељовића, Петра Баловића и Чедомира Рашковића, без јасног образложења. Два дана касније око 150 СС-оваца је потпуно опљачкало српско село Гњеждане.[728] Носили су све: новац, вуну, ћилиме, кајмак, сир, стоку су поклали итд. Затечени Срби су ухапшени и отерани за село Опаву, где је у логору ове јединице већ био затворен известан број сељака из других села са Рогозне. Истог дана, 25. септембра, око 24:00 сви заробљеници су погубљени. Тада је ликвидирано укупно 14 лица, међу којима су били: Видосав Вучковић, Вукоман, Марко, Тихомир, Филип и Ми-

[726] ВА, НДа, кут. 24а, ф. 1, док. 2, 2–3; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, 445.

[727] ВА, НДа, кут. 24а, ф. 1, док. 2, 4; у том процесу је разоружан и Дукаћински четнички одред. Половином октобра мајор Кесеровић је прихватио и ово људство. Предложио је да се од 200 бораца оформи Дукаћинска летећа бригада са центром у околини Лепосавића и стога тражио од ВК ЈВуО да му за њих пошаље обућу, одећу и оружје. Исто, кут. 1а, ф. 4, док. 12, 1; ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 19, 18, деп. 2072.

[728] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 119.

лорад Радовић, сви из Гњеждана. Особе су усмрћене на језиве начине. Када је родбина страдалника сутрадан кренула да их тражи, поручено им је да су сужњи, наводно, пребачени за Нови Пазар. Из ове вароши су их упутили на Косовску Митровицу, а тамошње власти на Ивањицу. Породице су их пронашле тек после 17 дана лутања по планини. За овај злочин је после рата оптужен фолксдојчер Тома Пфефер, преводилац Орсткоманде у Новом Пазару.[729] Злочини нису престали ни после овог масовног убиства, па је тако 27. новембра у селу Кашаљ убијен и Томо Арсенијевић.[730]

Насиље у Дежевском срезу се затим пренело и у потпрефектуру Тутин. У пре рата великом селу Сувом Долу, центру истоимене општине, муслимани су напали породицу свештеника Луке Поповића. Дана 6. новембра у њихову кућу је бачена бомба, од чије је експлозије његова супруга Марица Поповић изгубила десно око. Ова, најугледнија породица у Сувом Долу је после овог инцидента избегла у Тутин, под заштиту Италијана. Затим је страдало и домаћинство Ивезића, такође у Сувом Долу. Групу муслимана која је крајем новембра упала у њихову кућу предводио је комшија Расим Хаџибулић, коме се придружио и плаћени муслиман-чувар Ивезићевих. Хаџибулић је после мучења стрељао Милоја Ивезића, његову жену Паву и њиховог 18-годишњег сина Радојка. Њихова тела су пронађена „избодена ножевима и потпуно измрцварена", док су Радојку Ивезићу „уста била разглављена једним уметнутим комадом дрвета". Пар дана касније, вероватно иста група муслимана је у Сувом Долу погубила и Јосифа, Ивана и Радосава Белојицу. Они су усред дана изведени из кућа и наочиглед породице ликвидирани, без јасних разлога или било каквих оптужби. Током децембра усмрћена је и Тома, жена Радована Величанина, који је раније побегао из Сувог Дола. Убица ју је задавио рукама.[731] Сви ови догађаји условили су исељавањем већине преосталих житеља овог места у разним правцима.[732]

Рације СС дивизије „Принц Еуген" у Дежевском и Студеничком срезу локалне немачке власти су испратиле огромним реквизиција које су тражиле

---

[729] У дукументацији ДКРЗ сачувано је сведочанство очевица Станије Поповић, која је лично пронашла своју браћу Радовиће. Она је између осталог изјавила: „Убијени су на најјезовитији начин. Свако од њих везано је за букву конопцем, затим (*су*, М. Ж.) живима повадили очи, одсекли уши и нос, боли ножевима по целом телу, а потом маљевима – моткама били поврх главе, тако да ниједна жртва није имала ни трага од лобање. Измучени Христовим мукама поумирали су везани за букве. После овога убице и крвопије нашег народа набацали су их у Опавски поток и прекрили шумом – грањем... Жена Тодора Прчвара намучена је и убијена на тај начин, што су јој обе дојке просекли, па леву руку кроз десну провукли, а десну кроз леву дојку". АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 743, 1–2.

[730] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, 453.

[731] АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 49/1944, 1; Исто, р. 52/1944, 1–2.

[732] Биографија Љуба Ивезића, 1.

од народа,[733] односно позивима на кулучење по рудницима,[734] путевима или пругама.[735] Реквизиције су без изузетка погађале и муслиманско становништво. Како је 22. октобра из Косовске Митровице јављао мајор СДС Душан Драговић, „Арнаути су (*били*, М. Ж.) озлојеђени" узимањем жита, али и немачком наредбом о разоружању цивилног становништва до 1. новембра.[736] Ова одлука је имала и своју предисторију. Још почетком октобра заведене су строге мере са циљем ограничавања кретања сељака. Путовања су се морала унапред пријављивати општинама, а издато је наређење да свако лице мора имати личну карту. Предвиђене су казне за цела села и крајеве који би изашли у сусрет четницима приликом примања материјала из ваздуха.[737]

Генерал Михаиловић је 21. октобра обавестио владу у Лондону да су се снаге дивизије „Принц Еуген", после акције против мајора Кесеровића на Копаонику,[738] пребациле повоно на Рогозну. Тамо су поново напале српска села и убиле још 20 њихових житеља. Као виновника репресалија над цивилима Михаиловић је навео бившег пуковника ЈВ Фрања Корду.[739] После Рогозне СС трупе су продужиле према Голији. Успут су убиле Драга Коматину у Пављу и Станка Вукићевића у Грачанима. Пошто су 25. октобра блокирали планину, Немци су се сукобили са снагама Јаворског корпуса. Услед издаје локалних мештана, штаб јединице је разбијен у месту Бела Стена. Четници су ипак примили борбу и имали два мртва и једног рањеног борца, али су убрзо били принуђени на повлачење. Изгубили су притом радио станицу и писаћу машину,

---

[733] За Косовскомитровачки округ је била расписана квота од 200 вагона кукуруза. ВА, НДа, кут. 1, ф. 1, док. 8, 1.

[734] Крајем августа немачке власти су тражиле од Начелства среза Студеничког да за две недеље прикупи за потребе рудника „Трепча" и СС трупа у Косовској Митровици 20 т јечма, 50 т ражи и 30 т овса. ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Начелство среза студеничког – Општинској управи Рашка, 26. август 1942, 1.

[735] Среском начелству у Новом Пазару је 28. септембра стигло наређење да се до 1. октобра одреди по пет лица из сваке општине Дежевског среза, која ће ићи на рад у „Трепчу". Верска припадност радника требало је да одговара односу укупног броја грађана различитих конфесија по општинама. ВА, НДа, кут. 42, ф. 7, док. 57, 1.

[736] Исто, кут. 1II, ф. 2а, док. 15, 1.

[737] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Наредба о кретању становништва од 2. октобра 1942. године, 1–2.

[738] Акција „Копаоник" је почела 12. октобра, истовремено када и напад на I Равногорски корпус у околини Гуче. Мајор Кесеровић је 16. октобра јавио ВК ЈВуО да је успео да избегне хватање, али да су СС трупе починиле тешке злочине над цивилним становништвом. У селу Кривој Реци је све било спаљено, а у локланој цркви убијено око 70 мештана, будући да је приликом наиласка немачких снага у селу било венчање. У кући домаћина је 14 сватова искасапљено хладним оружјем. У неким кућама су живе запаљене читаве породице. Кесеровић је извештај завршио речима да „Хрвати предњаче у зверствима". ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 19, 9, деп. 2016; К. Николић, *Историја равногорског...*, II, Београд, 2014, 131;

[739] ВА, ЧА, кут. 400, ф. 1, док. 1, 89, деп. 832.

док су им Немци запалили колибе за зимовање, а рањеног им саборца бацили у пламен. Због четничког присуства на Голији неколико тамошњих села је опљачкано, а две општине су осуђене на додатну (дуплу) реквизицију.[740]

Капетан Цветић се жалио генералу Драгољубу Михаиловићу да нема довољно средстава да би се одупрео немачким нападима. Студеничка бригада је имала 300 пушака, два митраљеза и пет пушкомитраљеза, а Дежевска бригада још и мање, само 350 пушака без аутоматског оружја, иако су према попису ВК ЈВуО ове две бригаде требало да имају више од 5000 бораца. Већина оружја била је сакривена по кућама поверљивих људи и намењена за употребу само у крајњој нужди, па је број бораца који су се кретали уз команданте био знатно мањи (60 уз Радомира Цветића и 30 уз Драгора Павловића). Што се официра тиче, Цветић је 27. октобра био принуђен да за команданта Студеничке бригаде предложи резервне официре Ђерића и Лазаравића, будући да у целом корпусу није имао ниједног активног официра на располагању, што Михаиловић ипак није одобрио (почетком децембра 1942. године команду над бригадом примио је поручник Слободан Поповић). Из ваздуха је достављана симболична помоћ, некада потпуно неупотребљивог, па и гротескног садржаја (крајем октобра 1942. године на Чемерно је спуштена већа количина брусхалтера и женског доњег веша).[741] Стога је свака борба са окупаторским јединицама била унапред осуђена на неуспех.

„Грађанска непослушност" у Дежевском и Студеничком срезу

Четничке јединице на простору Дежевског и Студеничког среза су у врло незавидној позицији дочекале наређење Драгољуба Михаиловића о почетку „грађанске непослушности", дана 7. новембра 1942. године. У њему се од команданата на територији окупиране Србије тражило да покрену становништво на бојкот како сарадње са институцијама Недићеве владе, тако и потраживања немачког окупатора. Од 12. новембра када је „грађанска непослушност" требало да ступи на снагу, једина власт у селима требало је да буде она четничка.[742] Ову акцију пратиле су операције против немачке војске и припадника СДК и СДС, као и саботаже на пругама и путевима широм Србије. Као жаришта отпора показали су се Пожаревачки, Крушевачки и Лесковачки срез.[743]

---

[740] Исто, деп. 889; Исто, кут. 275, ф. 1, док. 20, 36, 46, деп. 2408–2409, 2459; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 119, 143.

[741] ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 17, 12, деп. 1335; Исто, док. 20, 19, деп. 2315; Исто, кут. 292, ф. 1, док. 17, 8, деп. 2001; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 120.

[742] ВА, ЧА, кут. 275, ф. 1, док. 14, 1, деп. 1648–1650.

[743] К. Николић, *Историја равногорског*..., II, Београд, 2014, 136.

Спровођење грађанске непослушности је неминовно водило у сукоб са окупаторским јединицама, односно доводило до нових сурових репресалија над цивилима. Стога је Михаиловић саветовао поручника Катанића да уколико уђе у сукоб са немачком војском, мора све припаднике непријатељске му јединице да ликвидира и „то без трага".[744] Припадници СС дивизије „Принц Еуген" су, међутим, наставили да хапсе и убијају Србе. Они су 12. новембра у Рашки обесили тројицу четника: Божидара Миладиновића из Новог Пазара, Бранка Грујичевића и Хранислава Дражевића, обојицу из Студеничког среза. Њихова тела су остала на градским вешалима пуна два дана.[745] Нова фаза одмазде уследила је 21. новембра када су Немци ухапсили свештенике Тихомира К. Поповића (1910–1942), пароха Никољачког, из села Поповци, општина Лепосавић, и Чедомира Бачанина из села Врачева, под оптужбом да помажу четничку герилу. Из Новог Пазара су спроведени у Косовску Митровицу, где је у затвору већ било око 450 људи из Дежевског, Студеничког и Косовскомитровачког среза. Тамо их је дочекао потпоручник Хусеин Ибрахимовић, „велики садиста". После мучења двојица свештеника су убијена 30. новембра. Дан касније, 1. децембра, у својој ћелији је ликвидиран и Петар Миликић, свештеник из села Трнаве код Рашке.[746]

О акцијама СС трупа капетан Цветић је известио генерала Михаиловића 23. новембра. Он му је писао да окупатор јури његове четнике свуда и да „не бира средства" да их уништи. У претресе су били укључени и легализовани четници Машана Ђуровића. Цветић је имао свог човека међу њима (поручник Павле С. Марковић, шифровано име „Ружа") који га је благовремено обавештавао о кретању немачких снага.[747] Истовремно се Михаиловићу јавио и поручник Павловић пишући му да је због акција дивизије „Принц Еуген" ситуација у Дежевском срезу „очајна". Жалио се да Немци „пале свуда, убијају, мрцваре и одводе Србе", да грађани „немају где да се склоне", а он чиме да им се супротстави.[748] Немачке бруталности по Дежевском срезу убрзо су дале разултате. Око 27. новембра дошло је до рације у Штитарској општини, где је разоружан локални четнички одред и изгубљено 70 пушака, чиме је Михаиловић био врло незадовољан.[749] Стога је, упркос ранијој обазривости, наредио капетану Цветићу да се „далеко од насеља може по мало примити борба са Немцима", јер су се, пошто им се на територији Јаворског корпуса „ништа није догађало", сувише осилили.[750]

---

[744] ВА, ЧА, кут. 299, ф. 1, док. 13, 7, деп. 1612.

[745] К. Николић, *Историја равногорског...*, II, Београд, 2014, 133.

[746] АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 743, 1; ВА, ЧА, кут. 124, ф. 5, док. 7, 6; Б. Павловић, *н. д.,* 142; *Гласник Српског историјско-културног друштва „Његош"*, 33, 1974, 74.

[747] ВА, ЧА, кут. 40, ф. 1, док. 13, 1.

[748] Исто, кут. 289, ф. 1, док. 1, 6, деп. 3171.

[749] Исто, кут. 299, ф. 1, док. 15, 3, деп. 1879.

[750] Исто, док. 14, 23, деп. 1827.

Нападе четника на немачку војску су ипак онемогућиле како репресалије тако и дефанзивне припреме окупатора. Очекујући сукобе, немачке власти су утврдиле висове изнада Новог Пазара и Рашке. Радило се о бункерима од бетона са жичаним препрекама или онима од земље, дрвета или камена, који су подигнути и у неким селима (Дуга Пољана, Рудница, Прилике, Мланча, Придворица), као и поред мостова и тунела на пругама. Окупаторске трупе су имале око 3000 у Дежевском, 2000 у Студеничком и 1500 војника у Моравичком срезу. Уз то су Немцима на располагању били и око 600 четника војводе Ђуровића и албанска жандармерија из Новог Пазара. Цветић је указивао ВК ЈВуО на ове чињенице, као и на то да је ова војска стално била у покрету по селима и шумама, крећући се и ван путева у стрељачком строју. Током хајки им је помагао и снег у коме су остајали трагови прогоњених. Потерна одељења су имала око 100 људи и тактички су добро маневрисала. Агенти СД су такође дали свој допринос. Они су развили обавештајну службу „преко српских издајника", па је Цветићу било немогуће остати у једном месту дуже од 48 сати. Да би се онемогућили даљи прелети енглеских авиона и достава помоћи, у околини Рашке је размештена противваздушна одбрана.[751]

У међувремену су упркос свему капетан Цветић и поручник Павловић успели да приморају српски народ у Дежевском и Студеничком срезу на непослушност окупатору. Наређења су сељацима издавана усменим путем или преко летака, а над онима који би их одбили спровођене су „примерне казне". Оне су укључивале и уништавање кућа и убиства.[752] Паљене су и зграде општина. У ноћи 22/23. новембра поручник Павловић је са људством Дежевске бригаде запалио архиве општина Полошке (у селу Врановини), Трнавске и Врачевске (у селу Врачеву). Притом је уништена документација која се односила на реквизицију жита.[753] Због овога су Немци почели да врше чешће репресалије по бунтовним селима и да у „већим групама пљачкају све, не остављајући ништа".[754]

[751] Исто, кут. 42, ф. 1, док. 26, 1; Исто, кут. 299, ф. 1, док. 14, 10, деп. 3215.

[752] Цветић је навео да је свим општинским председницима у срезовима његовог корпуса одмах по Михаиловићевом наређењу поручио да поднесу оставку, што су многи учинили. Они који нису тако поступили били су кажњени. Исто наређење је преко летака неколико пута прослеђено чиновништву и сељацима. На четничку иницијативу немачке власти су одговориле тако што су силом отвориле општине. Затим је Цветић поново преко летака позвао на бојкот и почео са паљевинама као претњом. Немци су и на ово били спремни, па су почели да хватају таоце и да свакодневно залазе по селима, па и да у њима остављају посаде. Резултат је био да „сељаци радо носе (*окупатору*, М.Ж.) све што им се затражи", осуђујући сваки четнички акт супротстављања Немцима. Они су притом молили Цветића да се не меша у њихове послове и пусти их да уреде као и до тада ствар са окупатором. Стога је командант Јаворског корпуса половином децембра закључио да су резултати грађанске непослушности у Дежевском, Студеничком и Моравичком срезу слаби.

[753] АС, Ж-28, НОР, кут. 2, ф. Влада Милана Недића, док. 248, 2; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 113.

[754] ВА, ЧА, кут. 42, ф. 1, док. 26, 1.

Начелници Студеничког и Дежевског среза су с друге стране отворено претили председницима општина које су обуставиле рад. На терен су излазиле како немачке трупе, тако и четници Машана Ђуровића, односно припадници СДС и албанска жандармерија, те хапсили непослушне службенике, уместо њих доводили нове и отварали општине.[755] Тако су СС трупе стациониране у Новом Пазару 24. новембра ухапсиле све службенике Полошке општине у селу Врановини, па њих шесторицу, после истраге коју је због паљења архиве спровео Хакија Зејнеловић, биши секретар МК КПЈ у Новом Пазару (саслушао 44 особе), задржале у притвору.[756] Неколико дана раније Немци су због неизвршења наређења среских власти, покупили целокупну управу општине Трнавске, Студеничког среза, па њене чланове одвели у затвор у Нови Пазар.[757] Како их је начелник ове институције, извесни „поднаредник Зејно", примио, говоре речи савременика: „(*он*, М. Ж.) не да туче, већ пребија Србе, услед чега је велики број умро у затвору".[758] Непредате намирнице за немачку војску од стране житеља Трнаве, морали су да надокнађују грађани Рашке, а суме новца које су давали биле су пропорцијалне њиховом иметку.[759] Одређене су и својеврсне „квоте" репресалија у случају даљих саботажа.[760]

У Рашки су 25. новембра у знак одмазде обешени Велимир Марковић и Милош Мирковић из села Боровића, као и Трајко Перовић из Плешина. Истовремно су позвани у Косовску Митровицу, па ухапшени, начелник Студеничког среза Драго Нешић, председник општине Рашка Милорад Росић и још неколико виђенијих људи из ових крајева.[761] Једини разлог је било утеривање страха бунтовном становништву. Онда је 29. новембра још шест сељака обешено у Рашки као одговор на спровођење грађанске непослушно-

---

[755] Капетан Цветић се жалио Михаиловићу почетком децембра да се грађанска непослушност не спроводи истим интезитетом у свим срезовима, па народ на терену Дежевског и Студеничког среза негодује и хоће због немачких репресалија да одустане од даље сарадње. Исто, кут. 289, ф. 1, док. 3, 3, деп. 3578.

[756] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 113; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, 449.

[757] Начелник Драго Нешић је 21. новембра сменио ухапшене општинске прваке и поставио нове, што је неколико дана касније потврдио и нечелник округа Љутвију. ВА, НДа, кут. 110, ф. 2, док. 9, 1–4.

[758] ВА, ЧА, кут. 124, ф. 5, док. 7, 6.

[759] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, Начество среза Студеничког, док. Допис општини Рашка о прикупљању новца за куповину потребних намирница за немачку војску, 1–2.

[760] Немци су објавили да ће за рушење моста стрељати 1000, за деструкције на прузи 100, за убијеног чувара пруге 20, а за председника општине пет људи, итд. ВА, ЧА, кут. 289, ф. 1, док. 3, 3, деп. 3577.

[761] АС, Ж-28, НОР, кут. 2, ф. Влада Милана Недића, док. 248, 2; Дневник Стевана Савића, Лична заоставштина Стевана Савића, 4.

сти.[762] Окупатор се ту није зауставио већ је 10. децембра сменио све запослене у општини Рашка. За новог председника општине постављен је капетан у пензији Мирко Гаврић.[763]

Хапшења, пљевине, пљачке и убиства које су вршиле немачке власти на простору Јаворског корпуса биле само део репресалија на целој територији Војно-управног подручја Србије због честих саботажа припадника ЈВуО.[764] Председник емигрантске владе Слободан Јовановић је због њиховог обима 30. новембра писао Драгољубу Михаиловићу да поведе рачуна како српски народ не би гинуо узалуд.[765] Јовановићево мишљење делили су и неки Михаиловићеви команданти. Поручник Давид Симовић, командант Драгачевске бригаде при I Равногорском корпусу, сматрао је да ће, уколико се одмазде наставе, нестати јединица ЈВуО у његовом и суседним срезовима. Он је због тога ВК ЈВуО 6. децембра тражио да отвори борбу са Немцима не би ли тако сачувао храну и „оправдао" губитке које наносе репресалије. Предложио је и да се „један срез жртвује", тако што ће се у њему побити сви Немци. Као могућа места обрачуна навео је и Дежевски срез да би поред српског страдало и муслиманско становништво (што још једном указује на јасну верску одредницу тамошњих сукоба), односно Моравски или Жички срез, где је живаљ био расположен за борбу.[766] Михаиловић није прихватио ове сугестије, али је наредио капетану Цветићу да у једној ноћи попали све пилане на Голији и дрвну грађу одвојену за немачку војску. Тражио је од њега да и даље не да храну окупатору, јер ће народ од реквизиција „помрети од глади".[767]

Но, Цветић је 17. децембра упозорио Михаиловића да се Немци „служе драстичним мерама, јер пале све зграде у које посумњају да су служиле за становање (*четника*, М. Ж.), а сопственике одводе и убијају", као и да „на све стране хапсе" људе ЈВуО за најмању сумњу. То му је редовну везу са јединицама унутар корпуса чинило готово немогућом. Народ је пак био заплашен акцијама СС јединица и понашао се по принципу: „дати све, само да се главе сачувају". Бојкот окупаторских власти је услед тога почео рапидно

[762] ВА, ЧА, кут. 299, ф. 1, док. 14, 10, 15, деп. 3216, 3260.

[763] ВА, НДа, кут. 110, ф. 2, док. 23, 2.

[764] Према подацима немачких власти у окупираној Србији, на том простору је од 15. октобра 1942. до 5. јануара 1943. године било укупно 412 саботажа. Од тога је 20 било на пругама (неколико на оној у Ибарској долини), 9 на путевима, 14 на везама, а осталих 369 је отпадало на разне друге изгреде против окупаторске структуре (паљење и затварање општина, паљење стругара, усева и сл). Поређења ради, од 11. до 20. октобра 1943. године на простору НДХ је било 109 саботажа, од тога 43 на пругама, три на путевима, шест на вези и 57 других изгреда. ВА, НА, кут. 44Е, ф. 1, док. 1, 86–88, 90, 91, 94.

[765] ВА, ЧА, кут. 281, ф. 1, док. 14, деп. 21.

[766] Исто, кут. 276, ф. 1, док. 1, деп. 3538.

[767] Исто, кут. 292, ф. 1, док. 17, 13, деп. 2028; Исто, 30–31, деп. 2103.

да слаби.[768] Цветић је известио и да му је војвода Ђуровић око 10. децембра заробио двојицу курира и предао их Немцима, који су их обесили. Зато је одлучио да у склопу Михаиловићевог наређења, коначно, убије Ђуровића, а његов одред, без обзира на све, ликвидира. Са овом одлуком се слагао и поручник Павловић, па ју је и генерал Михаиловић одобрио, предложивши ипак ликвидацију „пакленом машином".[769]

Насиљу дивизије „Принц Еуген" као да није било краја. Вести о томе су стигле чак и до италијанске команде у Пљевљима. Њихов доушник из Новог Пазара, трговац Месуд-бег Омербеговић,[770] јавио је да су Немци и током децембра наставили да „разоружавају, испитују и стрељају многе Србе" у Дежевском срезу.[771] Тако је на улицама Новог Пазара 5. децембра пребијен на смрт Вуксан Димитријевић. Група СС војника на челу са поменутим Пфефером је 25. децембра упала у село Војковиће, недалеко од Новог Пазара. Село је блокирано, па су уз помоћ председника општине Хамда Сарачевића и наоружаних муслимана мештана, ухваћени сви хришћански мештани. Приликом рације је опљачкано шест кућа породице Крсмановић, док су Драгутин и Драгољуб Крсмановић наочиглед родбине обешени у дворишту породичне куће.[772]

После констатних тужби локалних албанских власти на хришћане у Дежевском срезу, због њихове отворене подршке герили, Немци су током децембра ухапсили све свештенике пореклом из Новог Пазара, сматрајући их за њихове духовне и политичке предводнике. Тада су у Косовску Митровицу спроведни: Јеротије Чековић, Душан Крсмановић, Божидар Петровић и Нићифор Цвијетић. Уз њих су ухапшена још петорица виђенијих хришћана из Новог Пазара, међу којима и адвокат Светозар Недић.[773]

Поменута рација је, могуће, уследила због два сукоба које је људство Јаворског корпуса имало током друге половине децембра са Ибарским чет-

[768] Исто, кут. 42, ф. 1, док. 26, 1–2.

[769] Исто, 2; Исто, кут. 289, ф. 1, док. 4, 29, деп. 4097.

[770] Он је од стране Вјекослава Угљешића, преводиоца у италијанској команди у Сјеници, означен као један „највреднијих и најспособнијих поверљивих лица италијанске обавештајне службе". Омербеговић се неколико пута у току 1942. године састајао са италијанским официрима и то у Новом Пазару, наравно када су они имали послове са локланим немачким властима. Поред њега од италијанске обавештајне службе је заврбована и извесна госпођа Бенцан, иначе Словенка пореклом, са њеним одраслим сином и ћерком. ИАРНП, фонд 283, НОР, док. Саслушање Угљешић Вјекослава преводиоца код италијанских окупационих власти у Сјеници при Крајскоманди у Косовској Митровици рађено од 2. до 13. маја 1943. године, 35, 48–49; ВА, микрофилмови, NAV – N – T – 315, r. 67, s. 252–266.

[771] AUSSME, Divisione „Taurinense", bus. N–7/1221, Comando della 3. reggimento alpine al Comando della 1. divisione, Informazioni, Nr. 778, 24. dicembre 1942, 1.

[772] АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 743, 2; АС, Ж-28, НОР, кут. 2, ф. Влада Милана Недића, док. 252, 1.

[773] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Нови Пазар у НОБ-и, III, 450.

ничким одредом и(ли) због паљења стругара на Голији. Капетан Цветић је успео да разоружа и зароби 15 легализованих четника из јединице коју је војвода Ђуровић послао да га гони. Официр који их је водио, стрељан је. Потом је један четник дезертирао из Ђуровићевог одреда и из затвора у Рашки ослободио неколико Цветићевих бораца.[774]

До 28. децембра четници Јаворског корпуса су поступили по Михаиловићевом наређењу и запалили пилане на Голији. Немци су одмах изашли на терен, узели 40 виђенијих Срба из разних села за таоце и запретили да ће их стрељати ако се нешто слично понови. Неколико српских сељака који су затечени да краду на загриштима стругара, окупатор је на лицу места обесио.[775] Несумњиво задовољан држањем свог заповедника Михаиловић је из Црне Горе Цветићу послао 400.000 динара на име снабдевање његових снага у даљим борбама са окупатором.[776]

Паралелно са Цветићем деловао је и поручник Драгор Павловић. Он је са људством Дежевске бригаде тих дана извршио рацију у Штитарској општини поводом разоружања тамошње чете, догађаја који је навео генерала Михаиловић да народ ових крајева чак нозове „кукавичким и издајничким". Тројицу Срба који су муслиманима потказали где се крије оружје, поручник Павловић је ухапсио и ликвидирао крајем децембра. Истовремено је успео да се повеже са „српским жандармима" који су током месеца пристигли у Нови Пазар и они су наводно прихватили његову команду. Павловић је известио ВК ЈВуО и да је из вароши добио информације да ће италијанске власти преузети команду над Новим Пазаром и Рашком, што се ипак није догодило.[777]

Ова информација је вероватно кружила Дежевским срезом због припрема СС трупа за премештај, који ће уследити почетком јануара 1943. године. Њих ће као посадне трупе заменити бугарске снаге. Оне ће потпуно окренути аршине, почети да штите хришћане у Дежевском и Студеничком срезу, а да прогањају муслимане. Према речима команданта Дежевске бригаде, одласком Немаца ситуација се на његовом терену у многоме поправила. И капетан Цветић је потврдио да се ситуација смирила на целој територији Јаворског корпуса.[778] Међутим, на јужне границе Дежевског среза убрзо су се прелили верски сукоби из Сјеничког и Бијелопољског среза, а затим и масе избеглих муслимана, што ће локални живаљ обе вероисповести ставити пред нова искушења.

---

[774] ВА, ЧА, кут. 289, ф. 1, док. 5, 2, деп. 4136, 4138; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 114.

[775] ВА, ЧА, кут. 289, ф. 1, док. 4, 27, деп. 4085; ВА, НА, кут. 44Е, ф. 1, док. 1, 93; AUSSME, Divisione „Taurinense", bus. N–7/1221, Bollettino informativo nr. 175/M del giorno 31. dicembre 1942, 2.

[776] ВА, ЧА, кут. 299, ф. 1, док. 17, 32, деп. 2387.

[777] Исто, 27–29, деп. 4096, 4098; Исто, док. 14, 23, деп. 1827.

[778] Исто, док. 17, 33, деп. 2400; Исто, кут. 289, ф. 1, док. 5, 20, деп. 112.

Српска гранична стража на немачко-италијанској граници у Дежевском срезу

После распоређивања СГС у градовима Косовскомитровачког округа, њени припадници су преузели карауле на демаркационој линији између Војно-управног подручја Србије и „Велике Албаније", односно Гувернатората Црне Горе. Видели смо у ранијим поглављима да је граница између италијанске и немачке окупационе зоне у Дежевском срезу ишла линијом: Д. Пољана – Јарут – Брунчевиће – М. Лукаре – В. Лукаре – на југоисток преко реке Јошанице правцем између с. Жуњевића и с. Знуша на врх Језериште – на североисток правцем између с. Амзиће и с. Јелачиће до врха Велики Гаљак – на југоисток до врха Чабра.

Од априла 1942. године овај део границе која се пружала преко пола Европе, покривао је Српски гранични одред среза Дежевског са ознаком VII/23. Његова команда се налазила у Новом Пазару, у кући породице Ђукић. Јединица је припадала Окружном граничном одреду Косовскомитровачком, чији је командант био капетан Андоновић. На територији Дежевског среза било је осам гранично-станичних одељења, према укупно четрнаест, колико их је било у остала три среза. Карауле су биле следеће: Рајетиће (командант резервни наредник Милош Петровић), Јошаница, Црквине (командант наредник Никола Ђорђевић), Сопоћани (командант наредник Радосав Вешовић), Селац (командант поднаредник Милан С. Војновић), Осаоница (до јануара 1943. године била у Жабрену), Дуга Пољана и Брњица. Гранични одред Дежевског среза је почетком маја имао 130 људи, а било је предвиђено да се попуни са још 167 особа да би имао око 300 припадника. После извесног времена у јединице су примљени и муслимани.

Што се тиче команданог кадра, од доласка граничара у Нови Пазар на делу је била негативна селекција кадрова. Јован Бркић је још крајем априла тражио да се из среског граничног одреда одстране пешадијски потпоручник Душан Сврзикапа и наредник Јосип Финк. Предложио је да се у ове крајеве шаљу проверене стерешене, обавезно српске националности.[779] О томе како су надлежни органи српске владе примили Бркићеве сугестије, видимо по томе што је поменути Сврзикапа у наредним месецима постављен за в. д. команданта граничног одреда у Новом Пазару. Штетност ове одлуке се брзо осетила. Пуковник Стојановић је испред Команде СГС у Београду наредио капетану Андоновићу половином октобра да смени потпоручника Сврзикапу, који је у међувремену проневерио већу своту новца намењеног одреду.[780] Сврзикапу је, међутим, група од неколико инспекцијских официра посла-

[779] ВА, НДа, кут. 1/II, ф. 2а, док. 15, 1; Исто, кут. 26а, ф. 2, док. 5, 3–5; АС, Ж-28, НОР, кут. 1, ф. Влада Милана Недића, док. 10, 3.

[780] ВА, НДа, кут. 190, ф. 4, док. 11, 1.

тих из Београда у фебруару 1943. године затекла и даље на месту команданта граничног одреда Дежевског среза. Исти је испред комисије побегао у Београд, где је ухапшен и против њега је био покренут судски поступак.

Немар надлежних по питању смене корумпираног команданта довео је до запуштања јединице и лошег финансијског, физичког и моралног стања људства. Како је закључила комисија СГС послата у Косовскомитровачки округ, одреду је фалило обуће, одеће, шињела, сапуна, цигарета, кревета, итд. То је створило бројне проблеме: граничари нису могли да редовно одржавају хигијену (носили су дугачке косе и браде), међу њима је било оних који нису служили војску (па нису добро руковали оружјем), негде су морали сами да купују петролеј да би осветлили положаје које су чували, у постаји у Црквинама је за хришћане и муслимане храна кувана у истом казану и сл.[781]

Ситуација је кренула да се поправља од краја јануара 1943. године, када је одређен нови командант одреда. На Сврзикапино место постављен је капетан Миле Кокотовић, претходно стациониран у Ћуприји.[782] Но, како је сведочио током маја 1944. године припадник СГС Светолик Вујновић, распоређен на караули у Селцу, процес побољшања квалитета граничног одреда среза Дежевског текао је врло споро. Он је био мишљења да је ова јединица била „непоуздана" због њеног „мешовитог састава" и због тога „потпуно недовољна" да ефикасно надгледа гранични појас са Албанијом и Црном Гором.[783]

Поред српских граничара (почетком 1943. године било их је у Косовскомитровачком округу 687 – 29 официра и 658 војника) демаркациону линију чували су и немачки финанси, односно припадници њихове граничне контроле. Њима је управљао Гранични комесаријат са седиштем у Косовској Митровици, на челу са поручником Ретовим (априла 1943. године располагао је са 10 официра и 110 цариника-војника). Немачке испоставе су се налазиле у Новом Пазару, Дугој Пољани, Црквинама, Горњој Јоашници и Селцу.[784] Нусупрот њима стајали су делови 5. батаљона италијанске гранич-

[781] Председник поменуте комисије забележио је следеће: „Са стањем, редом, радом и дисциплином у штабу одреда (*Граничної одреда среза Дежевскої*, М. Ж.) нисам задовољан. Заступник командира потпоручник г. Сврзикапа који ову дужност врши већ неколико месеци није уложио ни мало воље и труда да се ред и дисциплина у потчињеном му одреду, заведу и осете. Код свих потчињених му јединица осећа се нерад и недисциплина. Одред није достављао потчињенима у одређеним количинама животне намирнице, које су примане од команданта окружног одреда, већ су исте скраћиване... Материјалне књиге не воде се уредно и у свему по јасним одредбама постојећег правила о рачуноводно-благајничкој служби. Исти је случај и са свима осталим књигама које одред води. Услед тога што сам констатовао огромне неправилности и неисправности, у вођењу разводних материјалних књига, наредио сам да одређени контролор из мога штаба дође и утврди све те неправилности, како би кривци искусили законске последице". Исто, кут. 26а, ф. 2, док. 5, 4–7.

[782] Исто, кут. 26II, ф. 8, док. 6, 1.

[783] АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 25/1944, 1.

[784] ВА, ЧА, кут. 117, ф. 2, док. 21, 1; Н. Антонијевић, *Косово и Метохија...*, 194.

не страже. Најкасније до краја фебруара 1942. године, за Тутин и Рожаје, као граничне области, формиран је 43/b. подсектор италијанске граничне страже. Налазио се унутар II сектора. Команда подсектора се налазила у Рожајама, где је била распоређена 5. чета граничара, док је у Тутину била 6. чета.[785] Уз граничаре и карабињерија је имала неколико постаја на рубовима италијанске империје. Њихове карауле су биле у селима: Црквине, Долац и Жуњевиће, а држало их је људство 4. батаљона краљевских карабињера.[786] Границу су некада надгледали и „вулнетари".

Пошто се радило о линији која је суштински раздвајала раније економски и политички неодвојиве срезове, а која притом још увек није била детаљно утврђена, на тромеђи Дежевског, Сјеничког среза и Тутинске потпрефектуре, долазило је до честих проблема. Нови командант дивизије „Пуље", генерал Федерико Д'Арло, писао је Супералби да му се командант карабињерије мајор Силвестро жалио на проблем који његови људи имају са немачким и српским граничарима у месту Црквине, северно од Тутина. Према његовим речима немачке власти су полагале право на ово село, као и на места Долац и Жуњевиће. Немци су заједно са припадницима СГС поставили блокаду пута на јужној граници Црквина и тако цело село са касарном карабињера укључили у Дежевски срез. Слично се десило и у остала два места. Д'Арло је 8. јула 1942. године послао мајора Силвестра у немачку команду у Косовској Митровици да би се утврдила граница и решило питање ових караула.[787]

Дијалог, међутим, није осујетио даље инциденте. Прво је 19. јула дошло до сукоба између српских граничара и „вулнетара" у месту Врба, источно од Рибарића у италијанском делу Ибарског Колашина. Као и по питању Црквина, оба окупатора су полагала право на ово село. Стога, када су 19. јула Албанци дошли да прикупе порез, на захтев српског живља граничари су направили заседу и убили једног од њих. Они су дошли из постаје у селу Бања или оне у месту Кобиља Глава. Генерал Д'Арло је 22. јула послао свог начелника штаба у Косовску Митровицу, оптужујући људство СГС да је недозвољено ушло у италијанску зону. Немачке власти су биле на становишту да су Албанци неовлашћено прешли границу и зато страдали. Стога нико није процесуиран.[788] Команда дивизије „Пуље" је добила информације и да је истовремено дошло до сукоба наоружаних муслимана и граничара у се-

[785] Јануара 1943. године на челу команде подсектора био је мајор Емилио Пађенца (Emilio Pacenza). AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–3/594, Dislocazione della divisione „Puglie" nel Kossovo, 27.02.1942; Ibid., bus. N–7/1313, Elemnti, comandanti e dislocazione della divisione, gennaio – febbraio 1943, 2.

[786] AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–5/979, Comando IV battaglione carabinieri reali mobilitato, Presidio della linea di demarcazione, Nr. 14, 8. luglio 1942, 1.

[787] Ibid., Comando divisione „Puglie", Presidio della linea di demarcazione, Nr. 2628, 8. luglio 1942, 1.

[788] Ibid., Incidenti in prossimita della linea di demarcazione, Nr. 2887, 25. luglio 1942, 1–2; ВА, НДа, кут. 26а, ф. 2, док. 5, 4.

лу Горња Јошаница, у Дежевском срезу. Показало се, међутим, да није било окршаја, већ да су непозната лица убила једног Србина, а другог ранила из освете. Никаква веза са првим инцидентом није била потврђена.

Два дана касније, 21. јула, избио је нови проблем. Одред „вулнетара" из Тутина јачине 47 људи, крећући се према караули у Жуњевићима, наводно је случајно прешао демаркациону линију и ушао у село Лукаре општине Војковачке. „Вулнетаре", који су вероватно кренули у пљачку, пресрели су немачки жандарми из Новог Пазара са неколико припадника СГС из постаје у Горњој Јошаници. Затим су њих 38 ухапсили, укључујући и команданта Хамзу Махрита, под оптужбом да су умешани у поменуто убиства извршено 19. јула. Наредник Фолк (Volk), командант немачке патроле, будући неупућен у постојање и сврху јединица „вулнетара", није уважио њихове легитимације, а пошто су од униформе имали само повезе на рукама, одлучио је да их разоружа и поведе у Нови Пазар. Цела акција хапшење је извршена на територији „Велике Албаније". Због овог случаја у Нови Пазар је 21. јула стигао један италијански официр из Тутина ради спровођења истраге. Пошто је од рањеног Србина узета изјава да су убиство у Јошаници извршили рођаци жртве, „вулнетари" су истог дана увече пуштени из затвора и пребачени за Тутин. За њима је ускоро послато и заплењено оружје.[789]

Да би се убудуће избегле сличне ситуације, генерал Д'Арло је заказао нови састанак са немачком командом у Косовској Митровици. Притом је решено да се „вулнетари", али и легализовани четници, држе најмање десет километра од границе. Д'Арло, који је 22. јула лично отишао у Косовску Митровицу, протествовао је што неки четнички одреди из освете, под лажним образложењем вршења рација против комуниста, упадају на италијанску територији и нападају Албанце. Немачка страна се сложила са овим, будући да је била упозната са акцијама колашинских четника. Затим је договорено да блок на путу у јужном делу села Црквина преузму карабињери, а да ће Немци подићи нови на северном улазу у ово насеље. Њихови финанси су тих дана запленили и 45 кг вуне у селу Жуњевићи, па је Д'Арло тражио да се она врати, пошто је место припадало Албанији. Немци су и ово учинили. Завршавајући извештај надлежнима о састанку у Косовској Митровици, заповедник дивизије „Пуље" је изнео мишљење да се са Немцима може сарађивати, а да је главни узрок проблема „непостојање јасне демаркационе линије", као и непостојање конкретних униформи за „вулнетаре".[790]

Неколико месеци касније дошло је до новог илегалног упада преко границе. Како је јављала команда Граничног одреда среза Дежевског, у ноћи

[789] AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–5/979, Comando divisione „Puglie", Incidenti in prossimita della linea di demarcazione, Nr. 2887, 25. luglio 1942, 2–3; Ibid., Dichiorazione fatta del Gendarme tedesco – sottoufficiale Fiolka, 22. luglio 1942, 1; Ibid., Dall distaccamento CC.RR. Tutin al Comando divisione „Puglie", Nr. 2/35, 1; Ibid., Comando divisione di „Puglie", Nr. 1282, 1.

[790] Ibid., Incidenti in prossimita della linea di demarcazione, Nr. 2887, 25. luglio 1942, 4–6.

1/2. новембра пљачкаши са територије Тутинске потпрефектуре прешли су демаркациону линију у Сопоћанској општини. Тамо су у селу Црноче убили Шуђа Чоровића и опљачкали његов хан. После тога су се повукли на матични терен, док граничари истрагом нису ништа успели да утврде.[791] Слична судбина задесила је и његовог комшију Меха Врановца. Он је убијен и опљачкан од стране непознатих лица, мада су власти сумњале да је у ово уморство била умешана његова бивша супруга. Крајем маја 1943. године је убијен и Муслија Фазлијевић из села Слатине, а од стране бандита браће Латифовића. Пар дана раније у истом селу су Радиши Миладиновићу пљачкаши украли четири овце и три јагњета. Касно увече 24. јула исте године „бандити са италијанске територије" су напали Рајка Шарца, житеља села Коритане у Штитарској општини. Притом су му украли два вола. Припадници СГС из Осаонице су кренули и сукобили се са њима. Током краткотрајног окршаја није било жртава, а волови су враћени власнику.[792]

Због неутврђености границе, али и раширене црне берзе, долазило је до честих хапшења грађана. Италијанска команда из Сјенице је неке од ухапшених врбовала за обавештајни рад у замену за ослобађање, валидну документацију или прећутну дозволу за шверц. Овим послом се у Сјеници бавио поручник Карло Босиси (Carlo Bossisi). Завербована лица су добијала одговарајуће исправе и задатак да Босисију достављају податке са границе и из немачке окупационе зоне у Дежевском срезу. Италијанска тајна служба је посебно била заинтересована за немачке снаге на граници, подизање фортификација на њој, расположење муслиманског становништва према окупатору, економско стање у околини Новог Пазара итд. Агенти су углавном били муслимани из граничних села (Дуга Пољана, Дражевиће итд), који су сваког четвртка одлазили на рапорт у Сјеницу, користећи као алибі пијачни дан у вароши.[793]

На самој тромеђи окупиране Србије, Црне Горе и Албаније владало је потпуно безвлашће. У питању је био простор Делимеђске и Суводолске општине Тутинске потпрефектуре. Оне су према разграничењу између Гувернатората Црне Горе и албанског протектората требало да припадну Сјеничком срезу, односно Црној Гори. Пошто су административно још пре рата биле везане за Тутин, а будући да је муслиманско становништво стопроцентно желело да остане у Албанији, наставиле су да функционишу у оквиру Тутинске потпрефектуре.[794] О томе колико су албанске власти бринуле о овој зони као

[791] АС, Ж-28, НОР, кут. 2, ф. Влада Милана Недића, II, док. 248, 2.

[792] Исто, док. 279, 1; Исто, кут. 3, ф. Влада Милана Недића, II, док. 321, 1.

[793] ИАРНП, фонд 283, НОР, Саслушање Угљешић ., 33–35.

[794] Када је са Цетиња стигла иницијатива да се поменуте општине половином септембра 1942. године предају Гувернаторату Црна Гора, потпрефект у Тутину је одбацио наредбу под образложењем да би промена статута Делимеђске и Суводолске општине довела до побуне мухамеданаца. Затим је од виших италијанских власти стигао предлог да се муслиманско становништво из ових крајева исели дубље на територију „Велике Албаније".

путу ка Сјеничком и Бијелопољском срезу, сведочи наређење пећког префекта Џелала Превезе од 2. априла 1943. године. Он у у њему моли албанско Министарство унутрашњих послова у Тирани да утиче на италијанску војску како би заштитила муслиманско становништво Суводолске и Делимеђске општине, пошто оне формално нису биле у саставу поверене му префектуре.[795] Ова територија је тако представљала „сиву зону" која је правно и политички припадала Црној Гори, а административно и војно „Великој Албанији". Она је стога постала расадник шверца и других кримналних делатности и база за нападе на српско становништво у Сјеничком (Буђево) и Дежевском срезу (Сопоћанска општина) и широм потпрефектуре Тутин.[796]

О критичном стању на овом простору извештавао је 6. октобра 1942. године командант чете италијанских финанса у Тутину потпоручник Граци (Gracci). Он је обавестио Команду II сектора граничне страже о лошој безбедносној ситуацији у „местима Делимеђе и Мелаје, па линијом све до Сувог Дола". У овим муслиманским селима једина оружана снага било је малобројно људство царинске службе у селу Мелаје (14 финанса). Због тога, али и неприступачности Пештера, на овом простору су се према Грацију скупљале добро наоружане и масовне банде муслимана које је било немогуће сузбити. Италијански официр је у извештају додао да приликом честих изгреда његови људи из горе наведених разлога касне са увиђајима, а да локално становништво у страху од последица, не жели никога да пријави. Ову „граничну рупу" са стране Гувернатората Црне Горе нико није надгледао из италијанског гарнизона у Сјеници, што је преступницима омогућавало да је врло лако прелазе. Када би неко и био ухапшен изјављивао би да је из места која припадају Црној Гори, па цариници нису имали коме да пријаве случај.[797]

Немачко-италијански разговори око коначнпог утврђивања границе између окупиране Србије и Гувернатората Црне Горе требало је да се наставе током септембра 1942. године. Ради тога су тројица италијанских официра из Сјенице, међу којима и командант финансијске страже (одговоран за општине Суви До и Мелаје), отишли у Нови Пазар и Косовску Митровицу тражећи „немачког граничног комесара". Пошто га нису нашли, необављеног посла су се вратили у Сјенички срез. Почетком октобра нова италијанска делегација је кренула за Косовску Митровицу, где је овога пута одржан

Генерал Д'Арло је одбацио ову идеју сматрајући да би и то изазвало револт локалних муслимана, али и нова насиља над преосталим хришћанима. Стога је предложио да тренутно стање остане какво јесте, а да се формира мешовита управна власт док се рат не заврши. AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–5/979, Comando della comapgnia R. Guardia di finanza di Tutin, Rastrellamento armi al confine serbo-albanese-montenegrino, Nr. 5329, 6. 10. 1942, 1–2.

795 AQSh, fondi 149, v. 1943, d. II–144, 1.

796 Р. Балшић, *н. д.*, 244–248.

797 AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–5/979, Comando della comapgnia R. Guardia di finanza di Tutin, Rastrellamento armi al confine serbo-albanese-montenegrino, Nr. 5329, 6. 10. 1942, 1–2.

разговор о проблемима на граници.[798] Истовремено, генерал Бироли је наредио њену појачану контролу да би се спречио прелазак четника у италијанску окупациону зону. Сваки такав одред требало је разоружати уз помоћ муслиманске милиције у Сјеничком срезу и вратити га на територију Војноуправног подручја Србије.[799]

Иако су преговори око разграничења успоравани тиме што су Немци посебно марали да преговарају са италијанским представницима Гувернатората Црне Горе, а посебно са онима из „Велике Албаније", до децембра 1942. године је коначно утврђено коме припадају које карауле. Одређено је да Италијани преузму граничне постаје Надумце (недалеко од Црквина) и Сопоћане. Команда трупа Црне Горе у ту сврху наредила је дивизији „Таурининсе" да из Сјенице пошаље једног официра за везу у Нови Пазар са задатком да провери колико је војника потребно за те постаје и да ли је и даље могуће снабдевати их из Дежевског среза.[800]

Опет су, међутим, искрсли прблеми. Када су италијанске трупе 24. децембра окупирале станицу Сопоћани и истоимену општину, немачке власти из Косовске Митровице су уложиле протест. Већ сутрадан Италијани су били принуђени да се повуку, а СГС је враћена на пређашње позиције.[801] Крајем јануара 1943. године и команда италијанског гарнизона из Сјенице се жалила да група српских граничара из Дуге Пољане, уз дозволу Немаца, прелази демаркациону линију и патролира у њиховој окупационој зони у којој није имала никакве надлежности.[802]

Истовремено су започели последњи преговори за утврђивање демаркационе линије између Србије и Албаније. У Косовску Митровицу је послат пуковник Дистефано да утаначи ствар са немачким властима. Преговори су се одужили до краја фебруара 1943. године, када је у Косовску Митровицу морао да иде и генерал Карло Баудино (Carlo Baudino) ради финализације преговора. Према закључном уговору немачке снаге су имале да су повуку са 14 утврђења дуж целе границе, а на делу између Дежевског среза и Тутинске потпрефектуре из постаја: Црквине, Надумци, Долац, Жуњевиће и места Маровина у Сопоћанској општини. Италијани су добили дозволу и да одред финанса пребаце у село Пишкоповце. Договор је ступио на снагу 15. марта 1943. године.[803]

---

[798] ИАРНП, фонд 283, НОР, Саслушање Угљешић Вјекослава ., 35–36.

[799] AUSSME, Divisione „Taurinense", bus. N–7/1220, Governatorato Montenegro, Afflusso di cetnici nell Sangiaccato, Nr. 10950, 5. ottobre 1942, 1.

[800] Ibid, Comando truppe Montenegro al Comando divisione „Taurinense", Linea di demarcazione italo-geramanica fra Serbia e Montenegro, Nr. 12204, 21. dicembre 1942, 1.

[801] АС, Ж-28, НОР, кут. 1, ф. Влада Милана Недића, док. 19, 1.

[802] AUSSME, Divisione „Taurinense", bus. N–7/1273, Comando 3. reggimento, Relazione sulla situazione politica-militare del settore di Prijepolje per il mese di gannaio 1943., Nr. 175, 24. 1. 1942, 1.

[803] Ibid., Divisione „Puglie", bus. N–7/1313, Comando della divisione di fanteria „Puglie", Linea di demarcazione italo-germanica fra Serbia, Montenegro e Albania, Nr. 01/1258, 28. febbraio 1943, 1–2.

„Пропустљивост" границе – проблем „црне берзе"

Комбинацијом проблема насталих око утврђивања тачне границе са онима који су проистицали из тешког материјалног стања у којем је живела већина становништва у Дежевском срезу, омогућено је бујање „црне берзе". Обим и интезитет шверца указују да је и пре окупације Југославије овај простор био плодно тле за разне врсте шпекулативних послова. Рат је само додатно олабавио државне стеге са једне и подигао потребе грађана са друге стране.

У првим данима после Априлског рата нова граница између Италије и Немачке није уопште чувана. О томе нам говори извештај Оружничког вода НДХ који каже да је у Сјеничком срезу, а вероватно и у Дежевском, граничну стражу и царинску службу обављала новоформирана албанска жандармерија. Они су, како се на то жалила усташка власт, те функције спродили „сувише пријатељски" јер су са многим кријумчарима били у родбинским и(ли) другарским везама.[804] „Откривеност" границе је ускоро довела до тога да је шверц постао веома распрострањен на потезу Тутин – Нови Пазар – Сјеница. Он је успео да повеже и многа муслиманска и српска села у Старом Расу, која су иначе свакодневно ратовала између себе.[805]

Илегална трговина имала је мноштво видова. Од монополских артикала, преко италијанског текстила и шверца монете, до оружја,[806] коња,[807] дрвне грађе[808] и сл. Малверзације са свакодневним намирницима (со, шећер, дуван, гас) биле су најисплатљивије. У њих су стога били умешани представници локалних власти и њима блиски људи. Комесарска управа се 12. јуна 1941. године жалила да су албанске власти у Косовској Митровици, Новом Пазару, Вучитрну и Подујеву „од монопола и фабрике шећера у Београду добиле за ове срезове по утврђеној цени со и шећер који су после продавали по баснословно високој цени. Тако су на рачун српског живља који су отуда разјурили добили Шабан Чолаковић и Мустафа Дева из Митровице за срез косовскомитровачки два вагона шећера. Неколико хиљада килограма продали су по дин. 25. – кгр., а остатак испод руке, да су на тој само партији узели преко 1.500.000 динара ћара". Комесарска управа је тражила да се оваква „ординарна пљачка народа" што пре спречи.[809]

---

[804] ВА, НДХ, кут. 143б, ф. 3, док. 8, 1.

[805] АС, БИА, збирка 266, Историјат Пријепоља, ф. Пријепоље, 20; М. Ђуковић, *н. д.*, 142; Остао је забележен случај извесног Богдана Ресимића из села Ерчега у Сјеничком срезу, који је крао стоку српским сељацима по Моравичком, Дежевском и Студеничком срезу, па је онда продавао муслиманима у Сјеници. Њега је због тога, током лета 1941. године ликвидирао Андра Петронијевић. ИАУ, МГ 1471, 2–3.

[806] ВА, ИА, кут. 308а, ф. 4, док. 8, 1.

[807] ИАРНП, фонд 283, НОР, док. Извештај Крајскоманде Косовска Митровица о ветеринарској служби у округу Косовскомитровачком од 15. јула 1942. године, 3.

[808] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Општинској управи Рашка од 30. 04. 1942, бр. 5573, 1.

[809] ВА, НДа, кут. 20А, ф. 2, док. 5, 1.

Колико је српска марионетска влада урадила по овом питању, говори нам жалба сенатора Шарковића од 31. јануара 1942. године у којој се од генерала Недића тражи да забрани даље слање монополских артикала албанској управи у Новом Пазару. У образложењу стоји да она Србима не даје ништа од тога, већ да се снабдевају преко Одбора за избеглице у Рашки.[810] Добијени вишак је продаван у Албанији, илегално, некада и по 100% већој цени. Тако је Нови Пазар према речима савременика, као и у време Османског царства, постао црноберзијански центар (шверц – „штука").[811]

Незаконски проток велике количине соли, шећера, гаса и дувана, код многих грађана је пробудио жељу за лаком зарадом. Тихомир Ђорђевић је прибележио да је „највећи црноберзијанац Рашке и Санџака Живота Ивановић, велики продавац соли и дувана". О његовим пословима са обе стране границе, али и уопште кријумчарској мрежи у Дежевском, Студеничком, Сјеничком срезу и потпрефектури Тутин, Ђорђевић додаје: „Њега су Турци из Новог Пазара формално отерали и он је дошао у Рашку да и њу онако усрећи као што је усрећио Н. Пазар. Тактика његова је да прво замаже очи онима који могу да му доскоче и то на тај начин што сваког задовољи са неколико паклица дувана, као да их је дао да не зна други(,) па онда ако јесте(,) растура помоћу дечурлије по чаршији за скупе паре или пак(,) однесе за Н. Пазар или К. Митровицу па тамо продаје пакло 'Ибра' или 'Зете' за 30 динара. То исто чини и са сољу. Со продаје шверцерима по 35–50 динара, а ови пак(,) односе је за Нови Пазар (*70 дин/кī*, М. Ж.) или је продају на Пештери сељацима за 400 динара по кг".[812] Хроничар Миодраг Радовић је писао како се током 1942. и 1943. године 80% муслиманских и чак 95% српских домаћинстава у Новом Пазару бавило неким обликом кријумчарења.[813]

Општинска управа у Рашки је једино могла да констатује да се „шпекулацијом" баве „како грађани Рашке, тако и избеглице". Почетком фебруара 1942. године је избеглица Стикић, иначе столар, прошверцовао погребни сандук пун шећера у Нови Пазар. Борећи се против Ивановића, Стикића и њима сличних, војвода Машан Ђуровић је 9. фебруара 1942. године опоменуо да ће сваки онај ко буде ухваћен приликом шверца бити кажњен са 25 батина на јавном месту.[814] Искреност ове „законске" мере се, међутим, мора

[810] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Извештај окружног Одбора за збрињавање избеглица Рашка, 31. 01. 1942, 1–2.

[811] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 541.

[812] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942, Ратни дневник 1. 01. 1942 – 29. 04. 1942. године,

[813] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III.

[814] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Штаба Сухопланинског четничког одреда од 9. II 1942. године, бр. 605, 1.

довести у питање, с обзиром на то да је њен аутор, војвода сухопланински, и сам био склон разним малверзацијама.

Јасан гест борбе против кријумчара, пре свега оних који су радили са дуваном, показао је начелник среза Студеничког Драго Нешић, који је 13. априла исте године наредио полицијску акцију у Рашки током које је ухапшено неколико црноберзијанаца који су радили како у немачкој, тако и у италијанској окупационој зони (једно ухапшено лице је било избеглица из Новог Пазара).[815] Затим је 2. јула издато и наређење свим жандармеријским станицама да појачају контролу над путницима у Студеничком и Дежевском срезу.[816] Но и поред оштријег надзора, Ђорђевић је запазио да се „нађе по које Турче, које је са собом понело из Краљева или Новог Пазара, да прода пакло 'Драве' за 20 динара, кутију 'Мораве' за 21 дин, 'Зету' за 18 дин. или како кога ухвате, али јефтиније кутија цигарета није (*била*, М. Ж.) од 15 дин.".[817]

Пошто је после извесног времена заведен строжи надзор над путевима монополских артикала, црноберзијанци су пронашли додатне изворе прихода. Као најуноснији се показао шверц „текстилном робом италијанског порекла" са територије „Велике Албаније". Окружни начелник Љутвију се жалио априла 1943. године да његов илегални проток „ниуколико није смањен" у односу на претходне месеце, већ да је чак био у порасту.[818] Један од главних кријумчарских канала био је онај који је од Тутина водио ка Новом Пазару. Оно што би припадници СГС и успели да заплене, није било безбедно ускладиштено. Тако је у мају 1943. године дошло до провале у просторије среског начелства Косовскомитровачког, одакле је украдено „200 метара текстила поред других ствари".[819] Иако је Љутвију наредио детаљну истрагу, августа исте године је поново могао само да запише како је шверц текстила на подручје Косовскомитровачког округа „несмањен". Тада је, међутим, дао назнаке зашто је то тако. По окружном начелнику проблем је дословно био у томе што су се главни снабдевачи налазили у Косовској Митровици, а да „од стране привредне полиције као ни од контролних органа(,) ниједан од ових није откривен и махом се заплена врши на мање количине од црноберзијанаца који ову купљену робу преносе у унутрашњост Србије".[820]

Како се за хлеб зарађивало кријумчарењем текстила говори сведочанство Бећира Цидића из Новог Пазара, који се шверцом бавио од 1941. до

[815] Исто, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942, Ратни дневник 1. 01. 1942 – 29. 04. 1942. године, 76.

[816] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Начелство среза Студеничког одреду СДС у Рашки, 2. 07. 1942, 1.

[817] ИАК, ф. 412, ТЂ, кут. 4, Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1942, Ратни дневник 1. 01. 1942 – 29. 04. 1942. године, 32.

[818] АС, Ж-28, НОР, кут. 2, ф. Влада Милана Недића, док. 279, 4.

[819] Исто, док. 289, 1.

[820] Исто, кут. 3, ф. Влада Милана Недића, док. 300, 4.

1946. године. Он је у својим послератним сећањима причао: „Робу смо преносили из Новог Пазара у Пећ и обратно. Обично смо ишли у групама до десет људи. Било смо наоружани јер је пут био опасан од разбојника и зверова. Из Пећи смо користили обично два пута. Први је (*био*, М. Ж.) Пећ – с. Црновци – Рожаје – с. Драга – Бађ – Мојстир – Црниш – Паљево – Долац – Лукаре – Нови Пазар, а други, Пећ – Исток – Корита – Мојстир – Рибариће – Орље – Јошаница – Нови Пазар. Са робом натовареном на коњима из Новог Пазара би полазили око подне, преноћили би у Мојстиру и одатле наставили пут за Пећ. Пут је трајао 14–15 сати. Ове путеве користили су искључиво муслимани. Ми (*муслимани*, М. Ж.) нисмо смели од Новог Пазара ка Рашки и Србији, (*а*) Срби нису смели од Новог Пазара ка Космету и Албанији. Али у Новом Пазару би се сви сретали, ту једни другима продавали робу и сви добро зарађивали".[821] Кријумчарење тканина је знатно опало са капитулацијом Италије, будући да су његови извори на албанској територји, али и на Апенинском полуострву, „пресушили".[822]

Шверц текстила пратило је кријумчарење разних монета, поготово златих албанских наполеондора и италијанских лира. Ово једног примера. Како су обавештавали агенти немачког БДС, половином августа 1943. године шеф АНС Али Ф. Драга је са трговцем Хусеином Јусуфом из Косовске Митровице отпутовао из Београда преко Рима у Тирану. Намера им је била да од италијанске владе добију дозволу „за набавку неколико миљуна албанских наполеондора, које (*су*, М. Ж.) они канили продати на црној берзи у Косовској Митровици". Јусуф је притом путовао са албанским пасошем „на који уопште није имао право" јер је био рођен у Југославији, а који је добио посредовањем Али Драге, „ради лакшег спровођења разних шпекулација".[823] Њих двојица су у Тирани продали 450 енглеских фунти стерлинга у злату и заменили их за наполеондоре (19.000 динара по комаду у Београду и 23.000 у Косовској Митровици, а крајем рата је цена скочила на чак 100.000). Иако је БДС пријавио случај шефу немачке граничке страже Ретову, новац им није заплењен и они су га продали у Косовској Митровици. Ово имплицира да је и Ретов био укључен у шверц.[824] Када су агенти БДС привели Јусуфа, испоставило се да је у малверзације са валутом био умешан и извесни Ахмед Аго-паша из Приштине, који је радио са поменутом двојицом. Јусуф је за њега куповао наполеондоре у Београду, за који посао му је он дао у неколико наврата у лето 1943. године чак 4.010.000 динара. Неколико стотина златника је у Косовску Митровицу носила извесна Гина Алексић из Београда, а

[821] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 545.

[822] АС, Ж-28, кут. 2, ф. Влада Милана Недића, док. 236, 3; Исто, док. 196, 3.

[823] ИАБ, BDS, B-1222, 23.

[824] Isto, 24.

одатле Јусуфови људи Аго-паши у Приштину. Јусуф је током исказа помињао и имена Џафера Деву и Вехбија Фрашерија.[825]

Умешаност челника алабанске власти у разне шпекулантске радње ту, међутим, не престаје. Окружно начелство Косовско-митровачко је писало јула 1943. године да су главни црноберзијанци моћни људи из градова, који тамо складиште и продају илегалну робу по високим ценама, а да истовремено, локалне власти наводно нису могле да их лоцирају.[826] Потврду овог мишљења, али и објашњење зашто су криминалне радње пролазиле мимо рада надлежних органа, даје следећи случај. Током септембра 1943. године немачки „Уред за контролу цена" (DOST) из Београда је уз помоћ фелџандармерије извршио претрес куће Аћифа Бљуте у Новом Пазару. Том приликом код њега је пронађена већа количина илегалних штофова (италијанских), који су му сви били заплењени.[827] Иако је ухваћен са инкриминишућим материјалом, Бљута није одговарао, пре свега због јаке политичке ауре коју је као водећи колаборациониста у Новом Пазару имао око себе. Из ужег круга људи око Бљуте црном берзом су се бавили још и трговци Ејуп Љајић и Џемаил Бошњовић, који су у ту сврху имали дућане у Пећи, односно Призрену. У томе су имали отворену подршку многих припадника СС полиције, којима кријумчарење није било страно.[828]

У атмосфери у којој су криминалне радње покретане са врха албанске власти у Косовскомитровачком округу (Драга, Дева, Бљута), ни локални одред СГС у Дежевском срезу није остао имун на њих. Већ смо писали о делатности команданта Сврзикапе, који је због истих пред комисијом морао да побегне у Београд. Његовим стопама је кренуо и потпоручник СГС Абид Хамзагић родом из Тутина. То се сазнало на прилично чудан начин. Хамзагић је наиме док је био распоређен на караули у Јошаници, априла 1943. године пријавио Гестапоу да двојица његових колега граничара, Вукелић и Војновић, припадају црноберзијанској мрежи у Дежевском срезу. Испоставило се, међутим, да је оптужба била „крива и лажна" и само је скренула пажњу на Хамзагићеве незаконите активности. Немачке власти су га стога убрзо ухапсиле, а бивши граничар је да не би био послат у радни логор, ступио у 13. СС дивизију „Ханџар".[829] Да Хамзагићево хапшење није уплашило поједине припаднике СГС огрезле у криминал, говори случај још једног „заступника команданта" Среског граничног одреда Дежевског, потпоручника Гани Берише. Њега је 31. априла 1944. године немачки царински комесар из

[825] Isto, 51–52.

[826] АС, Ж-28, НОР, кут. 3, ф. Влада Милана Недића, док. 321, 3.

[827] ИАБ, BDS, B-1251, 2–3.

[828] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 543–544.

[829] ИАБ, BDS, H-252, 1.

Косовске Митровице сменио и ухапсио, уз образложење да је „утајио веће количине заплењене кријумчарске текстилне робе".[830]

Они граничари који су своју дужност вршили савесније од горе поменутих, имали су великих проблема да у таквим условима стану на пут „црној берзи". Жаришта шверцерске активности била су поменута села Меладје и Суви До у тутинском, односно Брњица у сјеничком крају.[831] То је била жеља немачког окупатора, који је тек доласком СГС у Дежевски срез почео колико-толико да контролише трговину са потпрефектурама Рожаје и Тутин, односно префектуром Пеђ и Сјеничким срезом. То је, међутим, изазвало велико незадовољство муслимана, што је граничаре изложило животној опасности.[832]

Пошто су кријумчари били углавном наоружани, често је долазило до нимало пријатних међусобних окршаја. Ево неколико примера. Прави хаос је настао 27. септембра 1942. године у Сјеничком срезу када су немачке и српске граничне патроле блокирале тамошњи кријумчарски пијац. Један муслиман је отворио ватру на њих, али срећом није било жртава. Неколико дана касније, 5. октобра, поново је дошло до сукоба са шверцерима, овога пута са њих око 15, муслимана и Срба. После дуже борбе, црноберзијаши су се разбежали.[833] Дана 27. маја 1943. године граничар Шабан Хамзагић је убио Мурата Нуханбеговића из Новог Пазара док је шверцовао робу преко демаркационе линије са Албанијом.[834] Патрола одељења бр. 15 СГС из Г. Јошанице ухватила је 25. јануара наредне године извесног Ибрахима Рахмановића приликом покушаја кријумчарења фамозног италијанског текстила из Албаније. Када је његов отпор савладан, граничари су му запленили 18 м зеленог и 40 м црвеног платна. Све то је заједно са окривљеним предато немачкој царинарници у Новом Пазару. Дванаестог фебруара у посед граничара са постаје у Црквинама је дошао један цео камион са илегалном робом. Када су припадници СГС отворили ватру на кријумчаре, они су побегли на албанску територију, остављајући за собом и 65 сачева. Почетком марта граничари су опет имали пуне руке посла. Прво су 6. марта заробили на путу Нови Пазар – Јошаница црноберзијаша Грацу Љутвијуа, родом из Сјеничког среза, и одузели му 47 м шареног платна, а три дана касније ухапшен је и Хазир Салковић из села Врбасића и то у самој вароши, на месту Хацет, а са више од 20 м илегално набављеног штофа.[835]

---

[830] ВА, НДа, кут. 27В, кут. 1, ф. 1, 12.

[831] ВА, ЧА, кут. 124, ф. 5, док. 7, 7.

[832] ВА, ИА, кут. 308, ф. 4, док. 8, 1.

[833] ВА, НДа, кут. 29, ф. 2, док. 59, 33.

[834] АС, Ж-28, НОР, кут. 2, ф. Влада Милана Недића, док. 289, 1.

[835] ВА, НДа, кут. 27В, ф. 1, док. 1, 45, 74, 91.

Слика 42. *Великоалбанске манифестације у Новом Пазару (АС, Ж-30, кут. 193, ф. VI)*

Слика 43. *Ђаци албанске школе дефилују током великоалбанских манифестација у Новом Пазару (АС, Ж-30, кут. 193, ф. VI)*

Слика 44. *Са једне од проалбанских манифестација. На слици се виде: Бико Дрешевић (1), капетан Бајрами (2), између њих је (судећи по униформи) фашистички официр и Аћиф Бљута (3)*
(АС, Ж-30, кут. 193, ф. VI)

Слика 45. *Дефиле Немаца у Новом Пазару током окупације*
(ИАРНП, Збирка фотографија, ин. бр. 1)

Слика 46. *Припадници Српског граничног одреда среза Дежевског (АС, Ж-30, кут. 193, ф. VI)*

Слика 47. *Свештеник Петар Миликић са породицом (извор: Ратомир Миликић)*

Слика 48. *Снаге СС дивизије „Принц Еуген“ у Новом Пазару (извор: Душан Поповић)*

Слика 49. *Обешени сељаци Велимир и Милош Мирковић из Боровића, као и Трајко Перовић из Плешина 25. новембра 1942. године у Рашки.*
(АЈ, фонд 110, ДКРЗ, II–1051)

Слика 50. *Немачки војник са српским девојкама у Новом Пазару*
(АС, Ж-30, кут. 193, ф. VI)

1943. ГОДИНА

Почетак нове, треће ратне године у окупираној Србији, указивао је на то да ће бити једнако бурна као и претходне. Долазак бугарске војске био је принудно решење које је много више пријало Србима, него муслиманима. Присуство Бугара упутило је, међутим, муслимане на још ближу сарадњу са Немцима и албанским првацима из италијанске зоне. У позадини новог размештаја трупа наставила се уобичајна свакодневница – акције четника ниског интезитета и муслиманске пљачке српског сеоског живља. На граници је такође владала латетнтна нетрпељивост савезника сила Осовине која се манифестовала у наизглед ситницама. Трвећи се око престижа, граница је остала неуређена месецима, мада се њена „пропустљивост" ни после споразума у марту није смањила. Изненадно активирање комуниста у Новом Пазару било је резултат дужег конспиративног рада, несумњивог родољубља, али и површне организације, која је условила брзим разбијањем партијске ћелије. Ступање муслимана у СС снаге пак представља историјски феномен омеђен политичком, верском и социјалном димензијом. Више од 700 добровољаца било је вођено верским и економским, а донекле и идеолошким разлозима. Капитулација Италије почетком септембра 1943. године изазвала је турбуленције са обе стране дотадашње граничне линије. Албанске власти из Новог Пазара, ослањајући се на подршку са Косова и Метохије, дочекале су је спремније, увидевши прилику да истопе политичке и војне међе, и да се коначно интегришу у оквире „Велике Албаније". Заседање Друге Призренске лиге је означило почетак војних активности у том правцу.

Бугарске трупе у Новом Пазару

Почетак 1943. године поставио је пред становнике Дежевског среза нова искушења. Паралелно са борбама муслиманске милиције и ЈВуО у Сјеничком и Бијелопољском срезу, у чији су се расплет умешали и локални муслимани на челу са Ађифом Хаџиахметовићем Бљутом, вршене су промене у окупационом систему Новог Пазара. У циљу ослобађања свежих трупа за борбе на Источном фронту, Немци су велике делове Србије почетком године препустили на гарнизонско чување бугарској војсци. Градови у које су се између осталих разместиле бугарске трупе били су Нови Пазар и Рашка.

Радило се о снагама 21. пешадијске дивизије која је до тада била стационирана у Нишу. Она је располагала са 66. и 34. пуком. Овај други је преузео гарнизонску службу у Косовскомитровачком округу и то на следећи начин: један батаљон у Новом Пазару, један батаљон и команда 34. пука у Рашки и један батаљон у Косовској Митровици. До 5. јануара пук се разместио на нове локације.[836]

Тачан број бугарских снага нисмо утврдили, али се у једној депеши капетана Цветића половином јануара каже да њихових војника има 600 у Новом Пазару, 300 у Рашки и 700 у Ивањици. Немци су у овим варошима задржали само фелджандармерију (у сваком месту по 30 војника). Долазак Бугара је променио свакодневницу, нарочито у Новом Пазару. Тамо је већинско муслиманско становништво први пут од почетка окупације осетило бруталност завојевача. Иако по томе нису били познати у југоисточној Србији, бугарски војници су се у Дежевском срезу према Србима поставили „братски, пријатељски и срдачно". То је било велико олакшање, уколико се узме у обзир како су се према њима понашали војници СС дивизије „Принц Еуген" непосредно пре тога. Сличан однос су имали и према Србима у Косовскомитровачком срезу, којима су пружили бољу заштиту од Арнаута.[837] Ипак је забележен још један некажњени напад на Србе мештане. Дана 6. јануара муслимани су упали у ОШ „Свети Сава" у Новом Пазару и изгледа запалили објекат.[838]

Што се тиче муслимана, они су се изненада нашли у немилости „новог" окупатора, који је делећи становништво по верској основи, а упознат са питањем ренегата (Помаци у Бугарској), заузео према њима отворено непријатељски став.[839] Драгор Павловић писао је 10. јануара да Бугари малтретирају мухамеданце тако што им, на пример, на улици „скидају ћулафе и фесове, газе их и терају их да носе капе". Било је и других врста насиља, поготово пљачки и пребијања. Бугарски војници из Ивањице су тих дана извршили рацију у зони села Кладнице, северно од Сјенице, када су ухапсили чак 300 муслимана. У страху да ће бугарске снаге учинити исто у Дежевском срезу, албански жандарми, тј. Албанци припадници СДС, почели су да дезертирају из станица у унутрашњости. Положај муслимана било је отежан и тиме што њихови политички прваци Аћиф Бљута и Ахмет Даца нису били у граду, већ на Пештеру. Тамо су се са одредом од 200 добровољаца из Дежевског среза борили против ЈВуО и помогали збрињавање избеглица из ита-

[836] AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–7/1313, Bollettino informazioni nr. 12, 28. gennaio 1943, 1.

[837] ВА, ЧА, кут. 293, ф. 1, док. 1, 1, деп. 261; У Ужицу је, на пример, за православну Нову годину 13. јануара заједнички држано богослужење у саборној цркви, где је бугарски командант Србе и Бугаре назвао браћом и позвао своје војнике да, уколико се сретну на терену са четницима, не улазе у сукоб са њима. Исто, кут. 19, ф. 2, док. 9, 1; *Nemačka obaveštajna služba*, knj. IV, 837.

[838] ВА, ЧА, кут. 124, ф. 5, док. 7, 7.

[839] Исто, кут. 287, ф. 1, док. 1, 60, деп. 1284.

лијанске зоне. Атмосфера напетости је неке муслимане приморала да већ током јануара почну да траже дозволе за „исељавање" из Новог Пазара.[840]

Реакција муслиманских првака није изостала. До 18. јануара њихова делегација, предвођена самим Ађифом Бљутом, отишла је у Београд да се код врховних немачких власти у Србији жали на поступке бугарске војске. Тада је захтевано њихово повлачење из Новог Пазара.[841] Убрзо се, међутим, показало да бугарски војници неће толерисати никакве изгреде, независно од тога којој су конфесији припадали починиоци. Командант бугарских трупа Косовскомитровачког округа упозорио је 8. фебруара среске власти у Рашки да ће свака саботажа против војске или државних објеката бити строго кажњена. Претња није била нимало наивна, будући да су бугарске власти планирале да у кругу од 20 км од места саботаже раселе сво мушко становништво старосне доби од 14 до 60 година, док би штету плаћала општина. У истом наређењу стоји да се бугарски официри морају на јавним местима поздрављати, док ће они који то не чине „имати тешких непријатности".[842] Када је ипак половином фебруара у Дежевском срезу од стране једног муслимана из мржње убијен четник Божидар Бугарић, припадинк легализованог Ибарског четничког одреда Машана Ђуровића, нико, опет, није одговарао.[843]

Због насиља које су вршиле, опште корумпираности и Бљутине иницијативе, бугарске снаге су почетком марта 1943. године напустиле Нови Пазар. Тихомир Шарковић је добио податке да су им у ту сврху муслимани дали и доста новца као мито, што је ипак, мање вероватно. Најкасније до половине априла Бугари су напустили и Рашку и Косовску Митровицу. Смениле су их немачке оперативне јединице које су имале бити искоришћене за операцију „Шварц" (Schwarz).[844]

Неколико месеци касније, уочи капитулације Италије, Бугари су поново доведени на простор Дежевског среза. Капетан Цветић је 10. августа забележио да се њихов број у Новом Пазару креће око 500, а у Рашки око 400 војника. Они су овога пута окупациону власт држали заједно са Немцима.[845] После изласка Италије из рата, Бугари су изведени на линију Дуга Пољана – Црквине, где су се задржали до половине новембра 1943. године. При-

[840] Исто, кут. 293, ф. 1, док. 1, 10, деп. 323; Исто, 14, деп. 348; Исто, кут. 19, ф. 2, док. 9, 1; Исто, кут. 124, ф. 5, док. 7, 6.

[841] AUSSME, Divisione „Taurinense", bus. N–7/1273, Comando 3. reggimento alpini, Nr. 133, Informazioni, 18/1/1943, 1.

[842] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Допис Начелства среза Студеничког, бр. 1275, 8. фебруар 1943. године, 1.

[843] ВА, ЧА, кут. 124, ф. 5, док. 7, 7.

[844] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 517; ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2. 03 – 31. 08. 1943. године, 29; *Kosovska Mitrovica i okolina…*, 272.

[845] ВА, ЧА, кут. 293, ф. 1, док. 6, 80, деп. 6734.

том су заједно са немачком војском и муслиманским снагама учествовали у неколико похода приликом којих су малтеретирали и пљачкали углавном српско становништво. Поред насиља, Бугари су становницима Новог Пазара остали упамћени и као војска која се увелико бавила шверцом и другим малверзацијама.[846]

Иако је ВК ЈВуО саветовала команди Јаворског корпуса да што је могуће боље искористи непријатељство Бугара према муслиманима, пре свега, према њиховим оружаним снагама, прилика је пропуштена. Разлози леже у томе што је на терену Дежевског и Студеничког среза било врло мало четника. Према казивању Миладина Радуловића, члана штаба Јаворског корпуса, они су у пратњи имали 60, штабови бригада по 30 људи, а батаљона само по 15 сталних бораца.[847] Значи, Дежевским срезом је у најбољем случају могло да оперише не више од 200 герилаца под оружјем. Било је и заваде међу локалним четничким вођама. Поручник Павловић жалио се 10. јануара да су Машан Ђуровић, Божидар Шарковић и Радомир Вучковић уценили његову главу на 500.000 динара. Стога му је кретање било ограничено, а самим тим и онемогућена било каква већа акција Дежевске бригаде.[848]

Поред тога, штаб Јаворског корпуса током јануара и фебруара није имао директну везу са ВК ЈВуО, нити са околним јединицама, пошто је телеграфиста капетана Цветића дезертирао још крајем новембра 1942. године. Његов заменик није желео да сарађује са особљем команде из непознатих разлога. Док су проблеми око логистике отклоњени, ситуација на терену се вратила на старо.[849] На крају, током јануара и фебруара се на терен корпуса спустила и једна савезничка делегација, којој се морао организовати пријем и тајна пратња, чему борбе са окупатором или колаборационистима нису ишле у прилог.[850]

Долазак Бугара је ипак ослабио притисак на илегалне четнике који су после периода сталног повлачења пред СС снагама, почели нешто слободније да се крећу по Дежевском и Студеничком срезу. Захваљујући томе капетан Цветић је могао да консолидује јединицу. Прво је 8. фебруара формирао Јуришни батаљон при Јаворском корпусу под командом артиљеријског потпоручника Никодима Никића (1910–1945) из села Будиће код Новог Пазара. Затим је организована Команда среза Дежевског, са штабом у селу Кузмичеву на Голији. Заповедник среза постао је студент права из Новог Пазара Ђујо Мартаћ, док му је за заменика одређен Данило Барјактаревић, учитељ

[846] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 518.

[847] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 121–122.

[848] ВА, ЧА, кут. 293, ф. 1, док. 1, 14, деп. 350; Исто, кут. 289, ф. 1, док. 7, 12, деп. 1560.

[849] Исто, кут. 293, ф. 1, док. 1, 14, деп. 584.

[850] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 122.

из Берана. Пошто ЈВуО није признавала албанску администрацију у Новом Пазару, Мартаћ је имао како војну, тако и цивилну власт.[851] Цветић је такође успео да после дужег времена окупи своје команданте. Тако је 3. фебруара одржао тајни састанак са поручником Катанићем и војводом Божидаром Ћосовићем у Ерчегама, Сјенички срез. Поново су уређена места за дотурање савезничке помоћи, која је наставила да пристиже у ограниченом обиму.[852]

Дефинитивно немачко-италијанско разграничење

Промене у окупационој структури Дежевског среза временски су се поклопиле са коначним утврђивањем демаркационе линије између Италије и Немачке у Дежевском и Сјеничком срезу. Опет је, међутим, дошло до неспоразума приликом корекција границе. Италијанска команда у Сјеници је била задужена да обави овај посао на потезу између Гувернатората Црне Горе и немачке окупационе зоне. Према постигнутом споразуму Немци су имали да се повуку из села Камешнице, Жабрена и Брњице, као и са моста преко истоимене реке, са којег је требало и да скину таблу са натписом „немачка граница". Потпуковник Де Роко (De Rocco), заповедник гарнизона у Сјеници, ангажовао је почетком јануара 1943. године Селимира Поповића да провери да ли су Немци испоштовали споразум или не. Већ 13. јануара овај је известио да су све немачке граничне табле на истим местима, односно да патроле СГС још увек обилазе горе наведена гранична насеља.[853]

Овакав развој догађаја није био у складу са гаранцијама које је немачки командант из Новог Пазара дао италијанским властима приликом своје посете Сјеници. Она је учињена управо због разграничења и тада је договорено да ће се српски граничари у најкраћем року повући из Камешнице и Жабрена. Сада када немачке војске више није било у Новом Пазару, позивање на раније дата обећања није имало сврхе. Генерал Вивалда (Vivalda), заповедник дивизије „Таурининсе" (Taurinense) која је покривала простор Сјенице, 19. јануара је о свему обавестио Команду трупа Црне Горе, пишући да сматра како су се немачки и српски граничари додатно задржали због опасности од четника капетана Цветића. Тражио је ипак интервенцију код виших немачких власти не би ли се питање овог дела границе решило.[854]

Гарнизон у Сјеници је такође предузео иницијативу. Цивилни комесар за Сјенички срез поручник Пенино (Pennino) послат је 20. јануара у Дугу

[851] Исто, 123; http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/okrug/18/70874/97622.htm

[852] ВА, ЧА, кут. 293, ф. 1, док. 2, 32, деп. 1069–1070.

[853] Исто, кут. 147, ф. 1, док. 5, 18–19.

[854] AUSSME, Divisione „Taurinense", bus. N–7/1273, Comando divisione Taurinense, Nr. 332, Movimento di reparti tedeschi nella zona ad est di Sjenica, 19. gennaio 1943, 1–2.

Пољану да се састане са представницима немачких власти ради решавања граничних проблема. Требало је и да прикупи информације о четницима који су се кретали том територијом и да их, уколико је могуће, похапси. Стога је Пенину на располагање стављен по један митраљески и минобацачки вод, као и специјални вод извиђача и скијаша.[855] Но, његова мисија је била неуспешна. Нити је нашао немачког официра за везу, нити је сузбио герилу.

На хитност решавања питања караула између Новог Пазара и Сјенице указао је и инцидент који се одиграо 25. јануара. На граничном прелазу Ступска чесма, у атару села Ступ 15 км источно од Сјенице, припадници албанске жандармерије и немачке фелджандармерије отворили су пушчану ватру на четворицу Срба који су на том месту чували стоку. Један је остао на месту убијен, док су остали ухапшени и спроведени у новопазарски затвор под образложењем да су илегално прешли границу, што они, да је поштован италијанско-немачки уговор, нису могли да учине. Стока им је заплењена.[856]

После овог крвопролића ствар је убрзана. Српски граничари су се према наређењу немачких власти 28. јануара повукли из постаја Камешница и Жабрен, које су потом преузели припадници италијанске граничне straже. Ту, међутим, није био крај спора између савезника. Једна патрола СГС је свакодневно из Дуге Пољане и даље прелазила у италијанску зону током патролирања.[857] Де Роко је због тога 1. фебруара послао двојицу официра у Дугу Пољану на састанак са немачким комесаром из Косовске Митровице потпоручником Ретовим. Тема је наравно било решавање граничних несугласица. Потпоручник Ретов, међутим, није могао да донесе одлуке по питању границе на линији Ступска чесма – Гаронца, па је заказан нови састанак за 8. фебруар, такође у Дугој Пољани. Тада је коначно требало да се утврди начин преласка приватних лица, стоке и робе преко демаркационе линије, затим, да се нађе модел по коме ће војне и колаборационистичке јединице прелазити границу уколико је то потребно, односно да се реши питање валуте у Италијанима новоприпојеним селима. О свему овоме Ретов је известио штаб Војног заповедника Србије.[858]

Решење је ипак још једном изостало. У Београду су се 6. фебруара састали представници немачких власти и италијанског конзулата. Пошто је на делу била игра престижа, ниједна страна није желела да попусти, иако се радило о подручју од неколико километара. Стога ни тада гранично питање у Дежевском срезу није затворено. И поред тога Италијани су се према договору појавили у Дугој Пољани 8. фебруара. Пенино, међутим, тамо није

[855] Ibid., Riasunto degli ordini verbali impartiti il giorno 19/01/1943, 1.

[856] Ibid., Comando 3. reggimento, Nr. 244, Informazioni, 4. febbraio 1943, 2.

[857] Ibid., Comando divisione Taurinense, Nr. 528, Movimento di reparti tedeschi nella zona ad est di Sjenica, 28. gennaio 1943, 1.

[858] Ibid., Nr. 746, Linea di demarcazione tra Montenegro e Serbia, 6. febbraio 1943, 1–2.

затекао Ретова. Решени да истерају ствар до краја, италијанске власти из Сјенице су му наредиле да настави пут за Косовску Митровицу.[859] Без сагласности надлежних Крајскоманда је одбила да донесе било какву одлуку. Пошто се са даљим останком Пенина у Косовској Митровици није сложила италијанска команда у Црној Гори, овај се убрзо, необављеног посла, вратио у Сјеницу.[860]

Био је ово сигнал немачким властима да Италијани неће дозволити да граница одступи ни један метар од предвиђеног споразума. Будући да су истовремено вођени преговори и о разграничењу Дежевског среза и Тутинске потпрефектуре, односно територије Војно-управног подручја Србије и албанског протектората, Немци су искористили прилику да реше питање спорних караула у оба појаса. Коначни договор о њиховом повлачењу уследио је крајем фебруара у Косовској Митровици, а имплементиран је половином марта 1943. године године.[861] Требало би додати да прекрајањем граница није побољшана контрола над истом, а људство СГС је и даље било неадекватно опремљено за ефикасно вршење тог посла. Илегални преласци, углавном муслимана,[862] шверц оружја и других ствари, наставили су се у истом обиму.

Мобилизација четника Јаворског корпуса за борбе против НОВЈ у Полимљу (март – април 1943. године)

Заузетост окупатора решавањем проблема на граници, искористили су четници Јаворског корпуса. Капетан Цветић је почетком марта опет упалио три стругаре на Голији и тако прекинуо рад организације ТОТ на њиховом оспособљавању. Бугарски војници из Новог Пазара су одмах изашли на терен и почели са репресалијама против српског живља по голијским селима.[863] Током вишедневних претреса ухваћено је око 50 становника који су потом спроведни у Нови Пазар. Како је убрзо лецима обнородовано по Рашки, због паљења стругара од тих људи је за одмазду стрељано 30 особа. У

[859] Ibid., Comando divisione Taurinense al Comando truppe Montenegro, Nr. 1100, 18. febbraio 1943, 1.

[860] Ibid., Dal Comando truppe Montenegro al Comando divisione Taurinense, Nr. 1071, 6. febbraio 1943, 1.

[861] AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–7/1313, Comando divisione „Puglie", Linea di demarcazione italo-germanica fra Serbia, Montenegro e Albania, Nr. 01/1258, 28. febbraio 1943, 1–2.

[862] ИАБ, BDS, A–634, dok. Pismo Šerifa Agovića komandi S. D. policije u Kosovskoj Mitrovici, 7/IX/1943, 1.

[863] ВА, ЧА, кут. 287, ф. 1, док. 1, 47, деп. 1393.

страху да не доживе исту судбину, грађани Рашке су почели да беже у унутрашњост среза, али и даље у Краљево, Крушевац и Београд.[864]

Током друге половине марта пронела се вест о мобилизацији Јаворског корпуса и његовом одласку у италијанску зону. Причало се да капетан Цветић води људе у бробу против партизана у Босни. Снаге НОВЈ су у ствари биле много ближе, у долини Лима, па је ВК ЈВуО стога позвала све одреде из ових делова Србије да се упуте у том смеру. Сељацима је, међутим, било свеједно куда иду када су напуштали свој крај, па су стога јавно протествовали питајући се како ће их четничка команда прехранити и ко ће бринути о њиховим домаћинствима када их напусте.[865] Њихова сумњичавост била је изазвана и тиме што су бугарске и „Љотићевске" трупе већ данима, уз велико насиље, претресале Студенички, Дежевски и Моравички срез, у потрази за у међувремену разоружаним Машаном Ђуровићем. Ове потере су додатно отежале прикупљање људства. Нису помогле ни отворене претње капетана Цветића, па ни ликвидације оних који су избегавали четнике, попут Василија Милановића из Алуловића, који је убијен 18. марта.[866]

Ако се може рећи да је рад на мобилизацији трупа из Студеничког среза био лош, онда је онај у Моравичком, а поготово у Дежевском срезу, доживео прави колапс. Дежевска бригада за борбе против НОВЈ у Полимљу није дала ни једног јединог човека, иако јој је мобилизацијски рок више пута био продужаван. У борбу није отишао ни командат јединице Драгор Павловић, нити људи у његовом штабу. Главни разлог томе била је претња албанских власти из Новог Позара да ће напасти српска села уколико то учине,[867] али и лош политички и идеолошки рад заповедништва бригаде. Генерал Михаиловић је стога оштро укорио Павловића, што ће убрзо довести до његове смене.[868]

Поручник Павловић је упркос критици, пошто је у пратњи имао само 14 људи, током априла чак молио Михаиловића да му дозволи да за потре-

[864] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2. 03 – 31. 08. 1943. године, 17, 26.

[865] Исто, 20.

[866] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 133.

[867] Из истог разлога, само под претњом која је стигла из Сјенице, позиву ВК ЈВуО није се одазвала Сјеничка бригада. Селимир Поповић, командант Штаваљског батаљона, половином априла је одбио да свој одред одведе у правцу Дрине. Као разлоге пасивности навео је опасност од напада среске муслиманске милиције. Из истог разлога је код својих кућа остао и остатак Сјеничке бригаде. Њен комадир, интендантски потпоручник Милан М. Шекуларац из Вапе није успео, за више од месец дана, да одвоји ниједног четника за борбу ван среза. Узалуд је његов надређени Вук Калаитовић претио да ће га извести пред преки суд и тражио да „стреља" колебљивце. Шекуларац му је 8. маја званично отписао да није у могућности да мобилише јединицу. АС, Ж-28, НОР, кут. 13, ф. Санџачки четници, док. 71, деп. 17; Исто, док. 47/а, 1; ВА, ЧА, кут. 143, ф. 1, док. 12, 1; ВА, ДПП, кут. 1751, дос. 419; ИАРНП, фонд 283, НОР, Саслушање Угљешић Вјекослава..., 46; ИАБ, BDS, J–314, Božo Javorski, 66.

[868] ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 5, 3, деп. 2690.

бе у Дежевском срезу мобилише један батаљон неком другом крају Србије. Разочаран што из новопазарског краја није у борбу дошао ниједан четник, Драгољуб Михаиловић није желео ни да чује за овај предлог, већ је почео да припрема смене у врху Дежевске бригаде. У таквој ситуацији Павловић је отишао и корак даље, што је запечатило његову командантску каријеру. Он је наиме крајем априла задржао потпоручника Васковића, команданта Студеничке бригаде, и његово људство припојио свом штабу. Он се био упутио по наређењу Михаиловића ка околини Бијелог Поља. Будући да је Васковић имао само 16 људи, Павловић их је уврстио у своју штапску чету.[869] Дежевска бригада је све до почетка јуна остала пасивна, све до њене коначне реорганизације после операције „Шварц".

Тек мало боља ситуација је била у суседном Моравичком срезу. Тамо је поручник Катанић јадиковао да „прикупљање људства иде врло тешко", наводно због тога „што више тамо нема (*ūправих*, *добрих*, М.Ж.) Срба". Они који су се одазвали позиву, нису са собом доносили оружје, знајући да команда бригаде нема чиме да их наоружа и тиме на легалан начин избегавали да пођу у борбу. Неки официри су били морално скрхани услед оваквог развоја догађаја. Поручник Мирко Андрић је чак извршио самоубиство. Његова смрт потресла је целу Моравичку бригаду, а Катанић је видно индиспониран наредио да се од сељака „које ко год (*намерно*, М. Ж.) не доноси оружје". Проблем са оваквом врстом саботаже био је нерешив не само за Катанића, већ и за надређеног му капетана Цветића. Он је стога писао ВК ЈВуО да му дозволи довођење и ненаоружаних бораца, који би били опскрбљени током пута или на самом фронту.[870]

И поред свега наведеног, прва група четника Јаворског корпуса окупила се на Голији до 29. марта. Два дана касније капетан Цветић и поручник Катанић кренули су према Лиму. Студеничка и Моравичка бригада, које су водили са собом, имале су само 250 четника, што није било довољно ни за један батаљон. Остатак кропуса је требало да крене до 8. априла.[871] Део људства је према плану кренуо тог датума, али број бораца није био ни приближан оном који је Цветић очекивао. Четници су тако по снегу до колена, ноћу, кренули у Сјенички срез. На граници су се, вероватно код Брњице, сукобили са мањим одељењем немачких граничара, растерали их и затим прешли на територију црногорског гувернатората.[872]

Код људства Јаворског корпуса одмах су се појавили проблеми са муницијом, исхраном, одевањем и одржавањем личне хигијене. Капетан Ра-

[869] ВА, ЧА, кут. 301, ф. 1, док. 1, 16, 18.

[870] Исто, кут. 293, ф. 1, док. 4, 37, деп. 2583; Исто, 77, деп. 2854; Исто, 55, деп. 2706.

[871] Исто, 71, деп. 2814.

[872] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2. 03 – 31. 08. 1943. године, 24.

домир Цветић се жалио генералу Михаиловићу да су му људи слабо наоружани. Према сведочанству једног подофицира, борци Јаворског корпуса су били „сасвим голи и боси", односно без основних хигијенских потрепштина. Лош морал је био уобичајна пратећа појава. Жалбе да су људи неборбени, да пљачкају и верују „у непобедивост партизана", Цветић је редовно примао од потчињених.[873] Из ВК ЈВуО је стизала повратна информација да се све то мора искоренити, али без упутства како то учинити.

Са Јаворским корпусом се кретао и Божидар Ћосовић са својим људством, али је као и увек поступао по сопственом нахођењу. Пошто није пратио његова наређења, поручник Катанић је неколико пута морао да га позива да би се овај коначно покренуо према Лиму почетком априла. Но и после тога Ћосовић је наставио по старом.[874] Михаиловић је са њим коначно изгубио српљење 9. априла када му је наредио да „без икаквог даљег одлагања" дође у околину Фоче, у село Ифсар.[875] Војвода јаворски ће се оглушити и на ово наређење. Затим је Михаиловићу стигла информација да „Јаворац никога не слуша и не жели уопште да креће", односно да се састао са Немцима.[876] После тога југословенски министар војске и морнарице је коначно ставио Ћосовића ван закона, што ће убрзо довести и до његове ликвидације од стране Катанићевих четника.

Требало би навести да је за разлику од Дежевског, Студеничког и Моравичког среза, мобилизација ЈВуО доста боља прошла по копаоничким селима. Тамо је био распоређен Расински корпус мајора Драгутина Кесеровића, једна од најбољих Михаиловићевих јединица. Они су се прикупљали током целог априла.[877] Затим је Кесеровић лично повео Расински корпус према главнини четничких снага у долини Лима. Током ноћи 30. априла широм Студеничког и Дежевског среза биле су постављене страже, да би се око 1200 Кесеровићевих четника пребацило у правцу Сјенице. Пролазак оволиког броја илегалних трупа изазвао је узбуну у Новом Пазару, како код окупатора, тако и код колаборационих власти. Разумљиво, очекивао се нови напад на варош. То ипак није била Кесеровићева намера, који је већ почетком маја био дубоко у италијанској окупационој зони.[878]

Непосредно пред четничку офанзиву на снаге НОВЈ (држале Пиву, Шавник, Жабљак, Дурмитор и Сињајевину, као и делове Пљеваљског и Бије-

[873] ВА, ЧА, кут. 293, ф. 1, док. 4, 69, деп. 2797; Исто, 92, деп. 2960; АС, БИА, збирка 267, Историјат Ивањице, 25.

[874] ВА, ЧА, кут. 293, ф. 1, док. 4, 97, деп. 2988.

[875] Исто, кут. 149, ф. 3, док. 2, 1.

[876] АС, Ж-28, НОР, кут. 13, ф. Санџачки четници, док. 71, деп. 5, 15.

[877] ВА, НДа, кут. 24а, ф. 1, док. 66, 5.

[878] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2. 03 – 31. 08. 1943. године, 36; ВА, НДа, кут. 88, ф. 1, док. 1, 7.

лопољског среза), која је имала да почне половином маја, јединице ЈВуО биле су на положајима код Колашина, Бијелог Поља и Нове Вароши. Јаворски корпус се налазио у Бијелопољском срезу, као део оперативне групе мајора Кесеровића која је имала нешто више од 2000 четника.[879] До дуго припреманог окршаја између њих и партизана, међутим, није дошло јер се у дешавања на терену умешао немачки фактор. ВК ЈВуО је наиме 14. маја писала да се немачка војска налази у Сјеници, Новој Вароши, Пријепољу, Прибоју, Чајничу, Пљевљима, Бијелом Пољу, Беранама, Андријевици, Колашину, Подгорици и Фочи. Стога је постало јасно да се припрема већа немачка операција против герилаца оба идеолошка опредељења.[880] Наредног, 15. маја, са почетком операције „Шварц", ове прогнозе ће се остварити. Задржавање Јаворског корпуса у Старом Расу под таквим условима било је потпуно непотребно, с обзиром на то да су борбу против партизана преузели Немци. Сходно томе, ВК ЈВуО је наредила да се Јаворски корпус врати на матични терен, што је и учињено већ до каја маја 1943. године.[881]

Разоружање Ибарског четничког одреда војводе Машана Ђуровића

У склопу припрема масовне офанзиве против снага НОВЈ и ЈВуО (операција „Шварц"), Немци су почетком марта приступили укидању Ибарског четничког одреда (ознака „Ц–54"). Но, војвода сухопланински се није олако помирио са губитком свог, до тада врло моћног положаја. Одред је званично распуштен 11. марта 1943. године, што је обнародовано дан-два касније широм Дежевског и Студеничког среза. Као разлог наведене су „грешке и кривице" команде одреда на челу са Машаном Ђуровићем, али није било сумње да је окупатор то учинио јер више није желео да издржава легализоване четнике[882] при влади генерала Недића. Људство Ибарског четничког одреда је стога позвано да се преда, како њихове породице не би сносили репресалије од стране Немаца. Неколико дана раније војвода Ђуровић је био позван на разговор код генерала Недића у Београд, али је овај, претпостављајући на

[879] AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N–7/1322, Notiziario Nr. 395 del giorno 10. maggio, 2–3.

[880] ВА, ЧА, кут. 294, ф. 1, док. 2, 36, деп. 2134.

[881] У супротном смеру је кренуло око 650 Срба из Студеничког среза, које су Немци мобилисали да им буду коморџије, за шта су их и плаћали. ВА, ЧА, кут. 117, ф. 2, док. 23, 1.

[882] Немци су неколико дана раније, тачније 6. марта, упали у штаб Дринске групе оружаних одреда у Ужицу, опљачкали га и ухапсили девет лица међу којима четворицу официра и двојицу подофицира. Слободе је лишен и командант одреда потпуковник Момчило Матић, који је са осталим заробљеницима спроведен за Београд. ВА, НДа, кут. 136, ф. 8, док. 26; Исто, док. 28.

основу података обавештајаца ЈВуО да ће бити ухапшен,[883] одбио да иде и послао делегацију која је враћена без и да се сусрела са председником српске владе. Немачка акција је носила шифровано име „Ибар".

Цивилне власти Косовскомитровачког округа о њој ништа нису знале све до 10. марта увече. Главни део операције требало је да изнесу бугарске трупе из Рашке и Краљева. Током 10. марта је у ту сврху „30 камиона пуних бугарских војника" кренуло да разоружа делове Ибарског четничког одреда у Брвенику, Ушћу, Студеници и Јошаничкој Бањи. До поднева истог дана Бугари су спровели и блокаду Рашке. Њихово кретање, међутим, није пратило план који су израдили Немци. Поготово је критикован командант батаљона из Краљева официр Павлов. Он је умало изазвао и оружани инцидент са агентима СД, пошто није желео да удовољи њиховом захтеву да им преда документацију заплењену у штабу војводе Машана Ђуровића.

Захваљујући дојави коју је добио из, како је сматрала немачка тајна полиција, анонимног извора у Недићевој влади, Ђуровић је већ 9. марта напустио Рашку. Истовремено је већина његовог људства из Студеничког и Дежевског среза прешла у илегалу. Стога је 10. марта ухапшено само 60 његових четника са тројицом официра. Због тога су немачке власти акцију „Ибар" означиле као неуспешну. Војвода сухопланински се у међувремену, са 300 четника и вереницом Лелом, покренуо према Голији ступивши у илегалу. Са собом је у једним воловским колима вукао велику количину оружја која је припадала одреду. Притом се у унутрашњости Студеничког среза сукобио са бугарским војницима који су га гонили. Том приликом је заробио једног бугарског официра са 46 војника. Окупационе власти су одговориле тако што су узеле неколико стотина Срба из Биљановца и Бањевца за таоце. Затим је Ђуровићу послат ултиматум да у року од четири сата пусти сужње или ће у противном за сваког од њих бити стрељано по 100 Срба. Припрећено му је и да ће се у Студенички срез довести 5000 наоружаних Арнаута, уколико и даље буде правио нереде.

Да би избегао крвопролиће Ђуровић је пустио заробљенике. У наредним данима је у околини Рашке и Новог Пазара ухваћено још око 40 његових људи, који су били спроведни у затвор у Косовској Митровици.[884] Немачке власти су их ускоро све пустиле кућама, осим официра који су депортовани за Београд. Међу њима је најгоре прошао Миладин Милановић, поменути бивши председник Полошке општине Дежевског среза и командант Полошке

---

[883] Капетан Предраг Раковић, заповедник II Равногорског корпуса, још 27. фебруара је имао податке да Немци планирају да разоружају Ђуровића и тражио да се овај упозори и на време склони људе у илегалу. ВА, ЧА, кут. 289, ф. 1, док. 7, 32, деп. 1978.

[884] ИАБ, BDS, Đ-334, Mašan Đurović, 146; ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2. 03 – 31. 08. 1943. године, 4–6, 9, 11, 13, 15; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 125; Дневник Стевана Савића, Лична заоставштина Стевана Савића, унос од 12. марта 1943. године.

чете. Једна бугарска јединица коју су водили сарадници СД полиције Шефко Мидовић и Иљаз Бречанин, раније слуга у домаћинству Милановића, заробила га је на кућном прагу у Алуловићима. Миладин је одведен у Рашку, па за Краљево, да би коначно завршио на Бањици. Као сарадник ЈВуО стрељан је 25. маја 1943. године.[885]

Одмазда ипак није изостала. Бугарски војници су тражећи Ђуровићеве људе спровели претресе широм Студеничког и Дежевског среза спаливши неколико села на Радочелу и Рудном. О њиховој бруталности говори чињеница да су у Студеници запалили неколико кућа и школу, а онда и опљачкали оближњи средњовековни манастир. Монахе, укључујући и старешину манастира оца Алексија, претукли су гвозденим шипкама. После тога им се без борбе предао Ђуровићев кључни сарадник – капетан II класе Драгослав Кривокапић, са целокупном архивом. Војвода сухопланински је преко њега поручио Немцима да неће правити никакве проблеме у Ибарској долини. Потом се извукао из обруча и са петорицом људи отишао у Моравички срез. Тамо га је ухапсио поручник Катанић и спровео генералу Михаиловићу, који је још од раније тражио његову главу. Око 250 Ђуровићевих четника су самоиницијативно кренули у Црну Гору под вођством жандармеријског потпоручника Михаила Закића (1910–1945). Они су се сместили у село Буђево, где су остали све до краја марта.[886] Неки његови официри, попут поручника Арсенија Јовановића, ступили су у Јаворски корпус и одмах били искоришћени за мобилизацију сељака ближих њиховом претходном заповеднику у Дежевском и Студеничком срезу. И њима је, међутим, народ пружао јак отпор.[887]

Могуће је да је управо због тога Михаиловић помиловао Ђуровића, уврстио га у своје одреде и послао да се бори против партизана на Дрини. ВК ЈВуО је разгласила потчињеним јој штабовима како је од тада Ђуровић почео да „слуша". Драгољуб Михаиловић је бившег војводу са делом његовог одреда који је прешао у илегалу (пар стотина људи), 28. марта доделио мајору Захарију Остојићу. Тако се Ђуровић већ почетком априла нашао у првим борбеним редовима против партизана на Дрини.[888] Пошто се, међутим, на фронту слабо показао, чак и дезертирао са положаја, Михаиловић је изгубио стрпљење. Стога је 11. маја наредио капетану Радомиру Цветићу да га ликвидира. Командант Јаворског корпуса се одмах посветио овом задатку и убрзо заробио Ђуровића и његову пратњу. Затим је свог бишег саборца и

[885] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 125.

[886] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2. 03 – 31. 08. 1943. године, 14, 48–49, 62–63; ВА, ЧА, кут. 287, ф. 1, док. 3, 140, деп. 1427; Исто, кут. 289, ф. 1, док. 9, 92, деп. 2348; Исто, кут. 293, ф. 1, док. 4, 12, деп. 2466; Исто, 20, деп. 2474; Исто, 53. деп. 2691; Исто, 55, деп. 2706.

[887] ВА, НДа, кут. 24а, ф. 5, док. 44, 3.

[888] ВА, ЧА, кут. 293, ф. 1, док. 4, 69, деп. 2797; Исто, 75, деп. 2830; Исто, кут. 162, ф. 2, док. 6, 1.

сарадника стрељао 21. маја на Златару.[889] Пар дана касније иста судбина је снашла и војводу јаворског Ћосовића.

Сви Ђуровићеви четници који су остали у околини Рашке и Новог Пазара убрзо су се предали окупатору. Путем Крајскоманде из Косовске Митровице њима је упућен апел војног заповедника Србије, окружног начелника Љутвијуа и среског начелника Студеничког капетана Нешића, да се до 24. марта предају у замену за слободу. Рок је продужен све до 8. априла, до када је оружје положило 130–150 бораца. Они који то нису учинили, разврстани су по бригадама Јаворског корпуса или су се једноставно вратили кућама. Крајем марта, главнокомандујући Србије генерал Бадер обишао је Рашку и Нови Пазар, вршећи инспекцију трупа и процењујући безбедност после Ђуровићевог уклањања. Изгледа да није био задовољан, будући да су бугарске власти током његовог боравка спровеле нове рације широм два среза ухапсивши пар стотина људи за које се сумњало да сарађују са ЈВуО и(ли) КПЈ.[890]

На ове акције окупатора надовезало се ново насиље муслимана над хришћанима, које малобројни четници Дежевске бригаде нису могли да спрече. Тако је 5. маја око 30 пљачкаша упало у Штитарску општину. У кући Михаила Бјелића убили су његову ћерку Росу, а жену Ану тешко ранили у обе руке и груди. После тога су се изгубили у непознатом правцу. Сутрадан је у селу Слатини у Сопоћанској општини од стране муслимана нападнут сељак Тодор Ђорђевић. Иако погођен са три пушчана метка, некако је преживео. (муслимани су убрзо у истом месту опљачкали стоку Радиши Миладиновићу). У селу Брвени, Рајетићка општина, на месту Једна буква, моткама је 6. маја на смрт претучен Славко Вуловић. Вероватно из освете, 9. маја је на својој њиви рањен Хилмо Бећировић из села Ниша, општине Рајетићске.[891]

---

[889] Никола Миловановић, *Слом - контрареволуционарни покрет Драже Михаиловића*, Београд, 1983, 36–37; Машановој ликвидацији присуствовао је и комуниста Миладин Радуловић. Према његовом сведочанству датом после рата, војвода сухопланински је заклан на Чемерници, повише Штиткова, нешто севернije од Златара. Вести о Ђуровићевој смрти брзо су се проширile. Тако је народ у Рашки, чији је некрунисани владар дуго био, сазнао за његову смрт већ десетак дана касније, око 1. јуна. Дневник Стевана Савића, Лична заоставштина Стевана Савића, унос од 1. јуна 1943. године; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 126.

[890] ВА, ЧА, кут. 293, ф. 1, док. 4, 42, деп. 2613; ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2. 3 – 31. 8. 1943. године, 17, 19, 28.

[891] АС, Ж-28, НОР, кут. 2, ф. Влада Милана Недића, док. 289, 1; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 133.

Разбијање прокомунистичке групе у Новом Пазару

После дужег времена у Новом Пазару су се током фебруара 1943. године активирали симпатизери КПЈ. Радило се о групи „скојеваца" организованој годину дана раније уз помоћ Миладина Радуловића. У њој је било и хришћана и муслимана, углавном са кратким конспиративним и партијским стажом. Они су 7. маја 1942. године растурили извесну количину летака ОК КПЈ КМ са порукама против окупатора, Аћифа Хаџиахметовића Бљуте и његове клике, а у корист међуверске сарадње и солидарности становника Дежевског среза. Раздељено је око 500 летака. Иза акције је стао Миладин Радуловић. Затим је обновљен МК КПЈ и формиран први НОО за Дежевски срез. Резултати њиховог деловања били су, због бројних разлога, скромни.[892]

После ове пропагандне акције број партијаца и „скојеваца" са симпатизерима, порастао је у Новом Пазару на најмање 15 лица. Групу су водили Емин Реџепагић, секретар локалног огранка КПЈ, члан партије Хасо Рожајац и Станица Спасојевић.[893] Радило се о младим људима које је покреталао несумњиво радољубље. Велики занос условио је слабом конспиративношћу, што их је учинило лаким пленом за немачку СД полицију, која је већ током 1942. године оформила разгранату обавештајну мрежу у Новом Пазару. Њени агенти су брзо сазнали за постојање комунистичке ћелије и убацили у њу своје људе. Хватање комуниста пролонгирано је ради што веће ефикасности рације.

За то време комунистичка група је имала неколико састанака у стану Марије Окосановић, на којима су читане вести са фронтова, односно прикупљан новац и санитетски материјал. Акција СД је уследила током друге половине фебруара 1943. године. Претходило јој је растурање неколико десетина летака од стране „скојеваца", које је у Новом Пазару и околини извршено 14. фебруара. Садржина летака била је типска. Народ се, колико год то нереално звучало у односу на опште прилике у Дежевском срезу, позивао да заједнички приступи борби против Немаца и квинслинга кроз саботаже на саобраћајним постројењима, као прилог „за победу Русије" у рату.[894]

Неколико дана после тога, 18. фебруара, почела су хапшења. Бугарска војска је блокирала град, док су немачки агенти у пратњи албанске жандармерије и људи Бика Дрешевића вршили претресе. За само три сата, сви „скојевци", симпатизери КПЈ, али и особе које су биле у било каквом контакту са овом групом,[895] налазиле су се у хапсу. Тиме је организација КПЈ по други пут разбијена у Новом Пазару. Хапшење су избегли само предводници Реџепагић, Рожајац

[892] *Нови Пазар и околина...*, 337–339.

[893] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 426, 469.

[894] ИАБ, BDS, B–966, 4.

[895] Рамиз Брушчевић је ухапшен само због тога што, када је одбио да дели летке, то није пријавио окупационим властима. Исто.

и Спасојевићева, који су после дојаве о могућој рацији током јануара, побегли из вароши. Спасојевићеву су, међутим, у друштву са Драгишом Коматином, 22. фебруара ухватили четници Дежевске бригаде и одвели у свој штаб у селу Тушимљи. Коматина је одмах стрељан, док је Станица враћена родитељима. Пошто је наставила са пређашњим активностима, бежећи према Гучи била је заробљена од драгачевских четника и стрељана у марту исте године.[896]

Зашто за вођама нису кренула и остала прокомунистички оријентисана лица у Новом Пазару, нисмо успели да утврдимо. Агенти СД су 18. фебруара ухапсили око 70 варошана. Већина, сем њих четрнаесторо, пуштена је на слободу после два дана.[897] Окупаторске власти су задржале у притвору: Мехмета Алибашића, Рамиза Брушчевића, Абдурахмана Ђоровића (код истог заплењена писаћа машина и пиштољ), Османа Дервишнуровића, Атема Карахметовића, Рамиза Коцу (код истог заплењен пиштољ и шест ручних бомби), Хивза Зејнелагића, Марију и Веру Окосановић, Радмилу Поповић (чиновника среског суда), Радмилу Петровић (означена као вођа женске групе), Ковиљку Симић, Мару Спасојевић и Душанку Вељковић. Као посебно опасни истакнути су: Алибашић, Ђоровић, Коца и Петровићева. За њих је била предвиђена смртна казна, док су остали имали да се до краја рата интернирају у логоре.[898] Требало би рећи да изостанак Срба у овој групи није резултат неке полне сегрегације унутар КПЈ, већ чињенице да после више прогона у вароши није остало да живи много пунолетних мушкараца.

Ухапшени су до краја фебруара остали у затвору у Новом Пазару, где су током саслушавања мучени и злостављани од стране муслиманских и немачких стажара на разне начине.[899] Под батинама су уследила признања, па је почетком марта дошло до рације и у суседној Рашки. Блокада вароши трајала је током 2. и 3. марта 1943. године. Хапшења су вршили припадници Гестапоа из Краљева и СД полиција уз пратњу по једног муслимана из Новог Пазара и Косовске Митровице, који су им служили као водичи. Логистичку подршку давала је бугарска војска. На запрепашћење грађана ухапшено је десет лица, међу којима је била и једна девојка, све под изговором сарадње са КПЈ. Сужњи су заједно са групом из Новог Пазара, пребачени за Косовску Митровицу, па за Краљево, да би убрзо сви завршили у логорима по Београду.[900] Рад окупатора и квинслинга на искорењивању комуниста

[896] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација ., 123: ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 469–470.

[897] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2. 03 – 31. 08. 1943. године, 1.

[898] ИАБ, BDS, B–966, 4–7.

[899] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 470.

[900] ИАК, фонд 412, ТЂ, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2. 03 – 31. 08. 1943. године, 1–2, 6.

у Дежевском срезу наставио се и у наредном периоду. Како је истрага над напредовала, појављивала су се и нова имена. Тако је 27. марта у Новом Пазару ухапшен Шабан Коц само зато што је једном приликом присуствовао састанку комунистичке групе и узео за себе информативни билтен. И он је депортован у Београд.

Шабан и његови другови доживели су сурову судбину. Команда БДС је већ 8. марта одобрила ликвидацију Алибашића, Коце, Ћоровића и Петровићеве, док је остале ухапшене у рацији требало послати у логоре на присилни рад. Изузетак је била Радмила Поповић, која је као 17-годишња девојка послата у Завод за васпитавање омладине у Смедеревској Паланци. Све ово је добошем обнародовано и у Новом Пазару.[901]

Мехмет Алибашић стар 25 година, Коца Рамиз стар 18 година и Радмила Петровић стара 23 године су 4. априла због, како се наводи у документацији БДС, „недостатка простора", стрељани. Осамнаестогодишњи Ћоровић је преминуо у затвору у Новом Пазару још око 1. марта од последица мучења. Накнадно ухапшени Шабан Коц, иако осуђен на интернацију, стрељан је на Бањици 7. јуна[902] у оквиру одмазде. Остали су прошли тек нешто боље. Марија Окосановић стара 23 године, Вера Окосановић стара 20 година, Ковиљка Симић стара 20 година, Мара Спасојевић стара 20 година[903] и Душанка Вељковић стара 19 година, послате су почетком 1944. године из логора на Дедињу у Аушвиц у Пољској. О њиховој даљој судбини нисмо пронашли податке. Најбоље је прошла малолетна Радмила Поповић, која је после неколико месеци у Смедеревској Паланци и више апела њене породице пуштена на слободу 31. августа.[904] После ових догађаја свака значајнија активност у корист КПЈ у Новом Пазару престаје све до јесени 1944. године.

Локална албанска управа је са друге стране и ову ситуацију успела да искористи против Срба мештана. Она је инцидент са лецима, без обзира на њихову садржину, представила као „реакцију муслимана против СДС". Иако у овоме није било истине, већ 20. фебруара у Новом Пазару су ухапшени сви активни подофицири СДС, укупно њих шесторица. Шта се даље са њима дешавало, остаје да се утврди.[905]

---

[901] ИАБ, BDS, B–966, 18, 20.

[902] *Logor Banjica: logoraši. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica*, priredile Evica Micković i Milena Radojčić, II, Beograd, 2009, 69, 12864.

[903] Њен случај је врло интересантан. Она је била сестра Станице Спасојевић. Према писању њене сестре Данице Ратковић, која је саставила молбу за њено пуштање, она је имала кућу у Новом Пазару, коју је желела неколицина „муслимана да присвоји". То је по Даници био разлог да се она прокаже као прокомунистичка особа. Марин отац је 1941. године наводно убијен од стране муслимана из истог разлога. ИАБ, BDS, B–966, 26.

[904] Isto, 20–22, 28, 30, 39.

[905] ВА, ЧА, кут. 124, ф. 5, док. 7, 2.

Тутински крај у позадини војних операција ЈВуО у Полимљу

Током прве половине јануара 1943. године четничке снаге под командом мајора Павла Ђуришића извршиле су најмасовнију акцију ЈВуО на простору Старог Раса током Другог светског рата. Циљ је било сузбијање јаких одреда муслиманске милиције на десној обали Лима у Бијелопољском срезу, а повод, њихов напад на челу са Ћазимом Сијарићем, (уз асистенцију муслимана из Тутинске префектуре), на српска села Буђево и Биоц на Пештеру. Она су делимично била попаљена, а том приликом је страдало и неколико мештана.[906] Сенку на Ђуришићев војни тријумф бацило је велико разарање и мноштво злочина које су његове трупе учиниле за време кампање. Снаге ЈВуО су наиме спалиле више од 30 села, у којима је убијено око 400 муслиманских милиционера и 1000 жена и деце.[907] „Бихорска трагедија", како је ова дешавања крстио Бедри Пејани,[908] покренула је велики талас муслиманских избеглица у правцу Бијелог Поља (око 7000 лица),[909] односно према албанској територији, тј. Рожајској и Тутинској потпрефектури.

Пребезима из околине Бијелог Поља су се на том путу придружили муслимани из Петњичке општине код Берана, иако овај простор четници нису напали. Команда дивизије „Пуље" је изашла са податком да се до 12. јануара у околини Тутина и Рожаја скупило око 4000 муслиманских избеглица. У наредних неколико дана тај број се попео на 6700, да би врхунац достигао 18. јануара – 7200 особа. Већина их се распоредила дуж границе Гувернатората Црне Горе очекујући повољну прилику да се врате на своја имања.[910] За то време су живели у бедним условима, па су се многи од њих одазвали позиву муслиманских и албанских првака да се освете Србима, с обзиром на то да је акција ЈВуО означена као „атак на њихов (*албански*, М. Ж.) национални понос".[911]

Иако се о томе доста причало, до одмазде ипак није дошло у неком организованом обиму. Муслиманске вође су одлучиле да се повинују на-

[906] АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 24/1944, 1; Р. Балшић, *н. д.*, 237–248.

[907] ВА, ЧА, кут. 132, ф. 3, док. 9, 1; До краја јануара број жртава операција ЈВуО у Бијелопољском срезу попео се на „око 4360" особа, пре свега, због глади и велике хладноће од којих су избеглице умирале у великом броју. ВА, ЧА, кут. 124, ф. 5, док. 7, 2; AQSh, fondi 149, v. 1943, d. II-44, 2; Lefter Nasi, *Ripushtimi i Kosoves, Shtator 1944 – Korrik 1945*, Tiranne, 1994, 27.

[908] M. Verli, *Nga Kosova per Kosoven...*, 168.

[909] AUSSME, Divisione „Venezia", bus. N–6/1006, 83. reggimento alpini, Nr. 2671, Relazione sulla situazione politico-militare, 24. aprile 1943, 2; Ibid., Nr. 1229, Relazione sulla politico-militare, 22. febbraio 1943, 3; M. Verli, *Shqiperia dhe Kosova...*, 428–431.

[910] AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–7/1313, Da Comando XXVII battaglione CC.RR al Comando „Puglie", Nr. 1, 12/01/1943, ore 23:30, 1; AUSSME, Divisione „Venezia", bus. N–6/1006, Dal Comando divisione al Comando II Sottosettore, Nr. 31, 18. gennaio 1943, 1; ВА, mikrofilmovi, NAV – i – T – 821, r. 132, 49.

[911] ВА, ЧА, кут. 124, ф. 5, док. 7, 3.

редбама Италијана, чије су власти са обе стране границе строго забраниле наставак сукоба, али и владе у Тирани, која је подржала одлуке окупатора. Неколико инцидената се ипак десило од фебруара до маја у бијелопољском, рожајском и тутинском крају. Изазвали су их муслимани, избеглице и староседеоци. Почетком фебруара 1943. године муслимани су упали у село Шарање подно Јарута, Тутинска потпрефектура. Извршили су претрес села, притом пљачкајући и малтретирајући српске житеље. Старца Нићифора Марковића, иначе ветерана Солунског фронта, наденули су на једну мотку и пекли изнад ватре, тражећи од њега да открије где држи ствари од вредности. Даље малтретирање спречили су муслимани из оближњег села Чикоте, који су изгледа били у сродству са Србима из Шарања.[912]

Неколико дана касније, 19. фебруара, спаљено је село Лазовиће западно од Сувог Дола. Уништено је 19 кућа, али није било жртава јер се српско становништво раније повукло у село Ђаловиће у Бијелопољском срезу.[913] Онда се 21. фебурара догодило троструко убиство у Тутину. Тог дана око 8:00 у локалној цркви су у току литургије убијени свештеник Лука Поповић, парох суводолски, његов брат Урош Поповић (1897), отац петоро деце и парох тутински, и црквењак Јаблан Раковић из села Лукавице. Сем њих нико није страдао јер су преостали Срби у Тутину, у страху избегавали да иду на службе, па је црква била празна. Пре егзекуције муслимани су мучили свештенике тукући их кундацима и стављајући им жар по телима и у уста. Затим су их ликвидирали пуцњима из пушака и пиштоља. Убила их је муслиманска група из Дубова и Сувог Дола у којој су били: Салко Ганевић, Зуко Шкријељ, Делија Тртовац, Јусо Зуковић, Амир Кецап и Мецид Хаџибулић. Жртве су сахрањене тек два дана касније поред тутинске цркве. Ово убиство је имало јак психолошки ефекат, с обзиром на то где је и над ким извршено.[914]

Оно је најавило тешке дане за хришћане у Тутинској потпрефектури. Према писању генерала Д'Арла локалне албанске власти нису желеле да спроведу истрагу поводом овог изгреда, а Србима је било запрећено смрћу уколико наведу имена убица. Италијани су ипак извршили увиђај и открили кривце, који су због тога утекли према старој Албанији.[915] Представници преосталих Срба су после овог догађаја отишли да се жале на несносне услове живота албанским властима у Тутину. Потпрефект Васиљи им је, међутим, поручио да нису добродошли у његовом рејону, који је за сва времена, по његовом мишљењу, припао „Великој Албанији".[916]

---

[912] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина..., 208–209.

[913] AUSSME, Comando truppe Montenegro, bus. N–6/1069, Notiziario Nr. 318 del giorno 22. ferbbraio 1943, 2.

[914] Исто; Исто, p. 52/1944, 2; AJ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 825, 705–706.

[915] AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–7/1313, Dal Comando XLIII settore Kossovo at Comando divisione Puglie, Nr. 61, 21. febbraio 1943, ore 12:15, 1.

[916] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина..., 209.

Потом су пештерски муслимани под командом жандармеријског наредника Ћамила Дукаћинца напали Србе у селу Шарoње. Дукаћинац је као командант међу „вулнетарима" Тутинске потпрефектуре дуго припремао ову акцију. Пратњу су му управо чинили „вулнетари" Хазир Горунда из Врапча, Џемо Балтић, Хаџо Бишевац и Реџо Потуровић из Мелаја, Салко и Бајро Тртовац из Шарoња, односно Аљо Лековић из Режевића. Сви су после ослобођења Србије означени и осуђени као ратни злочинци.[917]

Поменута осморка је током прве недеље марта, вероватно на празник Покладе 7. марта, упала у Шарoње током раних јутарњих часова. Дукаћинац је био плаћени чувар овог села. На превару су повели 14 Срба (из породица Марковић и Радовић), да би наводно у Делимеђу примили италијанску помоћ. Уместо тога одвели су их на планину Јарут. Према речима јединог преживелог Рајка Марковића, када су били на месту Лепоравни, муслимани су изненада отворили ватру по њима и то са леђа. Бекство је било немогуће због огромног снега. Хајка је трајала неколико минута, а Марковић је преживео само захваљујући великој срећи. Сваки мештанин Шарoња је добио по један, а неки и по два накнадна метка ради „сигурности" егзекутора. Међу убијенима су били: Милентије, Миленко, Радуле (синови првог), Божо, Обрен, Анто, Софронијe и Милојко Марковић (синовци Милентија), као и Вељо, Арсеније (брат Вељов), Војо, Мирко (синови Вељови) и Радомир Радовић. Укупно тринаест лица. Иако је случај уредно пријављен италијанским властима у Тутину, станица финанса у Делимеђу је лажно пријавила да је код убијених пронађен комунистички пропагандни материјал, па стога никаква истрага није вођена. Непокретна имовина побијених Срба, као и оних који су потом побгели из Шарoња, раздељена је избеглицама из Бихора, односно локалним беговима који су је продавали у бесцење, сматрајући тадашњу ситуацију у тутинском крају коначном.[918]

Група „вулнетара" је неколико дана касније, тј. 12. марта, напала и село Јабланицу, које се налазило на обалама језера Газиводе. Тамо су убили Милосава и Сару, а тешко ранили Илију Јеремића. Притом су им и опљачкали куће. Двадесетпетогодишња Сара је убијена ударцем секире, после чега је њен леш исечен на комаде.[919] И Салко Ганевић је половином марта још једном напао Шарoње. Тражио је преостале мушкарце хришћане који су били на чувању код муслимана. У кући Селмана Манића избила је општа туча око Милуна Радовића и његове породице. У том хаосу неко од Ганевићевих људи је нагазио једногодишњег Вукомира Радовића, коме се од притиска по-

[917] АС, БИА, Збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, ф. X, Списак лица која су причинила злочине за време окупације фашиста, а из среза Штавичког, 6–9.

[918] АС, Г-2, кут. 24, р. 51/1944, 2; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина..., 220, 237.

[919] АС, Г-2, кут. 24, р. 48/1944, 3.

кидала утруба, па је на месту издахнуо. Та сцена обесмислила је сваки даљи отпор. Милун и Миливоје Радовић су свезани поведени у оближњи поток. Тамо су после тешких мучења убијени. Мештани су тврдили да су Милуну очи биле извађене, а уши, нос и прсти на рукама одсечени.[920]

Муслиманским злочинима ту није био крај. Група наоружаних бораца из рожајског и тутинског краја прешла је границу и 17. марта напала хришћане у селу Бољанини, Бијелопољски срез. Око двадесетак људи је убило два мушкараца и једну жену. На лице места је одмах дошао четнички одред из Расова. Изгреднике је потера сустигла код села Змињца, где је дошло до ватреног окршаја. Четворица Срба и тројица муслимана су оставили животе на бојишту. Затим су се муслимани вратили на територију „Велике Албаније".[921]

Спорадични напади на Србе су се наставили и у наредном периоду, све до маја, када ће муслимани извршити опсежни напад на њихова села између Сјеничког и Бијелопољског среза, овога пута уз помоћ Немаца. Тако је почетком априла пострадала још једна породица са муслиманским чуварима у Сувом Долу. Банда Салка Ганевића, неформалног господара Горње Пештери, која је деловала мимо „вулнетара", италијанских или албанских власти, упала је у село Шарође и убила Босиљку Радовић. Преостали становници побегли су потом у централну Србију. У оближњем селу Ноћаје пресрели су их муслимани Хаџо и Авдија Доловац. Том приликом су отели Косу Радовић и на силу је удали за једног њиховог пријатеља, пре тога је приморашви да прими ислам.[922]

Заповедник дивизије „Пуље" генерал Федерико Д'Арло је отворено критиковао држање албанских власти из Пећке префектуре, пребацујући им да оне сносе највећи део одговорности за често нарушавање границе између Црне Горе и Албаније и насиље које су трпели Срби из Тутинске и Рожајске потпрефектуре. Према мишљењу италијанског команданта, због поступака пећког префекта поново је могло доћи до тога да четници мајора Павла Ђуришића на територији Гувернатората Црне Горе „убијају, односно да чине крвну освету, као што су (*што*, М.Ж.) чинили неколико месеци раније у Санџаку, са тешким последицама за албански део народа изван граница, који је мирољубив". Префект Цевад Превеза је међутим, овај критику схватио као директну претњу Албанцима црногорским четницима од стране генерала Д'Арла, па је преко Тиране одмах затражио смену истог.[923] Према речима Бедрија Пејанија генерал Д'Арло је још крајем марта запретио

[920] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина..., 221–222.

[921] AUSSME, Divisione „Venezia", bus. N–6/1006, 83. reggimento fanteria, Relazione sulla situazione politico-militare, Nr. 1229, 22. febbraio 1943, 1; ВА, Иа, кут. 362, ф. 2, док. 10, 1.

[922] АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 49/1944, 1; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина..., 225, 227.

[923] AQSh, fondi 149, v. 1943, d. II–144, 2.

албанским првацима у Пећи да ће на ту територију дивизије „Пуље" довести Ђуришићеве људе, али је истинитост ове констатације упитна. До смене италијанског официра није дошло, али ни албанске власти нису престале да подржавају насиље над Србима на територији Пећке префектуре, што ће посведочити будући догађаји.[924]

Да ни мало лакша ситуација по Србе није била ни у околини Рожаја, показује нам случај једне од неколико српских енклава на том простору, села Буковице. Око 70 наоружаних муслимана покушали су 27. марта, на трећи дан Ускрса, да опљачкају и запале ово велико српско село. Наишли су на организован отпор и морали су да се повуку, остављајући тројицу мртвих за собом. Оно што им није пошло за руком тада, спровели су у дело уочи Ђурђевдана (слављен 6. маја). Председник општине Мујко Муковић[925] је својим српским комшијама предложио да се сви скупе у кући Милосава Белојице у центру Буковице, да бих их његови људи, а радило се о „вулнетарима", лакше сачували. Верујући му на реч, Срби су тако и учинили. Дана 3. маја, међутим, како сведочи очевидац Сретко Белојица, они су отишли „неким службеним послом" ван села, после чега су Србе напали „муслимани из околних села" и „побили све оне које су ухватили". Тада је страдало дванаест, а рањено шест Буковичана. Затим је село опљачкано и запаљено (изгорело 30 кућа), док су се мештани „побегли у Беране, неки (*и*, М.Ж.) у Србију".[926]

Жене, деца и старци су једно време боравили у шуми, да би се после месец дана повратили на згаришта у Буковицу. Опет им, међутим, муслимани нису дали мира. У наредним данима извршили су још неколико упада у село и притом убили: Рака, Анта, Радисава и Благоја Белојицу и Станишу Ратковића. Поменутог Рака егзекутори су „живог набадали ножевима и мучили два сата и више", а онда су га касније „из гроба извадили моткама и тако га оставили на врх земље да га разнесу пси". Тешку судбину Буковичана поделила су њихови сународници из села Бијела Црква. Тамо су, иако на чувању код локалних муслимана, убијени Јаћим, Радован, Здравко, Радоје и Његомир Булатовић. Могуће је, ипак, да су неке од жртава страдале и раније.[927]

Затим је уследио нови злочин у већ толико пута помињаним Шаронњама. Током ноћи 13/14. маја отета је Велика Михајловић, одведена према Ковачеву и на неких 400 метара од села заклана.[928]

---

[924] M. Verli, *Nga Kosova per Kosoven...*, 168–169.

[925] Он је од буковичких Срба примао недељно 500 албанских наполеона на име њихове заштите, уз то што му је око 40 Срба кулучило о сваком празнику на имању. Мештани су издржавали и шесторицу сталних и 15 повремених „вулнетара". АС, Г-2, КИ, кут. 10, р. 63/1944, 2.

[926] Исто, 1.

[927] Исто, 1–2.

[928] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација ., 133; АС, Ж-28, НОР, кут. 2, ф. Влада Милана Недића, док. 289, 1.

Слика 51. *Бугарски војници са цивилима код Петрове цркве 1943. године. (АС, Ж-30, кут. 193, ф. VI)*

Слика 52. *Бугарски војници са припадницима СГС и СДС у Н. Пазару (АС, Ж-30, кут. 193, ф. VI)*

Слика 53. *Група четника Јаворског корпуса са радио станицом (АС, Ж-30, кут. 178, ф. V)*

Слика 54. *Свештеник Лука Поповић, парох суводолски са супругом Марицом (извор: породица Поповић)*

Слика 55. *Гроб Уроша Поповића, свештеника тутинског у Тутину (фото: Аутор)*

Слика 56. *Породица Хаџибулић из Сувог Дола*

Муслимани Дежевскоī среза у 13. оружаној брдској дивизији СС „Ханџар" и 21. оружаној брдској дивизији СС „Скендербеī"

Немачки окупатор је код већине муслиманског живља са ових простора још од 1941. године доживљаван као ослободилац. Популарност Трећег рајха, међутим, није значила и беспоговорну борбу против његових непријатеља, као што су то новопазарске „ђурумлије" учиниле током Првог светског рата на страни Османског царства.[929] Но, њихово укључивање у борбу против јединица НОВЈ и ЈВуО, Немцима је било потребно из више разлога: 1. ради асистенције у предстојећој операцији „Шаврц"; 2. ослобађања што већег броја трупа од гарнизонаске службе; и 3. подршке стварању 13. добровољачке СС дивизије „Ханџар"[930] у Босни и Херцеговини. Стога су идеолошке припреме за масовно укључивање муслимана у немачку војну машину почеле још током друге половине 1942. године. За то је успостављен пропагандни систем који је ишао од врха колаборационих власти у Новом Пазару до агитатора по селима Дежевског и Сјеничког среза, односно Рожајске и Тутинске потпрефектуре.[931]

Као повољан фактор за процес укључивања муслимана у СС трупе, показало се присуство дивизије „Принц Еуген" крајем 1942. године у Дежевском срезу. Пропагандна активност албанске управе у Новом Пазару почивала је на позитивном ставу муслимана према немачкој војсци, нацији и култури. После опсежних акција ЈВуО у Полимљу почетком 1943. године старорашки муслимани у Немцима траже бољег заштитника од Италијана у спору са четницима, о чему је окупаторска обавештајна служба била добро обавештена. Народ је стога на конференцијама, свечаностима, по кафанама и мектебима, позиван да помогне борбу Немачке против „безбожника", ради коначног ослобођења свих муслимана после рата. У ширењу ових идеја значајну улогу је имало културно друштво „Скендербег", као и бројни представници верске хијерархије. И сам Ађиф Хаџиахметовић Бљута је кори-

[929] Током јуна 1917. године у 15. корпус турске војске, који се борио против Руса у Галицији, послато је око 4500 добровољаца са простора окупираних краљевина Србије и Црне Горе. С. Терзић, *н. д.*, 88.

[930] Ова јединица је званично имала неколико имена: „Хрватска СС добровољачка дивизија" (Kroatische SS-Freiwilligen Division) од 1. марта до 2. јула 1943, „Хрватска СС добровољачка брдска дивизија" (Kroatische SS-Freiwilligen Gebirgs Division) од 2. јула до 22. октобра 1943, „13. СС добровољачка босанско-херцеговачка брдска дивизија (Хрватска)" (13. SS-Freiwilligen bosnisch-herzegowinischen Gebirgs Division (Kroatien)), од 22. октобра 1943. до 1. јуна 1944. и „13. оружана брдска дивизија СС Ханџар" (13. Waffen-Gebirg-Division der SS 'Handschar') од 1. јуна 1944. до 8. маја 1945. године. Mario Verhas, Božidar Mikulčić, „*Handžar*". *Borbeni put 13. SS gorske divizije. Borbeni put 21. SS divizije „Skenderbeg*". *Borbeni put 23. SS divizije „Kama*", Zagreb, 2018, 25.

[931] АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 825, 741.

стио свој углед на локалном нивоу да убеди вијеније муслимане да се прихвате агитационог рада у овом правцу.[932]

На ову идеолошку матрицу надовезала се током марта и априла 1943. године немачка пропагандна машинерија и то по истом обрасцу којим се истовремено обраћала муслиманима у Босни и Херцеговини. Регрутовање новопазарских муслимана, због њихових историјских веза са Босном, неодвојиво је од процеса формирања СС дивизије „Ханџар". Реагујући на познати Меморандум упућен Адолфу Хитлеру са краја 1942. године, Хајнрих Химлер (Heinrich Himmler) је 18. фебруара наредне године донео одлуку о њеном настанку. Као основ је требало да послужи Муслиманска легија из тузланског краја под командом мајора Хаџиефендића, а уколико би се то показало као недовољно, приступило би се попуни уз помоћ добровољаца из редова „других Хрвата". Пошто се стварање једне посебне СС јединице само од муслимана из Босне показало као велики изазов, регрутна подручја су проширена и на друге крајеве где су живели њихови истоверници. Коначна одлука о оснивању „Ханџар" дивизије донета је 3. марта, после чега се приступило врбовању људства, поготово широм НДХ.[933]

Због посебне културно-верске матрице будућих СС војника, као ведета овог подухвата јавља се муфтија јерусалимски Хаџи Амин Ел Хусеини (Hajj Amin al-Husseini), са својом идејом о свеисламској држави од Марока до Босне. Он са тим задатком током априла долази у посету НДХ. Његов позив муслиманима на сарадњу са Хитлеровом империјом био је од великог значаја за успех немачких планова.[934] Што се тиче територије Старог Раса и Косовскомитровачког округа окупаторске власти су имале велика очекивања. Како нам говоре извори, крајем априла рајхсфирер Химлер је примио извештај са прогнозом да ће са ових простора у „Ханџар" дивизију и друге СС јединице бити регрутовано између 8000–10.000 бораца (поред предвиђених 20.000 из Босне).[935]

И поред великог залагања колаборациста и окупатора у Дежевском срезу, на прву прозивку крајем марта добровољно се за приступање немачким СС снагама јавило, како нам говоре локалне хронике, само око 50 муслимана.[936] Немачке власти су се стога додатно ангажовале, тако да су током

---

[932] ВА, НА, кут. 44Е, ф. 1, док. 1, 97; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 473–474.

[933] Enver Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija – autonomija BiH i Hitlerov Treći rajh*, Sarajevo, 1987, 81, 86, 88, 114; M. Verhas, B. Mikulčić, *n. d.*, 10.

[934] Jozo Tomasevich, War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and collaboration, Stanford, 2001, 497.

[935] Institut für Zeitgeschichte (IZ), Reichsführer SS-Persönnlicher Stab-Teil II, dok. 1, 1; PP AA, R 100998 2575, dok. 2, 1.

[936] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 478.

априла пропагандне делатности достигле врхунац.[937] Италијанске власти из Сјеничког среза су брзо регистровале појачане импусле агитовања међу муслиманима и о томе обавестиле четничке команде. Добросав Јевђевић је 17. априла писао ВК ЈВуО да Немци растурају пропагандни материјал по Дежевском, Сјеничком и бившем Штавичком срезу. Он је као прилог надлежнима послао један плакат добијен са терена, на коме су били представљени немачки и муслимански војник како марширају у блискоисточном амбијенту. Муслимански регрут је био раме уз раме са немачким СС војником, а фес који је носио уместо шлема показивао је наводну толеранцију коју су Немци гајили према традицијама ислама.[938]

На другом полу пропагандне матрице, Бљута у Нови Пазар позива Џафера Деву како би својим присуством популаризовао будућу регрутацију. У хотелу „Врбак" се одражва конференција грађана и кандидата за приступање „Ханџар" дивизији. На њој говоре Дева и Хакија Зејнеловић, због чега су га, између осталог, његови бивши партијски другови стрељали 29. децембра 1944. године. Девин долазак пратило је растурање летака једноставне садржине по вароши. На једном од њих стајало је: „Уписуј се у немачку војску!". Било је и оних сложенијих који су задирали дубоко у исламску религију. Тако је на адресе многих Новопазараца стигао непотписани летак куцан на писаћој машини, у коме су се мухамеданци, између осталог, прекоравали што не желе да стану уз Хитлера да би их водио у рат против непријатеља. На крају објаве стајала је опомена да сваки муслиман мора да га прочита барем десеторици своје браће по вери.[939]

Овакви, иначе крајње проблематични текстови са становништа ислама, добили су на важности захваљујући подршци муфтије Ел Хусеинија. Њега је између 5. и 9. априла у Сарајеву посетила делегација старорашких муслимана, у којој су се могуће нашли и верски представници Дежевског среза. Муфтија их је том приликом позвао на оданост НДХ и Трећем рајху, упозоривши их да је решење муслиманског питања неодвојиво од сила Осовине.[940] Немачке вла-

[937] Крајкоманда из Косовске Митровице је редовно достављала проапгандни материјал у Рашку и Нови Пазар, одакле се дистрибуирао у 21 веће село широм Дежевског и Студеничког среза. Н. Антонијевић, *Косово и Метохија...*, 182.

[938] ВА, Иа, кут. 324, ф. 1, док. 16, 6; АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, ф. 1, 52; Немци су уговорили са Ел Хусеинијем да у јединици мора бити „безусловно узајамно поштовање обе идеологије/ националсоцијалистичка-ислам". ВА, микрофилмови, NAV – N – T – 175, r. 70, 2587–2613.

[939] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 475–476; С. Равић, *Срећани...*, 231.

[940] PA AA, R 027322, dok. 5, 1; E. Redžić, *n. d.*, 97; Муфтија Ел Хусеини је имао разгранату пропагандну мрежу која је радила на убеђивању муслимана да ступе у СС јединице. Њен ослонац чинили су имами из разних делова Југославије. СС добровољац Хасиб Бачевац, службеник из Новог Пазара, после рата је сведочио како је у Немачкој током обуке присуствовао говору који је муфтија Ел Хусеини одржао људству „Ханџар" дивизије. Он их је између осталог позвао

сти су извештавале да његова посета пролази „веома успешно" и да је вера муслимана у њих „ојачана".[941] Колико су верски достојанственици играли важну улогу у попуњавању редова „Ханџар" дивизије, показује случај пљеваљског муфтије Дервиша Шећеркадића. Он је почетком априла 1943. године означен као „особито велики заговорник" ступања муслимана у ову јединицу. С тим у вези он је послао и свог делегата у Загреб како би надлежне заинтересовао „за примање добровољаца у СС легију, из Санџака".[942] Химлер је такође дозволио да се војни имами уведу у „Ханџар" дивизију, иако ниједна друга Вафен-СС јединица није имала свештенике у свом саставу.[943]

Јак утицај на потенцијалне СС војнике вршили су они муслимани који су већ били у немачкој војсци као добровољци. Као врстан агитатор се наводи извесни Јусуф Јашарбашић, „легионар из Пљеваља".[944] Немачке власти су обзнаниле и да ће пуштати из заробљеништва муслимане, бивше припаднике краљевске ЈВ, уколико пристану да ступе у СС јединице, што је један део логораша прихватио.[945] Забележили смо и један случај мобилизације ради избегавања пребацивања у концентрациони логор.[946] Подсетимо да су током маја 1943. године четничке снаге у Црној Гори претрпеле тешке губитке, између осталог и од муслиманских милиција. Немачки посланик у Загребу Зигфрид Каше (Siegfried Kasche) писао је надлежнима у Берлину половином маја да муслимани боље стоје у односну према снагама ЈВуО у Старом Расу, па је, по њему, требало обавестити Војног заповедника Србије да то искористи и ангажује их за дивизију „Ханџар" или помоћну СС полицију.[947]

Све ово утицало је на бољи одзив у наредном периоду, па је Министарство спољних послова Трећег рајха могло да констатује 5. маја „спремност муслиманског народа у Санџаку да служе у немачким формацијама". Стога је дошла и препорука да се од оних млађих „затхева да приступе добровољно у Вафен СС („*Ханџару*", М. Ж.), док су старији требало да се прикључе служби у полицијским формацијама". Хајнрих Химлер је стога у Дежевски срез послао посебну командну јединицу (комисију), чији је задатак био да „спроведе регрутацију и прегледе на подручју Нови Пазар".[948]

у борбу за очување мухамеданаца у Југославији и на сукоб са Србима. Истовремено је хвалио Хитлера као заштитника исламског света. ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 492.

[941] IZ, Reichsführer SS-Persönnlicher Stab-Teil II, dok. 1, 1.

[942] Historijski muzej Bosne i Hercegovine (HMBH), Ustaška Nadzorna Služba (UNS), kut. 13, dok. 16, 1–2.

[943] M. Verhas, B. Mikulčić, *n. d.*, 11.

[944] HMBH, UNS, kut. 13, dok. 16, 1.

[945] М. Радовић, Ратни војни..., 135.

[946] ИАБ, BDS, H-252, Abid Hamzagić, 3611/4, sumanrni inventar imena Hamzagić Abid.

[947] PA AA, R029669, dok.1, 1.

[948] Ibid., R100998-2574, dok. 7, 1.

Прва мобилизација је проглашена 10. априла, а друга 30. маја. Тада су широм Новог Пазара раздељени позиви. Зборни дани били су 12. мај и 12. јун. Када је дошао 12. мај, опет се нису јавили сви предвиђени, па је војне обвезнике по граду почела да скупља албанска жандармерија. Део муслимана је избегао да ступи у СС јединице тако што је побегао из Новог Пазара. Кључни разлог избегавања службе било је одбијање грађана да напусте своје домове, поготово када се радило о одласку у Земун. Муслимани који су се одазвали прикупљени су у дворишту зграде општине, после чега су уз вику, песму, немачке и албанске заставе, камионима пребачени у Рашку. Регрути са села су за Студенички срез отишли пешке. Многи од њих су били у припитом стању.[949] Требало би рећи да су отпор мобилизацији пружали и Албанци, па су се наоружани одметали у шуме, а спекулисало се и о евентуалној побуни против Немаца.[950]

Окупаторске власти су 5. маја пак писале да је „регрутовање муслимана у Санџаку, посебно у Новом Пазару" у току и да пролази „без потешкоћа". На истом месту се каже и да ће постизање броја од 10.000 предвиђених регрута бити тешко, с обзиром на то да се та цифра односила на цео Стари Рас (а прикупљање је дозвољено само на „подручју Новог Пазара"). Вође АНС су спекулисале са око 4000 добровољаца са простора целог Косовскомитровачког округа,[951] да би на крају у редове дивизије „Ханџар" ступило око 1000 бораца из Дежевског, Косовскомитровачког, Вучитрнског и Лапског среза.[952]

Штаб Рајхсфирефа Химлера у Берлину је за недостизање поменуте цифре окривио команду Вермахта (немачке војске) у Србији. Он се наиме жалио да је, иако је постојао договор да се не врше новачења Арнаута и муслимана на простору „Велике Албаније",[953] Вермахт после капитулације Италије „подигао" око 4800 бораца („2/3 у Санџаку и 1/3 на подручју Косова"), које је команда СС желела да упути у „Ханџар" дивизију. Овај поступак

[949] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 481–482.

[950] Обавештајци ЈВуО су дошли до информација да их је око 400 дезертирало, као и да је „избегавање позива врло велико". Иако су Немци желели да спроведу „енергичне мере према дезертерима", локалне албанске власти су их штитиле, кријумчарећи их углавном у друге делове Косова или у Стари Рас. ВА, ЧА, кут. 117, ф. 3, док. 29, 1; Исто, док. 25, 1.

[951] PA AA, R100998 2575, dok. 2, 1; Ibid., R100998-2574, dok. 1, 1.

[952] M. Verhas, B. Mikulčić, *n. d.*, 39.

[953] Током друге половине марта 1943. године немачке власти су разматрале опцију да при Војном заповедништву Србија, односно при немачкој војсци, формирају „један муслимански батаљон" за територију Косовскомитровачког округа. То је ипак „забрањено" и приоритет је дат СС јединицама – дивизији „Ханџар" и ХИПО, чиме је команда Вермахта у Србији била врло незадовољна. Стога се она окренула муслиманима у италијанској окупационој зони, пре свега у Сјеничком и Бијелопољском срезу. Њихови одреди су наоружани и употребљени за „вредне услуге" Немцима током борби са локалним Србима у операцији „Шварц". ВА, НА, кут. 44Е, ф. 1, док. 1, 96, 101.

је сходно томе окарактерисан деловањем на два колосека, које је наводно, штетило интересима Трећег рајха на Балкану.[954]

Регрути из Дежевског среза су првобитно били пребачени у кампове у Земуну. Тамо је десетак дана по њиховом доласку извршен одабир способних бораца, након чега је плп 80 муслимана враћено назад. Неки од њих су се откупили подмићивањем, други су исценирали неспособност (пијући дуван, трљајући очи шећером итд), док су трећи заиста били неспособни за војни позив. Неки од њих су због намерног избегавања војске касније робијали у Новом Пазару. Из Земуна су СС добровољци послати у Немачку, у градић Вилдфлекен у Баварској, на тромесечну обуку. Новопазарским муслиманима се у Немачкој придружило неколико дестина логораша – припадника ЈВ, сви родом из Дежевског среза и околних крајева. Кроз документацију коју смо имали у рукама, евидентирали смо 27 таквих случајева само из Новог Пазра и његове околине. Као искуснији војници они су искоришћени за подофицирски кадар.[955]

Затим су у Вилдфлекен стигли регрути из Босне и Херцеговине, делови групе од око 15.000 муслиманских и хрватских СС добровољаца, колико се до краја јула широм НДХ пријавило за дивизију „Ханџар".[956] После положене заклетве сви су послати у јужну Француску, у неколико департмана (Puy de Dome, Cantal, Haute Loire, Aveyron, Lozere i Correze) где су у миру, на територији која је рељефом доста подсећала на Босну, требали да заврше обуку. Она је била прилагођена антигерилској борби и трајала је четири месеца. Управо у Француској је, међутим, половином септембра 1943. године избила побуна муслиманских добровољаца која је угушена у крви. Дивизија је због тога већ 1. октобра пребачена на војно вежбалиште Нојхамер у Доњој Шлезији (данашња Пољска), где је устројена до краја јануара 1944. године (имала је 21.152 официра, подофицира и војника). До тада је посећују по два пута Хајнрих Химлер и муфтија Ел Хусеини.

Војници су добили стандардне сиво-зелене униформе Вафен-СС са црним оковратницима, на којима су се налазили као обележје ханџар и кукасти крст (лево) и чин (десно). Горњи део левог рукава красио је грб НДХ, а десног рунолист, симбол свих брдских СС јединица. Будући припадници дивизије „Ханџар" су носили и специјалне цокуле (пенџетиране), прилагођене условима планинских борби које су их очекивале. На главама су имали фесове и то две врсте. Ратни, сиво-зелени са немачким грбом и мртвачком главом СС испод њега, односно свечани, црвени са истим ознака-

[954] Није нам познато шта су Немци учинили са поменутим људством. PA AA, R 100984 2541, dok. 2, 1.

[955] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 486–487, 493, 498.

[956] E. Redžić, *n. d.*, 89; M. Verhas, B. Mikulčić, *n. d.*, 11.

ма. За команданта дивизије је постављен генерал Карл-Густав Зауберцвајг (Karl-Gustav Sauberzweig). Од муслимана из Дежевског среза и Албанаца из Косовскомитровачког округа формиран је прво 1. батаљон 2. пука, који 22. октобра 1943. године мења име у 28. пук, на челу са СС пуковником Францом Матхаусом (Franz Mathais), односно касније СС пуковником Хелмутом Рајтелом (Helmuth Raithel). Имао је око 1000 бораца. Дивизија је располага са још два пешадијска пука – 27. и 40.[957]

Ова јединица (28. пук) је од 10. марта 1944. године (када је почела прва акција „Ханџар" дивизије – „Путоказ") вршила операције по Срему и источној Босни, где се 1. батаљон истакао у насиљу над цивилним становништвом. Почетком марта његови припадници су у сремском селу Глук силовали и заклали 15 девојака, у Батровцима су убили 26, Босуту 160 и Јамени око 60 хришћана. У Белој Цркви су „сви становници села побијени".[958] Немци су добијали извештаје и да су са преласком у Босну припадници 28. пука „клали све што није носило фес".[959] Дана 17. априла, усред војних операција, 1. батаљон је Химлеровим директним наређењем извучен из 28. пука и пребачен у Приштину, иако је његов премештај тражен још у јесен 1943. године (Живојин Марковић је јављао да је 1. маја „60 вагона Арнаута" стигло на Косово). Тамо су постали кичма будуће 21. СС оружане брдске дивизије „Скендербег" (албанска бр. 1) (21. SS-Waffen-Gebirgs-Division der SS Skenderbeg (albanisches Nr. 1)), са штабом у Призрену.[960]

Њени темељи ударени су на састанку између Хитлера и Химлера 12. фебруара 1944. године. Због много веће расположености за борбу, као и лојалности према окупатору, јединица је имала да се попуни људством са простора Пећ–Приштина–Призрен. За разлику од „Ханџара", у дивизији „Скендербег" ислам није играо значајнију улогу (није било војних имама и фесова). Акценат је стављен на албанске националне симболе и племенску традицију. Већ 7. маја 1. батаљон 28. пука дивизије „Ханџар" је у пропагандне сврхе дефиловао Тираном. На прикупљању регрута посебно се ангажовала Друга призренска лига, поготово Бедри-бег Пејани, али и Џафер Дева. Захваљујући томе, до 1. августа се пријавило 11.398 добровољаца, од којих је примљено њих 8451 (106 официра, 394 подофицира и 7951 војник) и разврстано у 50, 51. и 21. пук. Главни штаб СС се поново прерачунао, с обзиром да је очекивао бројку од 19.000 људи. За команданта је постављен СС пуковник Аугуст Шмитхубер (Schmidthuber), до тада заповедник 14. пука дивизије „Принц Еуген". Будући да је Не-

[957] M. Verhas, B. Mikulčić, *n. d.*, 11–13, 26; J. Tomasevich, War and Revolution in..., 497–499.

[958] С. Терзић, *н. д.*, 96; M. Verhas, B. Mikulčić, *n. d.*, 14–15.

[959] E. Redžić, *n. d.*, 172.

[960] ВА, ЧА, кут. 277, ф. 1, док. 6, 18, деп. 6438; ВА, микрофилмови, London – N – 2, H – 297594–297598; J. Tomasevich, War and Revolution..., 498.

мачка губила рат, до 1. октобра дивизија је пала на око 5000 људи, док је 1. новембра расформирана и сведена на ниво пука, али без Албанаца.[961]

Дивизија је ступила у борбу у јуну и јулу 1944. године у западној Македонији и северној Албанији. Затим је покренута акција „Draufganger" (Дрзник) ради уништавања партизанских снага у Васојевићима. Тешке борбе су вођене на превоју Чакор, где је 51. пук имао велике губитке. Притом је спаљено село Велика код Андријевице, где је убијено 428 цивила и спаљено 300 кућа. Почетком септембра делови 51. пука су имали нови окршај са партизанима, током којег је на Чакору погинуло око 40 СС-оваца из Дежевског среза. Остали су углавном дезертирали и вратили се кућама. Власти у Новом Пазару су успеле да око 80 бивших припадника дивизија „Ханџар" и „Скендербег" организују у посебну чету под командом Сулејмана Даце и да их пребаце у Тутин. Оне се сукобљавају убрзо поново са НОВЈ и то на линији Рожаје – Турјак. У Тутину остају до ослобођења ових крајева, када су се предали партизанима. После рата само су двојица регрута осуђена од комунистичких власти на робију од 5 до15 година и то због злочина над цивилима, а не због учешћа у СС трупама.[962]

Мањи део муслиманских СС војника из Дежевског среза је искоришћен и за стварање Албанско-муслиманске легије на територији Старог Раса. Под покровитељством пуковника Карла фон Кремплера (Karl von Krempler), који је имао учешћа и у настанку „Ханџар" дивизије, постојали су планови да се од ње, искључиво уз помоћ старорашких муслимана, оформи посебна СС дивизија која би имала око 15.000 људи. У овоме се, видећемо, препознаје и покушај окупатора да административно осамостали овај простор у односу на Србију и Црну Гору, али и Албанију. Акције НОВЈ осујетиле су ове планове, па је легија остала на нивоу пука са четири батаљона.[963]

Сви новопазарски муслимани који су приступили СС снагама имали су између 17 и 35 година, мада је било омогућено и да старије особе добију службу уколико су били у задовољавајућој физичкој форми. Због одласка борачког становништва из Дежевског среза, главни штаб СС у Берлину предложио је немачким властима у Србији да се у Нови Пазар пошаље део дивизије „Ханџар" или организује нека врста територијалне одбране ради заштите муслиманског живља од ЈВуО. Из Београда је, међутим, стигао одговор да су немачке и бугарске трупе довољне да обезбеде егзистенцијалну сигурност становништва у Дежевском срезу, барем када су у питању били мухамеданци.[964]

---

[961] M. Verhas, B. Mikulčić, *n. d.*, 40–42, 46.

[962] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 489–490; С. Терзић, *н. д.*, 97.

[963] AJ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 148, 17–45; С. Терзић, *н. д.*, 95.

[964] PA AA, R100998 2575, dok. 2, 1.

Подофицирски и поготово официрски кадар у дивизији „Ханџар" сачињавали су Немци и мање Хрвати. Приликом обуке долазило је до шиканирања муслимана на верској основи, пре свега од стране фолксдојчера из Баната. Једини официр међу Новопазарцима био је Сулејман Даца, син начелника среза, који је имао чин СС потпоручника. Било је и више од двадесет подофицира међу њима. Опскрба војним материјалом и исхрана требало је да буде иста као и код других СС јединица, с тим што се пазило на верске посебности муслимана. Били су опремљеним модерним оружјем и одговарајућом војном опремом. Ипак су се појавиле жалбе на слабу исхрану и лош смештај, поготово за време боравка у бази Нојхамер у Немачкој. Породице СС војника добијале су месечну плату и осигурање, које им је обезбеђивало заповедништво немачког СС у Србији.[965] На крају, требало би скренути пажњу на то да су и из осталих срезова Старог Раса муслимани добровољно ступали у „Ханџар" дивизију. Током истраживања прикупили смо податке о 17 таквих случајева.

Муслимани Дежевског среза у помоћној СС полицији

Поред ангажмана у „Ханџару" и „Скендербегу" муслимани су се јављали и у друге СС јединице, пре свега оне при Команди СС и полиције у Србији (основане почетком 1942. године на челу са генерал-потпуковником Мајснером/Meyszner).[966] У питању је била формација помоћне полиције (Hilfspolizei/HIPO/ХИПО), на локалу познатија као „шуц-полиција" (suchpolizei). Још у мају 1942. године Химлеровим директним наређењем је пет резервних полицијских батаљона из састава БДо, стављено на располагање Вишем вођи СС и управнику полиције у Србији генералу Мајснеру. Химлер је 28. јуна одобрио стварање прва три батаљона Хипо. Сви су били састављени од припадника немачке мањине из Баната. Четврти батаљон је основан половином марта 1943. године, а пратило га је формирање још шест батаљона у наредним месецима (5–10). Мајснер је 10. априла 1943. године наредио да се прва четири батаљона организују у пук. На томе се није стало, па је 6. јула формиран 2, а 16. октобра и 3. пук ХИПО (сваки са по четири батаљона). Иако се око 20.000 фолксдојчера ставило Мајснеру на располагање, већина њих је била пребачена у дивизију „Принц Еуген", па их за ХИПО батаљоне није било довољно. Стога су у обзир узете друге еничке и верске скупине лојалне окупатору на територији окупиране Србије. Два батаљона, 6. и 10, били су састављени већином од муслимана из Дежевског среза, односно

[965] *Sarajevski Novi list* за 7. април 1943, 5; *Sarajevski Novi list* за 30. април 1943, 5; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 488, 491.

[966] Н. Антонијевић, *Косово и Метохија*..., 180.

Арнаута из Косовскомитровачког, Вучитрнског и Лапског среза. Командни кадар су и овде, међутим, задржали Немци.

За нас је најбитнији 6. ХИПО батаљон који настаје током марта и априла 1943. године, већином од муслиманских добровољаца из Новог Пазара и неколико десетина њихових сународника из Сјеничког среза и Тутинске потпрефектуре. Седиште му је било у Рашки, под заповедништвом мајора Вита (Witt). Јединица је контролисала простор Дежевског, Косовскомитровачког и Студеничког среза. Муслимани су били распоређени у 21, 22. и 25. чету 6. батаљона ХИПО. Оне су биле дислоциране тако да је једна била у Рашки са командом јединице, друга у Новом Пазару, а трећа у Дугој Пољани.

Половином октобра 1943. године ова јединица улази у састав новоформираног 3. пука. Он од 7. јуна 1944. године, као и остали пукови, мења назив и постаје 3. полицијски добровољачки пук „Србија" (Polizei Freiwilligen Regiment 3, Serbien). Седиште 3. пука је било у Краљеву, а командант јединице био је потпуковник Граф (Graf). И ова јединица је била састављена од четири батаљона, које су чинили по три-четири чете, 120–150 људи свака. Припадници пука били су поред Немаца, још и Мађари, Румуни, Хрвати, Албанци итд. У њему је некадашњи 6. батаљон, постао 2. батаљон, а 10, 4. батаљон ХИПО. Други батаљон је и даље остао са седиштем у Рашки сада са четири чете у свом саставу (5, 6, 7. и 8). Према речима Хајнца Ламбаха (Heinz Lambach), једног од руководећих официра, батаљон је задржао и скоро исте локације. Једна чета је била у Рашки, друга у Косовској Митровици, трећа у Дугој Пољани (вероватно 5. чета/81 муслимански борац)[967] и четврта у Новом Пазару.

Месец дана касније, 15. јула, формирана је посебна јединица за муслимане под називом 1. полицијски добровољачки пук „Муслимани" (Polizei Freiwilligen Regiment 1, (M)). Пук је, међутим, по бројном стању и даље био на нивоу батаљона. Одредом је командовао мајор Фенслер (Vensler). За потребе ове јединице вршена је мобилизација муслимана по Милешевском, Прибојском, Нововарошком, Бијелопољском, Сјеничком и Дежевском срезу. Стизали су и добровољци из далеке Македоније,[968] али је морал бораца био лош.

Распоред 3. полицијског добровољачког СС пука „Србија" остао је непромењен све до 20. октобра 1944. године. Јединица је била распоређена у Крушевцу (1. батаљон), Рашки (2. батаљон), Ужицу (3. батаљон) и Косовској Митровици (4. батаљон). Што се тиче муслиманског пука, он је убрзо и „de iure" сведен на ниво батаљона (Polizei Freiwiligen Batalion (M)), а седиште му је пребачено у Сјеницу под комадну мајора Фаншрајбера (Fahneschreiber). И поред тога, крајем септембра 1944. године у Новом Пазару је, на пример, било стационирано око 500 припадника ХИПО. Током октобра, међутим,

[967] ВА, НА, кут. 32II, ф. 10, док. 23, 1–6.

[968] Муслимани су долазили из Демир Капије, Гостивара итд. Исто, 1; Исто, док. 28, 1–6.

из касарне у вароши је дезертирало око 200 милиционера одневши са собом целокупну опрему. Они који су остали у јединици, коначно су преузели команду над њом, будући да је и већина фолксдојчера дезертирала. Заповедништво над јединицом преузима капетан Бико Дрешевић. Но, његово људство је крајем новембра разбијено од партизана. Део људства је отишао кућама, део ступио у НОВЈ, а неки су се повукли са преосталим борцима 3. пука ХИПО према Босни.

Овај пук је 14. октобра у Рашки формирао „Борбену групу Граф". Затим се почев од 25. новембра 1944. године преко Новог Пазара, Сјенице, Прибоја, Вишеграда и Рогатице, пребацио у Сарајево. Тамо је крајем децембра ушао у састав полицијског пука „Нагел". Коначно је престао да постоји 22. априла, а по неким сведочанствима и 7. маја 1945. године.[969] Према мишљењу владе НДХ, ХИПО је током целог свог постојања имала „изразито противсрпско" држање.[970]

У редове помоћне СС полиције ступало се искључиво на добровољној основи. Примани су регрути старосне доби од 16–60 година, са акцентом на млађе борце. Пошто се на овај начин могла избећи регрутација за СС дивизије и остати у Србији (о чему сведочи чињеница да је половина регрута ступила у јединицу баш у мају 1943. године), 6. ХИПО батаљон је имао довољно људи. Пропагандно је, такође, било лакше радити око приступа овој јединици. Стога није било потребе за притисцима. Број њених припадника је растао током априла и поготово маја 1943. године, а добровољци су примани све до 30. априла наредне године. Крајем марта формирана је прва чета 6. батаљона, са око 60 људи, која је затим почела двомесечну обуку под немачким официрским кадром у Новом Пазару и Рашки. Њено људство, које је у међувремену нарасло на 120 бораца, током маја и јуна 1943. године узело је учешћа у операцији „Шварц".

Шести ХИПО батаљон је бројао неколико стотина муслимана из целог Дежевског среза. У њега улази и нешто муслимана из Сјеничког среза и Тутинске потпрефектуре, као и мањи број Албанаца из осталих срезова Косовскомитровачког округа (све док у марту 1944. године није формиран 10. батаљон). Људство помоћне СС полиције је поред Дежевског среза оперисало и у суседном Сјеничком, Бијелопољском и Студеничком срезу. Штавише, штаб одреда за Нови Пазар, Рашку и Дугу Пољану налазио се надомак Рашке, у Кучевића лугу. Од муслимана у СС полицији официри су били: Бико Дрешевић у чину капетана и Мурат Рецовић, потпоручник. Било је и неколико десетина муслиманских подофицира и то у чиновима „rotwachtmeister", „wachtmeister",

[969] http://www.forum-der-wehrmacht.de/index.php/Thread/?postID=137505#post13750; ВА, НА, кут. 76, ф. 3, док. 19, 1–3; Исто, док. 46, 1–3; Исто, док. 50, 1; Исто, кут. 32II, ф. 10, док. 25, 1–4; ВА, НОВЈ, кут. 1642, ф. 15I, док. 11, 3; АС, БИА, збирка 66.

[970] ИАРНП, фонд 283, НОР, Извештај Мин. вањских послова НДХ о Санџаку, 1944, 12.

ређе „oberwachtmeister" и „zugwachtmeister".[971] Официри, подофицири и службеници при јединици носили су СС чинове на крагни.

Милиционери су носили немачке униформе и добијали плату од стране СС команде у Србији смештене у Великом Бечкереку. Што се тиче опреме, може се рећи да је сваки борац био добро наоружан. Она се састојала у следећем: пушка са бајонетом и 30 метака, пиштољ калибра 7.65 мм са 16 метака, чутура и паковање прве помоћи. Униформа се састојала од шињела, зимске и летње блузе, зимских и летњих панталона, једног пара цокула, рукавица, овујка и овијача, два пара чарапа, једне кошуље, пуловера, гаћа, торбе и опасача. Било је и милиционера који су због краткоће службе сами сносили део трошкова за униформу, мада су им Немци и тада давали по блузу, панталоне, оковратник и ципеле бесплатно, као и једнократну помоћ у износу од 250 рајхсмарака. Сви су добили службене исправе и војне књижице.[972]

Основни задатак помоћне СС полиције било је одржавање реда и мира, чување важних објеката (попут стругара на Голији) и саобраћајница, скупљање реквизиције, односно борба са припадницима ЈВуО и НОВЈ. Остала су нам сведочанства грађана Рашке о томе како су изгледале рације 6. батаљона у вароши током 1943. године. Уз неизоставно насиље рацијама су углавном сакупљани мештане за кулучење, приликом чега је било и злоупотреба положаја.[973] Током 1943. и 1944. године људство 6. батаљона ХИПО је учествовало у антигерилским акцијама од Кацубера на југу, преко Пештера и Сјеничког среза, до Студенице и чак Ужица, Чачка и Аранђеловца на северу. И ова муслиманска јединица је вршила насиље над локалним српским живљем, палећи и пљачкајући њихова села.[974]

Будући милиционери пролазили су обуку под окриљем немачких официра, из редова, опет, банатских фолксдојчера, због познавања српског језика. Сведочанство о томе како је изгледао егзирцир оставио је учитељ Тихомир Ђорђевић. Он је као очевидац у време настанка јединице записао: „у Супњу, на вашариште у Рашки и по свим пољима и пољаницама по Новом Пазару и Косовској Митровици, они се вежабају." По њему обука је била те-

[971] ВА, НА, кут. 32II, ф. 6, док. 4, 1.

[972] Исто; ИАБ, BDS, A–666, 2–3; ВА, ЧА, кут. 276, ф. 1, док. 2, 1, деп. 154; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 505–506, 509.

[973] Једном приликом, 4. јула 1943, житељи Рашке су узети за принудни рад, будући да је на железничку станицу стигао вагон са робом неког албанског трговца. Милиционери су за истовар добили новац од власника, а онда Србе искористили за тај посао. Дан раније су по немачком наређењу ухапсили 150 Срба из вароши и сместили их у тор за свиње. Одатле су их одвели на рад. ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2. 03 – 31. 08. 1943. године, 57–58.

[974] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 508.

шка уз доста вике и ударања, тако да је претпоставио да су многи муслимани „зажалили за слободним животом и кућом".[975]

Упркос јакој обуци милиционери су били слабијег квалитета од војника СС дивизија, па су често палили, пљачкали становништво и бавили се шверцом и другим малверзацијама. Крајем јуна 1943. године они су спровели, на пример, рацију у селима Градац и Ушће, упориштима ЈВуО у Студеничком срезу. Притом су Градац запалили, а у затвор у Косовску Митровицу спровели више десетина ухапшених Срба.[976] Сликовити приказ дисциплине ХИПО дао је опет Тихомир Ђорђевић, који је неколико пута од стране њених припадника био одвођен на кулук. У његовом дневнику је под датумом 17. јули 1943. године, записано следеће: „На другој страни (*од Срба који су кулучили*, М. Ж.) видите како шуц-полицајци – односно Арнаути – Турци из Новог Пазара обучени у одело немачко јашу се са неким женскама. Оне полунаге седају на колена тих шуц-полицајаца, који свирају у тамбуру или армонику".[977] Поред тога, милиционери су често били без основа насилни према Србима. Залазили су и по кафанама и опијали се, због чега су се упуштали у кавге, које су некада имале трагичне последице.[978]

Требало би рећи нешто и о регрутовању муслимана Тутинске потпрефектуре за новоформирану албанску војску. И у њу се ступало по добровољном принципу. Током марта од Албанаца са Косова, али и муслимана из тутинског и рожајског краја, оформљен је 4. пук „Албанских стрелаца", јединице коју су од фебруара 1942. године чинили албански војници у италијанским униформама, под заповедништвом Супералбе. Водили су их и тренирали италијански официри. Четврти пук је бројао 2300 људи. Попуњаван је неколико месеци, до јула исте године. Имао је два батаљона пешадије, митраљеску и артиљеријску чету. Из Тутинске потпрефектуре се за ову јединицу пријавило око 150 младића у најбољим годинама, који су послати на обуку у Пећ. Добијали су плату од 300 албанских франака на месечном нивоу и дневне порције од једног кг хлеба и 200 г млечних производа. Због удаљености од куће и језичке баријере муслимани су били врло незадовољни, па су почели да дезертирају. Уследила је појачана активност карабињерије у тутинском крају ради хватања бегунаца. Већина је ипак остала у овим формацијама све до ослобођења. Нажалост, не располажемо са више података о припадницима албанске војске из ових крајева.[979]

---

[975] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2. 03 – 31. 08. 1943. године, 37.

[976] ВА, ЧА, кут. 117, ф. 3, док. 17, 1.

[977] Исто, 71.

[978] АС, Ж-28, НОР, кут. 2, ф. Влада Милана Недића, док. 22, 1.

[979] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина..., 228–229; AQSh, fondi 152, v. 1943, d. 107, 71.

Структура припадника СС снага

У документацији насталој радом институција СС у окупираној Србији, која се чува у фонду БИА у Архиву Србије,[980] постоје подаци за 675 муслимана из Дежевског среза који су били у дивизијама „Ханџар" и(ли) „Скендербег", односно ХИПО. Том броју би требало додати и 54 добровољца који су били родом из Сјеничког, Бијелопољског, Беранског, Косовскомитровачког, Студеничког и Пљеваљског среза, као и Тутинске потпрефектуре. Тако долазимо до цифре од 729 регрута које је издржавала СС команда. Могуће је да ово није и коначан број муслиманских војника. Ово тврди истраживач Миодраг Радовић, а у прилог његовој хипотези иде и податак који доноси историчар Јозо Томашевић. Он пише да је током 1943. године око 1000 Албанаца и муслимана са територије Старог Раса ступило само у дивизију „Ханџар".[981] Послератна ДБ је располагала подацима да је чак око 5000 људи са овог простора одведено на обуку у Француску.[982] Ово људство је у великој мери регрутовано са немачког окупационог подручја, односно из срезова Косовскомитровачког округа. Окружни начелник Љутвију је због тога писао половином јула 1943. године да се због „одласка већине (*радно способних*, М. Ж.) грађана у војску – албански СС дивизион", осећа велика оскудица у радној снази, па је постојала опасност да се планови везани за годишњу жетву не испуне.[983]

На основу доступног архивског материјала могуће је извршити валидну анализу порекла, друштвеног статуса и економског положаја СС добровољаца из Дежевског среза. Од укупно 701 лица за које смо прикупили податке о месту становања (графикон 1), највише је било мештана Новог Пазара – 325, онда Дугопољанске општине – 152, Пожешке општине – 58, и Војковачке општине – 48. Само из Новог Пазара и Дугопољанске општине долазило је 69% војника, односно више од 2/3. Из осталих општина отишао је знатно мањи број и то из: Спођанске – 7, Штитарске – 4, Трнавске – 21, Постењске – 9, Рајетићке – 4, Полошке – 1, Врачевске – 14, док из Никољачке није било регрута. За пет особа нисмо дознали из којег су дела Дежевског среза родом. Тачно 49 особа није било пореклом са његове територије. Они су долазили из Тутинске потпрефектуре – 21, Сјеничког среза – 11, Беранског среза – 3, Косовскомитровачког и Вучитрнског среза – 6, Јабланичког среза – 2, Пљеваљског среза – 2, Бијелопољског, Прибојског и Студеничког среза по један, уз једног регрута родом из Босне.

---

[980] Грађа је похрањена у згради у Карнегијевој, у збирци број II/63, која носи назив „Муслимани са подручја Санџака у СС дивизијама Скендербег 1941–1944". Збирка се састоји из осам кутија.

[981] J. Tomasevich, War and Revolution..., 498–499.

[982] *Nemačka obaveštajna služba*, knj. IV, 845.

[983] АС, Ж-28, НОР, кут. 3, ф. Влада Милана Недића, док. 300, 4.

На нешто мањем узорку, од 530 муслимана (графикон 2), видимо да је 145 лица из Дежевског среза ступило у СС дивизију „Ханџар" (са добровољцима из других срезова долазимо до цифре од најмање 162 СС војника са територије Старог Раса), двојица су ушла директно у СС дивизију „Скендербег" (мимо већине који су били у обе јединице – укупан број је дакле, 164), а осталих 388 особа у ХИПО. По њиховој завичајној припадности предњачили су Нови Пазар и општина Дуга Пољана. Ако посматрамо распоред по селима, највише регрута дали су Пожега – 28, Лукаре – 17, Паралово – 6, итд.[984] Требало би поменути и да је међу добровољцима из Новог Пазара био известан број избеглица из унутрашњости среза. Од ових 530 муслимана, у СС снагама је погинуло њих 16 из Дежевског среза, уз још шесторицу из околних срезова. Укупно, према нашим подацима 22 лица, али то се не може узети и као коначан број.

Поред две мобилисане групе за „Ханџар" дивизију у мају и јуну, добровољаци су констатнтно наставили да ступају у помоћну СС полицију. Увидом у досијеа 204 милиционера (графикон 3), видимо да су у јединицу примани у временском опсегу од 1. марта 1943. до 30. априла 1944. године. Највише муслимана је обукло немачку униформу током маја – 100 (51%). Само 1. маја приступило је 65 регрута, а 11. маја, још 31. Током новембра се, такође у више наврата, јавило још 33 добровољца (17%), у јуну 14, септембру 10, децембру 15 лица итд. Од почетка 1944. године пријем је био знатно мањи, пре свега због засићености јединица људством. Од 1. јануара до 30. априла је по нашим сазнањима примљено свега пет нових бораца. Људство је остало у ХИПО до периода август/септембар 1944. године, када почињу учестала дезертирања.

Што се тиче старости регрута на узорку од 651 лица (графикон 4) дошли смо до следећих података: 14% регрута је било старосне доби између 16–18, 36% између 19–23, 22% између 24–28, 16% између 29–33, 8% између 34–38 и 4% између 38–63 године. На основу овога видимо да су окупаторске власти узимале углавном мушкарце у најбољим годинама, да би квалитет јединица био што већи. Томе сведочи и то да је 71% регрута било старосне доби 18–29 година, дакле војничким речником првог позива (укупно 472 борца).

За њих 393 постоје и подаци о занимању којим су се бавили пре ступања у СС снаге (графикон 5). Апсолутну већину чине пољопривредници – земљорадници и надничари, који чине 68% регрута – 260, значи око 2/3 од укупног броја. Следе индустријски радници 13%, занатлије 10%, запослени у услужним делатностима 4%, док на остала занимања (трговац, службеник, имам) отпада само 5% бораца. У Дугопољској општини се од 107 добровољаца 99 бавило пољопривредом. Они су чак ве-

[984] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 504.

ћина и међу регрутима из Новог Пазара – од 153 особе њих 70 је живело од земље. Остала занимања су била мање заступљена. Радника је било 51, занатлија 39 (11 кројача, 9 пекара, 3 месара, 2 бравара итд), трговаца 11, чиновника 6, жандарма 3, један имам, као и 17 лица која су се бавила услужним делатностима (4 кочијаша, 2 кафеџија, 3 келнера итд).

Међу добровољцима су преовлађивале нежење. Од 608 регрута за које имамо информације о брачном стању, њих 383 није имало супругу, 221 је био ожењен, три лица су била разведена, а само један је био удовац. Требало би рећи да је известан број ожењених добровољаца у брачне воде ступио после регрутовања у СС снаге. Имамо податке за 30 таквих случајева, што сведочи о извесној економској стабилности коју је доносило ново упослење. Што се тиче бројности породица из којих су војници потицали (графикон 6), на основу узорка од 429 особа видимо да је 203 у породици имало између 1–3, 177 између 4–7, 44 између 8–10 и пет добровољаца више од 10 чланова.

Можемо подробније анализирати и ситуацију унутар самих породица. Међу 381 регрутом њих 266 је живело са родитељима (108 са једним и 158 са оба), 98 их је живело са сопственом или туђом децом (69 лица са 1–2 и 29 лица са 3–5 деце, међу којим је било 119 деце узраста до седам година), 56 њих је плаћало кирију, 16 је у породици имало особу са инвалидитетом, 53 је имало још неког члана породице у СС снагама, шесторо је имало неког у заробљеништву, а четворо на раду у Немачкој.

Имовинско стање регрута пре ступања у СС јединице можемо одредити на узорку од 181 лица (графикон 7). Према немачкој статистици четири особе су имале добро, 19 средње, а чак 168 слабо имовинско стање (88%). У последњој групи је 41 особа означена као беземљаш, односно као лице која је живело испод границе сиромаштва.[985]

Закључујемо да су муслимани из Дежевског среза у СС јединице ишли из жеље за борбом против Срба, економских разлога и идеолошких убеђења (што је био најређи разлог). Међу добровољцима је било највише сељака-земљорадника (68%), већином млађих од 30 година (71%), слабог имовинског стања (88%), рачунајући ту и избеглице из попаљених села током јесени 1941. године, жељних освете и повратка на своја имања. Не би требало скрајнути из вида ни чињеницу да је већина регрута долазила из Новог Пазара или Дуге Пољане, где није било већих разарања непокретне и пљачке покретне имовине муслиманима.

Финансијски моменат се показује као веома важан с обзиром на то да је већина регрута била сиромашна, без посла, неожењена, млада, са вишечланим породицама (између 4–8/41%) које је требало издржавати. Са једне стра-

[985] Већ крајем 1943. године муфтија Ел Хусеини је тражио до Химлера да пошаље помоћ породицама регрута, за шта је влада Трећег рајха убзро издвојила око 100.000 рајхсмарака и велику количину одеће и обуће. M. Verhas, B. Mikulčić, *n. d.*, 13.

не, оне су добијале редовну новчану потпору од команде СС (било је, међутим, неколико десетина случајева где су се јавили проблеми са потпором – да касни, да је нижа него што би требало да буде, да је не примају сви који имају право на њу итд), док су са друге, сами војници, поготово ХИПО, вршили честе пљачке и бавили се шверцом. Јак моменат представља и становиште борбе против хришћана. Подсетимо на немачку пропаганду и позиве муфтије Ел Хусеинија, односно на то да су локалне албанске власти скупљале добровољце причом о надмоћи у сукобу са четницима и партизанима, односно Србима уопште. Томе сведочи и учешће снага ХИПО у операцији „Шварц", односно, видећемо, у спаљивању српских села по Дежевском и Сјеничком срезу после капитулације Италије. Ово важи како за СС војнике при дивизијама „Ханџар" и „Скендербег", тако и још више за милиционере.

График 1. *СС регрути по јединицама*

График 2. *Подела СС регрута по месту становања*

Графикон 3. *Ступање добровољаца у ХИПО по месецима*

Графикон 4. *Подела СС регрута по броју година*

Графикон 5. *Подела СС регрута по занимању*

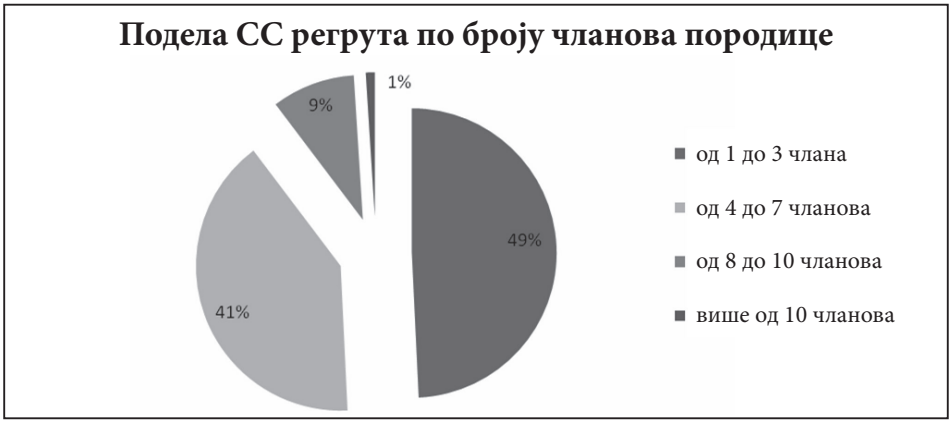

Графикон 6. *Подела СС регрута по броју чланова породице*

Графикон 7. *Имовинско стање СС регрута пре ступања у јединицу*

Слика 57. *Пропагандни летак за приступ „Ханџар“ дивизији (извор: Бојан Димитријевић)*

Слика 58. *СС добровољци се опремају у касарни у Земуну (извор: Бојан Димитријевић)*

Слика 59. *Припадници 28. пука дивизије „Ханџар“ на полигону у бази Нојхамер, октобар 1943. године (извор: Бојан Димитријевић)*

Слика 60. *Генерал-мајор Карл Густав Зауберцвајг, к-нт див. „Ханџар“ (извор: Бојан Димитријевић)*

Слика 61. *Капетан Хусеин Џоза имам 28. пука СС дивизије „Ханџар“ (извор: Бојан Димитријевић)*

Слика 62. *Дефиле припадника СС дивизије „Ханџар“ уприличен муфтији Ел Хусеинију у бази Нојхамер новембра 1943. године*
(извор: Бојан Димитријевић)

Слика 63. *Муфтија Ел Хусеини присуствује обуци припадника СС дивизије „Ханџар“ у бази Нојхамер новембра 1943. године*
(извор: Бојан Димитријевић)

Слика 64. *Рајхсфирер Хајнрих Химлер врши смотру припадника СС дивизије „Ханџар“ током посете бази Најхамер 21. 11. 1943. године*
(извор: Бојан Димитријевић)

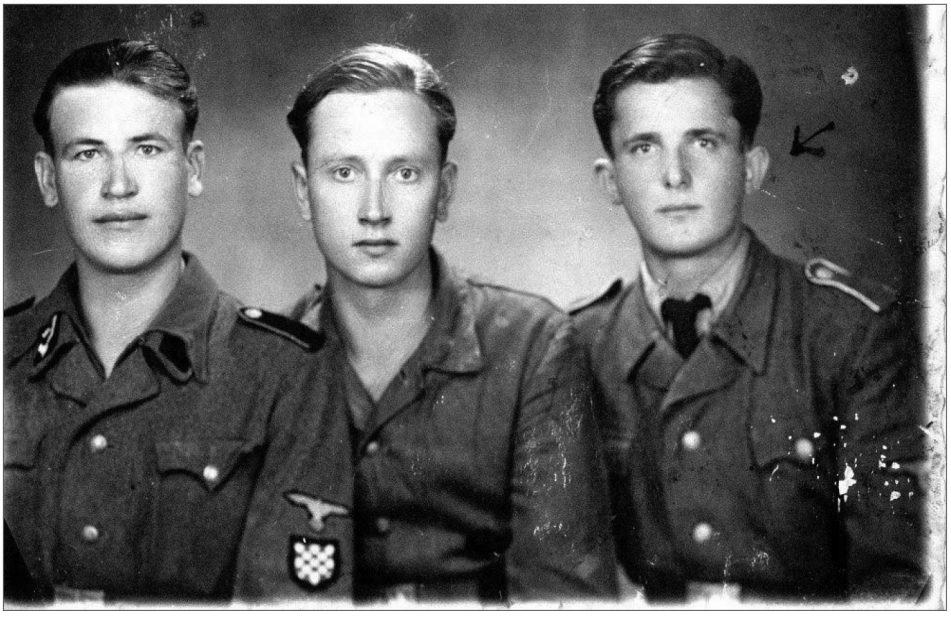

Слика 65. *Припадници СС дивизије „Ханџар“ међу којима је Смаил Коничанин из Новог Пазара (први са десне стране)*
(АС, Ж-30, кут. 193, ф. VI)

Слика 66. *Припадници СС дивизије „Ханџар“ из Дежевског среза. (ИАРНП, Зб. фотографија, инв. број 1)*

Слика 67. *Дико Мавриħ из Тутина војник СС дивизије „Ханџар“ (АС, Ж-30, кут. 193, ф. VI)*

Слика 68. *Бејто Потуровиħ подофицир ХИПО (2) и Шуħро Крњојелац (1) припадник албанске жандармерије у Новом Пазару (АС, Ж-30, кут. 193, ф. VI)*

Слика 69. *Генерал Шмитхубер у разговору са Бедријем Пејанијем око формирања СС дивизије „Скендербег“*
(извор: Бојан Димитријевић)

Слика 70. *Генерал Шмитхубер позива Албанце пуштене из заробљеништва (стога имају униформе југословенске војске) да приступе СС дивизији „Скендербег“. Приштина 7. мај 1944. године*
(извор: Бојан Димитријевић)

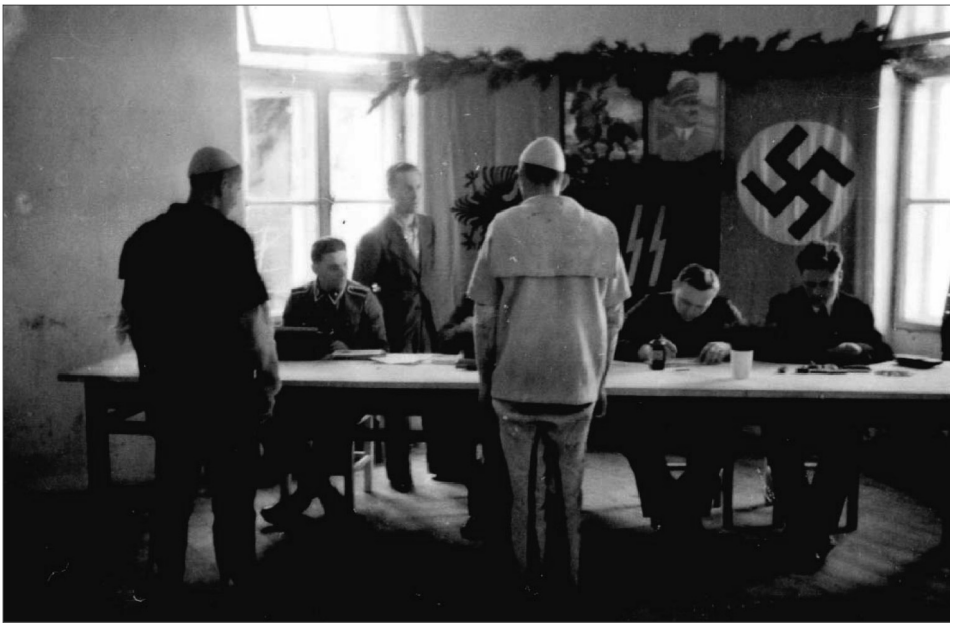

Слика 71. *Пријем добровољаца у дивизију „Скендербеј“*
(извор: Бојан Димитријевић)

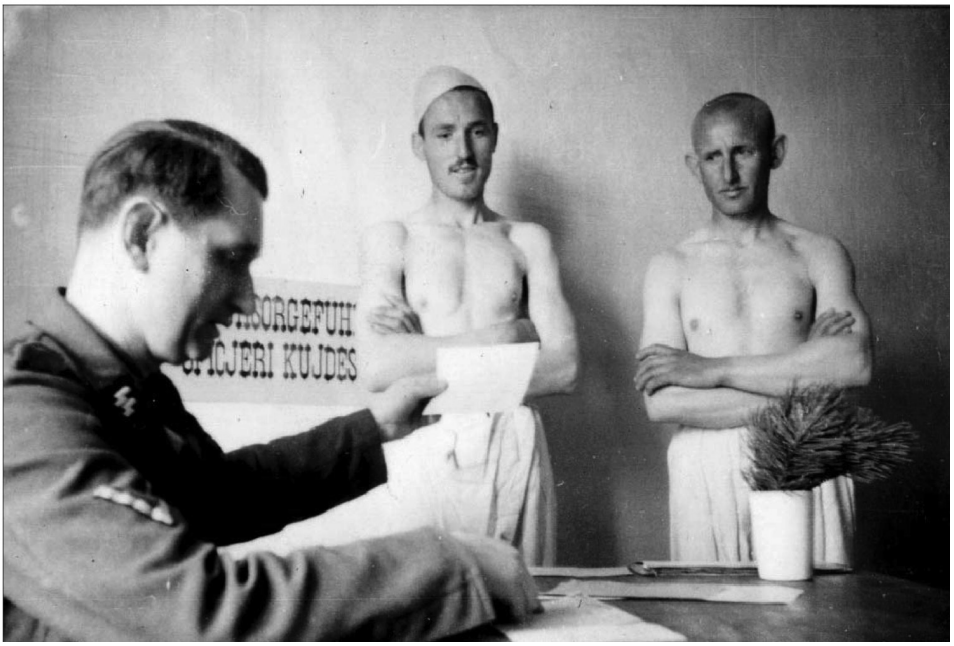

Слика 72. *Провера здравља будућих војника СС дивизије „Скендербеј“*
(извор: Бојан Димитријевић)

Реорганизација Јаворског корпуса током друге половине 1943. године

После пораза које су снаге ЈВуО претрпеле током операције „Шварц", на подручју Дежевског, Студеничког и Моравичког среза приступило се реформисању бригада Јаворског корпуса. Генерал Михаиловић и капетан Цветић били су посебно незадовољни стањем у Дежевској бригади поручника Драгора Павловића. Он је стога смењен крајем маја или почетком јуна 1943. године и послат у новоформирану Команду Старог Раса (КСР). Нови заповедник био му је мајор Војислав Лукачевић, који му је, вероватно на Михаиловићеву сугестију, ускратио командно место и послао га у штаб II Милешевског корпуса капетана Вука Калаитовића. Павловић је на нову дужност ступио до 20. јула.[986] Михаиловић је затим, без консултација са Цветићем, на његово место поставио поручника Ристовића. Показало се убрзо да то није било најсрећније решење за Дежевску бригаду.

Поручник Ристовић је до 13. јуна дошао у околину Новог Пазара и преузео команду над јединицом. Неколико дана касније он је, међутим, изненада напустио Дежевски срез и отишао у чачански крај. Дозволу за одлазак му је дао капетан Цветић, будући да се Ристовић жалио на духовно растројство. Цветић није са симпатијама гледао на долазак официра са стране, будући да је за Павловићеву замену већ био одредио потпоручника Миладина Радуловића. Ристовић је убрзо почео „деструктивно" да ради у Трнавском срезу, па му је врховни командант ЈВуО наредио да се под претњом смртне казне врати у новопазарски крај. Михаиловић је истовремено критиковао и Цветића јер му је одобрио одсуство, препознајући у томе његово неслагање са одлукама ВК ЈВуО. Новопостављени командант Дежевске бригаде се у наредним данима вратио у Дежевски срез, али се поново тамо није скрасио. Већ крајем јуна Цветић га на личну иницијативу шаље у ВК ЈВуО код Михаиловића, заједно са енглеским официром Робертсоном (Robertson) који је једно време био у штабу Јаворског корпуса.[987]

Генерал Михаиловић је толико био изненађен појавом Ристовића да није желео ни да га прими пре него што га је послао назад у Јаворски корпус. Није показао нимало разумевања за његове наводне душевне проблеме. Оштро је затим поручио Цветићу да му га више не шаље.[988] Цветићева попустљивост према новом команданту Дежевске бригаде је интересантна утолико пре што поручнику Павловићу, са којим је једно време био у сукобу, није дозволио да оде са терена среза како би се видео са Драгољубом Михаиловићем. И у овоме се може препознати његова намера да на командно место доведе свог човека.

---

[986] АС, Ж-28, НОР, кут. 13, ф. Санџачки четници, док. 83, деп. 81.

[987] ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 3, 16, деп. 2460–2462; Исто, 20, деп. 2513; Исто, 23, деп. 2541.

[988] Исто, док. 5, 30, деп. 2829.

Пошто су и Ристовић и Цветић наставили по старом, сагу је пресекао Михаиловић 3. јула. Он је сменио Ристовића уз наређење Цветићу да га прими у свој штаб док се овај не опорави душевно и физички. Истовремено је и њега прекомандовао у КСР. На Цветићеву препоруку нови командант Дежевсхе бригаде постао је резервни потпоручник Миладин Радуловић. Он је до 22. јула 1943. године преузео јединицу.[989] Под његовом командом су се тако нашли: Сопоћански батаљон Симона Петровића, Штитарски батаљон Нова Ненадовића, Полошки батаљон Миломира П. Бојовића, Пожешки батаљон Веселина Мрљеша и Постењски батаљон Живка Лешевића.[990] Како ће се показати, била је ово још једна у низу погрешних одлука ВК ЈВуО на овом простору, пошто ће већ на јесен постати јасно да је Радуловић прикривени комунистички обавештајац.

Цветић је током јула наставио са реорганизацијом Јаворског корпуса, будући да његове невоље нису биле ограничене само на Дежевску бригаду. Како је писао поручник Катанић, стање у Моравичкој бригади (Горски штаб 113) било је једнако лоше, иако је он мислио да је ликвидацијом војводе јаворског побољшао ситуацију. Обраћајући се капетану Раковићу крајем августа, Катанић му се пожалио да је због многих проблема на свом терену „потпуно изгубио живце", па да стога „не влада више собом".[991]

Због тешкоћа при управљању Студеничким срезом капетан Цветић је 22. јула поделио његову територију на две бригаде, од којих је свака контролисала по једну страну Ибра. Леву обалу је покривала I Студеничка бригада под командом поручника Слободана Поповића (Горски штаб 112), а десну II Студеничка бригада на челу са резервним поручником Лашковићем (Горски штаб 112/1). Већ два дана касније уследиле су нове промене. Због неправилности у раду смењен је поручник Поповић и постављен на место начелника штаба корпуса, док је на његово место дошао резервни поручник Мирољуб Ставрић.[992]

Коначни облик Јаворски корпус ће добити током новембра и децембра 1943. године. Тада је створена Летећа бригада под командом капетана I класе Михаила Павловића, а Дежевска бригада је подељена на два дела. Леву обалу Рашке држала је I Дежевска бригада (Горски штаб 114) са новим командантом артиљеријским поручником Душаном Љ. Пешовићем из Рашке, док је десна страна стављена под надлежност II Дежевске бригаде

---

[989] Исто, 18, деп. 2766; Исто, док. 6, 5, деп. 6008.

[990] Батаљони су функционисали тако што су држали границе и центре општина из којих су били регрутовани. На сваких месец дана смењивали су посаду, која се углавном састојала од 15 до 20 четника, недовољна за било какве озбиљне акције сем одбране села. ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 122.

[991] ВА, НДа, кут. 32, ф. 2, док. 22, 1.

[992] ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 6, 5, деп. 6007, 6009.

поручника Миодрага Јанића (Горски штаб 114/1). Јаворски корпус је иначе крајем 1943. године располагао са 36 официра и подофицира.[993]

Промене су захватиле и околне срезове. После разоружања Машана Ђуровића у марту, четници Тодора и Будимира Добрића из Ибарског Колашина, будући поново притиснути од Немаца, побегли су на Рогозну. Део њих је заробљен и одведен на Бањицу. На Рогозни им је, као што смо навели, фалило свега, што је мајора Кесеровића навело да напише ВК ЈВуО како немају ништа од „одела, оружја, муниције и хране". Генерал Михаиловић је по овом питању нашао соломонско решење. Пошто је наиме, тада капетан Живојин Марковић, родом из Приштине, вршио мобилизацију за II Косовски корпус (Горски штаб 193) и то на терену мајора Кесеровића, што је изазвало његово незадовољство, Колашинци су прераспоређени у ову јединицу.[994] Новоформирана Колашинска бригада стављена је под заповедништво поручника Добрића и подељена на 1. батаљон (Тодор Добрић) и 2. батаљон (Милија Цветнић). Будући да је добар део бораца био пореклом из Дежевског среза, где су четници оскудевали у људству, Колашинска бригада је преузела контролу над Рајетићком, Врачевском, Војковачком и чак делом Трнавске општине (са десне обале Рашке). Тако је дошло и до поклапања ингеренција Јаворског и II Косовског корпуса, што ће касније створити извесне проблеме.[995]

Присуство већег броја четника у Ибарском Колашину одмах је изазвало арнаутску реакцију. Качаци из Метохије су током маја 1943. године напали овај простор и починили нови злочин над тамошњим хришћанима. Прво су, пошто им се нико није успротивио, опљачкали Вараге, Бубе, Дреновy, Брњак и Чпиље, а онда заробили неколико њихових житеља. Исте су убрзо побили у Чпиљанској реци. Међу ликвидираним су били: Обрад, Столета, Светозар, Јаблан, Милорад, Вилко и Новица Ђорђевић, Стојко Марковић, Костадин Ристовић и Спиро Миленковић, сви из Буба, Милош Аврамовић и Јорго Станић из Брњака, Милош и Радомир Костић из Шпиља, Марко Мутавџић и Илија Пераловић из Дрена, Симо Јовановић и Милан Васиљевић из Варага, Јаков Бојовић и Максим Пантелић из Бање. Укупно, 20 особа.[996] Никакав одговор локалних четника није уследио.

---

[993] Исто, кут. 32, ф. 3, док. 47, 1; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 144–145, 146; Б. Вељовић, *Голија*..., 205.

[994] ВА, ЧА, кут. 297, ф. 1, док. 3, 18, деп. 2487; Исто, 27, деп. 2588.

[995] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 128.

[996] Исто, 129.

Продужена сенка сумрака италијанске империје

Током лета 1943. године постало је јасно да фашистички режим на власти у Италији броји последње дане. Последице урушавања Мусолинијевог царства пулсирале су и у немачкој окупационој зони, поготово у пограничним областима каква је био Косовскомитровачки округ. Што се тиче Дежевског среза, у њему су се Немци припремали за преузимање окупационог наслеђа бившег савезника, проалбанска струја за „топлење" границе и, како се мислило, уједињење са „Великом Албанијом", а четничке јединице за дуго очекивани устанак против окупатора и долазак савезника.

Капетан Цветић је због тога покушао да односе са муслиманима у Дежевском срезу учини сношљивијим. Преко Ђруја Мартаћа је у јулу 1943. године контактирао Аћифа Бљуту. Дотадашњи љути непријатељи нашли су заједнички интерес по питању сузбијања партизана. Половином августа је стога у Пиларети дошло до састанка између Мартаћа и Ахмета Даце. Као и 1941. године договорена је обустава непријатељства, док је све спорове требало решити после рата. Први пут је дискутовано и о заједничкој борби против НОВЈ. Капитулација Италије је, међутим, сасекла ову иницијативу у корену.[997]

Извесне промене вршене су и код колаборационих власти у Новом Пазару. Тако је половином маја проглашена смена команданта СДС Ђевдета Бајрамија, бившег официра краља Зогуа пореклом из Албаније. После личне интервенције Али Драге, вође АНС са седиштем у Београду, 21. маја, Бајрами је враћен на командно место. До тог времена су у СДС на овом простору, поред Албанаца и муслимана примљени и Срби, поготово у оквирима пољске страже (као што је предвиђала Уредба). Свако именовање неког српског официра или војника је, међутим, морао да одобри огранак АНС за Дежевски срез.[998]

И такво постављање кадрова није ишло по договору. Неки официри одређени за СДС нису смели из страха од албанских власти да оду на територију Косовскомитровачког или Дежевског среза,[999] већ су се задржавали у Рашки.[1000] Када је слављена слава СДС (први дан Духова) током маја, верске светковине су уприличене свуда широм „Недићеве" Србије, осим у Косовскомитровачком округу због противљења Арнаута и муслимана. То што је међу њима сада био известан број хришћана-православаца није мењало ствар.[1001] Срби припадници СДС су избегавали сукобе са четницима из Де-

[997] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 513–514.

[998] ВА, НДа, кут. 189, ф. 4, док. 13, 1; Исто, кут. 27а, ф. 1, док. 3, 40; М. Пурић, н. д., 183.

[999] У страху од Арнаута у срезове Косовскомитровачког округа нису смели да иду ни ревизори, чак ни када су биле у питању тешке проневере државног новца. ВА, НДа, кут. 112, ф. 1, док. 14, 1–5.

[1000] Исто, кут. 27а, ф. 1, док. 3, 63.

[1001] Исто, док. 4, 27–28.

жевског среза, за разлику од њихових муслиманских и арнаутских колега. А они су, како се ближила капитулација Италије, постајали све интезивнији.

Првог дана јуна албански припадници СДС су напали Милорада Маринковића из Себечева, јужно од Новог Пазара. Он је током напада тешко рањен. Негов сународник Јован Влашковић из Чепаље није био те среће. Он је ликвидиран 16. јуна. Припадници ХИПО из Дежевског среза су пет дана касније, 21. јуна, извршили рацију широм Студеничког среза. Задатак им је био да похватају сараднике ЈВуО међу цивилним становништвом. Уз велико насиље извршен је низ хапшења у Брвенику, Ушћу, Биљановцу и Градцу. Приведено је на десетине људи. Акције ХИПО наставиле су се и почетком јула. Радило се превасходно о свакодневном скупљању грађана Рашке за рад на изградњи објеката у Кучевића Лугу, где је била команда ове јединице. Очевици су забележили да су милиционери притом „чуда чинили са нашима (*Србима*, М. Ж.), који им данонoћно раде као кулучари на прављењу барака". Пошто их је требало што пре изградити, кулук је био обавезан за све житеље Рашке узраста од 16 до 75 година. То је изазивало велико незадовољство мештана, јер су гледали некадашње политичке прваке „Рашке како са децом носе песак, циглу, греде и други материјал" по великој врућини.[1002]

Овде би требало скренути пажњу на још један догађај. Крајем маја је поново покренуту питање стварања просветног система на албанском језику. Угледни хоџа из Новог Пазара и секретар локалног огранка АНС Рамиз Паљевац позван је стога од стране Али Драге у Београд. Он је писао да је Паљевац као представник Повереништва Исламске верске заједнице у Новом Пазару „нужно потребан" у престоници. Његов задатак био је да са немачким војним властима уреди питање доласка учитеља из Албаније у Дежевски срез.[1003] О резултатима Паљевчеве мисије у Београду нисмо нашли конкретне податке, мада се она може оценити као успешна. Окружни начелник Љутвију јавио је 6. августа шефу државне безбедности Јовановићу да је до тада питање „хонорарних албанских учитеља од стране Мин. просвете дефинитивно решено и (*да су*, М. Ж.) сви учитељи добили своје декрете". Ово се односило на све срезове Косовскомитровачког округа.[1004]

У вези са тим би требало посматрати интезивнији рад албанске школе у Новом Пазару. Унутар ње се издвајало посебно албанофилско друштво „Слобода" (Lirja) које је обухватило четрдесеторо муслиманске деце свих узраста. Она су била у фашистичким униформама и под покровитељством друштва „Скендербег". Чланови „Слободе" су предњачили на проалбанским манифестацијама носећи Хитлерове слике и албанске заставе. Уживајући

[1002] АС, Ж-28, НОР, кут. 3, ф. Влада Милана Недића, док. 300, 1–2; ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2. 03 – 31. 08. 1943. године, 49, 71.

[1003] ВА, НДа, кут. 189, ф. 4, док. 15, 1; Исто, док. 17, 1.

[1004] АС, Ж-28, НОР, кут. 3, ф. Влада Милана Недића, док. 321, 3.

подршку локалне власти удружење је било врло активно током 1943. и 1944. године. „Слобода" је имала неколико секција: хорску, шаховску, музичку и спортску. Поседовала је и библиотеку.[1005]

Са друге стране наставио се мучан живот преосталих Срба у Новом Пазару. Како је 9. јуна писао свештеник Јеротије Чековић, они су таворили у великој немаштини (били су подељени по степенима сиромаштва ради лакшег слања помоћи), коју је он покушавао да сузбије уз асистенцију Тихомира Шарковића из Рашке. Но, међу сиротињом је сада било и некада добростојећих кућа, које су се због своје прошлости устручавале да јавно траже преко потребну помоћ. Шарковић је морао прво да пронађе начин да набави пре свега неопходне животне намирнице, а онда и да их дистрибуира Србима у Нови Пазар. Он је тако 15. јуна послао 250 кг брашна за 14 најугроженијих породица, поред 813 кг које је већ био послао Србима широм Дежевског среза крајем априла (за 121 породицу).[1006] Храна и жито који су ишли заједно са овом испоруком преузети су у Пиларети и однети у Нови Пазар. Целу акцију надгледао је апотекар Душан Вранић. Но и поред тога Чековић је крајем јула писао да српска „сиротиња тражи хлеба", додајући да је „живот тежак, а борба за опстанак (*у Новом Пазару*, М. Ж.) већа него икада".[1007] Најтеже случајеве је почео да шаље директно Шарковићу у Рашку, а некада је и сам ишао са њима у град на Ибру.[1008] Шарковић је стога током августа и септембра послао неколико нових пошиљки наујгроженијим породицама, које су овога пута примили и преостали Срби у потпрефектури Тутин. Радило се о цифри од 1396 кг брашна за ча 134 српске породице.[1009]

Све ближа капитулација Италије која се манифестовала кроз немире на другој страни границе, поново је отворила верско-етничке сукобе у Косовскомитровачком округу, који поново нису заобишли ни Дежевски срез. У прво време радило се о спорадичним изгредима, који ће се после иступања Италијана из савеза са Немачком претворити у масовне војне операције. Дана 16. јула пријављена је крађа стоке хришћанском живљу у селу Војсалиће у Војковачкој општини. Неколико дана касније муслимани из италијанске зоне су упали у село Корутане у Штитарској општини где су 24. јула опљачкали стоку локалним Србима. Пошто је изгред благовремено пријављен при-

[1005] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 531, 535–536.

[1006] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Писмо Јеротија Чековића Тихомиру Шарковићу од 9. јуна 1943. године, 1–2; Исто, док. Списак подељеног брашна на дан 24. априла 1943. године, 1–3.

[1007] Исто, док. Писмо Јеротија Чековића Тихомиру Шарковићу од 23. јуна 1943. године, 1–2.

[1008] Исто, док. Писмо Јеротија Чековића Тихомиру Шарковићу од 28. јулу 1943. године, 1; Исто, док. Писмо анонимног аутора Тихомиру Шарковићу од 8. августа 1943. године, 1; Исто, док. Писмо Јеротија Чековића Тихомиру Шарковићу од 7. августа 1943. године, 1–2;

[1009] Исто, док. Списак подељеног брашна избеглицама и сиротињи у 1943. години, 1–3.

падницима СДС у Осаоници, они су стигли поменуту муслиманску групу, сукобили се са њом и повратили стоку власницима. Жртава није било.[1010]

Појединачни инциденти су се пренели и у август. Према извештају Ибрахима Љутвијуа, 1. августа нападнута је патрола СДС са станице у подголијском селу Ковачево у Дежевском срезу, током службе у засеоку села Плешин, Бањској. Патролу су чинила двојица Албанаца и двојица Срба. Док су боравили у кући Недељка Жарковића, опколили су их четници Јаворског корпуса и позвали их на предају. Жандарми су одговорили ватром, а биланс је био два мртва (муслиман и хришћанин), један рањен и један заробљен жандарм од стране четника. Страдао је жандарм Лазар Симовић из Шавца, док је лакше рањен Хасан Хануша.[1011]

Ови изгреди су поново подигли тензије у Дежевском и Студеничком срезу. Албански жандарми из Новог Пазара предвођени Капланом Бољетинијем су 3. августа дошли у Плешин. Целокупно становништво села је се са стоком и покућством већ било избегло. Стога је Бољетини наредио да се запали и опљачка кућа поменутог Жарковића, после чега се повукао. Два дана касније албански жандарми из постаје у селу Пиларета ухватили су четничког курира Предрага Кнежевића, који је носио поверљива документа из штаба Драгутина Кесеровића за капетана Цветића. Пошто је био у униформи ЈВ, Кнежевић је од стране муслиманских жандарма попут трофеја јавно показиван по Новом Пазару. Заробљени четник је 6. августа са свом документацијом спроведен у Косовску Митровицу на саслушање у штаб Гестапоа. Рашком је завладала паника, па је неколико десетина грађана повезаних са ЈВУО одмах напустило град.[1012]

Из Тутинске потпрефектуре су опет стизале вести о насиљу над хришћанима. Мештани села Јелиће код Рибарића били су нападнути током рада на пољу, када је настрадао Ђорђе Добросављевић.[1013] Пећки префект Превази писао је албанској влади 6. августа да је хришћански живаљ из околине Тутина поново почео да бежи из ових крајева,[1014] а у страху од изласка Италије из рата. Северно одатле, жандармеријска станица у Трнави поново је нападнута. Дана 22. августа четници су разоружали стражара Миливоја Бановића и однели му сву опрему коју је имао код себе.[1015]

Неколико дана касније, тачније 26. августа, у Нови Пазар су пренета тела неколико мештана милиционера ХИПО, који су убијени од стране четника у околини Аранђеловца. Они су тамо били на служби, током које

[1010] АС, Ж-28, НОР, кут. 3, ф. Влада Милана Недића, док. 300, 3; Исто, док. 321, 1.

[1011] Исто, док. 330, 1.

[1012] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2. 03 – 31. 08. 1943, 3, 89–90.

[1013] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина..., 238.

[1014] AQSh, fondi 152, v. 1943, d. 107, 52.

[1015] АС, Ж-28, НОР, кут. 3, ф. Влада Милана Недића, док. 330, 1.

су ушли у спор са једним српским финансом. Локални четници су их због тога напали и убили тројицу милиционера док је више њих било заробљено. Један од преминулих био је Изет Љајић, 22-годишњи трговац из Новог Пазара, који је за собом оставио мајку и четворо браће и сестара. У вароши су стога 25. августа биле организоване демонстрације муслимана због погибије њихових сугрђана у немачким јединицама.[1016] Џенази, којој су се придружили припадници немачке војске и помоћне СС полиције, присуствовало је неколико хиљада грађана. Освету су убрзо, као и више пута раније, осетили локални Срби. Вељко Цмиловац из села Врболази је убијен током ноћи 30/31. августа. Наредног дана убијени су Димитрије и Анђелко Андрић из Отеса, као и Дејо Тајевић из Брњака у Ибарском Колашину.[1017]

Пошто су сукоби са албанском жандармеријом и помоћном СС полицијом са собом увек повлачили опасност од немачких и бугарских одмазди над цивилима, командат Дежевске бригаде потпоручник Радуловић је покушао да изгласи односе са жандармима. Он је током августа преко командира постаје СДС у селу Ковачеву Хазда Пртинца, успоставио контакт са командантом СДС за Дежевски срез, Бајрамијем. Крајем августа Радуловић се и састао са Капланом Бољетинијем у Ковачеву. Испред Дежевске бригаде он је гарантовао да неће више нападати жандармеријске станице, али је, према сопственим речима, тражио да албанско-муслимански жандарми више не улазе у српску зону разграничења из 1941. године, као и да не ступају у СС јединице.[1018] Колико је успеха имала Радуловићева дипломатска мисија, може се закључити из онога што је уследило.

Капитулација Италије и њене последице

Излазак Италије из рата 8. септембра 1943. године супротстављене политичке струје у Дежевском срезу дочекале су као нову перспективу за остварење од раније постављених циљева. Четници су у томе видели велики корак ка поразу окупатора и ослобођењу Србије. Албанске власти у Новом Пазару сматрале су да нестанком италијанског фактора и проглашењем независне Албаније више нема препрека уласку ових крајева у њене оквире. После дужег времена су се јавно појавили и комунисти, иако су током августа још увек били у дубокој илегали.[1019]

[1016] ВА, НДа, кут. 27а, ф. 5, док. 4, 2; ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2. 03 – 31. 08. 1943. године, 107; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 133.

[1017] АС, Ж-28, НОР, кут. 3, ф. Влада Милана Недића, док. 347, 1; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 550–551.

[1018] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 132.

[1019] ВА, НДа, кут. 27а, ф. 5, док. 4, 2; ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића

Свака страна се стога понашала у складу са сопственим интересима. Припадници Равногорског покрета су крах Италије пропратили свечаним манифестацијама, које су имале јак пропагандни ефекат међу српским становништвом. По наређењу команде Јаворског корпуса широм Дежевског и Студеничког среза свакодневно је вршена обука мањих група сеоских младића у руковању оружјем. Истовремено су утврђиване значајне стратешке тачке по планинама ради што ефикасније одбране од Немаца.[1020]

Дан капитулације Италије дочекан је врло свечано. Према речима очевидаца неколико дана се код локалних Срба од усхићења „вило коло" и „свирао кларинет". Код многих људи са села и(ли) из вароши, могло се приметити „ново одело, нови опанци, ново све од главе до пете", а девојке су чак биле „зачешљане са подбаченом марамом позади". Народ је престао да поштује и наредбу о гашењу светла током ноћи, за шта је могла уследити смртна казна.[1021] Овако отворено исказивање емоција наравно није било дозвољено њиховим преосталим сународницима у Новом Пазару. Па ипак, и они су се радовали. Према сећању Драга Милановића, на дан италијанске капитулације деца у српској основној школи су се грлила, љубила и певала, очекујући скорији крај рата.[1022]

Колико су ова очекивања била преурањена ускоро ће показати акције албанских управа из Новог Пазара и Тутина. Региструјући политичке импулсе који су долазили са целе територије Косова и Метохије, а уживајући отворену подршку немачких власти чије су се снаге повећавале из дана у дан, оне су осетиле тренутак у којем је требало „поништити" границу између њих. Крајњи циљ био је улазак у „Велику Албанију", а према плановима изнетим на заседању Друге Призренске лиге.

Већ 7. септембра одред ХИПО из Дуге Пољане је са немачком војском напао села Свиланово и Радаљицу, где су претходне ноћи гореле ватре у част рођендана краља Петра. Супротставио им се Миладин Радуловић са Дежевском бригадом. Сутрадан су борбе настављене са несмањеним интезитетом.

1943. године, Ратни дневник 2. 03 – 31. 08. 1943. године, 105; АС, Ж-28, НОР, кут. 3, ф. Влада Милана Недића, док. 330, 2.

[1020] Дана 6. септембра четници су на свим висовима Копаоника и Голије запалили ватре у част рођења краља Петра II Карађорђевића. На врху Копаоника, Сувом Рудишту, запаљена је огромна ватра у облику звезде. Пуцало се, јело, пило и певало до дубоко у ноћ. Грађани Рашке су изашли на улице упркос полицијском часу и посматрали тај за њих величанствен призор. Пламен је горео и после артиљеријске паљбе коју је окупатор отворио према осветљеним местима. На западној страни одговориле су ватре са Голије, које су запалили четници Дежевске бригаде. ВА, НДа, кут. 27а, ф. 5, док. 4, 2; ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2. 09. 1943 – 30. 09. 1943. године, 4–6.

[1021] ВА, НДа, кут. 27а, ф. 5, док. 4, 2; ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2. 09. 1943 – 30. 09. 1943. године, 6.

[1022] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 533.

Према извештају генерала Михаиловића упућеном влади у Лондону, његови људи су тада убили шесторицу Немаца, а 12 ранили. Окупаторске власти су накнадно утврдиле да су погинула само двојица њихових војника, са чиме се поклапа и Радуловићево сећање.[1023] Веће немачке снаге из Новог Пазара и Рашке биле су приморане да 8. септембра крену у помоћ јединицама на терену. Било је жртава на обе стране, чији број нисмо успели да утврдимо.[1024] Наредног дана муслимани из села Црниша убили су двојицу српских житеља овог места – Ранка (старац од 70 година) и Милана Видосављевића, док су радили у пољу.[1025] Био је ово, међутим, само увод у низ инцидената који ће уследити широм Косовскомитровачког округа.

Захваљујући агилности Џафера Деве и Бајазита Бољетинија, односно помоћи агената Абвера и немачке војске, само дан после капитулације Италије цела дивизија „Пуље" се са оружјем и без борбе предала Немцима. Муслимани из Рожаја и Тутина су око 10. септембра разоружали делове дивизије „Венеција" (Venezia) који су из Берана кренули ка Тирани.[1026] Иза свега су наравно стајале немачке власти, које су за преузимање италијанских поседа на Балкану прво формирале Команду оружаних снага за Југоисток у Београду, а онда и 21. брдски корпус (100. и 118. ловачка и 297. пешадијска дивизија) са штабом у Косовској Митровици, чији је задатак био да окупира Косово и Метохију и стару Албанију (операција „Константин"). Предводио га је генерал Паул Бадер.[1027]

Према албанским историчарима, после разоружања дивизије „Пуље", око 5000 наоружаних Албанаца који су били у разним италијанским колаборационим јединицама на Косову прешло је на страну њихових сународника из немачке окупационе зоне. Поред тога придружило им се и 800 албанских припадника СДС из Вучитрна и Подујева. Део њих је касније искоришћен за стварање Добровољачког полицијског пука „Косово" (новембар 1943) на челу са Бајазитом Бољетинијем (1200 бораца), а уз подршку Бањи Комбтара.[1028] Дана 14. септембра 1943. године уследило је и проглашење независне

[1023] ВА, ЧА, кут. 302, ф. 2, док. 5, 43, деп. 2050; Исто, кут. 292, ф. 1, док. 24, 44, деп. 2044; ВА, НДа, кут. 27а, ф. 5, док. 4, 2; АС, Ж-28, НОР, кут. 2, ф. Влада Милана Недића, док. 195, 1.

[1024] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2. 09. 1943 – 30. 09. 1943. године, 6.

[1025] АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 46/1944, 1.

[1026] *Nemačka obaveštajna služba*, knj. IV, 844; H. Crnovršanin, N. Sadiković, *n. d.*, 370.

[1027] Pavle Dželetović Ivanov, *21. SS-divizija Skenderbeg*, Beograd, 1987, 129.

[1028] Тзв. „Национални фронт" створен је новембра 1942. године од стране Митхата Фрашерија. Главни мото било је очување граница „Велике Албаније", али у оквирима републике, а не монархије. Пришли су му припадници грађанства и део сељаштва, као и мање марксистичке групе (група „Ватра"). Новембра 1943. године прилази им и Абаз Купи са ројалистичким покретом „Легалитет". Балисти су наступали са позиција борбе против окупатпора, Срба, Грка, а касније и против све јачих албанских комуниста. Национални фронт је имао свој

Албаније. Тај догађај је отворено, по Хитлеровом директном наређењу, помогао специјални изасланик за Балкан Херман Нојбахер. Затим је формирана влада (5. новембра 1943) на челу са Рецепом Митровицом и Џафером Девом као министром унутрашњих послова. Њихово намештење је слало јасну поруку – да Албанци из припојених крајева воде главну реч у држави, као и да је Косовскомитровачки округ њен саставни део. Представник „старе Албаније" са друге стране, био је бивши Зогуов премијер Мехди Фрашери, који је преузео функцију секретара за спољне послове.[1029]

Нојбахер је „основао" и „Косовски национални комитет",[1030] тј. „Одбор за обрану Косова". Како је јављала обавештајна служба ЈВуО његов основни задатак био је да припоји Косово и Метохију сада независној Албанији. Његови чланови били су: Бедри Пејани, „председник суда комитета", Џафер Беголи, „потпредседник суда", Рифат Беголи, „секретар суда" (обојица трговци из Пећи), благајник Арслан Бољетини и Бајазит Бољетини, „командант терористичке омладине балиста". Делатност комитета је била подељена на: Метохијску, Подримску, Западну, Источну и Јужну косовску област. Свака међу њима је имала свој поткомитет. За нас су најинтересантније Метохијска и Западна косовска област. Поткомитет за прву територију су чинили: Џафер Беголи, Рифат Беголи, бивши сенатор Сефедин Беголи[1031] и Каплан Бољетини. Седиште му је било у Пећи, а покривао је простор Ђаковице, Србице, Истока и Тутина. Што се последњег тиче, његов срески комитет водили су Салко Хамзагић, „председник суда", и Вехбо Хамзагић.

Поткомитет за Западну косовску област је био смештен у Косовској Митровици. У њега су ушли Ибрахим Љутвију као председник, Ферат-бег Драга као благајник, Шабан Мустафа (председник општине Косовска Митровица) као секретар, Тефик Бектеш као „вођа терористе" и Синан Бољетини, вођа „црне тројке". Поткомитет је покривао територију Новог Пазара и Косовске Митровице. Чланови огранка Косовског комитета у Дежевском срезу били су Ахмет Даца као председник, Аћиф Бљута као секретар, извесни Небија, шеф пореске управе, као благајник и Сабит-бег, означен дословно као „вођа терористе". Комитет је тесно сарађивао са Рецепом Митровицом и Џафером Девом, односно владом у Тирани, док је у Београду преко Али Драге имао и свој обавештајни центар који се налазио у Добрачиној улици.[1032]

ЦК са бројним окружним комитетима и омладинском организацијом. До краја 1943. године постају главни такмац комунистима у борби за власт, коју су на крају изгубили. M. Verli, *Shqiperia dhe Kosova...*, 402–403; Али Хадри, Народноослободилачка борба у Албанији..., 221; Радослав Ђ. Гаћиновић, *н. д.*, 209; П. Бартл, *н. д.*, 229–330; Н. Антонијевић, *Косово и Метохија...*, 198.

[1029] H. Nojbaher, *n. d.*, 111, 115, 177; П. Бартл, *н. д.*, 209, 224.

[1030] PA AA, R 10101 2842, dok. 1, 1.

[1031] *Senatori Kraljevine Jugoslavije. Biografski leksikon*, Beograd, 2016, 187–189.

[1032] ВА, ЧА, кут. 117, ф. 4, док. 7, 1.

Паралелно са капитулацијом Италије, Албанци су извршили мобилизацију у Дреници, Вучитрну, Подујеву и Косовској Митровици и почели са нападима на Србе припаднике СГС и СДС. До 12. септембра погинули су један наредник и по двојица жандарма и железничара у Вучитрну, двојица жандарма у Прилужју, као и један наредник у Звечану. У околини града је притом заклан цивил Живко Јаковљевић. Због свега овога се истог дана целокупно људство СГС из Косовскомитровачког, Вучитрнског и Лапског среза повукло у Косовску Митровицу. Цивили су страдали још у већем броју. Према подацима енглеске мисије при ВК ЈВуО само је у Вучитрнском срезу између 9. и 15. септембра убијено 210 Срба.[1033] Имена свих убијених, међутим, нису наведена. Слична ситуација је била и у Урошевцу и Пећи.[1034]

Циљ ових акција било је уклањање границе као баријере ширењу албанске етничке државе према северу, на штету Србије. Паралелно са тиме, сада потпуковник СДС Бајазит Бољетини је организовао састанак са представницима АНС и другим албанским првацима са целог Косова у Подујеву. Састанак је пратила мобилизација сеоског становништва. Већ 10. септембра око 4000 бораца је било на Церањској реци северно од Косовске Митровице. Намеравали су да очисте Рогозну и Копаоник од четника, дођу до Рашке и ту, у складу са плановима из 1941. године, „успоставе границу између Албаније и Србије". Ове снаге које су имале да буду граничне, док се постојећа демаркациона линија не укине, водио је потпоручник СДС Бисљим Бајгора, један од учесника ранијег напада на Рашку. Својим борцима је притом поручивао да ће Косовскомитровачки округ ускоро, на вероватно само њему јасан начин, запосести „турска војска".[1035]

[1033] Према подацима окружног начелника Ибрахима Љутвијуа у Вучитрнском и Лапском срезу су у периоду од 9. до 19. септембра између осталих убијени: Божидар Милосављевић из Грабовца (опш. Звечанска), Тодор Антић из Шљивовице, Никола Лекић из Перана, Рајко Милосављевић и Сретко Славковић из Мијалића, Сретко и Јана Славић из Бабиног моста, Иса Лукић из Сврачка, Србољуб Бујошевић, Милорад и Милан Миленковић из Новог Села, Радмила Манојловић из Вучитрна, Јавона Марковић из Врбнице, Петар Томашевић из Слатине, Марко А. Божовић из Кола, Трајко Д. Митевић, Антоније Живковић и Васо Шобут из Пестова, Милан Вуковић из Светље, Чедомир Крстић и Крста Радојчић из Подујева, Живадин Обрадовић из Обранче, Јован Васовић и Милија Ђурусић из Хртице, Богољуб Јовановић из Ливаднице, Обрад Обрадовић из Ревуче и Мирјана Стошевић из Баловца. Укупно 27 лица. Нико није одговарао за ове ликвидације, јер су, према Љутвијуу, оне управо изведене од стране Албанца из СДС, на којима је било да спроведу истраге и пронађу кривце. АС, Ж-28, НОР, кут. 3, ф. Влада Милана Недића, док. 347, 1–2, 4.

[1034] У Урошевцу је само 12. септембра убијено 20, а у Пећи 15 Срба, рачунајући и оне који су убијени до краја месеца. Ненад М. Антонијевић, Ратни злочини на Косову и Метохији 1943. и 1944. године, Косово и Метохија у Другом светском рату – Седам деценија касније, Косовска Митровица, 2016, 139, 148.

[1035] ВА, НДа, кут. 24а, ф. 5, док. 4, 1; ВА, ЧА, кут. 20, ф. 4, док. 46, 10; АС, Ж-28, НОР, кут. 3, ф. Влада Милана Недића, док. 347, 1.

Као и увек, албанске власти у Дежевском срезу, на челу са Аћифом Бљутом и Ахметом Дацом, пратиле су инструкције које су долазиле од албанских првака са Косова. О томе говори чињеница да је Бљута учествовао на заседању Друге Призренске лиге, одржаном од 16. до 19. септембра 1943. године. Сазвали су је Џафер Дева и Бедри Пејани уз подршку немачких власти. Присутвовало јој је 42 делегата са територије Косова и Метохије, Македоније, Црне Горе и Старог Раса. Међу њима су своје место нашли представници Улциња, Плава, Рожаја, Сјенице и Новог Пазара. Током заседања је изабран ЦК Лиге са седам чланова, на чијем је челу био Реџеп Митровица. Колико је важну улогу у оквирима Призренске лиге имала албанска власт из Новог Пазара, говори податак да је Аћиф Бљута (уз Мусу Шехуа) постављен за једног од потпредседника ЦК.[1036]

Друга Призренска лига дала је снажну подршку идеји „Велике Албаније" и њеном проширењу до максималних опсега,[1037] односно задржавању придодатих области унутар албанске државе, сада под немачким надзором. Званично, проглашено је припајање свих од Италијана придотатих територија новој независној албанској држави, одређени су делегати за албанску народну скупштину која је требало да се одржи 16. октобра и предложено припајање Косовскомитровачког округа. Присутво представника Сјенице, Новог Пазара и Косовске Митровице, подручја до тада ван граница „Велике Албаније", указује на то да је њено ширење било једна од водећих идеја иницијатора конференције. Све то је имало да се изведе према плановима Прве Призренске (1878) и Пећке лиге (1899). Тако су области Дежевског, Сјеничког и бившег Штавичког среза биле означене „етничком" Албанијом.[1038]

[1036] О даљем раду Лиге историчар Лефтер Наши у својој књизи пише: „На другом састанку Друге Призренске лиге, који је одржан од 17. до 21. јануара 1944. године, вођење организације на себе је преузео Бедри Пејани, док се Централни комитет проширио за 15 чланова. Имао је четири сектора: секретаријат, финансијски сектор, културно-образовни и војни сектор. На овом састанку је донет статут организације, у којем се наглашава да је њен циљ одбрана ослобођених крајева, ослобађање других крајева (*йодвукао* М. Ж.) и њихово уједињење са Албанијом. Највиши орган у организацији представљала је Скупштина, коју су чинили по један представник сваког округа. Поред централних органа формирани су и окружни комитети са седиштем у центрима префектура, срески комитети у центрима потпрефектура, комитети општина и села. За припрему војних снага Лига је сарађивала са албанском владом". Lefter Nasi, *Ripushtimi i Kosoves...*, 25.

[1037] Ibid; Радослав Ђ. Гаћиновић, *н. д.*, 209; П. Бартл, *н. д.*, 224; Миломир Ј. Добрић, *Националистичко- сепаратистички покрет Албанаца на Косову и Метохији*, сепарат уз монографију Тодора Добрића, Београд, 2010, 45; P. Dž. Ivanov, *n. d.*, 117–120.

[1038] Ђ. Борозан, *н. д.*, 360–361; Robert Elsie, *Historical dictionary of Kosovo*, Toronto, 2011, 80; H. Neuwirth, *Widerstand* ., 145.

„Интеграција 'Велике Албаније'" – напади на Србе у новопазарском, тутинском, рожајском и сјеничком крају (септембар–октобар 1943)

Пратећи одлуке Лиге, муслимани су извршили притисак на Недићеве граничаре и жандарме у Дежевском срезу. Посао им је олакшало врло лоше борбено и дисциплинско стање у коме се налазило људство СГС на караула-ма.[1039] Наоружани муслимани, мештани Новог Пазара и околних села, 9. септембра су упали у жандармеријску постају Пиларета и разоружали њену посаду. Затим су, према наређењу Бајазита Бољетинија, разоружани и ухапшени сви Срби припадници СГС и СДС у вароши. Ефекат ових акција био је такав да су њихови преостали сународници, што граничари, што жандарми, напустили положаје широм Дежевског среза и побегли у шуму. Радило се о најмање двојици официра, 27 граничара и једном лекару. Сви су ступили у редове ЈВуО, мада је део њих касније дезертирао. По рецепту из 1941, српским житељима Новог Пазара је забрањен излазак из вароши, тако што им је отказано издавање путних објава. У међувремену су из унутрашњости већ почеле да пристижу вести о томе да је „стање живота српског живља неподношљиво", услед шовинистичких испада локалних муслимана и Арнаута.[1040]

Пошто је граница са Тутинском потпрефектуром, а делом и Сјеничким срезом, остала без надзора, преко ње су кренуле муслиманске снаге из тутинског краја. Муслимани су пре тога разоружали нешто Италијана у Тутину, поскидали им униформе и голе их наслагали једне на друге у сред вароши и тако оставили. Притом су похарали и војне магацине. Већ 9. септембра смењена је и италофилска потпрефектурска управа. У град је убрзо дошла албанска регуларна војска и осигурала власт. После мањих зађевица, локални „вулнетари" се стављају на располагање новој управи у Тутину.[1041] Затим је уследио талас пљачке, протеривања и убијања преосталих хришћана широм потпрефектуре, као и у Сопоћанској и Војковачкој општини Дежевског среза.

До 1. октобра нападнути су Срби у следећим селима: Јабланица, Клече, Српски Мојстир, Цврње, Жуњевиће, Лукоцрево, Долово, Гњила, Дулебе, Добриње, Коритник, Лукавице, Знуша, Гошево и Горња Јошаница. Притом су убијени: Самаило Вранић из Српског Мојстира, Стака Поповић и Станија Стојановић из Гњиле, Чедо Мијовић из Добриње, Милосав Раковић из Лукавица, Војин и Миливоје Крстовић и још две анонимне жене из Цврња,

[1039] Од априла до децембра 1943. године није направљена ниједна формацијска промена у СДС или СГС у Дежевском срезу, иако је било рапорта о алкохолисању, дезертирању и уопште лошем стању припадника полицијских снага на овом простору. ВА, НДа, кут. 27а, ф. 1, док. 3, 1; Исто, кут. 150, ф. 1, док. 10, 10–12.

[1040] Исто, кут. 24а, ф. 5, док. 4, 1; Исто, кут. 27В, ф. 1, док. 1, 18–19, 23–24, 25, 45, 99.

[1041] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2. 09. 1943 – 30. 09. 1943. године, 16; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина..., 241–242.

Михаило Никић из Лукоцрева, Милентије Ћирковић из Жуњенића, Радоња Радоњић из Коритника, Аксентије Милошевић и Јеротије Станић из Знуше, Филимон Јанићијевић из Гошева (1. октобра), Дивна Галовић из Горње Јошанице и Мартин Веселиновић из села Клече. Укупно 17 особа. Притом су тешко рањени Нестор и Радуша Станишић из села Долова.[1042]

У поменутим местима било је пљачке и паљевине. Ни за један злочин нико није одговарао. Кривица за то падала је, према подацима агената БДС, на Аћифа Бљуту и Ахмета Дацу. У једном документу дословно стоји да Бљута „прикрива злочине који су почињени над Србима и нипошто није вољан да те злочине расветли и починиоце извлачи од праведне казне".[1043] Пружајући отпор Срби су успели да убију једног припадника албанске жандармерије из Новог Пазара. Дана 14. септембра погинуо је Смајо Махмутовић из Дрењоке.[1044]

Дубље на албанској територији, у потпрефектури Рожаје, настављен је притисак на Србе у неколико енклава на том простору. Пошто су неке од њих (Радева Махала, Богаје и Буковица)[1045] већ раније биле спаљене, на ред је дошло село Башча, северозападно од Рожаја. У више напада, од септембра до децембра 1943. године, муслимани су у Башчи спалили 12 домаћинстава и притом усмртили деветоро људи. Међу страдалима се помињу: Алекса и Леко Гаровић, двоје деце Васа Гаровића, Тодор Радекић, Јефто, Митар и жена Јакова Ђуровића, уз једног анонимног избеглицу из села Буковице. Никодим Гаровић, Јаков Ђуровић и Новак Радевић су притом били рањени.[1046]

На српско становништво које је услед оваквог стања покушавало да избегне, вршени су препади. Ове акције су биле поготово интезивне у Тутинској потпрефектури. Између 11. и 13. септембра нападнут је, на пример, збег мештана Долова и Дулебе. Напад се одиграо недалеко од Добриња. Том приликом су убијени Јефто и Недељко Сташевић из Дулеба, а рањени Аврам Лековић и Никодим Зечевић из Долова. Приликом заседе муслимана збег се распао, али захваљујући отпору неколико наоружаних сељака, део цивила је успео да напусти територију потпрефектуре. Из одмазде муслимани су затим запалили српске куће у селу Гњили и Дулебама, али и напали мештане Српског Мојстира и опљачкали село Лукавице. Тих дана је убијен и Лабуд

[1042] АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 48/1944, 3; АС, Ж-28, НОР, кут. 3, ф, Влада Милана Недића, док. 347, 1–2; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина..., 244–246; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 551.

[1043] ИАБ, BDS, B–1251, Aćif Bljuta, 14.

[1044] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 549.

[1045] Богаје и Радеву Махалу су муслимани спалили још 1941. године. Том приликом је страдало десеторо Срба и отете су две девојке. М. Живковић, *н. д.*, 240.

[1046] АС, Г-2, КИ, кут. 10, р. 64/1944, 1.

Илић (28 година),[1047] избеглица из Сувог Дола и то на чувању код муслимана у оближњем селу Ђерекарама.

Највише злочина десило се у Српском Мојстиру, насељу са око 60 српских кућа почетком окупације, чији су житељи већ више пута били узнемиривани током рата. Локални Срби су се после првих напада муслимана, који су пратили капитулацију Италије, осигурали тако што су платили још осморицу муслимана-чувара из јачих племена. То их је коштало додатних 385 златних наполеона. Добили су и реч њиховог аге Хамдије Хасановића да су им животи сугурни и да не морају да се селе. Будући догађаји ће показати супротно. Група муслиманских пљачкаша напала је село већ крајем септембра. Том приликом су код својих кућа страдали Божо Пантовић и Милорад Марашевић.[1048]

После септембарских прогона већина преосталог хришћанског становништва склонила се у Тутин, под заштиту председника општине Шахида Хамзагића и његове браће, који су касније убијени од стране Бика Дрешевића.[1049] Поред њих је остало и неколико десетина породица на чувању код муслимана по околним селима. Нешто Срба је остало и у селима на оброчнима Рогозне, надомак Ибарског Колашина. Они ће коначно бити протерани током периода фебруар-мај 1944. године.[1050]

Јаворски корпус ЈВуО (у чијој је надлежности био и тутински крај), а поготово Дежевска бригада, нису имали начина да се ефикасно супротставе овим нападима. По наређењу генерала Михаиловића капетан Цветић је почео са мобилизацијом људства 13. септембра широм Студничког, Моравичког и Дежевског среза. Прикупљање људства је, међутим, опет било намењено борбама против НОВЈ на Лиму. Појачан му је притом командни кадар. Цветић је добио двојицу нових активних официра – капетана Грујића, који је пребачен у Штаваљ, и поручника Костића, који је остао у штабу корпуса.[1051] Поред њих, Цветићу су се предала и двојица италијанских официра који су успели да побегну из немачког заробљеништва. Под условом да се преко ВК ЈВуО јави Бадољовој (Badoglio) влади да нису издајници, они су се прихватили службе у његовој јединици.[1052]

Пошто се стварни утицај Радомира Цветића завршавао код Новог Пазара, српска села јужно од вароши била су углавном изван четничке заштите. Мањи одред Симона Петровића у Сопоћанској општини, који је само на папиру представљао батаљон, био је далеко од довољног. Локалне хришћане

[1047] Исто, р. 49/1944, 1.

[1048] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина..., 243–244, 246, 247–249.

[1049] АСЖ, Г-2, КИ, кут. 24, р. 51/1944, 5.

[1050] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина..., 236–237.

[1051] ВА, ЧА, кут. 21, ф. 2, док. 7, 1.

[1052] Исто, кут. 302, ф. 2, док. 5, 126, деп. 2115.

спасиле су неочекивано, окупаторске власти. Немци су наиме од почетка били незадовољни изгредима које су широм Косовскомитровачког округа чиниле албанско-муслиманске снаге. Поготово им је сметало разоружавање колаборационих снага СГС и СДС. Стога су 14. септембра 1943. године поручиле потпуковнику Бајазиту Бољетинију да су суспендовале његову одлуку о разоружању граничара и жандарма у Новом Пазару. Окупатор је захтевао и да им се са ратном опремом врате и ранија намештења.[1053]

У Нови Пазар је затим, 19. септембра, стигао пуковник Људевит Погачар, командант СГС, и то у пратњи Немаца. Он се после разговора са представницима албанске управе обратио маси окупљених муслимана у центру града, међу којима су били и Аћиф Бљута и Ахмет Даца. У кратком говору, за чије време су немачки војници били окренути према народу са оружјем на готовс, он је поручио да се Срби имају одмах наоружати и вратити на пређашња радна места. Према речима савременика Погачар је тада закључио: „Није овај крај никада био, албански, нити ће када бити. Албанско је тамо иза Призрена, те ако хоће неко од вас, нека иде тамо да ствара Албанију".[1054] Уз подршку окупатора ова наређења су убрзо спроведена у дело и припадницима СГС и СДС је враћено оружје. Муслимани су и на овом примеру могли да увиде колико, чак и искрена подршка окупатору, не чини његову политику мање непредвидљивом.

Паралелно са овим догађајем, уследиле су прве веће четничке акције од италијанске капитулације. Борци Јаворског корпуса су 23. септембра, иако у јеку припрема за одлазак у правцу Лима, напали жандармеријску станицу у Пиларети. Притом је станица опљачкана, а тројица албанских жандарма заробљена. Сва тројица су нешто касније пронађена заклана у селу Доњој Тушимљи. Радило се о Рамизу Ћоровићу, Ризу Шеховићу и Нушу Кладничанину. Прва двојица су била родом из Новог Пазара, а трећи из села Вучинићи. На четничкој страни погинуо је Радојко Јовановић из Прћенове. Према извештају Ахмета Даце претходног дана четници Дежевске бригде су напали и жандармеријску станицу у селу Баре, општина Врачевска. И тамо су после пљачке заробили неколико жандарма – Смаја Паљевца, Назифа Доловца, Делију Ђерлека и наредника Будимира Лукића, па их одвели са собом. Неколико дана касније пронађен је леш једног од муслимана, а вероватно су и двојица његових сународника доживела исту судбину.[1055]

Окупаторске власти су због ових напада припремиле одмазду, а што је још било и горе, успориле су поновно наоружавање српских припадника СДС и СГС. Ради спровођења истраге Нови Пазар је одмах био блокиран од стране

[1053] ВА, НДа, кут. 26II, ф. 9, док. 39, 1.

[1054] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2. 09. 1943 – 30. 09. 1943. године, 20–21.

[1055] АС, Ж-28, НОР, кут. 2, ф. Влада Милана Недића, док. 195, 1; Исто, док. 347, 1.

албанске жандармерије. Затим су немачке снаге из Рашке, заједно са помоћном СС полицијом и жандармеријом из Новог Пазара, 26. септембра изашле на терен. У Пиларети је ухапшено неколико Срба за које се сматрало да одржавају везе са ЈВуО. Горња и Доња Тушимља су затечене празне, јер су мештани побегли одмах после убиства муслиманских жандарма. Сва три села су потом запаљена (спаљена и 1941). Немачке власти су одлучиле да укину постају у Пиларети, коју су алабанске власти из Новог Пазара сматрале неформалном границом са Студеничким срезом и, из њихове перспективе, реалним дометом „Велике Албаније" на том правцу. Станица је пребачена на положај код Петрове цркве, где је била сигурнија од четника због близине снага у вароши.[1056]

Политичке вибрације изазване капитуалцијом Италије, уздрмале су и суседни Сјенички срез. У нападима на локалне хришћане јасно се оцртавају догађаји у Дежевском срезу, као и синхронизација са намерама тамошњих албанских првака ка ширењу албанске државе. Сјеница је до септембра 1943. године била део Гувернатората Црне Горе, па је после италијанске окупације била без државе и окупаторске војске. Према речима Велимира Бутрића финанса из Сјенице, датим 22. октобра 1943. године у Београду, одмах после одласка Италијана локални муслимани су преузели „пуну власт у своје руке". Већ 9. септембра су „настала хапшења угледнијих Срба" из вароши: управника ћилимарске ткаонице Вукашина Гредића, управника сточарске станице Илије Потапова, трговца Радише Вуловића, трговца Спира Букумировића, финанса Велимира Бутрића, Марка и Раденка Ивковића и др. У затвору су многи претучени, а страдала су двојица Ивковића и земљорадник Кашанин.[1057]

КСР ЈВуО извршила је одмах после изласка Италије из рата мобилизацију снага ради напада на немачки гарнизон у Пријепољу. Тада су покренути, од почетка окупације Србије ретко „узнемиривани" делови Сјеничке бригаде, попут батаљона из Лопижа и Аљиновића. Људством је командовао поручник Слободан Киковић. Чак 17 његових бораца је погинуло при ослобађању Пријепоља 12. септембра 1943. године. Муслиманска милиција из Сјеничког среза, под командом Ћамила Прашевића из Кладнице, која је захваљујући Абверу преко ноћи прешла под команду Немаца, а радећи по њиховом налогу, искористила је одсуство четника да нападне незаштићена српска села у позадини фронта. Милиционери су од ноћи 11/12. до 14. септембра упалили: Доње Лопиже, Кривају (остале само четири куће), Увац, Страјиниће, Тубиће, Гоње и Горње Горачиће. Сва насеља су била поред пута Сјеница–Пријепоље. Притом су вршили пљачку, убијајући мештане.

[1056] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 3, Дневници Тихомира Ђорђевића 1943. године, Ратни дневник 2. 9. 1943 – 30. 9. 1943. године, 26–27.

[1057] Бутрић је такође сведочио да је од 9. септембра до 23. октобра убијено „од Арнаута у Сјеничком срезу око 300 особа". ВА, НДа, кут. 43А, ф. 2, док. 287, 1–2.

Од житеља поменутих села тада су погинули: Владо, Лазар и Влајко Пешић и Веселин Мрвић из Лопижа, Милош (убијен пуцњем у чело и скинут до голе коже) и Јелка Васојевић из Криваје, Мићо Јеринић из Увца, Лука Радовић из Страјинића, Стојана Ракоњац (80 година), Драгутин Остојић, Рафаило Петрић и Вукола Ракоњац из Горачића. Укупно 12 лица. Тешко је рањен Бранко Васојевић. Требало би рећи да су и овога пута, као и у неколико наврата раније, горела села која су и претходних деценија паљена. Села Лопиже, Гоње и Горачиће су на пример од стране турске војске (делови доведени чак из Египта) и локалног башибозука спаљена и за време ратова 1876–1878. године.[1058]

О изненадном нападу муслимана у тренутку када су четници војевали против Немаца и паљевини неколико српских села генерал Михаиловић је 18. септембра известио југословенску владу у Лондону. Пошто му је главнина снага била распоређена према Пријепољу, Бијелом Пољу, Прибоју, Пљевљима и Беранама, Михаиловићу нису одговарале акције муслимана у залеђу главних праваца наступања ЈВуО. Стога је молио Слободана Јовановића да утиче код Енглеза не би ли пронашли начина да умире старорашке муслимане и одвоје их од Немаца, који су их наоружавали и гурали у сукоб са Србима.[1059] Не чекајући помоћ, четници Слободана Киковића су већ 14. септембра узвратили. Страдало је село Караула, које је цело спаљено заједно са џамијом. Муслиманско становништво је очекујући напад избегло у Сјеницу, тако да није било цивилних жртава.[1060]

У селу Гоње је дошло до свирепог вишеструког убиства. Муслиманска милиција из Тријебина упала је наиме 20. септембра изненада у ово, недуго пре тога већ запаљено насеље, пљачкајући имовину мештана и палећи преостале куће. У општем метежу прво су убијени Веселин и Драго Кривокапић и Радун Думић. Већина мештана је напустило село, а они који нису утекли, покушали су да се сакрију код комшија муслимана. Милиционери су их ипак пронашли, заробили, спровели у поток испод школе у Гоњама, где су их после „страховитог мучења" ликвидирали. У овој групи су страдали: Владо, Иван и Радош Чворовић, Милосав, Богосав и Радосав Думић, Велимир и Витомир Вучковић. Укупно једанаест особа.[1061] И у овом суморном догађају препознајемо историјски континуитет. Сличан случај десило се у Гоњама 1912. године, са једнаком бруталношћу, која сведочи о непролазности времена у свести становништва ових крајева.[1062]

[1058] С. Васојевић, н. д., 138, 180–182, 189; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, 388.

[1059] ВА, ЧА, кут. 302, ф. 2, док. 5, 126, деп. 2115.

[1060] С. Васојевић, *н. д.*, 181; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чукановића, Хроника Сјенице, 388.

[1061] АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 825, 701–704.

[1062] Непосредно пред ослобођење, недалеко од Гоња убијени су његови мештани Радун, Јосиф

Одговарајући на ове нападе, а према наређењу мајора Лукачевића из КСР, четници Штаваљског батаљона су 24. септембра напали немачку моторизовану колону која је пролазила кроз Штаваљ. Том приликом четници су убили осморицу немачких војника, као и четворицу припадника ХИПО, која су им били у пратњи. Радило се о: Мурату Нушевићу из Лазина, Суљу Мушевићу из Крња, Дауту Машовићу из Белих Вода, сви општина Дугопољанска, и Арифу Кугићу из Сјенице.[1063] Био је ово више него довољан разлог немачким властима да се обрачунају са Селимиром Поповићем и Штављом, кога су још од новембра 1942. године сматрали центром „непријатељског рада према Немцима".[1064]

Дана 26. септембра уследио је свеобухватни напад на Србе у Штаваљској општини. Учешће у њему узели су немачка и бугарска војска из Новог Параза и Рашке, муслиманска милиција Сјеничког среза, цео 6. батаљон ХИПО, као и неколико нерегуларних муслиманских одреда из Сјеничког среза. Велико село Штаваљ које је до тада успело да избегне разарања, сада се нашло незаштићено. Селимир Поповић је очекујући одмазду за погибију Немаца, цео одред и већину мештана повео у планину. Исто су учинили и њихови сународници из околних места. Док су Немци и Бугари гонили четнике по Голији, дотле су се муслиманске снаге дале у пљачку и паљевину српских насеобина. Тада су „спаљена и уништена у потпуности" села: Штаваљ, Кокошиће, Градац, Драгојловиће, Весковиће, док је Распоганча делом спаљена. Муслимани су наишли на отпор четника тек у селу Ступ, па је паљевина заустављена пре него што се пренела у Дежевски срез. Према речима очевидаца у првих пет села „није остала читава ниједна кућа". Вести о спаљивању Штаваљске општине, за коју се причало да јој „по богатству није било равне ни у Шумадији", брзо су прешле границе Сјеничког среза. Тихомир Шарковић је писао генералу Недићу да је „готово цела општина Штаваљска уништена, попаљена, попљачкана", као и да је „неколико Срба побијено, што није благовремено побегло".

Користећи одсеченост четника на северу, муслимани су спалили и српске куће у селу Врсјенице. Гонећи мештане по селу и околини (у селу Дујке је убијено седморо Срба у једном збегу), они су се наредног 27. септембра вратили у село и наставили са пљачком. Тада је Србима страдала непокретна имовина у местима Дујке, Вапа и Дунишиће (попаљене су им и куће и помоћни објекти).

У немачко-бугарско-муслиманској операцији крајем септембра убијено је неколико Срба. Радило се о следећим лицима: Драгиши Кнежевићу,

и Саво Киковић и једна особа из породице Пешића. Ухватили су их „Турци" и после мучења убили. Њихови остаци су пронађени без коже, која им је била одрана. С. Васојевић, *н. д.*, 160.

[1063] АС, Г-2. кут. 24, р. 42/1944, 9; АС, БИА, збирка 63, Муслимани са подручја Санџака у СС дивизијама Скендербег 1941–1944.

[1064] ИАБ, BDS, Đ-344, Mašan Đurović, 133.

Драгутину, Милојку и Радомиру Коматини, Живојину, Милисаву и Богосаву Илићу, односно Филипу Словићу са још једном старијом особом – избеглицом из Шароња, сви из Драгојловића, Младену Луковићу из Кијевца, Марици Пантовић из Граца (жива изгорела), Танаску, Константину и Срећку Луковићу, Светомиру и Војину Вуковићу, Гвоздену Отовићу и његовом брату и Владу Речевићу са још три члана своје породице из Врсјенице, затим Јовановићу и две старице из Штавља, који су страдали у збегу. Све укупно, 25 жртава.[1065]

Четнички одговор је уследио на иницијативу потпоручника Радуловића, команданта Дежевске бригаде. Крајем септембра, он је без претходно тражене дозволе од надређеног му капетана Цветића, повео већи део бригаде (око 80 људи) да заштити хришћане у Сјеничком срезу. Оценивши Радуловићев потез као исправну одлуку, Цветић му је у помоћ послао Моравичку бригаду са поручником Катанићем. Са њом и преосталим четницима Селимира Поповића Дежевска бригада је ступила у заједничку акцију против среске муслиманске милиције. Пре напада Миладин Радоловић је послао ултиматум Хасану Звиздићу у Сјеницу, тражећи да се састане са њим у спаљеном Штављу и обезбеди миран повратак избеглица. Пошто нису добили одговор, Радуловић и Катанић су са око 300 четника потисли муслимане све до села Фијуља, северно од Сјенице. Село је притом спаљено и опљачкано. Очекивао се продор према Кладници, али су трупе повучене када је стигла вест да су муслимани запалили село Ерчеге на граници са Моравичким срезом.[1066]

Опортунизам немачког окупатора распршиће, међутим, снове о „Великој Албанији" у Сјеничком срезу. Због приближавања већих снага НОВЈ, које су почетком октобра већ биле продрле у многе делове Старог Раса, Немци су почели да утврђују десну обалу Лима, са базом у Сјеници. Стога им чарке између муслимана и хришћана нису одговарале. На овај простор убрзо долази потпуковник Кремплер са задатком да се супротстави офанзиви партизанских јединица. Као способна личност он, између осталог, успева да помири дојучерашње непријатеље и да у исти антикомунистички фронт уклопи локалне четнике и муслиманску милицију. Под његовим надзором у наредном периоду углавном престају борбе између милиционера и четника. Све је било усмерено заустављању снага НОВЈ.

За разлику од сјеничког, почетак октобра је новопазарском и тутинском крају донео нове немире. Пошто су Немци осујетили даље нападе на српски живаљ на потезу између Новог Пазара и Тутина, албанске власти су настојале да испровоцирају акције четника како бу добиле одобрење за

[1065] АС, Г-2, кут. 24, р. 42/1944, 9–10; ИАК, ф. 412, ТЂ, кут. 37, док. Белешке Тихомира Шарковића о ситуацији у срезу Студеничком, Дежевском и Косовскомитровачком 1941, 3; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, 390.

[1066] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 136; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, Реферат С. Чекановића, Хроника Сјенице, 392.

акцију. Првих дана октобра на Пештеру је било немирно. Банда Салка Ганевића упала је ноћу 1/2. октобра у село Долово и почела претрес, хватајући житеље. Уз насиље и пљачку покућства и стоке страдали су: Мојсо, Бранко и Миливоје Прекић, док је Михајло Прекић био рањен.[1067]

Истовремено су Срби убили једног албанског жандарма у селу Грнчаре у оближњој Војковачкој општини. Радило се о Насуфу Наумовићу из села Црнча.[1068] То је дало повода муслиманима са Пештера да се покрену према Сопоћанској општини и нападну тамошње Србе у ноћи 2/3. октобра. Они су упали у село Слатину и убили мештане Јована и Ратомира Аксовића.[1069] Наредног, 3. октобра, супротставили су им се четници из Сопоћанског батаљона Симона Петровића, па се развила борба. Да је овај напад муслимана имао и наличје, показује брза реакција помоћне СС полиције из Новог Пазара. Она је већ 4. октобра изашла из града и спалила села: Грачане (спаљено и 1941), Слатину, Забрђе, Лукоцрево (спаљено и 1941) и Дољане (спаљено и 1941). Пљачкајући, убијајући и поново протерујући локалне Србе, милиционери су истог дана продужили на север, ка Штитарској, Пожешкој и Полошкој општини. На том правцу запалили су још и Тврдошево (спаљено и 1941), Живалиће, Селца, Кукавице и Балетиће.

Срески начелник Ахмет Даца тражио је, међутим, од Ибрахима Љутвијуа да „спречи овај пожар", иако је могуће је, сам стајао иза њега.[1070] Колико се начелник Косовскомитровачког округа заузео по овом питању, најбоље говори садржај његовог редовног месечног извештаја Министарству унутрашњих послова у Београду. У њему се паљевина српских села у Дежевском срезу уопште и не помиње, иако је Даца известио окружне власти о уништавању српских насеља.[1071] Љутвију је у Београд једино доставио кратак извештај о томе како су се 3. и 4. новембра „српске четничке банде сукобиле са албанском милицијом („*вулнетарима*", М. Ж.) са Пештера" у Сопоћанској општини.[1072]

[1067] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина..., 249–250.

[1068] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 550.

[1069] АС, Ж-28, НОР, кут. 2, ф. Влада Милана Недића, док. 196, 1.

[1070] Обавештајна служба ЈВуО писала је током 1943. године да Ахмет Даца представља „страх и трепет за Србе Дежевског среза". Реквизицију је наводно тражио само од Срба, а муслимане и Албанце жандарме слао "да пљачкају Србе да би их принудили на исељење". Даца је означен и као „главни кривац" што се Срби избеглице из Дежевског среза „нису враћали својим домовима". Стога је Недићева влада преко Џафера Деве покушала да га смени, али безуспешно. ВА, ЧА, кут. 124, ф. 5, док. 7, 6.

[1071] ВА, НДа, кут. 32, ф. 12, док. 3, 1; АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 25/1944, 1–2; АС, Ж-28, НОР, кут. 2, ф. Влада Милана Недића, док. 196, 1; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 552.

[1072] ВА, НДа, кут. 32, ф. 12, док. 3, 1.

Ово сведочанство је донекле исправио Светолик Вујновић, припадник СГС, који се све до капитулције Италије налазио на караули у Селцу. Он је маја 1944. године сведочио да је почетком октобра претходне године „изгорела целукупна општина Сопоћанска", као и да су припадници ХИПО поред кућа палили и „штале, хамбаре, а уништени су (*били*, М. Ж.) и кокошарници". То јасно указује на континуитет у насиљу над Србима Дежевског срза, са 1941. годином. Вујновић се присећао и да је у Тврдошеву убијен Лазар Никодимовић, а у Живаљићима Стануша Јанковић и једно дете.[1073]

Акција муслиманских нерегуларних и колаборационих снага је окончана 6. октобра. После напада муслимана и СС милиционера на Сопоћанску општину, Симон Петровић се са око 50 четника, махом избеглица из попаљених села, пребацио на север на обронке Голије, у село Љуљац. И даље је слао патроле на југ, углавном као пратњу повратницима.[1074] Несигурни у сопствену егзистенцију, Срби граничари са постаје у Црквинама, тек враћени на караулу, одлучили су 11. октобра да сви побегну у Дежевску бригаду.[1075] Почетком октобра међу Србима је поред горе наведених, страдало још шест лица, и то Мато и Стојка Радомировић из Дољана, Трифун и Миле Вранић из Кукавица, Јана Марјановић из Лукоцрева и Вукашин Ратковић из Балетића. На другој страни је 4. октобра убијен Елмаз Цулић из Павља, а од стране ЈВуО.[1076]

Онда је уследио нови злочин у Српском Мојстиру. Крајем септембра више од стотину Срба мештана се склонило у неколико кућа у центру насеља, под заштиту скупо плаћених муслиманских чувара (370 наполеона месечно). Испоставило се, међутим, да су они били у дослуху са бандом Ћамила Дукаћинца, која је планирала да их ликвидира. Коначни напад на Српски Мојстир уследио је 13. октобра 1943. године. Велика група муслимана из Западног Мојстира, Драге, Мужевине, Кече Поља и Јабланице, на челу са Дукаћинцем (око 100 људи), блокирала је рано ујутру ово село. Бег Хасановић и чувари су им се једноставно придружили. Сви одрасли Срби су били свезани и изведени на улицу. У дому Сима Пантовића њих око 70 је одбило да се преда. Стога је Дукаћинац наредио да се зграда запали са све људима у њој. Када се пламен разбуктао, Срби су почели да искачу напоље, где су их муслимани лако хватали. Тада су убијени Јован Пантовић, Доброја Ђоновић и Велимир Ђиновић. Последњи је из куће изашао Симо Пантовић, кога су муслимани ликвидирали после краће потере.

[1073] АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 25/1944, 2.

[1074] ИАБ, BDS, D–5, Todor Dobrić, 27; Паралелно са тиме, 4. октобра су убијена шесторица Срба, мештани села Рујишта, Падине и Бреснице у суседном Косовскомитровачком срезу. АС, Ж-28, НОР, кут. 2, ф. Влада Милана Недића, док. 196, 1.

[1075] ВА, НДа, кут. 27В, ф. 1, док. 1, 68.

[1076] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 549, 551–552.

Затим је више од двадесет лица, укључујући и две жене, спроведено у колони на место звано „Јагњила". Спроводом је командовао сам бег Хасановић. Једини преживели из те групе, Радован Бојовић, који се спасао бекством током пута до стратишта, оставио је потресно сведочанство о егзекуцији која је уследила. Он о овом догађају каже: „Застали су на чистину (*муслимани*, М. Ж.) и отпочело је одвајање и убијање два по два. Неки су се отрзали или су намерно пуштани и покушавали да побегну, али су их рафали машинке и пушчани меци стизали са свих страна. Када је последњи пао мртав, сви убијени су обиђени, те који је показивао знаке живота, добијао је (*накнадно*, М. Ж.) по један или два метка... Жене су ножевима заклане". Бојовић наводи још нешто. Он је наиме, 6. априла 1944. године у Рашки тврдио да је муслиманима „дошла писмена порука од Ферат-бег Драге из Косовске Митровице, да их побију пошто су они били његове чивчије" и то „све Србе мушкарце од петнаест година па навише".

После овог злочина егзекутори су кренули по селу и опљачкали куће и стоку. Дукаћинцова група је током 13. октобра усмртила следеће особе: Ратка, Гвозду, Милију и Мињу Пантовића, Зарију и Влајка Марашевића, Ратка, Радула, Станушу, Милентија, Јефта, Богдана и Јеврема Бојовића, Саватија и Јефта Ђиновића, Александра, Јевђа, Станојку, Тимотија, Пера и Живорада Чукића и Радоја Вранића. Значи 22 лица на стратишту и још четворо у самом селу, чиме долазимо до цифре од 26 убијених Срба.[1077] После рата за овај злочин су јавном тужиоцу процесуирана 24 муслимана.[1078]

Овај догађај у Тутинској пратио је сличан инцидент у Рожајској потпрефектури. Тамо је страдало село Бијела Црква (20 српских кућа), недалеко од Рожаја. Као и њихови сународници из Српског Мојстира, локални Срби су плаћали неколико муслимана комшија за чуваре, дајући им на име тога од почетка окупације по 500 наполеона (око 10.000 златних франака)[1079] месеч-

[1077] АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 45/1944, 1–2; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина..., 251–255.

[1078] Међу њима су 1945. године били: Ћамил Дукаћинац из Мелаја, Хамдија Хасановић из Косовске Митровице (био у бекству ван земље), Риза Џековић (убијен од органа ДБ), Мурсел Џековић (био код куће), Шефто Синановић (био у бекству), Бајрам Незировић (био у бекству), Брахим Незировић (био у бекству), Бека Незировић (био у бекству), Зумбер Синановић (био у бекству), Хаџко Балота (убијен од органа ДБ), Азим Нукић (тада у ЈНА), Халит Незировић (био у бекству), Омер Ачковић (био код куће), Хилмо Чолаковић (убијен од органа ДБ), Хуља Ђерлек (убијен од органа ДБ), Химо Данчевић (био у бекству), Бајазит Незировић (био у бекству), Рамо Хајровић (био у ЈНА), Сабит Ариф (био код куће), Рамо Незировић (био у бекству), сви становници оближњег села Западни Мојстир, даље, Амир Хоџић из Драге (био код куће), Џемо Хајризовић из Кече Поља (био код куће), Ризо Мурић из Јабланице (већ био у затвору) и Авдија Ђерлек из Драге (до тада погинуо). АС, БИА, Збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, ф. Х, Списак лица која су причинила злочине за време окупације фашиста, а из среза Штавичког, 2–3, 9.

[1079] H. Nojbaher, *n. d.*, 119.

но. После капитулације Италије председник општине Мујко Муковић им је, као што је то учинио и са Србима из Буковице, предложио да се окупе у једној кући да би их наводно лакше чувао. Према речима преживелог Милана Булатовића, управо он и његови рођаци су их потом напали и тада погубили Милована и троје деце његовог сина Милана Булатовића (жену му ранили), Данила, Кола, Славка, Методија, Кудру, Микаила и Илију Булатовића, односно тромесечно дете Милутина Булатовића. Значи, 12 житеља Бијеле Цркве. Село је онда детаљно опљачкано и запаљено, док су преостали мештани побегли према северу, у централну Србију.[1080]

Прогони хришћана нису престајали ни у навопазарском крају. Истог дана када се одиграо мојстирски злочин, 13. октобра, „наоружани Арнаути у српској униформи" (албанска жандармерија), њих петорица пореклом из Врачевске општине, заробили су Игњата Секулића, Живка Бараћа, два брата из породице Милентијевића и још два младића из Гнеждана чија имена остају непозната. Све су их затим побили недалеко од села Опаве на Рогозни, осим једног од Милентијевића који је успео да утекне.[1081] Онда су четници Будумира Добрића упали су у село Вучју Локву и тамо зверски убили мештане: Омера Шаћировића, Мумина и Мехмеда Хасановића. Два дана касније, 15. октобра, у борби са четницима гине и Абид Бешировић у Грнчарима.[1082] Истовремено су четници Сопоћанског батаљона напали патролу немачке граничне страже са постаје у Црквинама, чији су припадници тих дана боравили у зградама манастира Сопоћани, где су на озлојеђеност становништва утерали и коње. Затекавши неколико њих како на згариштима пљачкају, четници су отворили ватру и убили немачког царинског комесара и његовог пратиоца. То се догодило у атару попаљеног места Селца. Потом су се повукли на обронке Голије.[1083]

На одмазду из Новог Пазара није се дуго чекало. Немачке власти су 19. октобра наредиле прикупљање талаца међу хришћанима Полошке, Штитарске, Пожешке и Сопоћанске општине. Прво се у Врановини појавио начелник среза Студеничког капетан Драго Нешић и позвао мештане да буду мирни и више никако не нападају муслимане и Немце по Дежевском срезу. Међутим, у току ноћи 19/20. октобра из Рашке и Новог Пазара изашли су сви припадници 6. батаљона ХИПО на челу са мајором Витом, заједно са немачком војском и албанским жандармима из Новог Пазара. Из Дуге Пољане су се покренули Бугари. Онда је извршен концентричан напад дуж реке Дежеве до села Муова, а одатле према линији Штитаре–Окосе. Акцијом су биле захваћене Пожешка, Полошка и Штитарска општина.

[1080] АС, Г-2, КИ, кут. 10, р. 63/1944, 2.

[1081] АС, Ж-28, НОР, кут. 2, ф. Влада Милана Недића, док. 196, 1.

[1082] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 136.

[1083] ВА, НА, кут. 41-d, ф. 1, док. 5, 1564; С. Равић, *Срећани*..., 221–222.

Видевши да окупаторско-квинслиншке јединице пале српска села док народ бежи према Голији, четници Дежевске бригаде су их напали код села Радаљице. Током борбе погинуо је један, док су рањена четворица СС милицонера. ХИПО је тада претрпела значајан губитак, будући да је страдао Пашо Љајић, командант људства у акцији, заменик и пријатељ капетана Бика Дрешевића. Колаборационе снаге су ипак успеле да заробе око 25 Срба, неколико њих са све оружјем. О њиховој даљој судбини немамо податке. Назнаке о томе шта се могло десити даје један немачки документ у коме стоји да је ХИПО током акције „стрељала већи број цивилних лица". Истовремено су претресени и југозападни обронци Рогозне, где су тражени колашински четници.

Током ових рација попаљена је имовина Срба у следећим местима: Врановини – до школе (спаљена и 1941), Митровој Реци (спаљена и 1941), Радаљици, Ковачеву, Алуловићима (спаљено и 1941), Кусурићима (спаљено и 1941), Полазима, Пустовлаху и Свиланову. Страдало је и деветоро људи: Милан Радовановић из Себечева, Јовица Дабић, Мартин и Јегда Ђерковић из Ковачева, Симо Гвозденовић из Митрове Реке, Милорад Митровић и Јосиф Тодоровић из Алуловића, Томо Јанићијевић из Виткојевића и Стана Луковић из Табалија. Двоје последњих гину од муслиманских банди из тутинског краја.[1084]

Вук Равић из Пурћа, тада тринаестогодишњи дечак, после рата је оставио сведочанство о овим догађајима. Он између осталог каже: „Све је бежало испред Шваба и Арнаута. Каткад сам се осврtао погледом уназад и гледао иза нас димом покривена села. Тако бежећи стигли смо на Плотију, па у Омар, који је оживео. Стока и деца, рика, блека стоке и вриска деце... Сутрадан је стигао Мицо и донео нам помало хлеба и повео нас у Пурће на наше згариште. И опет кућење и мучење".[1085]

О немачким двоструким аршинима када је у питању однос према становништву са окупиране територије најбоље говори следећи догађај. Једна „арнаутска банда" је недалеко од Приштине 29. јануара 1944. године направила препад на припаднике СГС и немачке царинике. Током борбе је, као и у Селцу пар месеци раније, погинуо немачки царински комесар Цолман. Чак ни кривце није стигла казна, а камоли да је локални арнаутски живаљ колективно сносио последице за иступе појединица.[1086]

Колика су била разарања пре свега у Сопоћанској и Штитарској општини Дежевског среза, односно широм Тутинске потпрефектуре током

[1084] АС, Ж-28, НОР, кут. 2, ф. Влада Милана Недића, док. 196, 1; Исто, док. 195, 1; Исто, кут. 3, ф. Влада Милана Недића, док. 442, 1; ВА, НДа, кут. 32, ф. 7, док. 58, 1; ВА, НА, кут. 41-d, ф. 1, док. 5, 1564; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 507, 549–550, 552.

[1085] С. Равић, *Срећани...*, 222–223.

[1086] ВА, НДа, кут. 1, ф. 1, док. 5, 4.

септембра и октобра 1943. године, говори чињеница да је у ту област послат шеф Испоставе комесеријата за избеглице и пресељенике при окружном начелству Косовскомитровачком[1087] Гојко Гапић. Он је на лицу места помагао исељење пар хиљада Срба са тих простора. Вративши се у Косовску Митровицу, Гапић је 1. новембра известио Комесаријат за избеглице у Београду о размерама и последицама муслиманских напада. Пишући да је на простору Сопоћанске и Полошке општине „попаљено скоро 20 села", он је навео да је око 2000 Срба са овог сектора избегло у чисто српске општине на северу Дежевског и(ли) у суседни Студенички срез. Ваљало би поменути да је међу овим избеглицама било и доста повратника, односно оних који су још током 1941. године морали да беже са својих огњишта. Пратиле су их у стопу избеглице из Тутинске потпрефектуре. До краја октобра из Тутина је у Рашку стигло 307 Срба, док је преосталих 400 пребачено у наредним данима. Укупно, 707 лица. Последња српска породица из Тутина је отишла у мају 1944. године, после чега их и званично у овом делу „Велике Албаније" више није било.[1088]

После протеривања 2700 хришћана из тутинског краја и општина између Тутина и Новог Пазара у Дежевском срезу, граница између „Велике Албаније" и окупиране Србије сада не само да је била без заштите граничара, него је била и без припадника хришћанске верске скупине. Оне малобројне међу њима, који су остали, чекала је сигурна смрт. Муслимани су тако у ноћи 30. октобра упали поново у села Себечево и Шавце. Одатле су потерали повратнике, убијајући притом Новицу Марјановића, Рака Петровића и Сакију Милосављевић.[1089] У збегу су у децембру страдали и Суводолци Томо Миљковић и Нешовић, чије име није остало забележено у изворима. Они су убијени између села Буђева и Корита, на граници између Бијелопољског и Сјеничког среза.[1090]

Никаква безбедност се више није могла наћи ни у Тутину. О томе говори случај који се догодио 31. октобра око 4:00. Извесни Тико Рустем из села Липице дошао је у варош и киднаповао Кристину Лековић и још једну

[1087] АС, Г-2, КИ, кут. 3, 1.

[1088] Исто, кут. 24, р. 25/1944, 2; Пребацивање прогнаних помогла је организација ТОТ и одмах код себе запослила велики број радно способних мушкараца. За људима је пребачена и њихова имовина. Немачка Крајскоманда из Косовске Митровице је то, међутим, учинила из чистог интереса. Наиме, од покретне имовине Срба из Тутинске потпрефектуре (1000 оваца, 400 говеда, 800 коза, 80 вагона житарица, тоне меда, пола вагона масти и пола вагона кајмака) на име „путарине" немачке власти су узеле половину укупне количине. Гојко Гапић је писао да немачки крајскомандант није хтео ни да чује за пребацивање избеглица, док му није понуђен „мито". Исто, кут. 3, 3–4; Исто, кут. 24, р. 51/1944, 5.

[1089] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 552–553.

[1090] АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 52/1944, 2.

девојку родом из Кочарника, па их одвео у своје село. После жалбе породица отетих, албанска полиција је кренула у Липице. Тамо им се наводно супроставила група Шерифа Климените па су се повукли. Затим је албанска војска из гарнизона у Тутину, под командом капетана Куртија, 4. новембра отишла у Липице. Тражила је отете Српскиње, али се убрзо, не желећи конфротацију, необављеног посла вратила у варош. Затим је потпрефект наредио капетану Куртију да похапси муслимане који су се успротивили албанској војсци, што овај ипак није учинио. Албанске власти су тек 1. јануара 1944. године ухапсиле изгреднике из Липице и спровели их у затвор у Пећи. Судбина киднапованих девојака после тога, више није помињана.[1091]

У међувремену, муслимани су погубили и Тому Новичића у селу Војисављевиће, општина Војковачка. Он је ликвидиран у ноћи 3/4. новембра. Још један злочин се догодио наредног дана у селу Трње, јужно од Новог Пазара. Муслимани су ухватили Тодору Комљеновић и Станику Славковић, убили их и унаказили њихове лешеве, тако што су им одсекли дојке и кроз шупљине провукли руке. Сличну судбину доживели су и чланови породице Војке Бишевац из Вељег Поља, надомак Тутина. Седмог новембра по мраку њихово домаћинство је нападнуто и опљачкано, убијени су Пера и Зора Бишевац, а рањени Аксо Бишевац и Мирослав Марковић. Осам дана касније, 15. новембра, у Знуши је усмрћен и Јеремија Милошевић док је радио у својој штали. Исто се догодило и са Тихомиром Ђиновићем из Српског Мојстира, 15-годишњим дечаком, који се после октобраске акције муслимана крио преобучен у женско. Дана 30. новембра муслимани су у Горњој Јошаници убили и Симона Милошевића.[1092]

И припадници ЈВуО су узвраћали муслиманима, али у мањој мери, будући да су унутар Јаворског корпуса имали проблеме са побуном комуниста. Тако су 1. новембра после мучења убили Бајрама Ујкановића у Маровини, а 3. новембра у околини Дуге Пољане Арифа Уђовића из Мухова. Неколико дана касније усмрћен је и Адем Изберовић из Себечева. Затим су се активирали и колашински четници који су ноћу 23/24. новембра усмртили Билала Бараћа из Лопужња, а за њим Рамиза Идризовића из Вучје Локве.[1093]

Немачке власти нису показале разумевања за великоалбанске планове које је поставила Друга Призренска лига, одложивши их, као и раније, за послератни период. Две можда и кључне фигуре са овог простора Џафер Дева и Бајазит Бољетини одлазе у Тирану. У новембру, као што смо навели, Дева постаје министар унутрашњих послова у влади Реџепа Митровице.

[1091] AQSh, fondi 152, v. 1943, d. 107, 84–85, 87, 89.

[1092] АС, Ж-28, НОР, кут. 2, ф. Влада Милана Недића, док. 217, 1; АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 44/1944, 1; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина..., 259; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 147.

[1093] АС, Ж-28, НОР, кут. 2, ф, Влада Милана Недића, док. 217, 1–2; Исто, док. 237, 1; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 147.

Бољетини формира одреде за борбу против националиста и комуниста у Старој Албанији и на Косову.[1094] Под њиховим утицајем известан број албанских првака је одлучио да би изградња њихове државе ипак требало да сачека крај рата и победу Немачке. Могуће је да су се управо због тога Ађиф Бљута и Дева завадили у толикој мери да је први, уз подршку Ферат-бег Драге, јавно проклео Деву и кочио мобилизацију муслимана у дивизију „Скендербег".[1095] То, међутим, није значило да идеја ширења „Велике Албаније" губи замајац. Историјске чињенице указују супротно. Нови напади на српски живаљ у околини Новог Пазара, а пре свега на онај у Ибарском Колашину и паљења њихових села и протеривање хиљада људи од стране алабскомуслиманских снага, говоре нам да су се албански прваци у 1944. години и даље држали истог политичког курса, не ублажавајући методе којима су покушавали да га спроведу.

Прикупљени подаци (табела 3) указују нам да су током периода септембар–октобар 1943. године од стране муслиманских (не)регуларних снага из Дежевског и Сјеничког среза, те Тутинске и Рожајске потпрефектуре, Србима упаљене куће у чак 43 насеља – 22 у Дежевском, 18 у Сјеничком срезу, једном у тутинском и два у рожајском крају. Тада су горела места: Грачане, Лукоцрево, Доњане, Г. и Д. Тушимља, Пиларета, Тврдошево, Живалиће, Селца, Слатина, Забрђе, Кукавице, Балетићи, Врановина, Митрова Река, Радаљица, Ковачево, Алуловиће, Кусуриће, Полазе, Пустовлах и Свиланово у Дежевском срезу; Увац, Страјиниће, Доње Лопиже, Кривача, Тубући, Гоње, Г. Горачиће, Штаваљ, Распоганча, Кокошиће, Градац, Драгојловиће, Весковиће, Врсјенице, Дујке, Вапа, Дунишиће и Ерчеге у Сјеничком срезу, Српски Мојстир на простору Тутинске и Башча и Бијела Црква на терену Рожајске потпрефектуре. Десет села међу њима, страдало је и раније.

Поред тога уништен је већи број кућа и помоћних објеката и протерано најмање 2700 људи, с обзиром на то да не располажемо тачном цифром избеглица из на пример, Штаваљске општине. За то време спаљена су и два муслиманска села, оба у Сјеничком срезу. Становништво које се није спасило бекством, углавном је чекала жалосна судбина. Стога не чуди бројка од 168 убијених српских цивила у поменутом периоду (ни за ову муслиманску акцију после рата није сачињен списак жртава), према десет усмрћених муслиманских. Ако додамо овде и број погинулих бораца, видимо да је страдало дванаест припадника ЈВуО и 27 припадника ХИПО, албанске жандармерије и муслиманске милиције из Сјеничког среза.

[1094] *Nemačka obaveštajna služba*, knj. IV, 837; R. Elsie, Historical..., 80; ВА, ЧА, кут. 256, ф. 1, док. 31, 1.

[1095] ИАБ, BDS, B–1251, Aćif Bljuta, 14.

Биланс жртава и материјалне штете...	Спаљена села		Поново спаљена села		Убијени цивили		Погинули борци		Рањени		Расељени	
	фебр-септ	септ-окт	фебр-септ	септ-окт	фебр-септ	септ-окт	фебр-септ	септ-окт	фебр-септ	септ-окт	фебр-септ	септ-окт
Муслимани	-	2	-	-	1	10	5	27	2	4	-	?
Хришћани	1	43	-	10	7	168	5	12	3	32	?	2700
УКУПНО	**1**	**45**	**-**	**10**	**8**	**178**	**10**	**39**	**5**	**36**	**-**	**2700**

Табела 3. *Биланс жртава и материјалне штете у верским сукобима септембра–октобра 1943. године*

Пуч у Дежевској бригади ЈВуО

За време муслиманских акција против Срба у Дежевском срезу и Тутинској потпрефектури, већи део санага Јаворског корпуса, предвођен капетаном Цветићем, налазио се у окршајима са снагама НОВЈ код Сјенице, Нове Вароши и Пријепоља (током којих је погинуо и командант Моравичке бригаде поручник Катанић). О интезитету ових борби најбоље сведочи чињеница да је ВК ЈВуО 20. октобра Цветићу ставила под команду поред Јаворског и II Милешевски, Пожешки корпус и II Драгачевску бригаду. Са њима је три дана касније имао жесток судар са комунистима код села Бистрица јужно од Нове Вароши. Четници су имали 9 мртвих, 16 рањених и 9 несталих бораца, а партизани, наводно, 130 људи избачених из строја. Затим је 25. октобра Цветић потучен код Битовика, тако да се са трупама повукао према Штиткову, а онда и на Јавор, где се утврдио заједно са Војиславом Лукачевићем заповедником КСР.[1096]

У позадини фронта, односно у Дежевском срезу, остало је само људство под командом потпоручника Миладина Радуловића. Пошто су му околности ишле на руку,[1097] он је одлучио да покрене питање разоружања једног дела четника Јаворског корпуса. Радуловић је у ту сврху 17. октобра имао тајни састанак са осталим члановима КПЈ из Студеничког среза. На њему је донета одлука да се изврши пуч у Дежевској бригади током ноћи 2/3.

[1096] ВА, ЧА, кут. 32, ф. 2, док. 44, 1; Исто, кут. 279, ф. 1, док. 7, 9, деп. 149–150; Исто, 13–14, деп. 174–175; Исто, док. 4, 33, деп. 173; Исто, кут. 303, ф. 3, док. 3, 52, деп. 594.

[1097] Током октобра 1943. партизанске снаге су се брзо пробијале долином Лима. Предвођене II корпусом НОВЈ, оне су сузбиле јединице ЈВуО из бијелопољског, пријепољског и пљеваљског краја, опколивши истовремено Прибој и Нову Варош. ВА, НОВЈ, кут. 391а, ф. 8, док. 5, 1; Исто, кут. 391, ф. 1, док. 35, 1–2; Исто, кут. 731, ф. 9, док. 4, 71.

новембра. Иако је Радуловић сматрао да је још увек рано за овакву акцију, он је, ипак, започео неопходне припреме.[1098]

Посао му је био олакшан будући да га је капетан Цветић, пре него што је кренуо према Полимљу, именовао за свог заменика. Радуловић је тако крајем октобра окупио Дежевску бригаду и сво остало људство које није отишло са Цветићем у село Одвраћеницу на Голији. Ту је укупно било око 100 припадника ЈВуО. У организацији пуча помоћ су му пружили резервни поручник Родољуб Јемуовић, предратни члан Земљорадничке странке, а затим и члан Главног одбора Народне сељачке странке (заједно са Светиславом Трифуновићем), као и жандармеријски поручник СДС Ђока П. Ђокић,[1099] Албанац из пећког краја. Обојица поменутих официра су се тада налазила у редовима Дежевске бригаде.[1100]

Радуловић је позвао Светислава Трифуновића, једног од бивших команданата у КПО, да прикупи симпатизере и чланове КПЈ у рашком крају и дође на Одвраћеницу. Овај је прионуо на посао и ускоро окупио неколико десетина бораца, међу којима је било доста бегунаца из ибарских рудника, као и избеглица са Косова (Клина, Пећ, Исток).[1101] Међу Труфуновићевим људством су се нашла и двојица Пољака – Јержи Червенка из Варшаве и Болеслав Дуђински из Укуфа.[1102] Разоружање Дежевске бригаде (у ствари њене штапске чете) и заједно са њом штаба Јаворског корпуса, извршено је са извесним закашњењем, ноћу 3/4. новембра 1943. године. Спровело га је 36 партизана из јединице и још њих око 40 који су стигли са Трифуновићем. Четници су ухваћени на спавању. Током краће борбе погинуо је један четник, док су три његова саборца рањена. Заплењено им је притом пуно оружја и другог ратног

[1098] Т. Ђорђевић, *н.д.*, 398–400.

[1099] Рођен је 20. августа 1912. године у селу Добруши у општини Ђураковац, Источки срез. Био је Албанац римокатоличке вере. Завршио је Гимназију у Приштини, после чега је уписао Правни факултет у Београду. Говорио је српски, албански и француски језик. Године 1935. године завршава курс за резервне официре, а наредне положе заклетву краљу и отаџбини. До 1937. године добија чин пешадијског потпоручника. Затим је 1939. године завршио и курс за жандармеријске официре, па је у току наредне године пребачен у жандармерију. До Априлског рата служио је као водник у Вршачкој, Гњиланској и Клисурској жандармеријског чети. ВА, ДПП, кут. 171, дос. 143.

[1100] Ђокић је уверавао четнике-избеглице у Дежевској бригади да се враћају на Косово и Метохију чим формирају партизански одред. ВА, ЧА, кут. 101, ф. 3, док. 2, 1; В. Виријевић, *н. д.*, 149.

[1101] Исто, кут. 101, ф. 3, док. 4, 1.

[1102] Они су од стране немачког окупатора пребачени из Пољске на принудни рад у ибарске руднике. Када су из њих успели да побегну, придружили су се Трифуновићу који им је изгледа обећао да их води међу четнике, где је већ, при II Косовском корпусу, постојао „вод Пољака" (око 20 бораца) под командом Жисова Моицког (шифровано име „Слободан"). Током разоружавања Дежевске бригаде они су остављени у шуми да чувају ратни материјал, а у бици на Гувништу су се држали по страни. Затим су дезертирали и предали се колашинским четницима. Исто, док. 3, 1–2.

материјала. Део бораца који је тада наступао са Радуловићем, касније се вратио четницима, уз заједничко образложење да су били преварени.[1103]

Победу комуниста пропратило је оснивање Ибарско-моравичког партизанског одреда (ревитализација КПО), на челу са Радуловићем. Јединица је у том тренутку имала око 80 људи. Од четника је, међутим, комунистима пришло само 6–7 бораца, док су остали то одбили. На исти начин је поступило и људство батаљона Дежевске бригаде. Да би омасовио одред, Радуловић је по селима почео да шири лажне вести о томе како је Радомир Цветић прешао комунистима, а Војислав Лукачевић погинуо. Он је, такође, о свом успеху одмах обавестио Штаб оперативне зоне НОВЈ за Косово и Метохију. Пошто му од њега није стигла помоћ, почео је да се повлачи ка Косовској Митровици, очекујући прилив бораца из вароши и поготово рудника „Трепче".[1104] Притом су његови људи по мраку 6/7. новембра упалили шест стругара организације „ТОТ" на Голији.[1105]

Радомир Цветић је за Радуловићево издајство сазнао дан-два касније, док се са око 200 бораца налазио на Јавору. Већ 7. новембра је кренуо у потеру за њим. Пошто је Радуловић са собом однео три радио-станице – чиме су све шифре капетана Цветића, али и Војислава Лукачевића, Ђорђија Лашића и капетана Милоша Марковића биле компромитоване – он је морао бити брзо неутралисан. Стога је капетан Лукачевић Цветићу ставио на располагање 300 својих бораца, који су имали да „прочешљају" Голију. Водио их је поручник Драгор Павловић, бивши командант Дежевске бригаде. У хајку је кренуо и Давид Симовић из Драгачева. Истовремено, Цветић је са већином људства Јаворског корпуса стигао у долину Ибру.[1106] О преврату у Дежевској бригади обавештен је и генерал Михаиловић, који је чак сматрао да је Радуловић деловао „по договору са Енглезима".[1107] Потврде ових претпоставки, ипак, нисмо пронашли.

Убрзо се показало да је акција комуниста на челу са Миладином Радуловићем, иако ефикасна, била преурањена. Са мање од 100 бораца Ибарско-моравички партизански одред није имао шанси за опстанак у доминантно четничком окружењу. Снаге ЈВуО које су чинили II Студеничка бригада (поручник Ратко Васковић) и Летећи батаљон Јаворског корпуса (поручник Ковачић), опколиле су и напале партизане већ 14. новембра 1943. године у

[1103] Исто, док. 2, 1; Исто, док. 4, 1–2; Исто, док. 5, 1.

[1104] Исто, кут. 279, ф. 1, док. 7, 20, деп. 215–220; Исто, 44–45, деп. 301; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ђулафића, Четничка организација..., 139–142; *Veze u NOB-u. Ratna sećanja 1941–1945,* urednik Radomir Petković, Beograd, 1981, 123; *Kosovska Mitrovica*..., 366–367; Т. Ђорђевић, *н. д.*, 400; Јосип Броз је, међутим, тек половином децембра 1943. године наредио својим трупама да крену према долини Ибра. ВА, НОВЈ, кут. 391, ф. 3, док. 19, 1.

[1105] АС, Ж-28, НОР, кут. 2, ф. Влада Милана Недића, док. 217, 2.

[1106] ВА, ЧА, кут. 279, ф. 1, док. 7, 21–23, деп. 219–222, 226–233, 235–238; Исто, 33, деп. 266.

[1107] Исто, кут. 275, ф. 1, док. 21, 17, деп. 697–719.

селу Гувниште код Лепосавића. Радуловић и његови саборци претрпели су пораз. Погинуло је десет партизана, девет је било заробљено и одмах заклано, а 20 рањено. Поједини извори говоре и о 36 погинулих бораца под петокраком. Део њих је и дезертирао у току битке. На другој страни, погинуо је Словенац поручник Душан Ковачић и један подофицир. Четници су повратили доста материјала који су им партизани раније однели. Радуловић и поручник Јемуовић, иако рањени, успели су да се са неколико бораца и чланова КПЈ извуку из обруча.[1108] Ову победу је одмах обнародовао *Гласник Голије*, лист који је издавао штаб Јаворског корпуса, у чланку поводом погибије поменутог Ковачића.[1109]

Иако је разбио партизане, капетан Цветић је био посрамљен ониме што му је учинио Радуловић. То се види из његовог обраћања генералу Михаиловићу у коме је преузео сву одговорност за проблеме у Јаворском корпусу. Додао је и да је знао како је Радуловић током 1941. године био комуниста и да му је чак овај то једном признао. Пошто је, међутим, био „врло способан организатор и борац", он га је толерисао сматрајући да ће, иако је припадао супротном идеолошком полу, пре свега, „водити рачуна о интересима српског народа". Наводно, Цветић није могао „веровати да је способан за издајство". Био је мишљења да се Радуловић одметнуо тек када је чуо да партизани добро напредују у Старом Расу и да уживају подршку Енглеза.[1110]

Било како било, Цветићева освета била је сурова. До 20. новембра његови људи су већ ликвидирали седам особа из Студеничког среза, који су имали везе са КПЈ и попалили шест домаћинстава. Међу њима су се нашли и Зарија Јовановић из Градца и Миладин Вујанац из Варева. Пошто није могао да се домогне Радуловића, Јемуовића и Ђокића, четнички командант је јавно претио да ће уништити „све што симпатише црвене, макар страдала читава села". Затим је његов штаб издао и проглас народу Студеничког и Дежевског среза у коме је Радуловић жигосан као издајник, кога је Цветић, заједно са његовим пратиоцима, имао намеру да дословно, „сатре".[1111] Део „прелетача" је ипак успео да се спасе захваљујући поручнику Добрићу. Иако их је заробио као бивше припаднике Дежевске бригаде, он их је, с обзиром на то да су водили порекло из Ибарског Колашина, задржао у својој бригади. Затим је молио капетана Марковића да код Цветића питање њихове ликви-

[1108] Исто, кут. 279, ф. 1, док. 7, 41, деп. 292; Исто, кут. 101, ф. 3, док. 2; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ћулафића, Четничка организација..., 143; АС, Ж-28, НОР, кут. 2, ф. Влада Милана Недића, док. 218; ИАБ, УГБ, СП, IV-25/142 и 233/6, 1; *Kosovska Mitrovica*..., 388; Т. Ђорђевић, *н. д.*, 401.

[1109] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, ф. Гласник Голије.

[1110] ВА, ЧА, кут. 32, ф. 2, док. 43, 1; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат Вукомана Ћулафића, Четничка организација..., 143.

[1111] АС, Ж-28, НОР, кут. 2, ф. Влада Милана Недића, док. 217, 2; АС, БИА, збирка 267, Историјат Ивањице и Ариља, ф. Јаворски корпус, 15; *Kosovska Mitrovica*..., 369.

дације одложи, што је овај и учинио. Тако су бивши партизани већ почетком децембра, поново постали четници.[1112]

Бежећи од четника преостали борци Ибарско-моравичког партизанског одреда су се поделили у две групе, чиме је јединица формално распуштена. Миладин Радуловић је са неколико пратилаца кренуо према Црној Гори. На путу му се рана толико погоршала да је морао са двојицом телохранитеља да остане у једном селу на Мокрој гори код Тутина. Остатак групе се вратио у Ибарску долину, где су многи њени чланови похватани од стране снага ЈВуО.[1113] Само је II Косовски корпус заробио девет бивших припадника ове јединице.[1114] Радуловић се задржао на подручју Тутинске потпрефектуре до фебруара 1944. године, опорављајући се од повреде. Затим се пребацио у околину Пећи, а одатле крајем марта у Беране, где је поново почео да ради на формирању партизанског одреда за операције у долини Ибра.

[1112] ВА, ЧА, кут. 101, ф. 3, док. 6, 1–2.

[1113] *Kosovska Mitrovica*..., 388–389.

[1114] ВА, ЧА, кут. 101, ф. 3, док. 6, 1.

Слика 73. *Демонстације новопазарских муслимана 25.8.1943. године због убиства милиционера ХИПО код Аранђеловца од стране ЈВуО*
(АС, Ж-30, кут. 193, ф. VI)

Слика 74. *Почасна паљба припадника 6. батаљона 3. добровољачког СС полицијског пука „Србија“* (ХИПО) *на укопу Изета Љајића 25.8.1943. године*
(АС, Ж-30, кут. 193, ф. VI)

Слика 75. *Ђаци албанске школе у Новом Пазару враћају се са ценазе Изета Љајића. Иза њих наступају грађани Новог Пазара, а испред њих Хуско Дражанин агент Гестапоа (1) (АС, Ж-30, кут. 193, ф. VI)*

Слика 76. *мајор Радомир Цветић држи говор борцима Јаворског корпуса пред долазак у борбе против НОВЈ у долини Увца, јесен 1943.г. (АС, Ж-30, кут. 193, ф. VI)*

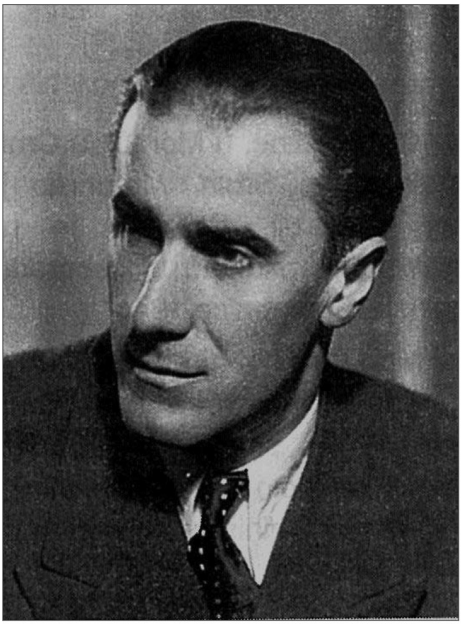

Слика 77. *Миладин Радуловић (Geoinstitut. Prvih 50 godina 1948–1998, Beograd, 1998)*

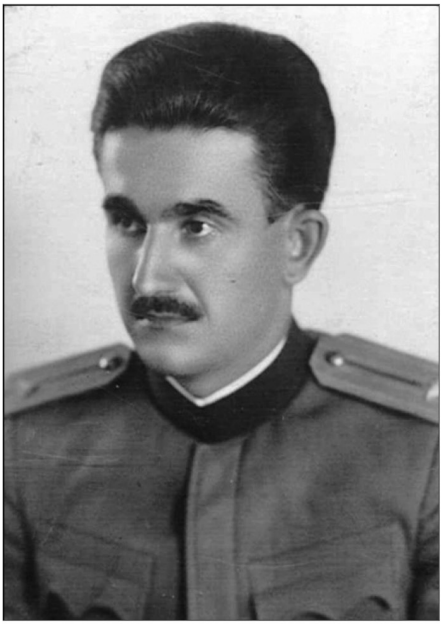

Слика 78. *Жандармеријски поручник Ђока Ђокић (Ђокај) (ВА, ДПП, кут. 171, дос. 143)*

1944. ГОДИНА

Притисак на хришћане у Дежевском срезу, Тутинској потпрефектури и Ибарском Колашину који се одвијало током првих месеци 1944. године, имало је двоструки континуитет – војни и политички. Овај прогон се наставља, како на операције муслиманско-албанских снага из 1941. и 1943. године, тако и на планове о максималном опсегу албанске националне државе присутним у Косовскомитровачком округу још од 1941, а утемељеним на Другој Призренској лиги септембра 1943. године. Врхунац достиже током напада на Ибарски Колашин у фебруару 1944. године.

И други процеси који су трајали током прве три године окупације Србије, добијају свој епилог током 1944. године. Растакање Јаворског корпуса последица је, на пример, комбинованог утицаја вишемесечних дејстава јединице у неадекватним војним и временским условима и слабљења ЈВуО на генералном нивоу. Исто се може рећи и за II Косовски корпус. Његово ретко одступање са матичног сектора, само је привремено замаскирало организационе проблеме, настале и као последице жеље ВК ЈВуО да се приближи Арнаутима са Косова. У таквим условима, корпусима је било немогуће да узму значајнијег учешћа у захтевним војним камапањама које је наметала последња фаза идеолошког и верског рата у Србији. То је команданте и штабове обе јединице приближило окупатору и одвојило од британских савезника. Сарадња са Немцима је, међутим, била неопходна када су у питању били егзистенција корпуса и наставак борби против комуниста са једне, и муслимана и Арнаута са друге стране. Њу самоиницијативно започињу четнички команданти из Дежевског и Студеничког среза, а затим им ВК ЈВуО даје латентну подршку за наставак колаборације.

На другој страни, генерал Драгољуб Михаиловић отвара дипломатски канал према албанским властима у Новом Пазару и муслиманима у Сјеничком срезу, који је до тада био затворен зађевицама из претходног периода окупације. Жеља за сарадњом била је обострана, с обзиром на то да су током 1944. године и ВК ЈВуО и муслимани изгубили могућност вођења међусобне борбе, због све доминантнијег положаја КПЈ. Споразум је већ имао основе постављене у претходном периоду, што је довело до његове конкретизације током лета 1944. године. Тешко наслеђе је, међутим, узимало свој данак, па се показало да је сваки заједнички пројекат ЈВуО и муслимана на овом простору унапред био осуђен на неуспех.

Са неповољним развојем ситуације по Трећи рајх на светским фронтовима, у Србији се почео назирати крај окупације. Пошто су свој опстанак везали за никад изведено иксрцавање савезника на Балкан, али сада и судбину Немачке, снаге ЈВуО на простору Нови Пазар – Рашка – Косовска Митровица – Рогозна распадају се током јесени 1944. године. Истовремено, на крилима савезничке помоћи и са жељом становништва, превасходно српског, за ослобођењем, јединице НОВЈ покрећу офанзиву на Косову и у Старом Расу. Крајем новембра и почетком децембра су Нови Пазар и цео Дежевски срез били ослобођени и поред очигледних недостатака снага КПЈ, које су се у ходу трансформисале из герилске у конвенцијалну војску.

Наставак прогона српског становништва током првих месеци 1944. године

Притисак албанских власти из Дежевског среза на преостале Србе током 1944. године оставио је трага у документацији насталој у том периоду. Како је током маја у Рашки сведочио председник општине Постењске Константин Јовановић, до тог месеца српско становништво је било скоро или потпуно расељено из: Сопоћанске, Пожешке, Трнавске, Војковачке и Штитарске општине. Он је причао да је повратак избеглица био тежак, јер су муслимани вршили пљачку и убиства над повратницима. Пошто власти из Новог Пазара никога за то нису процесуирале пред законом, Јовановић је стекао утисак да ови напади имају чисто „политички карактер". Све у једном циљу, да се наводно „територија на којој живе (*муслимани у Дежевском срезу*, М. Ж.) припоји Албанији".[1115]

Ова иницијатива албанских власти је поново имала шири контекст, односно била је повезана са прогоном Срба у другим деловима Косовскомитровачког округа, али и шире. Обавештајци ЈВуО писали су да је за српски народ на Косову и Метохији 1944. година била „исто што је била 1941. за српски народ у Босни и Хрватској". Ово због тога што су „Албански прваци, које помаже Немачка, (*били*, М. Ж.) решени да пошто-пото иселе све Србе или да их побију".[1116] Из истог извора стигле су убрзо и нове алармантне вести. ВК ЈВуО је обавештена да Албанци, по непосредним директивама водећих личности из старе Албаније, спроводе „темељно план за тотално истребљење српства на територији Косовскомитровачког округа, па и самом Санџаку, који наводно, треба да се образује као посебна провинција, наравно, под управом Арнаута".[1117] Да се није радило о претераним проценама, показује њихова учесталост у наредном периоду.

[1115] АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 27/1944, 1.

[1116] ВА, ЧА, кут. 117, ф. 4, док. 7, 2.

[1117] Исто, кут. 111, ф. 4, док. 14, 1.

Командант II Косовског корпуса капетан Живојин Марковић писао је половином марта са Рогозне генералу Михаиловићу да албански прваци желе „апсолутно исељавање Срба из свих крајева где живе ма и у најмањој мешавини". Стога се на јавним скуповима широм Косовскомитровачког округа, по њему, све јасније истицала идеја да „са Србима више не може бити заједничког живота".[1118] Своје слутње Марковић је потврдио 27. марта у писму команданту Јужне Србије (Горски штаб 110), потпуковнику Радославу Ђурићу, односно Драгољубу Михаиловићу седам дана касније. Прво је навео да је „злостављање Срба све веће на Косову и Метохији", као и да се „јавно прети (*њиховим*, М. Ж.) покољем". У другој депеши Марковић каже да се припрема „окупација српских крајева око Рашке", па је због тога потпуковник Бајазит Бољетини од Немаца тражио оснивање „Албанске легије", чији би то задатак требало да буде. Све ово га је навело да резигнирано закључи како су Албанци до тада већ били „решили судбину Срба" на Косову и Метохији, а самим тим и у Косовскомитровачком округу.[1119]

Готово идентичне процене о држању Арнаута у ВК ЈВуО послала је Команда среза Студеничког. Њен заповедник потпоручник Радовановић писао је да су њихове намере да „искористе ово време и све крајеве насељене Србима очисте како би тако сачекали крај рата", не би ли их „међународне комисије нашле на имању које они држе" (односно да остану на испражњеним српским поседима). Даље је навео да Радио Косово интезивно шири пропаганду о „истребљењу" Срба из Косовскомитровачког округа, као и да је за ту сврху штампана једна посебна „научна" монографија у Тирани и Приштини са циљем да објасни како су српски средњовековни споменици, у ствари, културна баштина Арнаута. Завршавајући извештај, Радовановић је закључио да је до тада (половина јуна 1944) помирљива арнаутска струја била поражена и да екстремисти „држе све положаје и имају све функције како у државном, тако и у политичком и друштвеном животу" на Косову и Метохији.[1120]

С друге стране, бивши сенатор Тихомир Шарковић је на исту тему писао генералу Недићу. Он се жалио пре свега на окупатора, сматрајући да Арнаути имају „пуну подршку на прогону и уништавању Срба", како раније Италијана, тако сада Немаца.[1121] То није било у потпуности тачно, посматрајући барем држање Хермана Нојбахера. Он је протествовао код надлежних органа против једног од водећих албанских првака Бедрија Пејанија,[1122] дезавуишу-

[1118] Исто, кут. 101, ф. 3, док. 8, 5.

[1119] Исто, кут. 277, ф. 1, док. 2, 49, деп. 4273; Исто, док. 4, 55, деп. 5281; Исто, 5, деп. 4514.

[1120] Исто, кут. 118, ф. 6, док. 1, 1–2.

[1121] ИАК, фонд 412, ТЂ, кут. 37, док. Белешке Тихомира Шарковића о ситуацији у срезу Студеничком, Дежевском и Косовскомитровачком, 3.

[1122] Пејани је у марту 1944. године писао лично Адолфу Хитлеру тражећи од њега помоћ да се организује једна албанска армија од 120.000–150.000 војника, која би штити-

ћи га као „неурачунљивог" и оптужујући га да има намеру да „протера све Србе са Косова... и припоји Санџак, Босну и Херцеговину Албанији". Нојбахер је чак тражио да се Пејани протера са ових простора.[1123] Затим је крајем јуна 1944. године и стопирао иницијативу да у 21. СС дивизију „Скендербег" уђу Албанци и муслимана из бугарског дела Македоније.[1124]

У циљу ширења граница „Велике Албаније" одржано је неколико зборова којима су присуствовале водеће личности албанске управе у Косовскомитровачком округу. На великом скупу у Вучитрнском срезу, 6. маја, маси од око 5000 људи обратио се окружни начелник Ибрахим Љутвију. Притом је рекао да је дошло време да се Арнаути „дочепају своје слободе", тако што ће се „са оружјем у руци одупрети Србима". Затим је 10. маја у кафани „Албанија" у Косовској Митровици одржана конференција арнаутских првака и немачких власти. Као изасланик владе у Тирани учествовао је њен министар унутрашњих послова Џафер Дева. Сазвана је да би се проценило држање немачког окупатора према „питању проширења Албаније до Рашке", и за ту војну кампању неопходних 15.000 нових бораца.[1125]

Немачке власти су стога поново почеле да се распитују где и колико Албанаца живи на подручју Старог Раса, а самим тим и Новог Пазара.[1126] Све њихове жеље развејао је, међутим, Нојбахер, сматрајући да Албанци који су тада прелазили пут „од конгломерата племена до државе", не могу доћи у обзир као „водећа сила југоисточних муслимана". Он је чак тражио од владе у Берлину да по овом питању суздије било какву интервенције муфтије Ел Хусеинија, коме се Пејани у спору са Нојбахером обратио за помоћ.[1127]

Како су албанске власти из Новог Пазара пратиле ове политичке тенденције, говори нам Константин Јовановић и сам њен део, као председник Постењске општине. Он је о ситуацији у Дежевском срезу током прве половине 1944. године рекао следеће: „У садашњем тренутку врши се чишћење и присилно исељавање српског становништва од стране муслимана... по свој прилици овај поступак наставиће се док се из мешовитих општина среза Дежевског: Постењске, Војковачке, Трнавске, Штитарске и Дугопољанске не намора све српско становништво на исељавање, да би се онда, ове општине среза Дежевског припојиле Албанији".[1128] Јовановић даље наводи и да су шесторица председника оштина у Дежевском срезу, иначе сви муслимани, заједно са начелником среза Ахметом Дацом, присуствовали конференцији

ла албанске територије од кога год би било потребно. L. Nasi, *Ripushtimi i Kosoves...*, 25–26; P. Dž. Ivanov, *n. d.*, 125.

[1123] PA AA, R 101101-2842, dok. 1, 1.

[1124] BA, микрофилмови, London – N – 4, H-299502.

[1125] BA, ЧА, кут. 111, ф. 4, док. 14, 1.

[1126] АС, Ж-28, кут. 13, ф. Санџачки четници, док. 95, 1.

[1127] PA AA, R 101101-2842, dok. 1, 1.

[1128] АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 27/1944, 2.

у Косовској Митровици почетком маја. После тога су као представници Дежевског среза отпутовали у Призрен, где су челницима Друге Призренске лиге уручили петицију захтевајући да се целокупне општине „дугопољанска, пожешка, сопоћанска, војковачка, трнавска и новопазарска, припоје Албанији", а по жељи локалног муслиманског живља.[1129]

Јовановићеве речи потврђује низ инцидената који су се на територији Дежевског среза, али и потпрефектуре Тутин, одиграли од јануара до маја 1944. године. Већ 3. јануара у селу Врановићима, на обронцима Рогозне, убијен је четник Драго Миленковић из Лукова Дола у борби са муслиманима.[1130] Сутрадан су се припадници СГС из карауле Г. Јошаница сукобили са „наоружаним бандитима" који су напали њихову постају. Успели су ипак да се одбране без жртава.[1131] Неколико дана касније, 18. јануара, усмрћен је од стране непознатих лица Спасоје Вуловић из села Жуњевића (11 км јужно од Новог Пазара), општина Војковачка. Граничари из Г. Јошанице су кренули да гоне починиоце, али су ови успели да утекну на албанску територију, тј. Тутинску потпрефектуру.[1132] Ко је и зашто погубио Вуловића, можемо видети из извештаја команде СГС од 25. фебруара. У њему стоји да су тог дана граничари ухапсили „пет Албанаца" који су носили пљачку из до тада већ попаљених Жуњевића. Њима је одузето четири пушке, девет коња и 18 џакова пшенице, после чега су сви предати немачким властима у Новом Пазару. Оне су, међутим, „пљачкаше одмах пустиле и вратиле им опљачкане коње и жито".[1133]

Уследио је одговор четника Јаворског корпуса, односно I и II Дежевске бригаде. Они су 23. јануара спалили кућу и помоћне зграде Захиту Ујкановићу из Маровине, општина Сопоћанска, који је већ дуже боравио у Новом Пазару. Причињена штета достигла је висину од 270.000 динара.[1134] Почетком фебруара је у борби са четницима у Дежевском срезу погинуо извесни Идриз Османовић, а крајем марта и Хасим Шпица. Обојица су били родом из Новог Пазара.[1135]

Снаге Јаворског корпуса, тада раштркане у борби са партизанима на потезу од Голије до Лима, нису ипак могле да у сваком тренутку заштите хришћане у Дежевском срезу. То су албанске власти из Новог Пазара зналачки користиле. Тако је фебруара 1944. године дошло до још једног напада на Војковачку општину. Том приликом су спаљени поменути Жуњенићи и

[1129] Исто, 3.

[1130] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 168.

[1131] ВА, НДа, кут. 27В, ф. 1, док. 1, 28.

[1132] Исто, 46.

[1133] Исто, 85.

[1134] АС, Ж-28, кут. 2, ф. Влада Милана Недића, док. 236, 1.

[1135] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 168.

још једно село. Изгорело је укупно 19 српских кућа.[1136] Истог месеца муслимани су погубили Ратка Луковића из Клечке, општина Рајетићка, као и Марјана Димитријевића из Врановине, општина Полошка.[1137]

Спорадични инциденти су се наставили током априла и маја. Најавио их је сукоб муслимана и припадника СДК, који су од немачких војних власти добили наређење да почетком априла уђу у Нови Пазар. „Љотићевци" су наишли на организовани оружани отпор локалних муслимана, па се „борба водила (*цео*, М.Ж.) један дан" пре него што су Немци успели да је прекину. Број евентуалних губитака на сукобљеним странама није нам познат.[1138] Потом је 27. априла убијен Сретко Бојовић, негде у Сопоћанској општини, док је покушавао да извуче нешто хране са опустошеног имања.[1139] Сутрадан је иста судбина задесила и супружнике Новицу и Јефтимију Радосављевић у Грачанима, који су се вратили по неколико џакова кромпира. Муслимани су им све опљачкали, заједно са коњем којег су водили са собом.[1140] У Сопоћанској општини су током априла страдали и Гвозден Поповић и Мирослав Павловић из Себечева. Истовремено су опљачкана и убијена двојица Срба из Трнавске општине и то у предграђу Новог Пазара. Идентитет једног од њих смо успели да утврдимо. У питању је био Миле Марковић из села Осоја.[1141]

Насиље муслимана над хришћанима пренело се почетком маја из Сопоћанске у суседну Војковачку општину, која је током 1944. године претрпела највише штете. То се види из броја убијених цивила. Само је између 6. и 16. маја ликвидирано петоро људи (имамо име Димитрија Веселиновића из села Леча). Током периода фебруар-мај овде је пострадало између 15–20 хришћана.[1142] Уколико у помоћ позовемо локалне хронике, добијамо још нека од имена убијених. То су: Стака Видосављевић из Крчамара (убијена 3. марта), Добрија Поповић и њен син (убијени 3. марта), Алемпије Милутиновић из Војсалића (убијен 7. марта), Божидар Комљеновић из Жуњевића (убијен 21. марта), Борисав Милановић из Шаљиновића (убијен 27. априла) и Рајко Милентијевић из Знуше (убијен 22. маја). Укупно седам особа.[1143]

Северно одатле, у селу Ђоковићи, општина Постењска, 13. маја муслимани су на њиви заробили Петра Николића и Славка Мијаиловића. Потоњи

[1136] АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 27/1944, 1.

[1137] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 168.

[1138] ВА, ЧА, кут. 101, ф. 3, док. 10, 1.

[1139] АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 25/1944, 3.

[1140] Исто, р. 24/1944, 1.

[1141] Исто, р. 27/1944, 2; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 168–169.

[1142] АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 27/1944, 2.

[1143] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 168–169.

је пуштен, а први уцењен са 300.000 динара. Пошто се Николић није враћао са новцем, муслимани су опљачкали два пара волова, што је Мијаиловић искористио да побегне.[1144] Крај маја донео је ново убиство. У ноћи 25/26. маја устрељена је проститутка Надежда Дамјановић, родом из околине Семдерева. Она је „радила" у кафани Узеира Јусуфовића у Дугој Пољани.[1145] Паралелно са овим инцидентима вршене су и акције четника. Припадници Јаворског корпуса ЈВуО су поново протерали муслиманско становништво из села Берберишта, Вучје Локве и Рватске у Врачевској општини.[1146]

Последњи дани маја донели су са собом и иницијативу да се коначно престане са верским насиљем у Дежевском срезу, о чему ћемо говорити у наставку. За сада је довољно рећи да њу покреће ВК ЈВуО ослањајући се на вићеније Србе са тог простора, а албанске власти у Новом Пазару и већина муслимана је прихватају. Стога у наредном периоду, све до ослобођења Дежевског среза новембра 1944. године, коначно престаје насиље над Србима, барем у обиму који је трајао до тада.

Као што се показало у више наврата током окупације Србије у Другом светском рату, тежак положај за Србе у Дежевском срезу значио је дупло већи притисак на њихове сународнике у тутинском и рожајском крају, односно Ибарском Колашину. Што се тиче Тутинске потпрефектуре, после капитулације Италије прогон Срба није ни престајало, па се њихов број у односу на 1941. годину драстично смањио.

Најпре је јануара 1944. године у Сувом Долу убијен Коста Поповић,[1147] после чега су угрожени и Срби у околину Тутина, где је их још увек било у извесном броју. Дана 26. фебруара је од стране муслимана убијен Драгутин Савић из села Митрове. Када су чланови породице отишли да се жале потпрефекту у Тутин, односно да траже заштиту од званичних албанских власти, поручено им је „да се одмах селе у Србију, јер за њих нема живота у селу (*Митрови*, М. Ж.)". Велимира Савића је због жалбе председник општине Тутин Фехим Хамзагић чак и затворио на 15 дана. Немајући куд Савићи су се одселили, а њихове куће су прешле у руке муслимана мештана.[1148]

Као специфичан начин притиска на српски живаљ поново се јавља отмица девојака. Тако су приликом преласка једног збега у Дежевски срез, почетком марта, муслимани отели ћерку Јефта Сташевића из Дуљеба. Слично је било и са породицама Петровић и Радић из села Острвице, којима су у истом временском периоду, муслимани силом одвели по једну девојку и превели их у ислам.[1149]

[1144] АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 26/1944, 1.

[1145] ВА, НДа, кут. 1, ф. 1, док. 20, 3.

[1146] АС, Ж-28, кут. 13, ф. Санџачки четници, док. 94, 1.

[1147] АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 52/1944, 2; Исто, р. 49/1944, 1.

[1148] Исто, р. 55/1944, 1; Исто, р. 54/1944, 1.

[1149] Исто, р. 55/1944, 1.

Исту судбину доживели су и преостали Срби из села Жупе и Црниша. Према речима Милана Видосављевића, његов ага Хамзагић, коме је уредно плаћао четвртину од 1941. године, одузео му је у фебруару без образложења обе куће и сву земљу. Онда их је дао неком муслиману, а њега отерао са огњишта, као што се то са чифчијама радило у време Османског царства. Током бега породице Видосављевић у Тутин, други муслимани су им покрали стоку. Већ 17. априла морали су поново да се селе. Тада им је тутунски потпрефект поручио да морају као и „остали Срби да се у најкраћем року иселе са албанске територије". Сву покретну омовину одузели су им албански жандарми и финанси на граници, тако да су Видосављевићи 22. априла стигли у Рашку без ичега.[1150]

Тешку ситуацију по Србе која је произилазила из оваквог третмана муслимана и албанских власти, најбоље је описао Радоња Вучетић, избеглица из Сувог Дола. Он је крајем марта у Рашки између осталог рекао да у потпрефектури Тутин „не постоји никаква власт која би се старала о некој заштити, већ је сваки Србин препуштен судбини која га снађе". То је њима падало врло тешко, што се види из Вучетићеве констатације: „од Срба нема нико оружје, а муслимани су снабдевени оружјем, па и њихова деца имају пушке".[1151]

Други албанско-муслимански напад на Ибарски Колашин фебруара 1944. године

Нова 1944. година најтеже је пала српском становништву Ибарског Колашина. Овај простор који је већ претрпео разарања током 1941, поново се нашао на удару Арнаута и муслимана током фебруара 1944. године. Повод је била концентрација снага II Косовског корпуса, односно Колашинске бригаде, на обронцима Рогозне према тутинском крају. Четници су на овај простор дошли по позиву Срба из Табалија, Виткојевића, Врановића и Струмаца, које су напали муслимани из „околних села", пре свега, они из околине Тутина и Рибарића. Прве чарке су избиле у селима Језгровиће, Струмце, Јабланица и Старчевиће (све на обали Газивода), између четника и муслимана и регуларне албанске војске из Тутина.[1152]

Почетно одмеравање снага се, међутим, убрзо претворило у операције ширих размера. Користећи заузетост четника на западу, арнаутске снаге од 4000 хиљаде људи, скупљених из неколико срезова са Косова и Метохије, започеле су 3. фебруара 1944. године општи напад на Ибарски Колашин са југа и ис-

[1150] Исто, р. 47/1944, 1.

[1151] Исто, р. 49/1944, 1.

[1152] АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 45/1944, 2; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина..., 262; Исто, кут. 15, реферат В. Ђулафића, Четничка организација..., 149.

тока.[1153] Трупе је као и септембра 1941. године водио барјактар Шабан Полужа из Дренице. Поред њега ту су били још: барјактар Јусуф Градица, Цољ Соколи, Адем Гаши, Мустафа Дургутовић из Злокућа, Хасан Зукорлић из Орља и мула Јакуп Кардовић из Бишева, као вође муслимана из тутинског и рожајског краја. На албанској страни примећен је и поменути поручник Ђока Ђокић, бивши припадник Дежевске бригаде ЈВуО. Немачка војска се током оружане акције држала неутрално, баш као и раније њен бивши италијански савезник.

Да се радило о добро организованој војној операцији, у којој су поред наведених арнаутских и муслиманских првака учествовали и они који су се налазили унутар институција српске колаборационе управе, говори нам заташкавање догађаја који су се одиграли у Ибарском Колашину. Окружно начелство Косовскомитровачко, на челу са Ибархимом Љутвијуем, „ћутало" је о развоју борби. У извештају влади у Београду за фебруар 1944. године, оно је само прибележило да је општа ситуација „незадовољавајућа" због акције Арнаута на линији Рогозна–Колашин и ништа више. Окружни органи су се активирали тек када је велики број српских избеглица кренуо према северу. Исто је поступила и окружна команда СДС. Огласила се једино команда СГС, али врло сажето. Она је 17. фебруара јавила да се на линији Чабра – Кобиља Глава – Лучка река, недалеко од Косовске Митровице, воде борбе између ЈВуО и арнаутских маса. Шест дана касније овај извештај је поновљен. Ништа више од информација о спаљивању Ибарског Колашина није током фебруара стигло у Београд из Косовскомитровачког округа.[1154]

Са друге стране, албански министар унутрашњих послова Џафер Дева је током фебруара остварио контакте са мајором Савом Вукадиновићем, специјалним изаслаником потпуковника Павла Ђуришића за Црну Гору и Албанију. Пренео му је да „поздравља рад" ВК ЈВуО и те речи су 17. фебруара стигле до генерала Драгољуба Михаиловића. Оне су несумњиво, код четничког врховног команданта отежале процену онога што се тада заиста дешавало у Ибарском Колашину.[1155]

А дешавало се то да су, према речима Живојина Марковића, борбе трајале пуних 18 дана, све до 20. фебруара, када је он са преосталим снагама био принуђен да се повуче према северу. У првим окршајима са албанско-муслиманским јединицама II Косовски корпус је имао успеха, али се онда ратна срећа преокренула. Капетан Марковић је о томе, још у току битке, обавестио генерала Михаиловића, тражећи помоћ. Вероватно како би његов извештај добио

[1153] АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 45/1944, 2; ВА, ЧА, кут. 277, ф. 1, док. 1, 8, деп. 153.

[1154] ВА, НДа, кут. 27В, ф. 1, док. 1, 56, 62; АС, Ж-28, НОР, кут. 2, ф. Влада Милана Недића, док. 236, 1; Проток информација је заиста био ограничен. То нам говори и чињеница да је углавном добро обавештени свештеник Селимир Поповић из Штавља писао једино да се током фебруара 1944. године муслимани мобилисани по целом „Косовском вилајету и Санџаку", не знајући њихову праву намеру. Исто, кут. 13, ф. Санџачки четници, док. 91, 3.

[1155] ВА, ЧА, кут. 277, ф. 1, док. 1, 26, деп. 474.

на тежини, додао је да се поред Албанаца и муслимана бори и са комунистима. То је била неистина коју је Михаиловић прозрео. Стога је закључио да „Марковић мало намешта ситуацију" за свој корпус и одлучио да му ускрати подршку. Штавише, наредио му је да изгласи односе са косовским Албанцима. Исти савет Марковић је добио и од потпуковника Радослава Ђурића. Потпуковник Драгутин Кесеровић, заповедник Расинско-топличке групе корпуса, очекивао је чак да му се II Косовски корпус стави на располагање за предстојећу кампању против партизана у Топлици и Јабланици. Живојину Марковићу није остало ништа друго осим да резигнирано констатује да он „стално кука, а нико му не помаже". Грешке у комуникацији између официра и необавештеност ВК ЈВуО, српски живаљ Ибарског Колашина скупо ће платити.[1156]

Најжешће борбе између четника и албанско-муслиманских одреда вођене су у рејону Брњак – Вељи Брег – Рујиште – Лучка река. Цео II Косовски корпус је узео учешће у њима. Марковић је генералу Михаиловићу посебно похвалио држање људства Штапске чете, Дреничке и Пећке бригаде, односно 2. батаљона Колашинске бригаде. Признао је и да је у току окршаја део трупа дезертирао са положаја, наводећи ту пример Дукађинске бригаде. До 1. марта капетан Марковић је морао да се са свим људством пребаци у северне делове Дежевског среза, на линију Лопужње – Велики Крш – Гнеждан-ска река. Тамо су га прихватили људи Радомира Цветића, сада већ у чину мајора. Одатле је обавестио ВК ЈВуО да је због његовог повлачења ситуација на Рогозни постала „врло озбиљна", уз опаску да сматра како ће Алабанци извршити још један напад на Рашку, а ради „прикључења целог Косовско-митровачког среза" албанској држави.

Команда II Косовског корпуса је располагала подацима да је током фербуара у Ибарском Колашину живот изгубило осам њој потчињених бораца, док је 12 било лакше или теже рањено. Према „вестима из њихових (*албанских*, М. Ж.) извора" нападачи су имали чак, 460 људи избачених из строја. Радован Бојовић из Мојстира, учесник борби из првих редова, донекле потврђује ове наводе. Он је сведочио да су четници изгубили 19 људи, а муслимани и Арнаути око 150. Капетан Марковић је сматрао да би овај број био и већи да су му временски и политички услови дозвољавали да води борбу какву је желео у први мах. Он је наиме планирао да у окршај позове околне корпусе и Србе из других делова Метохије. Све то му је забранила ВК ЈВуО, јер јој сукоб већих размера са Арнаутима у том тренутку није одговарао. Људство корпуса је уз то било „голо и босо и без муниције".[1157]

После сламања четничке одбране, уследило је разарање које се пренело и у тутински крај. Како су јављали припадници СГС са караула, албанско-му-

[1156] Исто, 8, деп. 153–154; Исто, док. 2, 38, деп. 3565; Исто, 28, деп. 197; Исто, 47, деп. 4298.

[1157] Исто, док. 3, 3, деп. 862; Исто, док. 2, 23, деп. 3295; Исто, 28, деп. 197; Исто, 47, деп. 4298; Исто, кут. 101, ф. 3, док. 8, 3–4; АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 45/1944, 2; М. Добрић, *н. д.*, 65–66.

сликанске снаге су на територији „Недићеве" Србије „по селима пљачкали српски живаљ, убијали невине и чинили друга насиља". На тај начин су током вишедневне акције попаљена следећа села: Читлук, Доброшевина (спаљено и 1941), Вељи Брег, Газиводе, Штуоце, Резала (спаљено и 1941), Коваче, Чечево (спаљено и 1941), Орашак, Тушиће (спаљено и 1941), Вукојевиће, Брњак (спаљено и 1941), Драгаљице (спаљено и 1941), Оклаце (спаљено и 1941), Табалије, Виткојевиће, Бања, Клечка, Вараге (спаљено и 1941), Чпиље, Витаково, Бурлате, Бубе (спаљено и 1941), Заграђе, Вукосављевиће, Бојковиће, Бабудовица и Међеђи Поток у Ибарском Колашину. У суседној потпрефектури Тутин горела су места: Дедилово (потпуно уништено), Драгочево (потпуно уништено), Беланска, Пероше, Врановиће, Грубетиће, Отес и Крчмаре. Рачуница говори да је имовина Срба горела у 36 насеља.[1158]

Том приликом је уништено око 900 кућа и покрадена већа количина стоке, хране, кућне спреме и других ствари. Између 8000 и 9000 Срба је утекло долином Ибра према Рашки. Капетан Марковић је на реферисао ВК ЈВуО да су „избеглице преплавиле Ибарску долину". Само 9. марта у Рашку је стигло 55 вагона пуних пребага. Део њих су чинили повратници. У потрази за спасом, неки су стигли чак до Груже. Када се средином маја 1944. године у Рашку слило још 4000 хиљада избеглица из Васојевића,[1159] утеклих пред партизанима, ситуација је почела да личи на ону из новембра и децембра 1941. године. Генерал Михаиловић је тражио од капетана Павићевића да их све заједно збрине, али он није имао довољно средстава. Стога је Комесар за избеглице и расељнике Тома Максимовић одлучио да испоставу из Косовске Митровице пребаци у Рашку, али је издржавање избеглица наставило да ствара проблеме све до ослобођења ових крајева.

Срби из Ибарског Колашина који нису успели да се извуку на север, суочили су се са великим проблемима. Очевици су причали после рата да су арнаутске и муслиманске снаге „све живо што су нашли", убили. На тај начин је страдало 69 цивила, углавном жена, деце и стараца. Други су живот изгубили газећи Ибар у фебруару и(ли) од промрзлина и глади. Имена неких од њих су: Станоје и Пантелија Јаћимовић из Крчамара, Јелица, Гвоздена, Сретен, Столета и Марта Кељевић из Пероша, Вида Луковић из Табалија и Филип Марковић из Војсалића. Са страдалима током другог паљења, број убијених Срба у Ибарском Колашину током окупације Србије достигао је цифру од 287 особа.[1160]

[1158] АС, Ж-28, НОР, кут. 2, ф. Влада Милана Недића, док. 237, 1; ВА, НДа, кут. 27В, ф. 1, док. 1, 62.

[1159] ВА, ЧА, кут. 291, ф. 1, док. 6, 55, деп. 179.

[1160] Исто, кут. 277, ф. 1, док. 2, 47, деп. 4298; Исто, 49, деп. 4273; Исто, док. 4, 71, деп. 5443; Исто, док. 5, 23, деп. 961; Исто, 21, деп. 895–897; ВА, НДа, кут. 40, ф. 9, док. 7, 3; Исто, док. 1, 1, 3; АС, Ж-28, НОР, кут. 2, ф. Влада Милана Недића, док. 237, 1; АС, Г-2, КИ, кут. 24, р. 45/1944, 2; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 150; Исто, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина..., 265; М. Добрић, *н. д.*, 66; Б. Бишевац, Страдање становништва..., 121–130.

Биланс жртава...	**Убијена лица**		**Лица погин. у борбама**		**Отета лица**		**Расељ. лица**		**Спаљена села**		**Поново спаљена села**		**Униш. имовина (куће)**	
	хришћ.	мусли.	хришћ.	мусли.	хришћ.	мусли.	хришћ.	мусли.	хришћ.	мусли.	хришћ.	мусли.	хришћ.	мусли.
Дежевски срез	26	3	1	-	-	-	?	?	1	-	-	-	19	?
Тутинска потпреф.	11	-	-	-	3	-	?	-	8	-	-	-	?	-
Ибарски Колашин	69	-	19	150*	4	-	8000	-	28	-	9	-	900	-
Укупно	**106**	**3**	**20**	**150**	**7**	**-**	**8000**	**?**	**37**	**-**	**9**	**-**	**919**	**?**

Табела 4. *Биланс жртава и материјалне штете етничко-верских сукоба фебруара–маја 1944. године*

Пројекат стварања етнички чистог Ибарског Колашина, започет септембра 1941. године, фебруарском акцијом је био заокружен. То се види по усмеравању деловања Полужине „војске". Од 36 попаљених места у Ибарском Колашину и Тутинској потпрефектури (табела 4), само је осам насеља горело и раније. Стога се закључује да је акценат ове акције био на уништавању села која су раније остала читава. Будући да је ова географска област без јасних административних граница, број села која се налазе на овом простору варира између 44, односно 53 насеља. Током два албанско-муслиманска похода спаљено је укупно 50 села широм Ибарског Колашина, на основу чега видимо да је ова област била потпуно разорена. Дежевски срез је после фебруарске акције у Колашину, као последња међа „Велике Албаније", постао лако доступан и кроз долину Ибра, мимо сектора ка Тутину. Побољшане су и путне везе преко Рогозне са Косовском Митровицом. Вишегодишњи рад на етничком чишћењу српског живља из ових крајева привођен је крају. Но, како је последње дане бројала и окупаторска управа која је требало да кумује овом пројекту, он се тренутно морао повући пред доминатним историјским токовима.

* Укупан број мртвих, рањених и несталих, односно избачених из строја

Криза Јаворског корпуса током прве половине 1944. године

На почетку последње ратне године на простору Србије, Јаворски корпус ЈВуО организационо је и даље покривао Дежевски, Студенички, Моравички, али сада и бивши Штавички срез (вероватно од јесени 1943). Водио га је мајор Радомир Цветић, а начелник штаба му је био поручник Стојко Филиповић. Моравичку бригаду је после погибије поручника Катанића преузео поручник Слободан Поповић, кога је почетком маја заменио капетан Павловић. Још половином септембра 1943. године при бригади је основана Друга јуришна чета,[1161] коју су чинили припадници СГС из ивањичког краја, пребегли у одреде ЈВуО.

Првом Студеничком бригадом је командовао поручник Мирољуб Ставрић, кога је у мају 1944. године наследио капетан Живојин Лазић.[1162] Функцију начелника штаба бригаде вршио је пешадијски потпоручник Растко Р. Неранџић, који је у борбама рањаван чак осам пута, и због тога остао инвалид.[1163] На месту заповедника суседне II Студеничке бригаде налазио се резервни пешадијски поручник Ратко Васковић, док је начелник његовог штаба био ваздухопловни потпоручник Тома Милановић.[1164]

Заповедник Штавичке бригаде био је Владимир Шијачић, за кога је Радомир Цветић тврдио да је један од тројице најбољих командира у корпусу. На челу бригаде остао је све до трагичне смрти 19. октобра 1943. године, када се „нехотице убио". Нови командант је постао Радомир Божовић, док је начелник штаба био наредник Антоније Миленковић.[1165] Командант Летеће бригаде „Урош Катанић" био је наредник Илија М. Узелац, „сјајан командант и борац", који је захваљујући томе половином 1944. године унапређен у официра.[1166] Командама срезова управљали су: потпоручник Ратомир Радовановић и, касније, резервни капетан Арсен Тиодоровић у Студеничком, потпоручник Грујица Мартаћ, са замеником Данилом Барјактаревићем у Дежевском и резервни поручник Цветко Гвозденовић у Моравичком срезу.[1167]

За тему овог рада најважније су дежевске бригаде које су покривале територију новопазарског краја. Прва Дежевска бригада је на челу имала поручника Душана Пешовића и у пролеће 1944. године састојала се из: Летећег батаљона (потпоручник Никодим Никић), Штитарског батаљона (наредник

[1161] АС, Ж-28, НОР, кут. 11, ф. Јаворски корпус, док. 9, 1.

[1162] Прим. др Павле Милошевић, *Југословенска војска у отаџбини 1941–1945*, Београд, 2005, 59.

[1163] ВА, ЧА, кут. 32, ф. 3, док. 38, 1.

[1164] Исто, док. 43, 1.

[1165] Исто, док. 30, 1; Исто, док. 43, 2.

[1166] Исто, кут. 276, ф. 1, док. 2, 26, деп. 367.

[1167] П. Милошевић, *н. д.*, 59.

Ново Ненадовић), Полошког батаљона (жандармеријски наредник Миломир П. Бојовић), Пожешког батаљона (наредник Вељко Ратковић),[1168] Сопоћанског батаљона (наредник Симон Петровић) и Штапске чете (Милан Радојковић). Јединица је имала више стотина бораца, али су све њене снаге, осим Летећег батаљона и штапске чете, због опасности од муслимана биле стриктно везане за сопствене рејоне. Штаб јединице се од јануара до марта 1944. године налазио у селу Кузмичеву, општина Полошка, а после тога у селу Тушимљи, општина Постењска. Заједно са њиме кретала се и Команда среза Дежевског. Људство бригаде било је пореклом са разних страна. Највише их је наравно било из Дежевског, али и из Студеничког, Беранског и Косаничког среза. Међу борцима је било и доста избеглица, поготово из тутинског и рожајског краја (села Суви До, Шарорье, Буковица, Башча итд). Током маја 1944. године I Дежевска бригада ЈВуО је имала стотинак сталних четника.[1169]

Командир II Дежевске бригаде био је потпоручник Јанић, који се у одреду налазио од 7. јануара 1944. године. Положај начелника штаба заузимао је потпоручник Миодраг Пешић. Штаб се прво налазио у селу Кузмичеву да би се у марту пребацио у Никољачку општину. Скоро 90% бораца II Дежевске бригаде било је родом из Врачевске општине, а највише из селâ Одојевиће, Крњин и Врачево. Део људства је био и из Рајетићке и Никољачке општине, док су своје место у редовима ове јединице поново нашле и избеглице из Тутинске потпрефектуре. Бригада је настала превасходно од припадника који су у њу прешли из I Дежевске бригаде. Крајем маја имала је 74 стална четника.[1170]

Снаге Јаворског корпуса су нову 1944. годину дочекале онако како су завршиле претходну – у борби са НОВЈ. Партизани су наиме већ у ноћи 8/9. јануара напали Ивањицу и оближњи рудник Лису. Мајор Цветић је 13. јануара повео цео корпус у борбу и сукобио се са партизанима на Јавору. Комунисти су имали 70 људи избачених из строја.[1171] Гонећи снаге НОВЈ према југу, Јаворски корпус (350 бораца) се почетком фебруара поново нашао у Старом Расу. Тамо се разместио у позадини фронта који су према неколико дивизија НОВЈ, уз отворену помоћ немачког окупатора, држали потпуковник Павле Ђуришић и мајор Војислав Лукачевић на Лиму. Притом је генерал Драгољуб Михаиловић под команду мајора Радомира Цветића ставио и Пожешки корпус и обе драгачевске бригаде ЈВуО.[1172]

[1168] С. Равић, *Срећани...*, 221.

[1169] ВА, ЧА, кут. 32, ф. 5, док. 15, 1–7; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 148–149, 151; Vlad. Marinković, *Rečnik-imenik mesta Kraljevine Jugoslavije*, Beograd, 1930, 254, 477.

[1170] ВА, ЧА, кут. 32, ф. 3, док. 47, 1–4; П. Милошевић, *н. д.*, 59.

[1171] ВА, НДа, кут. 27В, кут. 1, ф. 1, 22–23; Исто, кут. 1, ф. 1, док. 3, 6.

[1172] ВА, ЧА, кут. 291, ф. 1, док. 7, 11, деп. 71.

Крајем месеца, тачније 23. фебруара, Цветић је добио наређење да крене према Лиму у помоћ Ђуришићевим снагама. Са више од 1000 четника он се 27. фебруара пребацио у село Штитково, надомак Увца. Михаиловић је ипак променио мишљење и распоредио Јаворски, Пожешки корпус и драгачевске бригаде у резерву, односно на линију Златар – Нова Варош – село Радоиња. Овај марш, као и наредних тридесетак дана, представљају можда и најтежу војну кампању Јаворског корпуса током рата. Поред сталних напада партизана, људство су мучили и хладноћа, разне болести и глад.[1173] Узалуд је мајор Цветић претио применом „драконских мера против оних који избегавају борбу", морал код људства је опадао из дана у дан.[1174]

Штаб Јаворског корпуса је као и до тада,[1175] о томе редовно обавештавао ВК ЈВуО, тражећи помоћ. Тако је 3. марта писао да су смештајне прилике на Увцу „очајне", исхрана „никаква", да по селима хара тифус, да војници имају вашке, итд. Мајор Цветић ипак није тражио дозволу за повлачење, већ да људство што пре гурне у борбу, јер је претила опасност од масовног дезертирања.[1176] Одговор је добио 10. марта. На интервенцију потпуковника Ђуришића, који је имао намеру да Јаворски и Пожешки корпус употреби за предстојећу офанзиву против комунистичких снага у Црној Гори, генерал Михаиловић је наредио задржавање на тренутним положајима.[1177] Због тога је 17. марта избила побуна у I Студеничкој бригади.[1178]

Борба у коју је Радомир Цветић желео да иде, убрзо је дошла к њему. Врховни штаб (ВШ) НОВЈ је током марта покренуо офанзиву у циљу продора у западну и јужну Србију. Ударна игла ове операције биле су 2. пролетерска и 5. крајишка дивизија. Њихове снаге су половином марта прешле Лим, 18. марта заузеле Прибој и потом се пребациле на Златибор. Цветић

[1173] Исто, кут. 277, ф. 1, док. 1, 44, деп. 779; Исто, док. 2, 10, деп. 3098; Исто, 12, деп. 3116; Да би обезбедио новац за корпус и прибавио храну, одећу и обућу, Цветић је почео да продаје радио материјал и остале употребљиве ствари које је скидао са палих савезничких авиона. Исто, кут. 301, ф. 1, док. 6, 13, деп. 10.

[1174] Исто, кут. 277, ф. 1, док. 1, 3, деп. 996.

[1175] Цветић је још крајем новембра 1943. године о овим проблемима обавештавао генерала Михаиловића. Он је тада резигнирано писао: да се „старешинско особље уопште не придржава издатих заповести"; да су „команданти бригада, команданти батаљона и остале старешине неспособни за извођење самосталних задатака у највећој већини случајева"; да су добри борци само „шумски људи, док је мобилисано људство врло слабо, скоро панично"; да „одступање појединих јединица личи на панично бекство, јер се врши на целом фронту без заштите"; као и да се „веза између јединица уопште не одржава, или врло слабо". Исто, кут. 32, ф. 2, док. 44, 1–2.

[1176] Исто, кут. 277, ф. 1, док. 2, 20, деп. 3259–3261.

[1177] Исто, 37, деп. 3547–3548.

[1178] Исто, кут. 32, ф. 3, док. 38, 1; Нешто раније, 27. октобра 1943, због истих разлога је избила побуна и у Моравичкој бригади. Угушена је стрељањем тројице четнике од стране Радомира Цветића. ВА, ЧА, кут. 32, ф. 2, док. 44, 2.

је добио задатак да убрзаним маршом пребаци људство долином Увца у залеђе овој групи.[1179] То, међутим, због лошег физичког и моралног стања бораца, није могао да учини. Стога је 21. марта самоиницијативно, са мајором Милошем Марковићем (командантом Пожешког корпуса), затворио прилазе према Моравичком срезу, односно свом матичном терену. Јаворски корпус са дефанзивних положаја нису могле да покрену ни претње генерала Михаиловића. Одсечени од главнине трупа ЈВуО, Јаворски и Пожешки корпус су лако сузбијени од стране бројнијих и боље наоружаних трупа КПЈ. Оне су се већ 26. марта пробиле до Ивањице и потукле Цветићеве четнике у селу Братљеву јужно од вароши. Дан-два касније, партизани су добили и битку на Рудном, јер су борци Јаворског корпуса остали без муниције. Затим су снаге КПЈ наставиле продор ка Ибру. Намера им је била да се домогну Топлице и Јабланице, одакле им је првих дана априла кренула у сусрет јача партизанска група.[1180]

Прозревши њихову намеру, Драгољуб Михаиловић је још 25. марта наредио мајору Цветићу да се „одмах врати на свој терен", односно у долину Ибра, прикупи све расположиве снаге Јаворског корпуса и организује њену одбрану. Спроводећи у дело замисао свог надређеног, Цветић се са око 300 „изнурених и болесних" четника 29. марта 1944. године пребацио преко Ибра код села Пискање.[1181] Остатак снага је, међутим, распоредио по Дежевском и Моравичком срезу. Због тога је у долини Ибра распоређен и цео II Косовски корпус капетана Марковића, а очекивао се и долазак четника потпуковника Кесеровића са Копаоника.[1182]

Генерал Михаиловић је мајора Цветића, уз мајора Милоша Марковића и капетана Душана Радовића, кривио за држање током мартовских борби са НОВЈ. Пребацивао им је да су комунисти брзо прешли позамашан терен (од Лима до Ибра), не толико због неборбености људства, колико због нередовног одржавања везе са ВК ЈВуО, што је Михаиловићу отежавало команду над целокупним снагама. Поменутим командантима је запрећено да ће, ако наставе са оваквим понашањем, против њих бити „покренут одговарајући (*дисциплински*, М. Ж.) поступак".[1183]

Упад већег броја партизанских трупа, односно делова 5. крајишке (1, 5. и 10. бригада) и може се рећи, елитне 2. пролетерске дивизије (2. и 4. пролетерска и 2. далматинска бригада) у Студенички срез, угрозио је једну од две жиле куцавице окупаторског режима у Србији, пругу Београд – Косовска Митровица – Скопље. Та чињеница довела је крајем марта до окупљања

[1179] Исто, кут. 277, ф. 1, док. 3, 28, деп. 438–439; Исто, 39, деп. 389.

[1180] Исто, 32, деп. 469; Исто, 33, деп. 512; Исто, 40, деп. 661; Исто, док. 2, 51, деп. 4305; ВА, НДа, кут. 27В, ф. 1, док. 1, 98.

[1181] ВА, ЧА, кут. 277, ф. 1, док. 2, 51, деп. 4306; Исто, кут. 291, ф. 1, док. 7, 82, деп. 479.

[1182] Исто, кут. 277, ф. 1, док. 2, 52, деп. 4352.

[1183] Исто, док. 6, 6, деп. 28.

већих немачких и колаборационих снага у долини Ибра. Његову десну обалу запоселе су до 30. марта, удружене снаге немачке (један моторизовани пук) и бугарске војске (један батаљон), СДК (цео 4. пук), СДС и РЗК. Немци су притом дотерали и авијацију, ради ваздушних напада.[1184] Без споразума, али у видној координацији, учешће у заједничкој борби против НОВЈ узели су и Јаворски и II Косовски корпус ЈВуО.

Суочени са технички и тактички надмоћнијим противником (око 12.000 људи), комунисти су морали да одступе. Прво су, како је јављао Радомир Цветић и сâм учесник тих борби, у ноћи 31. марта одбачени уз „велике губитке" од обала Ибра код Баљевца, док су се наредног дана, пред здруженим формацијама Немаца, Бугара и „Љотићеваца", повукли на Голију и Рудно. Борбе су у данима који су уследили вођене у рејону Студенице. Само 1. априла партизани су у окршају са Бугарима, код самог манастира, имали око 200 људи избачених из строја. Затим су у борбу ступили Немци и припадници СДК. То партизанима, међутим, није сметало да 8. априла поразе II Равногорски корпус мајора Предрага Раковића, који их је у међувремену напао заједно са I Равногорским корпусом Звонка Вукчевића (око 2500 људи). Снаге НОВЈ су ипак убрзо биле „потпуно разбијене у две групе". Једна је одступила ка Сјеници, а друга према Јавору. Одбијен је и одред који је послат из Топлице, као и покушај 37. дивизије НОВЈ да се пребаци преко Лима и пружи им помоћ.

За време акција у Студеничком срезу погинуло је и рањено око 1000 партизана, док је на супротној страни значајније губитке имао једино СДК – 200 мртвих и рањених бораца.[1185] Поразе је неминовно пратио пад дисциплине, пре свега у погледу набавке хране. Мајор Раковић жалио се ВК ЈВуО да су припадници НОВЈ у Студеничком срезу „опљачкали народ до голе коже", што је изазвало велики страх и незадовољство мештана. Тако су комунисти остали без иједног савезника на терену, што је увећало њихово страдање.[1186]

За то време на Голији, припадници помоћне СС полиције из Дуге Пољане и муслимани из Сјеничког среза су такође притисли партизане у повлачењу и 6. априла им, наводно, нанели осетне губитке на обронцима ове планине.[1187] Одступање комуниста искористили су и локални четнички одреди. II Косовски корпус се са 500 људи пребацио у село Трнаву, на пола пута између Новог Параза и Рашке, и заједно са борцима Јаворског корпуса осигурао у широком луку обе стране Ибра.[1188] ВК ЈВуО је наредила мајору

[1184] Исто, кут. 277, ф. 1, док. 2, 54, деп. 4357; Исто, док. 3, 75, деп. 771.

[1185] Исто, док. 4, 58–59, деп. 4400; Исто, 1, деп. 4479; Исто, 3, деп. 38–39; Исто, 4, деп. 4538; Исто, 11, деп. 4627; Исто, 14, деп. 4660; Исто, 19, деп. 4749–4750; Исто, док. 5, 6, деп. 540; Исто, 9, деп. 545; Исто, 10, деп. 915; Исто, 24, деп. 557; ВА, НДа, кут. 27В, ф. 1, док. 1, 101.

[1186] ВА, ЧА, кут. 277, ф. 1, док. 5, 11, деп. 556; Исто, 13, деп. 547.

[1187] Исто, кут. 277, ф. 1, док. 4, 13, деп. 4647.

[1188] Исто, 11, 4628; Исто, 19, деп. 4748.

Цветићу да одмах крене у гоњење разбијених делова 2. и 5. дивизије НОВЈ и тако поврати положаје које је држао почетком марта. Иако је обавестио генерала Драгољуба Михаиловића да му је „најбоље људство, нарочито из летеће бригаде, скоро преполовљено у последњим борбама, што изгинуло, изранављено, а највећим делом болесно и изморено", Цветић је до 8. априла окупио расположиве снаге и кренуо за партизанима. До битке је дошло 9. априла код села Коритник на граници Студеничког и Моравичког среза. Четници су претрпели још један пораз, али су се партизани до 24. априла ипак повукли дубље у Нововарошки и Сјенички срез. Радомир Цветић је у тим борбама теже рањен у пету леве ноге и морао је хитно на лечење. Он је стога пребачен у болницу у Земуну, где је о њему водио рачуна оперативац ЈВуО, санитетски мајор хирург др. Ђурић, који је специјално због тога остао у престоници. Заступник команданта Јаворског корпуса постао је поручник Стојко Филиповић.[1189]

После повреде команданта и вишемесечних борби на подручју од Увца до Ибра у тешким условима, ВК ЈВуО је коначно људству Јаворског корпуса дозволила предах. Поручник Филиповић је стога вратио око 500 бораца у завичајне срезове, званично да „чисте терен" од заосталих комуниста, а у ствари на опоравак. Корпус је 11. априла био подељен у четири групе – код Ивањице, на Голији, у селу Трнави и селу Пискањи, где је био и штаб корпуса. У наредним данима бригаде су се вратиле у своје рејоне, па је тако I Студеничка била у Трнави (40 бораца), II Студеничка у Рватима (100 бораца), I Дежевска у Тушимљи и II Дежевска у Кончулићима северно од Новог Пазара.[1190]

Кратки одмор штаб корпуса је искористио да изврши процену борбеног потенцијала јединице. Подаци до којих је дошао били су поражавајући. Поручник Филиповић је наиме обавестио генерала Михаиловића да је: Радомир Цветић у болници, Моравичка бригада „одсечена и растурена по терену", „срез Студенички испод сваке критике", „Дежевци добри борци са Турцима, али не и са комунистима", командант I Студеничке бригаде у болници као и командант истоименог среза и штапски радиотелеграфиста. И командири I и II Дежевске бригаде су били на лечењу, а на лоше здравствено стање су се жалили и поручници Поповић и Неранџић. Више од половине људства било је болесно од реуме или упале плућа, лоше одевено и наоружано, без довољно муниције. Филиповић је стога од ВК ЈВуО тражио да се у корпус пошаље један „оштар" официр који би поправио ситуацију.[1191]

[1189] Исто, 25, деп. 4823; Исто, 27, деп. 4858; Исто, 80, деп. 5574–5575; Исто, кут. 276, ф. 1, док. 2, 34, деп. 186; Рана се није показала као фатална и 9. маја су већ стигле информације да се Цветић „брзо опоравља". Исто, док. 5, 11, деп. 755.

[1190] Исто, кут. 277, ф. 1, док. 5, 27, деп. 4859–4860; Исто, док. 3, 3, деп. 355–357; V. Marinković, *n. d.*, 230.

[1191] ВА, ЧА, кут. 277, ф. 1, док. 4, 34–35, деп. 4991, 4993–4994; Исто, 80, деп. 5572; Исто, док. 5, 13, деп. 553.

За Јаворски корпус је, међутим, већ било касно и он од априла 1944. године више није представљао респектабилну оружану јединицу. Ове речи потврђује извештај новог команданта капетана Павићевића, писан половином маја, у којем стоји да је „старешински кадар пропао", а да међу борцима има доста промрзлих („пуно случајева отпалих прстију са ногу"), рањених, погинулих и несталих. У закључку дословно пише да је „Јаворски корпус доживео истинску голготу" током зиме 1944. године.[1192]

Штаб корпуса се током априла посветио и једном текућем проблему. Како су јављали доушници са терена, партизани су са Голије током априла покушали да ухвате везу са муслиманима у Новом Пазару. Поручник Филиповић је стога 24. априла наредио командама дежевских бригада да „посвађају комунисте и муслимане или муслимане и Немце", а да са „муслиманима паметно тактизирају и да их искористе" као и раније Бугаре за борбу са КПЈ. Наредио им је и да са II Косовским корпусом што пре очисте Голију од заосталих партизнаских група, да се овакве ствари не би понављале убудуће.[1193] Притом је саветовао да се избегава сукоб са мухамеданцима.

До извесног поправљања ситуације у Јаворском корпусу дошло је током маја, после сламања пролећне офанзиве НОВЈ. Током ње су 2. и 5. дивизија изгубиле ¾ људства – 2736 мртвих, 108 заробљених и 64 пребегла.[1194] Бројно присуство окупаторских и квинслиншких јединица на територији коју је покривао корпус,[1195] давало је додатну сигурност четницима и омогућило реорганизацију њихових снага. То је била и жеља ВК ЈВуО, која је Филиповићу почетком маја јавила да што пре јединицу „оспособи за акцију" и да са њом поново крене у помоћ Павлу Ђуришићу у Полимље. Филиповић је стога до 5. маја обишао Моравички и Студеничи срез. У првом је увео у дужност новог команданта бригаде капетана Павловића и пешадијског поручника Ратомира Ђ. Јокића (који је добровољно дошао из Београда), док се у другом спремао да дословно изврши „чишћење великом метлом".[1196] Следећа дестинација требало је да му буде Дежевски срез, где је ситуација била нешто боља него ли у Студеничком.[1197]

[1192] Исто, док. 6, 23, деп. 6486.

[1193] Исто, док. 4, 80, деп. 5571–5572.

[1194] ВА, микрофилмови, NAW, T-78, Roll 331, 6288808, 1.

[1195] На дан 5. маја у троуглу Студеница – Рашка – Нови Пазар налазило се: 3000 припадника СДК, 3000 Бугара, 1000 припадника ХИПО, 3000 муслиманских милиционера у Сјеничком срезу и извесан број Немаца са неколико топова и чак 20 тенкова распоређних за евентуалну одбрану „клисуре Рашка – Нови Пазар". У таквој констелацији снага функционисање 200–300 четника Јаворског корпуса у више група, уз сада, благонаклоност окупатора, није представљало проблем. Исто, кут. 277, ф. 1, док. 5, 13, деп. 548–549.

[1196] Исто, кут. 276, ф. 1, док. 5, 10, деп. 737; Исто, док. 2, 11, деп. 360; Исто, 25, деп. 365.

[1197] Исто, док. 2, 3, деп. 358.

У међувремену, Драгољуб Михаиловић је и сам повукао потез у том правцу. До 2. маја одредио је новог команданта Јаворског корпуса. Избор је пао на резервног пешадијског капетана Крсту П. Павићевића (шифра „Равини" или „Стикон"), дотадашњег помоћника мајора Милоша Марковића у Пожешком корпусу.[1198] Он је 5. маја стигао у штаб одреда, где му је три дана касније Филиповић предао команду над јединицом. Са њим је дошао и ваздухопловни капетан I класе Живојин Лазић родом из Приштине ради јачања команданог кадра корпуса. Наредних десетак дана Павићевић је искористио да се упозна са приликама на територији корпуса. Први закључак му је био да се у њему радило пре свега на војном, а много мање на политичког плану.[1199] Стога је одмах извршио реорганизацију Студеничког среза где је одржао три успешна народна збора и поново покренуо рад среских и општинских Равногорских одбора у Дежевском,[1200] Студеничком и Моравичком срезу. Заменио је и део подофицирског кадра и обновио летећу бригаду при корпусу. Капетан Павићевић је, међутим, писао Михаиловићу да му је потребно још времена да јединицу „оспособи за предстојеће акције".

Но, времена није било. Нови притисак снага НОВЈ на Лим изискивао је да Јаворски корпус што пре ступи у борбу. Капетан Павићевић се тако 17. маја са свим бригадама, осим II Дежевске која је остала да чува матични срез, покренуо према околини Ивањице. До 22. маја 1944. године већ је био на Златару. С обзиром на мали број људи, само 460, и њихово лоше стање, ВК ЈВуО је до краја маја одред привремено ставила прво под команду мајора Милоша Марковића, па капетана Душана Радовића, заповедника Златиборског корпуса, а на крају у руке мајора Нешка Недића, заповедника Ваљевског корпуса.[1201] То није у много чему поправило ратни елан код бораца.

[1198] Исто, кут. 4, ф. 3, док. 19, 1.

[1199] Исто, кут. 32, ф. 3, док. 42, 1; Исто, кут. 277, ф. 1, док. 6, 50, деп. 362.

[1200] На челу среског Равногорског одбора био је адвокат Десимир Ивковић из Новог Пазара. Поред њега ту су били још: кројач Ђоко Петровић, земљорадник Душан Јањушевић, трговац Танаско Станић, адвокат Светозар Недић и чиновник Миро Филиповић, сви родом из Новог Пазара. Како је Ивковић сведочио после рата, срески одбор, као и они општински, нису превише радили, пре свега јер су се делегати ретко окупљали у пуном броју. ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 159.

[1201] ВА, ЧА, кут. 277, ф. 1, док. 6, 23, деп. 6485; Исто, 30, деп. 6596; Исто, 45, деп. 5961; Исто, 50, деп. 6055; Исто, кут. 32, ф. 3, док. 42, 1; Исто, кут. 291, ф. 1, док. 6, 32, деп. 122; Исто, 41, деп. 137; Исто, 42, деп. 139–140; Исто, 61, деп. 191.

Неспоразуми ЈВуО са Британцима и приближавање немачком окупатору

Кризу у коју је запао Јаворски корпус током прве половине 1944. године, пратили су све чешћи неспоразуми са савезничким официрима. Они су били последица општег захлађења односа на линији генерал Михаиловић – Британци, пре свега због све веће подршке Британаца Јосипу Брозу и НОВЈ. Као посебан изазов за врховног команданта ЈВуО показао се нови шеф британске војне мисије, бригадни генерал Чарлс Армстронгом (Charles Armstrong), који је крајем септембра 1943. године дошао у Србију. Он је послат из Каира да, као човек „чврсте руке", притисне четнике и усмери њихову активност у правцу који је највише одговарао британској империји, држећи се политичког контекста у којем је Лондон већу подршку пружао комунистичком покрету отпора. Такав став је Армстронга неминовно водио у сукоб са Драгољубом Михаиловићем, а његове људе у сукоб са локалним четничким официрима.[1202]

Већ током новембра 1943. године ВК ЈВуО тражила је од Армстронга да повуче оба своја официра са територије II Косовског корпуса. Михаиловић их је сумњичио за контакте са партизанима, чак и за пуч изведен у Дежевској бригади од стране Радуловића. Енглески генерал се томе успротивио, тражећи доказе непоузданости својих људи, али је Михаиловић остао неумољив. Без образложења оптужби, он је 4. децембра поново тражио повлачење Енглеза.[1203] Са сличним проблемима се ушло и нову, 1944. годину.

Почетком фебруара генерал Армстронг је позван од стране Михаиловића да заједно са Радомиром Цветићем обиђе села на граници Нововарошког и Златиборског среза како би се уверио да партизани нападају четнике и пале куће њихових присталица. Из овог захтева се изродио нови сукоб. Шеф британске мисије је обишао терен са командантом Јаворског корпуса, али је дошао до сасвим другог закључка. Он је реферисао Михаиловићу да „није видео ништа страшно", да партизани не нападају четнике и да „нема спаљених села". Додао је, међутим, као својеврсну критику ЈВуО, запажање да „нижи Цветићеви официри заробљавају партизане и место Немаца они (*мисле*, М. Ж.) да су партизани непријатељи". Стога је тражио од Михаиловића да Јаворски корпус врати у долину Ибра, где би његово људство приступило рушењу пруге Београд – Косовска Митровица – Солун, чему се овај оштро противио.[1204]

Пошто Цветић није добио такво наређење од ВК ЈВуО, генерал Армстронг му се, прескачући четничку команду, директно обратио. Он је 22. фебруара, преко британског официра за везу у Јаворском корпусу, од њега

[1202] К. Николић, *Историја Равногорског покрета*..., I, Београд, 2014, 581–582, 588.

[1203] ВА, ЧА, кут. 20, ф. 4, док. 13, 1; Исто, док. 16, 1; Исто, док. 18, 1; Исто, док. 24, 1.

[1204] Исто, кут. 277, ф. 1, док. 1, 2, деп. 959.

„енергично тражио" да му пошаље дванаесторицу војника и једног подофицира за рушење мостова у Ибарској долини, као и Пољаке-пребеге који су се налазили у Цветићевом штабу.[1205] Генерал Михаиловић је, међутим, већ сутрадан наредио свом официру да „Армстронгу не даје ништа" и прекине на учтив начин, сваку везу са њим. Британског генерала је затим лажно известио да ће Цветић са целим корпусом приступити саботажама, али када се врати са Увца, одакле тренутно није био у могућности да испуни жеље Британаца.[1206]

У игри високе политике која је далеко од граница Југославије одлучивала о њеној судбини и то на штету интереса Равногорског покрета, било је само питање времена када ће доћи до потпуног раскида између четника и британске војне мисије. Он је уследио почетком марта 1944. године када је Армстронг наредио свим њему потчињеним официрима да се окупе при ВК ЈВуО, а ради напуштања Југославије. Према Михаиловићевој заповести, сви четнички команданти који су при штабовима имали савезничке официре, почели су да их припремају за пут.[1207] Мајор Цветић и капетан Марковић су спремно дочекали ову заповест, с обзиром на то да су Британци почели да се повезују са комунистима који су продирали на њихов терен, али и да их „шпијунирају" и потом код генерала Михаиловића оптужују за сарадњу са Немцима.

Почетком априла се на простору Студеничког и Дежевског среза окупило неколико дестина британских официра из Јаворског и II Косовскога корпуса, односно из Команде Јужне Србије. До ВК ЈВуО требало је да их, преко терена II Равногорског корпуса, спроведе војвода Тодор Дорбић са својим четницима. Пут је због интезивних сукоба између окупатора и НОВЈ био затворен, па је Добрић одлучио да се врати. Када су се Енглези побунили и тражили да их упути комунистима на Рудно, он их је оружјем потерао ка штабу капетана Марковића. Притом им је одбрусио „да бих их пре предао Немцима, него партизанима".[1208] Истовремено је мајор Раковић, будући да није имао довољно хране, одеће и обуће за своје борце, опљачкао шест кола са залихама британске војне мисије, које је Армстронг припремио за извлачење својих људи.[1209]

Случајно или не, присуство енглеских официра, вероватно у селу Трнави, затим је уочено и од стране Немаца, па је даље њихово задржавање на територији Јаворског корпуса постало опасно. Генерал Армстронг је 8. априла по том питању писао Драгољубу Михаиловићу, протествујући због лошег односа његових људи према савезничким официрима. Немају-

[1205] Исто, 33, деп. 645–647.

[1206] Исто, док. 3, 18, деп. 303; Исто, 73, деп. 698.

[1207] Исто, кут. 277, ф. 1, док. 2, 31, деп. 3424; Исто, 49, деп. 4275.

[1208] Исто, док. 4, деп. 4868; Исто, 35, деп. 4994; Исто, 19, деп. 4750; Исто, док. 5, 28, деп. 131; Исто, 20, деп. 47; Исто, кут. 20, ф. 5, док. 23, 1.

[1209] Исто, док. 5, 12, деп. 950.

ћи куд, Михаиловић је одмах наредио Цветићу и Марковићу да „под личном одговорношћу" што пре спроведу фамозне официре десном обалом Ибра до мајора Раковића, што су ови убрзо и учинили.[1210]

Још један камен спотицања између четника и Британаца било је питање пољских бораца, којих је у Србији фебруара 1944. године, по Армстронговој процени, било око 160.[1211] Добар део њих се налазио у одредима Јаворског корпуса, у које су углавном ступали бежећи из ибарских рудника, где су кулучили за Немце. Боравак Пољака у Јаворском корпусу представљао је проблем из два разлога. Прво, јер су се показали „као врло добри војници" и стога били потребни јединици која је запала у организационе проблеме,[1212] и друго, јер су у рукама генерала Армстронга могли постати оруђе за саботаже које је прижељкивао. То би значило велике немачке одмазде и ново страдање локалног српског становништва. Због тога је генерал Михаиловић саветовао Цветићу да Пољаке склони негде на сигурно и да их никако не шаље Армстронгу.[1213]

Када је постало јасно да су све савезничке везе између Британаца и ЈВуО покидане, пољска команда у Каиру је 23. фебруара затражила од Михаиловића да јој пошаље Пољаке заједно са Енглезима. Те захтеве је подупирао и сам Армстронг, који је у Египат слао податке о наводном батињању и нехрањењу пољских бораца Јаворског корпуса.[1214] ВК ЈВуО првобитно није имала намеру да услиши ове молбе,[1215] али је 6. марта Михаиловић преломио да се дозволи самим борцима да одлуче где желе да буду. Притом је наредио Цветићу да развије јаку пропаганду и чак да им обећа пребацивање у Пољску, како би ипак остали у четничким редовима.[1216] Његове жеље остале су неостварене. Штаб Јаворског корпуса јавио је 25. априла да су сви Пољаци са његове територије послати на реон II Равногорског корпуса ради даљег извлачења из земље.[1217] Да не би поново дошао у исту ситуацију, генерал Михаиловић је средином јуна при Јаворском корпусу формирао канцеларију италијанског официра за везу, са задатком да лоцира и прикупља Италијане који су остали у Србији после капитулације Италије и чврше их веже за Равногорски покрет.[1218]

[1210] Исто, 20, деп. 45–46.

[1211] Исто, док. 3, 18, деп. 303; Исто, 73, деп. 698.

[1212] Исто, док. 5, 2, деп. 860.

[1213] Исто, док. 1, 1, деп. 647.

[1214] Исто, 38, деп. 681; Исто, док. 5, 20, деп. 47.

[1215] Исто, док. 2, 7, деп. 3062.

[1216] Исто, 23, деп. 3312; Исто, 25, деп. 3337; Исто, кут. 291, ф. 1, док. 7, 41, деп. 233.

[1217] Исто, кут. 277, ф. 1, док. 4, 77, деп. 5527.

[1218] Исто, кут. 4, ф. 4, док. 42, 1; Само у селу Избице се окупило око 40 Италијана, који су ту боравили до доласка већих партизанских снага, углавном помажући народу у физичким пословима, а онда су отишли са њима. Зоран Ј. Јеремић, *н. д.*, 25.

Имајући у виду све до сада наведено у овом потпоглављу, долазимо до његове средишње тачке – четничке колаборације са Немцима. Услед све већег слабљења јединица ЈВуО и учесталих пораза које су трпели од НОВЈ, многи њихови команданти одлучују да помоћ потраже од окупатора. Јаворски корпус није представљао изузетак. Радомир Цветић је још током фебруара 1944. године, услед врло ситуације у којој му се нашло људство, успоставио контакт са бугарском командом у Новој Вароши. Док је држао положаје на Увцу од ње је примио 27 товара муниције.[1219] Ако се ово може узети као изолован случај, на који је Цветић можда био и приморан од стране надлежних му Ђуришића и Лукачевића, који су већ имали контакте са окупатором, дешевања током априла и маја 1944. године указују на циљано повезивање са немачким и колаборационим властима.

Мајор Цветић је тако 29. марта примио у свом штабу неколико делегата из 4. пука СДК, који су му понудили сарадњу у борби са комунистима и тражили од њега да чува прелазе према десној обали Ибра. Радило се о људима Михајла Олћана, блиског сарадника Димитрија Љотића, који је тих дана стигао у Рашку. Цветић је прихватио понуду и затражио „муницију од њих, Немаца и Руса".[1220] Да је наишао на позитиван одговор окупатора, који је био расположен да прошири антикомунистичку коалицију,[1221] говори нам да је већ 30. марта наредио начелнику штаба I Студеничке бригаде потпоручнику Неранџићу да „без људи и пратње иде Немцима" у Рашку. Тамо је требало да преузме функцију официра за везу Јаворског корпуса са окупаторским трупама и одмах пошаље „све што дају". Неранџић је, међутим, са гнушањем одбио да изврши ово наређење, напустио јединицу и склонио се у околину Краљева. Одатле је, нешто касније, због овога директно тужио свог надређеног генералу Михаиловићу.[1222] Његово место у Рашки попунио је поручник Слободан Поповић, коме се нешто касније придружио и поручник Сава Радосављевић испред Команде среза Дежевског.[1223] Убрзо су преко поменутог Олћана кренуле и прве испоруке муниције и другог ратног материјала.[1224]

Сарадња четника Јаворског корпуса са Немцима убрзо је постала видљива. Генерал Армстронг је 8. априла писао генералу Михаиловићу да „Цветић отворено сарађује са Немцима" и запретио да ће због тога цео покрет сносити последице пред савезничким командама.[1225] Капетан Марко-

[1219] Исто, кут. 277, ф. 1, док. 5, 21, деп. 48.

[1220] Исто, док. 2, 51, деп. 4306; Исто, док. 4, 59, деп. 4402.

[1221] Исто, док. 5, 4, деп. 123.

[1222] Исто, кут. 32, ф. 3, док. 38, 1.

[1223] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 151.

[1224] Исто, кут. 277, ф. 1, док. 4, 59, деп. 4402.

[1225] Исто, док. 5, 20. деп. 45.

вић је, такође, извештавао преко Команде Јужне Србије, да се Цветић „легализовао", што је по њему много штетило интересима Равногорског покрета.[1226] О успостављеним везама са Немацима говорио је и случај Цветићевог рањавања, када је у пратњи потпоручника Радовановића, око 10. априла, са Рудна отишао на лечење директно у престоницу.[1227]

ВК ЈВуО је на све ово реаговала тако што је 11. априла поручила штабу Јаворског корпуса да сарадња са Немцима „није одобрена". Затим је наредног дана генерал Михаиловић у распису свим потчињеним јединицама наредио да избегавају одласке у вароши и поготово „мешавину са окупаторским снагама и осталим јединицама" које нису четничке током борби. Оваква неодређеност условила је да политика Јаворског корпуса остане иста. Већ 11. априла в. д. команданта, поручник Филиповић, обавестио је ВК ЈВуО да му „Немци дају храну и муницију" за људство, а да су обећали и „одело и оружје". Као једино оправдање Филиповић је навео да он лично нема контакте са Немцима, већ да то чини преко трећег лица.[1228]

Први контакти су убрзо добили обрисе конкретног војног уговора. Преко официра за везу у Рашки Немци су 19. априла понудили команди Јаворског корпуса да се њихови официри и војници легализују и обнове Ибарски четнички одред Машана Ђуровића. Ова колаборациона једница би сада покрила поред Дежевског и Студеничког и Моравички срез. Њени борци би били наоружани као и „Љотићевци". Пошто му је оружје било преко потребно, поручник Филиповић је био врло заинтересован за ову понуду, али се ипак за одобрење обратио ВК ЈВуО.[1229] Иако није добио „зелено светло" за оволики степен везивања за окупатора, Јаворски корпус је у наредном периоду продубио сарадњу са Немцима. Тако је 24. априла поручник Филиповић обавестио Михаиловића да креће у акцију против партизана са Моравичком бригадом и да ће због тога „користити Немце и остале".[1230] Радило се о прећутном споразуму који је предвиђао међусобно ненападање и одвојено нападање на комунисте, по којем су већ функционисале неке јединице ЈВуО. Пример Јаворског, видећемо, следиће и II Косовски корпус капетана Марковића.

Почетком маја по овом питању се огласила и ВК ЈВуО. Генерал Михаиловић је 7. маја потчињеним јединицама послао обавештење о конкретном држању према окупатору. У њему стоји да се, пошто их Немци нису ометали у двомесечним борбама са НОВЈ, иако нису имали никакав споразум са

[1226] Исто, док. 4, 73, деп. 5479.

[1227] Исто, 80, деп. 5574.

[1228] Исто, док. 5, 27–28, деп. 4860, 131; Исто, док. 4, 35, деп. 4994; Исто, кут. 276, ф. 1, док. 4, 14, деп. 409.

[1229] Исто, кут. 277, ф. 1, док. 4, 50, деп. 5203.

[1230] Исто, 80, деп. 5570.

њима, наређује обустава „сваке оружана акција против окупатора", с тим да се „пропаганда (*против њега*, М. Ж.) и даље настави". Михаиловићев план био је да се комунистима на овај начин што више отежају будуће војне кампање.[1231] У духу велике самосталности коју су четнички команданти имали током целог рата у односу на свог врховног заповедника, ово наређење су многи од њих почели да тумаче по свом нахођењу. Стога се генерал Михаиловић већ 18. маја жалио да је добио информације како људство појединих одреда силази у градове под пуном опремом, чак и са брадама, где „вршља слободно". Зато је наредио да сваки онај који на тај начин компромитује ЈВуО, има да буде ухапшен и стављен под Преки суд.[1232]

Што се тиче четничких снага у троуглу Нови Пазар – Рашка – Косовска Митровица, оне су у наредном периоду, пре свега како је растао притисак НОВЈ, продубљивале односе са окупатором. Најактивнији у овом процесу био је командант Студеничког среза потпоручник Радовановић, који се самоиницијативно ставио у службу немачког СД. Обавештајци ЈВуО писали су генералу Михаиловићу да је Радовановић толико близак са шефом СД полиције у Новом Пазару Конрадом Кларом да „у једној соби спавају".[1233] О каквом се год односу радило, Радовановић је себи дао за право да 19. јуна, као човека погодног за ову врсту сарадње, предложи генералу Михаиловићу начелника СД у Косовској Митровици Фајстрицера (Feistritzer). Свој предлог образложио је тиме да је поменути наводно био „неоспорни пријатељ Срба". Стога је Радовановић сматрао да се Фајстрицер и „штилштанд (примирје)" са Немцима, могу преко њега врло добро искирстити за поправљање позиција ЈВуО у Косовскомитровачком округу.[1234] Време ће, међутим, показати да су његове процене биле неутемељене и да никаква помоћ од стране окупаторских власти није могла да помогне снагама Равногорског покрета.

Активност II Косовског корпуса (фебруар–јун 1944. године)

Други Косовски корпус је настао у марту 1943. године. Као основа за формирање јединице послужио је људство разоружаног Ибарског четничког одреда војводе Ђуровића.[1235] До марта 1944. корпус је покривао територије Косовскомитровачког, Источког, Пећког, Вучитрнског и Србићког среза. Због опасности од Арнаута и муслимана, јединица се углавном кретала простором

[1231] Исто, кут. 276, ф. 1, док. 6, 40, деп. 5868.

[1232] Исто, док. 5, 24, деп. 978–980.

[1233] Исто, кут. 118, ф. 6, док. 3, 1.

[1234] Исто, док. 1, 2.

[1235] Исто, кут. 101, ф. 3, док. 8, 2.

Ибарски Колашин – Рогозна – Нови Пазар – Рашка – Косовска Митровица. Срби са Косова и Метохије доживљавали су ову јединицу као „Корпус осветника Косова", па се њено људство тако и понашало. У организационом смислу јединица је припадала Команди Јужне Србије, Радослава Ђурића.

Заповедник II Косовског корпуса био је пешадијски капетан II класе Живојин Марковић (шифровано име „Есад"). Његов заменик био је резервни мајор Драгољуб М. Радојевић из Топлице. Он је био и председник Преког суда при корпусу. Место начелника штаба заузимао је резервни поручник Ђокица Јелушић, кога је током 1944. године заменио жандармеријски поручник Милорад М. Поповић. Функцију шефа пропагандног одељења вршио је Недељко Виријевић (лист *Српско Косово*), док је капетан Марковић поред команде над јединицом, управљао и њеним обавештајним радом. У томе је имао помоћ Луке Радоњића, директора железничке станице у Косовској Митровици и бившег начелника Вучитрнског среза Лазара Милосављевића. За ађутанта је одабрао потпоручника Васу Закића из Приштине, а за саветника Васу Поповића (војводу ибарског). Поручник Љубомир Ђекић из Чаглавице код Приштине се бавио интендантским пословима, шифрант је био Душко Голубовић из Јагодине, а писар Живко Ивановић. Санитет је водио наредник Миливоје Митровић, а војни свештеници су били Радуле Божовић и Милан Поповић. Британску мисију при корпусу представљао је капетан Џорџ Мур (Moore).

Капетану Марковићу су на располагању биле следеће јединице: Колашинска (артиљеријски поручник Будимир Добрић), Косовскомитровачка (капетан II класе Драгутин Милојевић), Ибарска (Александар Недељковић), Дреничка (Макарије Лозовић и Голуб Томашевић), Пећка (Милош Петровић), Дукађинска (потпоручник Раде Вулић) и Вучитрнска бригада. До краја новембра 1944. године придодате су му још и Гњиланска, Грачаничка и Совјетска бригада. Корпус је такође, располагао са штабском четом (поручник Станоје Бојковић из Прилужја), јуришном четом (жандармеријски потпоручник Михаило Закић из Остраћа), митраљеском четом (Светомир Ивановић из Косовске Митровице) и противколском батеријом (артиљеријски поднаредник Вид Тополић из Сребренице). Штаб корпуса је временом извршио неколико промена у старешинском кадру. Тако је место заповедника Косовскомитровачке бригаде од поменутог Милојевића прво преузео жандармеријски поручник Милорад М. Поповић, а онда у мају 1944. и поручник Зарија Радовановић. Команданта Ибарске бригаде је 5. октобра заменио жандармеријски поручник Михаило Закић, бивши командант јуришне чете и Ибарског батаљона.[1236]

[1236] ВА, ЧА, кут. 101, ф. 3, док. 40, 1; Исто, док. 37, 1; Исто, ф. 4, док. 12, 3–4; Исто, док. 15, 4; Исто, кут. 277, ф. 1, док. 2, 24, деп. 3321; П. Милошевић, *н. д.*, 160–161, 169–170; М. Максимовић, *н. д.*, 39; Ј. Алексић, н. д., 164–165.

Иако је II Косовски корпус имао више од 500 сталних четника, што је у односу на друге јединице ЈВуО био озбиљан број, то га није спасило од пораза у борбама за Ибарски Колашин против албанско-муслиманских снага током фебруара 1944. године. Корпус је био приморан да се дислоцира према северу, на тромеђу Дежевског, Студеничког и Косовскомитровачког среза, где је био у тешком положају. Живојин Марковић је због тога 7. марта молио потпуковника Ђурића да му пошаље „материјалну помоћ", како би се његова јединица опоравила.[1237] Ђурић, и сам у тешкоћама, није имао шта да пошаље Марковићу. Стога му је писао да узме шта може од народа и то на име посебног пореза. Ситуација у II Косовском корпусу је била толико лоша да је Марковић, примивши овакав одговор, резигнирано одговорио свом надређеном: „Од кога да тражим и какав порез и на кога да га извршим. Није ово Шумадија већ Албанија; Ако мој корпус не помогнете метеријално биће брзо расформиран". Марковићев бес осетио се и у јединици. Тих дана су због саботаже, односно веза са Енглезима, стрељани камандир Кренске чете Ибарске бригаде Милија Пантић и учитељица Лукија Метовић, иначе симпатизер КПЈ.[1238]

Пошто је Ђурић остао неумољив, капетан Марковић се 15. марта по истом питању обратио директно ВК ЈВуО. Он се жалио да се Косову и Метохији поклања мало пажње, што се наводно одражавало у томе што он није имао „пара, одеће, обуће, хране и муниције" за своје борце. Поред тога што је од генерала Михаиловића тражио помоћ у свему што је могло да се пошаље, узео је себи за право и да му упути неколико сугестија за рад на Косову. Марковић је предлагао следеће: да се II Косовски корпус никада не помера са матичне територије; да се формира једна заједничка команда за целу област и обједине I и II Косовски корпус под његовом командом; да се околни корпуси укључе у борбу са Арнаутима и Немцима; да се прекину сви преговори са арнаутским првацима и приступи „чишћењу" целе Јужне Србије од „Турака и Арнаута", али без „покоља".[1239]

Да би појачао утисак, заповедник II Косовског корпуса је у Михаиловићев штаб послао неколико представника српског живља са Косова и Метохије. Но, овај је имао тек нешто више разумевања од потпуковника Ђурића. Одбацио је све Марковићеве предлоге као неприхватљиве због „знатних тешкоћа" које није навео, али је ипак пристао да му помогне по питању снабдевања јединице. Стога је наредио Цветићу да му уступи Врачевску, а потпуковнику Кесеровићу, Луковску општину.[1240] Ни то није решило логистичке проблеме II Косовског корпуса, будући да се половином априла Мар-

[1237] ВА, ЧА, кут. 277, ф. 1, док. 2, 28, деп. 197.

[1238] Исто, 47, деп. 4297–4298.

[1239] Исто, кут. 101, ф. 3, док. 8, 6.

[1240] Исто, кут. 4, ф. 1, док. 38, 1–2.

ковић жалио како је Луковска општина „пасивна" и тражио да му се база за снабдевање пребаци у Топлицу.[1241] Када је тамо за његове четнике коначно прикупљена извесна количина хране, Драгутин Кесеровић му је исту одузео без образложења.[1242] Тек 23. маја Марковићу је стигла помоћ од ВК ЈВуО и то у висини од 1.000.000 динара.[1243]

Његовим мукама, међутим, као да није било краја. Почетак априла донео је нове борбе II Косовском корпусу, овога пута са партизанима који су се домогли Студеничког и Дежевског среза. Већ 8. априла Марковић се са целокупним људством распоредио долином Ибра, од Рашке до Звечана, асистирајући готово разореном Јаворском корпусу у чувању прелаза преко реке.[1244] Тешка ситуација у којој се јединица налазила узела је свој данак. Марковић се јадао ВК ЈВуО да му људство „бежи у масама" са фронта под образложењем „да не жели борбу против Срба (*партизана*, М. Ж.)".[1245] Да би се убудуће избегле овакве ситуације, он је поново од Михаиловића тражио да се II Косовски корпус прошири на цело Косово, да му се припоје Лапски, Грачанички и Гњилански срез (где је по Марковићу живело 2/3 косовских Срба), као и да I Косовски корпус пређе под његову команду.[1246] Но и ове његове молбе су добиле исти негативни епилог.

Излаз за нагомилане проблеме потчињеног му корпуса Живојин Марковић је, као и његов колега мајор Цветић, пронашао у приближавању Немцима. Први импулс сарадњи дао је и овага пута окупатор. Наиме, још јануара 1944. године командант СД полиције у Косовској Митровици, поменути Фајстрицер, тражио је састанак са четничким официром. После новог контакта почетком априла, овога пута преко начелника Студеничког среза капетана Нешића, Марковић је, под образложењем да је то „наметала ситуација", пристао да се види са њим. И Михаило Олћан је желео састанак са Марковићем, али нисмо утврдили да ли је до њега дошло и када.[1247]

Разговор са Фајстрицером, командант II Косовског корпуса је имао током априла. На њему су претресена како војна, тако и политичка питања. Официр ЈВуО је био најзаинтересованији за испоруке муниције и оружја, за шта је добио и извесне гаранције. Као знак добре воље, он је окупатору дао

[1241] Исто, кут. 277, ф. 1, док. 4, 41, деп. 5087.

[1242] Исто, 5, деп. 4514–4515.

[1243] Исто, док. 5, 10, деп. 1; Исто, док. 6, 69, деп. 193.

[1244] Исто, док. 4, 19, деп. 4748.

[1245] Исто, 73, деп. 5480.

[1246] Исто, кут. 101, ф. 3, док. 10, 1–3; Управо 17. априла командант I Косовског корпуса капетан I класе Блажо Брајовић тешко се разболео и напустио јединицу. То је вероватно охрабрило Марковића да настави са потраживањима у правцу обједињена команде за оба корпуса. Исто, ф. 1, док. 43, 2, 9.

[1247] Исто, ф. 3, док. 10, 6.

„доказе и податке" за многе комунисте са Косова и Метохије, чиме је Фајстрицер био врло задовољан. Немци су Марковићу понудили да се „спусти са планина" и формира са њима „заједнички фронт против партизана". Обећали су му опрему за помоћну СС јединицу која би бројала, невероватних, 20.000 бораца.

Правдајући се генералу Михаиловићу због сарадње са окупатором, Живојин Марковић је писао да је састанак превасходно искористио да Деву и Бољетинија дезавуише код Немаца. Хвалио се да ће му власти Трећег рајха у Србији чак дозволити и да их ликвидира. Притом је, наводно, Фајстрицеру „поставио ултиматум" да се престане са убијањем Срба у Косовскомитровачком округу, као и да се повуку албански припадници СДС и СГС из постаја које су држали са колегама српске народности. У противном је запретио саботажама на железничкој мрежи. С обзиром да су ови наводи били неоствариви, капетан Марковић је почео да упире прстом у друге. Тако је код Михаиловића критиковао саборце из Јаворског корпуса, пишући да се „Цветићеви људи слободно шетају по Рашки и Ибарској долини", док су његови наводно избегавали да буду виђени са окупаторским војницима.[1248]

У наредном периоду везе између немачких власти и II Косовског корпуса су се продубиле. Од стране штаба одреда, као официр за везу са Немцима и Бугарима у Косовскомитровачком округу, акредитован је потпоручник Раде Вулић, командир Дукађинске бригаде.[1249] Преко њега је Марковић наставио да одржава везу са командом у Косовској Митровици, шаљући им редовно извештаје о кретању комуниста и борби његових четника са НОВЈ. У повратном смеру су ишле информације о немачким окршајима са партизанима.[1250] Захваљујући томе, Марковић је успео да 12. маја из затвора у Косовској Митровици узвуче чак 60 прочетничких заточеника.[1251] Међутим, оваква неконципирана сарадња дојучерашњих непријатеља, притом скривана од народа јер је била компромитујућа, стварала је по речима самог капатана Марковића толику „конфузију" у јединицама, да он „више није знао шта да ради" по том питању.[1252]

Почетком маја 1944. године стигле су и прве добре вести за штаб II Косовског корпуса. Горски штаб 110 са Радославом Ђурићем на челу, одлучио је да капетану Марковићу дозволи организацију Равногорског покрета на целом

[1248] Исто, 6–7, 9; ВА, ЧА, кут. 277, ф. 1, док. 4, 73, деп. 5478; Истим путем кренули су и четнички команданти у Сјеничком срезу. Тамо су се пуковнику Кремплеру ставили на располагање и Милинко Радовић и Милан Шекуларац. АС, Ж-28, кут. 13, ф. Санџачки четници, док. 97, 2.

[1249] П. Милошевић, *н. д.*, 161.

[1250] ВА, ЧА, кут. 128, ф. 21, док. 6, 1.

[1251] Исто, кут. 277, ф. 1, док. 6, 16, деп. 6392.

[1252] Исто, док. 4, 73, деп. 5479.

Косову. Да је био врло озбиљан када се раније нудио за овај задатак, Марковић је убрзо и показао. Одмах је „предузео енергични рад на целом Косову", избегавајући притом сукобе са Албанцима. Резултат је било оснивање равногорских одбора у Приштини, Косовској Митровици, Вучитрну и Прилужју.[1253]

Живојин Марковић је 11. маја обавестио генерала Михаиловића да је његово присуство на делу Косова којим се до тада није кретао било од народа врло добро прихваћено, с обзиром на то да су Срби тамо били наводно „потпуно напуштени". Он их је стога окупио на ђурђевданској прослави 6. маја на Копаонику (око 80 присталица са Косова), која је имала добар одјек у народу. Следећа намера, за коју је тражио одобрење од ВК ЈВуО, била је да разбије цео корпус у „тројке" и да их пусти по целом Косову и Метохији да „пробуде" српски народ, што му није било дозвољено. Марковић је Михаиловићу и поред тога обећао да ће ови простори „остати чисто националне покрајине само ако му да пуну слободу рада", као што је то учинио потпуковник Ђурић.[1254]

Појачани рад II Косовског корпуса на Косову и Метохији, иако са територије Дежевског среза и Ибарског Колашина где је био распоређен, изазвао је убрзо реакцију Арнаута у Косовскомитровачком округу, али и шире. Већ 6. маја Марковић је писао надлежнима да се „муслимани и Арнаути опет спремају да очисте Српски живаљ све до Рашке". Стога су „ноћу палили ватре (*на планинама*, М. Ж.), пуцали и концентрисали нове снаге" на граници.[1255] Неколико дана касније, 14. маја, штаб корпуса је о свему обавестио и ВК ЈВуО. Капетан Марковић се жалио да му је упућена „претња арнаутског вођства, да ће за месец или месец и по дана, проширити Албанију до Рашке и уништити његов корпус". Притом је могао да се увери, иако је раније истакао да има добре односе са окупаторским властима, како их „Немци помажу у свему".

Заповедник II Косовског корпуса ипак није имао намеру да одступи, већ је поручио да ће примити борбу и „дићи устанак у Метохији".[1256] Стога је тражио одобрење да омасови људство тако што би покупио Србе припаднике СДС и СГС са своје територије, који су раније били „организовани" за попуну снага ЈВуО. Михаиловић му је 12. маја забранио да то учини и саветовао га да поправи односе са арнаутским првацима. Марковић је морао да се задовољи са једанаест припадника РЗК који су му пребегли у одред са целокупним наоружањем.[1257] Пет дана касније од ВК ЈВуО је одбачен и његов захтев за подизање устанка у Метохији.[1258]

[1253] Исто, док. 6, 16, деп. 6391, 6393.

[1254] Исто, 52–53, деп. 6100–6102; Исто, кут. 276, ф. 1, док. 5, 24, деп. 966, 972.

[1255] Исто, кут. 277, ф. 1, док. 6, 41, деп. 5888.

[1256] Исто, 15, деп. 6364.

[1257] Исто, 2, деп. 6153; Исто, 38, деп. 6704; Исто, кут. 276, ф. 1, док. 5, 18, деп. 855.

[1258] Исто, кут. 276, ф. 1, док. 5, 22, деп 915.

Марковићево задовољство новом улогом на Косову и Метохији није дуго трајало. Његово напредовање било је наиме скопчано са подршком коју је у сукобу на релацији потпуковник Ђурић – потпуковник Кесеровић, а због фамозне Вере Пешић,[1259] давао првом. Капетан Брајовић, командант I Косовског корпуса, био је на страни Кесеровића и стога у Ђурићевој немилости. Чим је Ђурић смењен и ухапшен, Драгутин Кесеровић је преузео руковођење радом на његовој територији и током друге половине маја суспендовао нове одредбе о организацији Косова.

Живојина Марковића, као човека од акције, то није поколебало. Већ 18. маја дошао је на идеју да уз помоћ својих контаката у Београду, „спасе ропства патријарха Дожића Гаврила", који се налазио заточен у манастиру Раковица. Понудио се чак да лично са својим људима спроведе спасилачку мисију у Београду. Сматрао је да би то представљало „велики успех за организацију". Михаиловић му је отписао дословно да има ко да води рачуна о поглавару СПЦ[1260] и наредио му да уместо тога ухвати везу са једним од вођа албанских националиста – Мухаремом Барјактаријем. Марковић се бацио на посао и већ до краја маја ступио у контакт са дотичним. Притом га је „позвао у госте", после чега је имао намеру да га са пратњом пошаље на састанак са генералом Михаиловићем.[1261] Но, Барјактари се изгледа није одазвао овом позиву. Ни Драгољуб Михаиловић није делио његов ентузијазам, па му је наредио да узме учешћа у неколико операција против партизана у Топлици и Јабланици током јуна и јула 1944. године.[1262] Марковићев II Косовски корпус се тако 10. јуна пребацио у околину Куршумлије и ступио у формације 4. групе корпуса ЈВуО. После низа окршаја са снагама НОВЈ, Марковић се са одредом у августу вратио на матични рејон, где су га, међутим, очекивала нова искушења.

[1259] Вера Пешић је била вишеструки тајни агент током окупације Србије у Другом светском рату, радећи истовремено за Немце, четнике и комунисте. Њена права лојалност лежала је, међутим, код последњих. Успевши да се инфилтрира у Ђурићево окружење, постаје му врло блиска и до маја 1944. године успева да потпуно преузме команду над његовим штабом. После низа упозорења од стране потпуковника Кесеровића и потчињених му официра на деструктивни рад Пешићеве, потпуковник Ђурић је ухапшен 18. маја. Напад на вилу у Сијеринској бањи (родно место Пешићеве), где се овај налазио са пратњом, водио је капетан Јован Стевановић са око 1000 четника. Два борца су погинула током кратког пушкарања. Иза пуча је стајао потпуковник Кесеровић. Вера Пешић и њена мајка су одмах изведене пред Преки суд и ликвидиране. Ђурић је заробљен и послат у ВК ЈВуО, али је успео да побегне и придружи се партизанима. Рат је завршио као високи официр ЈА, у којој је остао до 1948. године, када је пензионисан. С обзиром на проблеме у Команди Јужне Србије, може се слободно рећи да је тежак положај II Косовског корпуса, између осталог, био последица и субверзивног рада Вере Пешић. Исто, кут. 277, ф. 1, док. 21, деп. 6476–6478; Исто, кут. 276, ф. 1, док. 5, 28, деп. 54.

[1260] Исто, кут. 276, ф. 1, док. 5, 27, деп. 19; Исто, кут. 277, ф. 1, док. 6, 23, деп. 6492; Исто, кут. 101, ф. 3, док. 13, 10.

[1261] Исто, кут. 276, ф. 1, док. 5, 30, деп. 103; Исто, кут. 277, ф. 1, док. 6, 34, деп. 6638.

[1262] Исто, кут. 128, ф. 21, док. 3, 1.

„Вода одлази, камење остаје". Покушај војно-политичке сарадње између ВК ЈВуО и албанских и муслиманских првака у Дежевском и Сјеничком срезу

Напредовање снага НОВЈ према Србији приморало је четничку команду да тражи савезнике на свим странама. Неки од њих, попут Албанаца са Косова и Метохије или оних на власти у Дежевском срезу, били су непријатељи ЈВуО од првог дана окупације. Исто се може рећи и за старорашке муслимане, поготово оне у сјеничком крају. Па ипак, озбиљност ситуације наметала је потребу да се порушени мостови обнове и да се дође до било каквог споразума, по могућности војног. Унификациони фактори били су све већа моћ партизана и страх од пораза у грађанском рату који је из тога произилазио.

ВК ЈВуО је од почетка 1944. године била у сталном недостатку у погледу људства, оружја, муниције, хране и других ратних потрепштина. Сматрало се да би муслимани могли да подмире део тих потреба. Њихове снаге су на територији Старог Раса, због вишегодишње колаборације са италијанским и немачким окупатором, постале респектабилна оружана сила. Влада НДХ претпостављала је да је на овом простору половином 1944. године било око 14.000 муслимана под оружјем, груписаних углавном у неколико полицијских формација. Најбројније снаге налазиле су се у Сјеничком срезу. Оне су процењиване на око 6500 бораца, на челу са антикомунистички настројеним командантима.[1263]

Овим подацима располагали су и партизани, па су и они почели да хватају везе са њима, али и Арнаутима на Косову и Метохији, нудећи им аболицију за почињена дела у претходном периоду.[1264] Велика снага муслимана омогућила им је да већ у фебруару 1944. године постану „апсолутни господари у срезу" Сјеничком.[1265] То је покретање већих трупа ЈВуО са овог простора, као и са терена Дежевског среза, а радило се о „одличним борцима", ван родних села чинило готово немогућим.[1266] За четничку команду био је ово још један сигнал неопходности споразума са муслиманима.

У прилог томе ишло је и држање немачког СС пуковника Кремплера, тзв. „Господара Санџака".[1267] Радило се о немачком обавештајцу који

[1263] Хасан Звиздић је контролисао око 3000, Гаљан Лукач у оквиру „Бихорске милиције" 2500 и Ћазим Сијарић око 1000 милиционера. ИАРНП, фонд 283, НОР, Извештај Мин. ваљских послова НДХ о Санџаку, 1944, 7.

[1264] ВА, ЧА, кут. 101, ф. 3, док. 8, 4.

[1265] Резултат је било протеривање четничких команданата Селимира Поповића и Вука Калаитовића са простора Сјеничког среза и немогућност мобилизације људства за њихове одреде са ове територије. АС, Ж-28, НОР, кут. 13, ф. Санџачки четници, док. 91, 1–3.

[1266] ВА, ЧА, кут. 277, ф. 1, док. 6, 21, деп. 6460.

[1267] ВА, микрофилмови, NARA – T – 313, r. 4, s. 88, 3.

је после успешног рада на оснивању дивизије „Ханџар" у Босни, пребачен крајем 1943. године у Сјеницу да би тамо организовао антикомунистичке снаге. Он је био главни узрок нарасле моћи муслиманског оружја у Старом Расу. ВК ЈВуО никако нису одговарали његови планови да Србију од приморја одвоји „новом политичко-административном јединицом Санџака са Црном Гором" коју је имао намеру да формира. Његова „Санџачка влада" имала је да обухвати шест срезова – Пљеваљски, Пријепољски, Прибојски, Нововарошки, Бијелопољски и Сјенички, где је требало да буде и њено седиште.[1268] Кремплер је водио и ништа мање неприхватљив пројекат обједињавања муслиманских и четничких снага за борбу против НОВЈ, а под немачком командом.[1269]

Цену јачања снага старорашки муслимани су платили потпуном војном и политичком зависношћу од окупаторских власти. Пуковник Кремплер је, међутим, својим одлукама убрзо изазвао незадовољство код дела муслиманских првака, како оних прохрватски,[1270] тако и оних проалбански и(ли) пројугословенски оријентисаних.[1271] Штавише, сукобио се са њиховим водећим представником Хасаном Звиздићем из Сјенице, који је одбио положај председника поменуте „санџачке" квазивладе.[1272] Кремплеров даљи притисак све више је усмеравао Звиздића и његове присталице ка генералу Драгољубу Михаиловићу и сарадњи са његовим четницима.

Кључни разлог повезивања муслимана из Дежевског и Сјеничког среза са Равногорским покретом био је ипак, као и у првом случају, страх од јачања јединица НОВЈ. Видевши у победи комуниста промену државноуправног система у којем би изгубили не само ратне, већ и предратне политичке и економске привилегије, њихови прваци посежу за ЈВуО као заштитником уставног поретка Краљевине Југославије. То што су муслимани од 1941. до 1944. године радили на његовом поништавању, притисак партизана је на обе стране гурнуо у други план. А тај притисак није био занемарљив.

[1268] АС, Ж-28, НОР, кут. 13, ф. Санџачки четници, док. 95, 1; ВА, ЧА, кут. 276, ф. 1, док. 2, 21, деп. 3.

[1269] Кремплер је реферисао надлежнима да су муслимани спремни да „заједно са смртним непријатељем, четницима, који су истребили њихове породице, склопе примирје и заједно са њима се боре против партизана". ВА, микрофилмови, NARA – T – 313, r. 4, s. 88, 1.

[1270] На дан 15. маја пуковник Кремплер је наредио стрељање једанаесторице муслимана, од којих је њих шест студирало на Загребачком свеучилишту и стога ширило пропаганду у корист НДХ. ИАРНП, фонд 283, НОР, Записник саслушања Махмута Хаџагића, усташког логорника из Пријепоља, 31. мај 1944, 1.

[1271] АС, Ж-28, НОР, кут. 13, ф. Санџачки четници, док. 95, 1.

[1272] „Санџакој влади" од шест чланова требало је да буде на челу Хасан Звиздић. Он је чак три пута замољен од стране Кремплера, али је сваки пут одбио тај положај. Тиме му се јако замерио, што је био важан подстрек његовог окретања Михаиловићу. Уместо њега на чело „владе" дошао је раније проусташки градоначелник Пријепоља Мухамед Хашимбеговић. Цео пројекат је послат на одобрење Херману Нојбахеру, који га је вероватно и стопирао. Исто, док. 94, 3–4.

Снаге НОВЈ су прво почетком априла избиле на Голију и Ибар, а онда почетком јуна и на јужне границе Сјеничког среза и Тутинске потпрефектуре. Групи од око 2000 партизана супротставила се маса од неколико хиљада муслимана из новопазарског, тутинског и сјеничког краја. Међу овим трупама су, међутим, као и код четника, владали слаб морал и дисциплина. Уз подршку Арнаута из Метохије оне су до 7. јуна ипак, после четвородневног окршаја, успеле да разбију комунисте и одбаце их према Бијелом Пољу и реци Лиму. Током ове борбе само је међу муслиманима из Новог Пазара било око 300 мртвих и рањених. У ситуацији погоршане безбедности и немачке власти су „гурале" мухамеданце у сарадњу са четницима и обрнуто.[1273] ВК ЈВуО је ухватила ове политичке сигнале и после извесног времена закључила да је „вођство муслимана Санџака донело дефинитивну одлуку да приђе одредима ЈВуО и да поведе коначан рат" са комунистичким снагама.[1274]

Први кораци ка постизању политичког и војног споразума, предузети су још крајем 1943. године и то баш од стране Карла фон Кремплера. Он је током децембра прибележио да су старорашки муслимани по његовом наређењу прекинули дејства против четника, који су им заузврат, стали „раме уз раме" у борби против НОВЈ. Признао је, међутим, да је овај пројекат још увек био у фази „експеримента".[1275] Следећи искорак направио је потпуковник Павле Ђуришић и то по инструкцијама ВК ЈВУО, која је од њега тражила да са „муслиманима Санџака" одржава што боље односе. Он се стога 10. фебруара 1944. године састао са командантима муслиманских милиција из Сјеничког и Бијелопољског среза ради договора о акцијама против партизана. Састанак је по Ђуришићу био успешан будући да су муслимани тражили „потпуну и искрену сарадњу" са четницима.[1276]

Затим се ВК ЈВуО обратила Хасану Звиздићу. Мајор Рудолф Перхинек, једно време Михаиловићев делегат за Црну Гору, почетком марта је послат у Сјеницу са писмом за њега. Да су ови контакти ишли мимо окупаторских власти, говори нам да је мајор Перхинек 6. марта ухапшен од стране Гестапоа и спроведен у затвор у Београду. Цветић и капетан Калаитовић сматра-

---

[1273] О озбиљности ситуације говори податак да су на положајима на Кацуберу и Турјаку били и Аћиф Бљута, Бико Дрешевић и Јунуз Мулаходовић, председник новопазарске општине. Први је био и рањен. Већ 8. јуна Тутин и Рожаје је посетио и министар унутрашњих дела Албаније Џафер Дева. Њега је у стопу пратила албанска регуларна војска. ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 562, 566–567.

[1274] ВА, ЧА, кут. 14, ф. 2, док. 43, 1.

[1275] ВА, микрофилмови, NARA – T – 313, r. 4, s. 88, 2–3.

[1276] ВА, ЧА, кут. 277, ф. 1, док. 1, 19, деп. 336; током фебруара трајало је и приближавање четника и муслимана у централној Босни. И тамо се преговарало о заједничкој борби против НОВЈ. Тај задатак Михаиловић је наменио мајору Манојлу Пејићу (шифровано име „Пијо"). Истовремено, ВК ЈВуО је обавештена да је на простору Херцеговине такође формиран један четнички одред од муслимана, са око 500 бораца. Исто, 25, деп. 409; Исто, док. 3, 37, деп. 621.

ли су да је четнички официр „намамљен" у Сјеницу, док је Ђуришић хапшење видео као Перхинекову грешку.[1277] ВК ЈВуО је ипак успела да се повеже са Звиздићем, а изгледа и да добије одређене гаранције од њега. То потврђује депеша пуковника Јеврема Симића (шифровано име „Стипе") од 20. априла. У њој стоји да је Симић у јеку борби са партизанима ухватио „везу са Хасаном Звиздићем" и наредио му да „затвори прелазе на Јавору и Чемерници" и нападне комунистичке снаге.[1278]

Да је до маја 1944. године постојао неки облик сарадње између Звиздића и ВК ЈВуО видимо и из извештаја капетана Павићевића, привременог команданта Јаворског корпуса. Он је тада пренео генералу Михаиловићу да га је „Звиздић телефоном известио да је сигуран да ће одбацити партизане и да не могу продрети преко Пештера". Павићевић је на основу тога закључио да се неоспорно „муслимани Санџака боре против партизана".[1279] Звиздићево држање било је скопчано са ставом албанских власти из Дежевског среза. Огранак АНС из Новог Пазара одржао је током маја седницу на којој је између осталог расправљана могућност сарадње са ЈВуО. Будући догађаји ће показати да је ово питање управо тада афирмисано.[1280]

Пошто су му са више страна стизале информције о промењеном држању муслимана према његовом покрету, Михаиловић је 24. априла издао „Упутства" за рад са „нашим муслиманима". Она су се у ствари заснивала на одлукама Светосавског конгреса одржаног у селу Ба, крајем јануара исте године,[1281] а циљ им је био, по Михаиловићевим речима, да што пре постигну

[1277] Ђуришић је обавестио Михаиловића да је мајор Перхинек ухапшен јер је писмо адресирано на Звиздића, предао Немцима. Тврдио је такође да је попустио на испитивањима и одао и њега и мајора Лукачевића окупатору. Исто, док. 2, 20, деп. 3263; Исто, 26, деп. 3348–3349; Исто, 31, деп. 3422.

[1278] Исто, док. 5, 47, деп. 419.

[1279] Исто, кут. 32, ф. 3, док. 42, 1.

[1280] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 562–563; ВК ЈВуО је паралелно са овим дипломатским каналом отворила и онај према Албанцима са Косова. Генерал Михаиловић је за то, још јануара 1944. године, овластио потпуковника Ђурића. Чак му је саветовао да у свој штаб доведе једног или двојицу албанских представника, а међу њих пошаље свог човека. Онда је крајем априла наредио и капетану Марковићу да „придобије" Албанце за ЈВуО или да барем спречи да и даље буде „узајамног нападања". Исто наређење Марковић је примио и од потпуковника Ђурића. У ту сврху ВК ЈВуО је преко Цветића, Марковића, Вукадиновића и Ђурића на Косово и у стару Албанију послала писма њиховим виђенијим првацима нудећи сарадњу. Са њима је послато и неколико личних порука које је бивши посланик Краљевине Југославије у Албанији Јован Ђоновић из Каира послао својим пријатељима Мухарему Барјактарију, Аћифу Љешу, Мисљиму Пези (који се први побунио против Италијана) и Абазу Купију (послат из Лондона да организује ројалисте у Албанији). ВА, ЧА, кут. 4, ф. 1, док. 38, 1; Исто, кут. 277, ф. 1, док. 2, 6–7, деп. 3054–3058; Исто, док. 4, 73, деп. 5483–5484; Исто, док. 291, ф. 1, док. 6, 2, деп. 4.

[1281] B. Petranović, *n. d.*, 189–190.

„најискреније зближење Срба и Муслимана" и да на „узајамним интересима извидају ране" из прошлости и садашњости. Муслиманима су се гарантовала: слобода вероисповести, пуна грађанска права, апсолутна заштита, верско-просветна и културна аутономија, социјална једнакост и нова аграрна реформа.[1282] Све ово би ступило на снагу са ослобођењем земље, које су имали да помогну и муслимани ступајући у „јединствену фалангу – братску и патриотску". У складу са тим било је наређено стварање Муслиманског народног комитета са седиштем у Сарајеву и подружницама у Бања Луци, Мостару, Тузли, Београду, Косовској Митровици и Новом Пазару. Муслимански комитет је требало да буде део Централног националног комитета и да кооптира у њега седморицу чланова. Целокупна пропагандна делатност овог тела имала је да буде окренута против КПЈ и њених присталица.[1283]

На трагу ових одлука Драгољуб Михаиловић је почетком маја наредио команди Јаворског корпуса да отпочне конкретне преговоре са албанским властима у Новом Пазару.[1284] Овог посла се прихватио капетан Крсто Павићевић и то са успехом. Он је 22. маја реферисао ВК ЈВуО да су „први додири и преговори дали добре резултате за будућу сарадњу", као и да је расположење локалних муслимана према ЈВуО „све веће". Заповедник Јаворског корпуса успео је и да са властима Дежевског среза уговори постепени повратак српских избеглица на своја огњишта, изузев једног дела пребега из Сопоћанске општине. Тамо се наводно било толико „закрвило" да су албанске власти предложиле да уместо повратка тамошњим Србима доделе поседе на некој другој локацији. Но, Павићевићу је најбитније било, чиме се и похвалио Михаиловићу, да су муслимани из Дежевског среза и албанска управа која их је заступала, „пристали на сарадњу (*са четницима*, М. Ж.) у борби против партизана".[1285]

Иако се капетан Павићевић показао као агилан преговарач, он због текућих обавеза у корпусу није могао да настави своју дипломатску мисију. Стога се поставило питање његовог наследника. Избор је пао на сенатора Тихомира Шарковића. С обзиром на његово дугогодишње искуство у раду са муслиманима и Арнаутима, како у међуратном, тако и ратном периоду, не чуди што је једногласно подржан са више страна. Капетан Павићевић је тако, писао Михаиловићу да „муслимани у Шарковића имају велико поверење и (*да се*, М. Ж.) преко њега могу сви послови свршавати успешно". Сходно томе, дао му је „детаљне исинтрукције и широка овлашћења" да би могао „мимо свакога другога да ради" на споразуму са албанским властима у Новом Паза-

[1282] ВА, ЧА, кут. 13, ф. 2, док. 13, 2–4.

[1283] Исто, док. 291, ф. 1, док. 6, 5, 8.

[1284] Исто, деп. 203.

[1285] Исто, кут. 32, ф. 3, док. 42, 1.

ру и муслиманима у Сјеничком срезу.[1286] Његових квалитета био је свестан и капетан Живојин Марковић. Он се њима и послужио када је Шарковића у пратњи двојице официра, 13. маја, послао на састанак са Ферат-бег Драгом.[1287] Колики је стварно утицај у Дежевском, али и Студеничком и Косовскомитровачком срезу имао бивши југословенски сенатор, можда најбоље говори један партизански извештај настао у јесен 1944. године. У њему стоји да је поменути у тесној вези са генералом Михаиловићем, али и да је, истовремено, „агент Интелиценс сервиса" и немачких окупационих власти.[1288]

Нису, међутим, сви четнички заповедници имали поверења у Шарковића. Командант Студеничког среза поручник Радовановић је на пример 19. јуна писао ВК ЈВуО да се у раду са Арнаутима на њега „не може рачунати". Разлоге није навео, а као алтернативу је предложио своју маленкост. Радило се о личној заћевици, с обзиром на то да је у то време Радовановић Шарковићу запленио дрвну грађу са неколико стоваришта, иако је овај уредно плаћао таксе.[1289] И Михаиловић је тога био свестан, па је у штаб Јаворског корпуса послао свог делегата Мишу Атанацковића, који се у једном документу помиње као његов изасланик за Стари Рас.[1290] Он је са собом донео преговарачко пуномоћје за Тихомира Шарковића, иначе свог старог пријатеља. На тај начин је са првим данима јуна почела његова дипломатска мисија за Равногорски покрет међу муслиманима Дежевског и Сјеничког среза.

Генерал Михаиловић је већ 5. јуна добио први извештај о статусу преговора. Шарковић је писао да је имао састанак са Аћифом Бљутом у Рашки, који је прошао у атмосфери међусобног разумевања, пре свега када је у питању борба против НОВЈ. Затим се видео и са Џафером Девом. Разговорима је присуствовао и Миша Атанацковић, са чијом су улогом били упознати и Бљута и Дева. На основу донетих закључака Шарковић је замолио Михаиловића да утиче на локалне команданте да се убудуће „избегава сваки инцицент" са муслиманима, с обзиром на то да међу њима постоји велико расположење за договор са ЈВуО.[1291]

Да би искористио такву ситуацију, Шарковић је 11. јуна отпутовао у Нови Пазар где је имао серију састанака. Прво се видео са начелником Дежевског среза Ахметом Дацом. Супротно свом трогодишњем раду, Даца се изјаснио да је „заједнички спас у братској и међусобној сарадњи" муслимана и хришћана, а како би се „сачувао онај део народа, и са једне и са друге стране, који је преостао после бесциљне међусобне борбе". Он је стога обећао

[1286] Исто.

[1287] Исто, кут. 277, ф. 1, док. 6, 16, деп. 6396.

[1288] ВА, НОВЈ, кут. 1642, ф. 15/I, док. 16, 1.

[1289] ВА, ЧА, кут. 118, ф. 6, док. 3, 1–2.

[1290] АС, Ж-28, кут. 13, ф. Санџачки четници, док. 97, 2.

[1291] Исто, док. 93, 1, 4.

да ће „свим силама радити на томе" да престане даљи прогон хришћана и замолио Шарковића да и он утиче на четнике како не би више узнемиравали муслимане у Дежевском срезу. Договрено је да се на огњишта врате муслимани из Врачевске општине, односно Срби из Пожешке и Штитарске општине. Примећује се да постигнути споразум није предвиђао повратак Срба у Сопоћанску и Војковачку општину, пре тога одређених за припајање Албанији заједно са Новим Пазаром.

Без обзира на то, Шарковић је од ВК ЈВуО тражио да се капетан Живојин Марковић обавести да умири Колашинску бригаду, а уколико то не може, да је помери на безбедну удаљеност од среза Дежевског. Он се пред Михаиловићем позвао на пример капетана Павићевића, који је већ био одстранио неколико људи из Јаворског корпуса јер су се противили споразуму са албанским властима из Новог Пазара. Но, Шарковић је захтевао да се ове особе не кажњавају, подвлачећи да се ради о „добрим људима", који само због последица убистава, масовних прогона и паљевина на територији Дежевског среза током претходних ратних година нису могли „себе у потребној мери обуздати".[1292]

Истог дана Шарковић се састао и са Хасаном Звиздићем, који је због овог контакта дошао из Сјенице у Нови Пазар, новодно ради лечења у оближњој бањи. Према Шарковићевим речима и он је био „потпуно сагласан за заједничку сарадњу". Међутим, иако је Звиздић понудио да „врло радо" оде код генерала Михаиловића и лично са њим утаначи споразум, то му није било могуће због притиска пуковника Кремплера, великог напријатеља било каквог самосталног договора између муслимана и Срба. Због тога је у његово име у ВК ЈВуО послао председника општине Штаваљ Мирка Јелића. Звиздић је нагласио да је „увек имао пуно разумевања" за мир и сарадњу са Србима, што се као и у Дацином случају косило са његовим држањем током 1941, 1942. и 1943. године. Томе у прилог говори и чињеница да је као главног противника међуверског дијалога апострофирао свог дугогодишњег политичког такмаца, свештеника Селимира Поповића. Притом је изгледа био врло убедљив, с обзиром да је наводно делегат Атанацковић сматрао да би Нови Пазар и Сјеница били у рукама ЈВуО „само ако би Селимир Поповић био смакнут".[1293]

Генерал Михаиловић је био задовољан Шарковићевом мирнодопском акцијом. На то му је указао у писму од 12. јуна, које је овај доживео као својеврсни „подстрек за даљи рад" на међуверском дијалогу.[1294] Врховни четнички командант је наложио Шарковићу и да у границама могућности приступи поправљању односа између колашинских Срба и арнаутског живља, како би се и

[1292] Исто, док. 94, 1–2.

[1293] Исто, 3; Исто, док. 97, 2–3.

[1294] ВА, ЧА, кут. 145, ф. 1, док. 20, 1.

они вратили на своја попаљена огњишта.[1295] Радећи у том правцу, Шарковић се 14. јуна састао са врховним шеријатским судијом Мехмедом Зехијом, који се на путу из Пљеваља за Косовску Митровицу задржао у Рашки. Пошто га је означио као „србофила", Шарковић га је молио да утиче на Арнауте да престану са насиљем над његовом сународницима.[1296] Иако у позним годинама, Шарковићу није недостајало енергије, па је 27. јуна поново отпутовао у Нови Пазар. У међувремену, тамо је у згради Исламских установа одржано заседање вићенијих муслиманских и арнаутских првака са представницима немачких власти, које су будно пратиле ток преговора између Срба и муслимана. На њему су учешће узели: Бљута, Даца, Драга, Дева и Звиздић. Немце је заступао Конрад Клар. Они су претресли питања сарадње са ЈВуО и даље мобилизација муслимана за борбе против снага НОВЈ.[1297]

Њихов афирмативни став на обе теме Шарковић је искористио да направи још један корак у правцу који је годинама био затворен за било какав споразум. Он је наиме 27. јуна обавестио генерала Михаиловића да је са албанским властима у Новом Пазару, али и Хасаном Звиздићем, дошао до три основна закључка. Прво, „да једном за свагда престане раздор међу православнима и муслиманима", друго, „да се врате Срби и муслимани на њихова имања" и треће, „да се заједничким силама и заједничком акцијом поведе још јача борба против заједничког непријатеља – партизана". Као посебне успехе он је навео обећање о прекиду „инцидената и разних провокација" са муслиманске стране и покретање њихових избеглица ка напуштеним имањима.[1298]

Примивши ове вести, Драгољуб Михаиловић је одлучио да је дошло време за потписивање обавезујућег споразума са муслиманима у Дежевском и Сјеничком срезу. Он је за тај пројекат ангажовао етнографа и књижевника др Андрију М. Лубурића из Никшића уместо Тихомира Шарковића. Разлози за овакву одлуку нису нам познати. Можда је у питању био престиж код локалних муслимана, с обзиром на то да им је као представник ВК ЈВуО дошао човек са стране, притом угледна личност и научни радник из међуратног периода.[1299] Шта год да је било у питању, Лубурић је 1. јула кренуо у штаб Ја-

[1295] Исто, кут. 128, ф. 21, док. 6, 2.

[1296] АС, Ж-28, кут. 13, ф. Санџачки четници, док. 95, 1.

[1297] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 563.

[1298] ВА, ЧА, кут. 145, ф. 1, док. 20, 1.

[1299] Андрија Лубурић је рођен 1891. године у Никшићу, где се и школовао. Учествовао је у Првом светском рату и заслужио Златну и Сребрну медаљу за храброст. После рата је био учитељ у родном крају, да би се 1927. године преселио у Београд. Тамо је као повереник Института за прикупљање података годинама радио на прибављању документације на тему уједињења Србије и Црне Горе. Но, његова основна преокупација било је скупљање и записивање народних песама. Уживао је притом подршку кнеза Павла Карађорђевића. За живота је објавио пуно радова из етнологије и историје, укључујући чак и осам

ворског корпуса. Неколико дана касније, после „потешког путовања", стигао је на одредиште. Дочекали су га начелник штаба поручник Филиповић, као и официри Павловић и Лазић. Пошто их је упознао са начелима даљег рада су муслиманима, Лубурић је наставио до Команде среза Дежевског, која се налазила у селу Горњој Тушимљи. Ту га је прихватио Грујо Мартаћ и упознао са приликама у Новом Пазару и његовој околини.[1300]

Дана 15. јула 1944. године Андрија Лубурић је боравио у Новом Пазару. Тамо се, међутим, није састао ни са Бљутом, ни са Дацом, већ са Рамом Мујовићем. Састанак се одиграо у просторијама апотеке Душана Вранића. Присуствовали су му и Грујо Мартаћ и Данило Барјактаревић, па се може претпоставити да су албанске власти биле упознате са овим догађајем. Лубурић је афирмативно писао генералу Михаиловићу о Мујовићу, за кога је закључио да се „осећа великим Србином". После састанка он је написао проглас Срба Дежевског среза, који је растурен преко сеоских кметова. Његов садржај је био помирљивог духа и позивао је на обуставу верског антагонизма. Албанске власти су га прве добиле на увид, поздравиле и потом дозволиле његову дистрибуцију по срезу.

Следеће Лубурићево одредиште био је Сјенички срез. До 19. јула је заједно са Данилом Барјактаревићем, иначе подофициром I Дежевске бригаде, отишао на Пештер. Тамо их је дочекао Хасан Звиздић, кога је Лубурић описао као човека који је „учинио много за српску ствар". За преговарачким столом они су се „споразумели о заједничком раду и поделили улоге". Звиздићу је запало да иде „у Кладницу на договор", који је био такав да су обе стране обећале да ће се уздржати од даљих одмазди, док су муслимани после ослобођења имали сами да изруче своје злочинце. У пренесеном смислу ово је била аболиција муслимана за учињена дела у прве три године окупације.[1301]

Четнички депутати су се затим 23. јула обрели у Сјеници. Лубурић се тада још једном видео са Звиздићем, као и са представницима пештерских муслимана. За време боравка у вароши он је 24. јула саставио још један проглас, овога пута хришћанима из сјеничког краја. У њему дословно стоји да не смеју „нападати ниједног муслимана оружјем, ни речима, нити га вређати или изазивати", нити му „чинити никакву материјалну штету". Хришћани су тако позвани да се измире са муслиманима, под образложењем да се „не гледа на веру него на крв и комшилук". За оне који би прекршили ово наређење

монографија. Архиву Србије је 1941. године завештао збирку етнографске грађе и документације и рукописну збирку народних епских песама. У његовом легату који је преузет 1948. године, налази се и богата преписка са Јованом Цвијићем, Јованом Ердељановићем, Јованом Дучићем, Герхардом Геземаном и др. *Срйски биоīрафски речник*, књ. 5, Нови Сад, 2011, 638–639.

[1300] ВА, ЧА, кут. 145, ф. 1, док. 24, 1; Исто, док. 26, 1–2.

[1301] Исто.

била је предвиђена ригорозна казна ("Најстроже кажњени, управо уништени и записани као протовници Њ. В. Краља Петра и нашег народа").[1302]

Уз помоћ Хасана Звиздића проглас је послат муслиманима из тутинског, рожајског, руговског и пећког краја, као и албанском племену Климента. Због тога је и Лубурић од Михаиловића тражио да умири граничне команданте, како не би нападали цивилно муслиманско становништво, које нема везе са „злочинцима", и кварили постигнуте споразуме. У противном није се могло искористити расположење муслимана да се, по Лубирићу, „врате српству" и ступе под Михаиловићеву „заставу".[1303]

До краја јула 1944. године др Андрија Лубурић је са муслиманским првацима постигао коначни споразум. Поред опште прихваћеног прекида трвења на верској основи, Хасан Звиздић се, као представник муслиманског живља „од Пријепоља до Пећи", ставио под команду генерала Михаиловића,[1304] очекујући његова даља наређења. Мањи део муслимана из Новог Пазара је такође желео да се бори међу четницима, а предводио их је Рамо Мујовић. Лубурић је са муслиманима уговорио и да њихови људи који су били у окупаторској војсци „могу бежати" у одреде ЈВуО, где је требало да буду „братски примљени".[1305] Тако се у месец август, први пут од почетка окупације на овим просторима, ушло са војним и политичким споразумом између Срба и муслимана.

Последице постигнутог договора одмах су се осетиле, мада је приближавање муслимана ВК ЈВуО било опипљиво на терену и током преговора. Наведимо, на пример, Бљутину мобилизацију муслимана у Новом Пазару 23. јуна за борбу са партизанима на Пештеру и у рожајском крају. Током жестоких сукоба „на живот и смрт" погинуо је Џемаил Коничанин, вођа муслимана из потпрефектуре Тутин код села Хазане, недалеко од Петњице. Иста судбина је умало задесила и Аћифа Бљуту, који је „једва у борби остао жив".[1306] Албанске власти су затим, 2. и 3. августа поново послале тру-

[1302] Лубурић је у наставку апела писао да је „муслиманска породица Звиздића од старе српске породице Бановића", која је наводно увек радила у корист Срба у Херцеговини и Црној Гори. Помињао се и случај муслимана из села Жабрена код Новог Пазара који су према предању спасили живот Карађорђевом оцу. Примећује се да је све ово јако подсећало на пропаганду коју је КПЈ спроводила међу муслиманима из ових крајева још од 1941. године. Исто, док. 25, 1–2.

[1303] Исто, док. 26, 1.

[1304] Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, Београд, 2008, 505.

[1305] ВА, ЧА, кут. 145, ф. 1, док. 26, 1.

[1306] Исто, док. 20, 2; У вишедневним борбама муслиманима из Дежевског и Сјеничког среза су се прикључили делови 7. и 21. СС дивизије, који су заједно успели да потисну 3. дивизију НОВЈ према Бијелом Пољу и даље на на леву обалу Лима. О жестини сукоба говори нам податак да је код нападача било око 350 људи избачених из строја, а на комунистичкој страни још 41 мртав и 112 рањених бораца. Милан Андрић, *Хронологија ослободилач-*

пе из Новог Пазара, и то око 2000 добро наоружаних људи, у борбе са снагама НОВЈ. Радило се о групи дивизија коју је водио партизански командант Пеко Дапчевић и чија је намера била да се пробију у централну Србију. До сукоба је дошло у околини Тутина, где су партизани тријумфовали, а само из Новог Пазара је погинуло седам муслиманама. Укупно је погинуло око 200 муслиманских и алабанских бораца. Крајем августа исти противници су имали још једно одмеравање снага. До битке је дошло на планини Кацуберу у околини Рожаја, али су овога пута су муслимани однели победу, приморавши комунисте на одступање.[1307]

Ово су, међутим, били крајњи домети споразума између ЈВуО и муслиманских првака, иако до заједничких акција (мимо покровитељства Немаца) никада није дошло. Због тешког наслеђа које су Србима и муслиманима оставиле прве три године окупације, приближавање две стране је наилазило на мноштво осуда. Главни противници споразума били су они који су највише страдали од руке потенцијалних партнера. Издвајају се колашински Срби и њихов командант Живојин Марковић. Представници Ибарског Колашина су чак тражили од генерала Михаиловића, половином 1944. године, да их не тера на споразуме са њиховим вековним непријатељима – Арнаутима, са којима ће се тући до „последњег човека".[1308] Марковић је још септембра 1943. године писао ВК ЈВуО да је потребно „чишћење земље од разорних елемената" да би „Косово и остале области постале у правом смислу српске и ничије више".[1309] Пошто је оваквих случајева било и на другој страни преговарачког стола, цео пројекат се од почетка кретао по „ивици ножа".

О томе сведоче бројни инциденти који су се догодили у време преговарачког процеса. Почетком маја је око 4500 српских избеглица са капетаном Арсовићем на челу побегло пред партизанима из Васојевића према Рашки. На путу су их напале јаке снаге муслимана из рожајског и тутинског краја. Током борбе погинуло је 11 четника и 15 жена и деце, док је већи број људи био рањен. Муслимани су притом избеглицама опљачкали ствари у вредности од чак 15.000.000 динара.[1310] Истовремено, муслимани су у Рожајама заробили цео батаљон „Љотићеваца" који су се повлачили после пораза од НОВЈ код Берана. Око 140 бораца 5. пука СДК је разоружано и послато у

ке борбе народа Југославије, Београд, 1964, 788; Коничаниновом укопу присуствовали су Хасан Звиздић, Аћиф Бљута, Сулејман Пачариз и др. H. Crnovršanin, N. Sadiković, *n. d.*, 230.

[1307] Последња мобилизација је спроведена тако што су, као претња дезертерима, подигнута вешала у Новом Пазару. ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 156–158; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 568; H. Crnovršanin, N. Sadiković, *n. d.*, 206.

[1308] ВА, ЧА, кут. 101, ф. 4, док. 12, 1–2.

[1309] Исто, кут. 111, ф. 4, док. 1, 1.

[1310] Исто, кут. 276, ф. 1, док. 2, 37–38, деп. 57–60.

Пећ. Неколико рањеника је, међутим, 6. маја пуштено да оде за Рашку. Сви су убрзо били ослобођени преко немачких власти, али им оружје, сматрало се на њихову срамоту, није било враћено.[1311]

Команда Јаворског корпуса се 18. маја жалила ВК ЈВуО да на њеној територији муслимани и поред свих настојања „за споразум упадају у српска села, убијају, пале и пљачкају". Ова критика је могла да се односи само на муслимане у Сјеничком и Дежевском срезу.[1312] Затим су албански разбојници 31. маја убили Мицка Мицковића из села Г. Кориља код Звечана, територије коју је штитио II Косовски корпус капетана Марковића. Жртва је заклана, а његово домаћинство опљачкано.[1313] Истовремено су муслимани из околине Сјенице покушали да упадну у Моравички срез. Сукобили су се са четницима Селимира Поповића, којима су у помоћ притекли и припадници СГС. Напад је одбијен, а муслимани су изгубили тројицу бораца.[1314]

Колашинци су са своје стране такође правили неред. Тако су половином јуна напали бившег кмета Врачевске општине Ћамила Рваћанина, који се по споразуму између Тихомира Шарковића и албанских власти у Новом Пазару вратио на своје попаљено огњиште. Једва је остао жив, док му је целокупна покретна имовина коју је имао код себе (3 коња) опљачкана.[1315] Четници су потом ликвидирали Мурата Доловца из Јанче (30. јула), Ибрахима Радичевића (13. августа), Хану Алихоџић (23. августа) и Феха Ујкановића (18. септембра).[1316] Наведимо овде и убиство шефа АНС Али Драге, сина Ферад-бег Драге, од стране илегалаца ЈВуО у Београду почетком јула 1944. године. Његова џеназа у Косовској Митровици 8. јула је, уз присуство делегата из Новог Пазара, искоришћена да се поново распале страсти.[1317]

Ови догађаји показују да је становништво и даље било јасно подељено верском дијагоналом и жељно освете, без обзира на то шта су њихови прваци позивали на мир. У таквој ситуацији ниједан договор између Срба и муслимана није имао перспективу. До 5. августа је целокупан вишемесечни рад Тихомира Шарковића и Андрије Лубурића био упропашћен. Како је генерал Драгољуб Михаиловић био обавештен, према постигнутом споразуму „шест Кладничана, муслимана, који су били у немачкој војсци у Рашки, обратили су се (*са комплетним наоружањем*, М. Ж.) поручнику (*Светозару*, М. Ж.) Добрашиновићу" да их упути у неки одред ЈВуО. Иза њиховог захтева је стајало наређење Хасана Звиздића и општинских власти у Кладници.

[1311] Исто, 15, деп. 4; Исто, кут. 101, ф. 3, док. 13, 10.

[1312] Исто, кут. 277, ф. 1, док. 6, 21, деп. 6460.

[1313] ВА, НДа, кут. 27В, ф. 1, док. 1, 14.

[1314] ВА, ЧА, кут. 32, ф. 5, док. 24, 1.

[1315] Исто, кут. 145, ф. 1, док. 20, 1.

[1316] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 169.

[1317] ВА, ЧА, кут. 111, ф. 4, док. 14, 2.

Ови борци су сврстани у Моравичку бригаду капетана Павловића, који се тада налазио у околини Рашке. Ту се нису дуго задржали, будући да их је командант Студеничког среза поручник Ратомир Радовановић преузео и без образложења послао у Команду среза Дежевског. Међутим, тамо су локални четници „опљачкали и убили четворицу" муслимана, док су преостала двојица „некако побегла".[1318] Иза убиства су стајали Грујо Мартаћ, командант Дежевског среза, и поднаредник Бранислав Ракетић, звани „Гембеш", из Новог Пазара.[1319]

Овај изгред је према Лубурићевим речима „ископао један дубоки јаз" између ЈВуО и муслиманских првака у Сјеничком и Дежевском срезу. Шарковић је додао и да је он „бацио љагу на српско оружје и гостопримство и компромитовао (*Михаиловићев*, М. Ж.) ауторитет међу муслиманима", с обзиром на то да су страдалници у одред ступили по позиву ВК ЈВуО. Да ствар буде још гора, међу њима су се нашла и два брата председника Кладничке општине Адема Никшића. Он се убрзо после овог злочина писмом „пуним прекора" обратио мајору Радомиру Цветићу, тражившн објашњење и посмртне остатке рођака. Постигнути споразум је стопиран док се не би казнили кривци.

Андрија Лубурић је у том контексту препоручио 5. августа Драгољубу Михаиловићу следеће: да „најстроже" казни убице; да изјави саучешће Адему Никшићу и пошаље новачну помоћ породицама страдалих; да Никшићу одмах преда тела убијених; да званично постави Рама Мујовића за вођу „муслимана из среза новопазарског" и ангажује га на овом случају; да постави Хасана Звиздића за команданта свих старорашких муслимана и овласти га за формирање једног муслиманког одреда; да Звиздићу пошаље у штаб неколико искусних официра из унутрашњости Србије; да реорганизује обе дежевске и Сјеничку бригаду и на њихово чело доведе официре из других крајева земље; да постави Данила Барјактаревића за команданта Сјеничког среза; и да изда строга наређења да се овакве ствари убудуће не смеју понављати. Само на овај начин се по Лубурићу могла наставити сарадња, јер је од решења овог проблема зависио „успех рада код муслимана".

Генерал Михаиловић је прихватио неке од ових сугестија и одмах наредио да се пронађу и ликвидирају виновници овог злочина, што није урађено.[1320] Затим је у Кладницу као своје депутате послао капетана Чарапића

[1318] Исто, кут. 145, ф. 1, док. 27, 1.

[1319] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 151–152; Ракетић је са двојицом рођене браће био код Цветића у корпусу. После ослобођења је непуних девет година остао у илегали, пре него што је ликвидиран од стране јаких снага полиције и ДБ. Његово име се по Голији прочуло много више после, него за време рата. Убијен је тек августа 1953. године у селу Копривници, после чега је његово тело бачено у живи креч. Сахрањен је тек две године касније. Б. Вељовић, *Голија*..., 207–209.

[1320] ВА, ЧА, кут. 145, ф. 1, док. 27, 1; Исто, док. 26, 1–2.

и Радована Раилића из Ивањице, оснивача школе и првог учитеља у Кладници[1321] и „доброг познаваоца тамошњих људи и прилика". Придружио им се и Лубурић. Адем Никшић је 18. августа угостио четничке изасланике и примио их на разговоре. Притом је обећао да се „500 Кладничана сматра" Михаиловићевим војницима и „поданицима краља Петра", уколико их он заштити од даљег насиља. Разговорима је присуствовао и бивши председник општине Омер Ибровић.[1322] Задовољни резултатима свог боравка у Кладници, Лубурић и Раилић су прешли у оближње село Понорац, заселак Јохе, у кућу Меда Лемића. Ту су имали намеру да сачекају долазак Хасана Звиздића, коме су раније послали позив у Сјеницу.[1323]

Чинило се да ће проблеми бити превазиђени. Међутим, ситуација је била далеко од добре. Наредног јутра, наоружани муслимани из Кладнице, иначе припадници ХИПО, предвођени нарединком Хасаном Бајрамовићем, опколили су кућу Лемића и Михаиловићеве људе у њој. После краћег окршаја, Лубурић и Раилић су убијени. Њихова беживотна тела пребачена су током наредних дана у Ивањицу, где су сахрањена. Касније, почетком новембра, четници су ликвидирали тројицу муслимана из Кладнице, у знак освете за погибију Михаиловићевих депутата.[1324] Муслимани су такође из освете у Дежевском срезу погубили Сима Станишића из Дедилова (почетак августа), Милосава Јовановића из Павља (11. августа), Новицу Радосављевића из Грачана (28. августа), као и Чедомира Милошевића из Знуше и Самуила Миљковића из Варага (20. септембра).[1325] Сва ова убиства су спровођење постигнутог споразума учинили немогућим.

Ипак, у наредном периоду било је покушаја да се он оживи. Тако је крајем августа проказани Грујо Мартаћ отишао у Нови Пазар на састанак са Мујовићем. Наредио му је да окупи муслимане који су били за Михаиловића и припреми их за борбу у редовима ЈВуО. Мујовић је поступио по задатом наређењу и у друштву са Мумином Муминовићем, Махмутом Дацом и Хивзом Шкријељом покушао да у Новом Пазару спроведе заповест ВК ЈВуО о општој мобилизацији почетком септембра 1944. године. Одзив међу муслиманима је био врло слаб. Мујовић је последњи састанак са Мартаћом имао почетком октобра 1944. године. Тада га је ВК ЈВуО позвала да окупи муслимане одане монархији и припреми их за наводно искрцавње савезника, које никада није уследило.[1326]

[1321] Јевто Вучковић, Казивање Мухарема Зорнића о догађајима и људским жртвама у општини Кладница у Другом светском рату, *Зборник Сјенице*, 15–16, 2004/2005, 286.

[1322] ВА, ЧА, кут. 145, ф. 1, док. 28, 1.

[1323] Ј. Вучковић, н. д., 287.

[1324] Салих Селимовић, *Кладница*, Нови Пазар, 2012, 173–174, 177.

[1325] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ђулафића, Четничка организација..., 168–169.

[1326] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и,

Ове иницијативе су донекле и уродиле плодом, пошто је 9. октобра одржана конференција између неколико четничких команданата и албанских власти у Новом Пазару. Она се одиграла у центру вароши, у просторијама хотела „Врбак". Две стране су се том приликом, уз надзор немачких власти, поново договориле о прекиду даљих сукоба на верској основи, али сада и неометаном пролазу већих снага ЈВуО „кроз Арнауте" (Дежевски, Косовскомитровачки и Сјенички срез). Скуп је завршен великом „пијанком", на којој се „капетан Добрашиновић побратимио и изљубио са чувеним муслиманским разбојником и паликућом Биком" Дрешевићем.[1327] На основу овог договора кроз Нови Паазр су током октобра и новембра прошле бројне јединице ЈВуО (међу њима и оне под командом Николе Калабића и Сава Вукадиновића), СДС и СДК, што је до тада било незамисливо.[1328] Ово је, међутим, био последњи контакт две стране, будући да се ближило ослобођење и промена државног система у Југославији.

Колапс снага ЈВуО током јесени 1944. године

Пошто је коначна битка са комунистима била све очигледнија, ВК ЈВуО је средином маја 1944. године формирала веће стајаће јединице у виду јуришних корпуса. Они су даље били сврстани у неколико група. У 5. јуришни корпус ушли су Пожешки и Јаворски корпус, под командом мајора Милоша Марковића. Ова формација је затим припојена најјачој 4. групи јуришних корпуса, на челу са мајором Драгославом Рачићем и Нешком Недићем као начелником штаба.[1329] II Косовски корпус капетана Марковића

III, 575–576.

[1327] ВА, НОВЈ, кут. 1642, ф. 15I, док. 17, 2; ВА, микрофилмови, ІК РК SK KM, NOB 1a/67.

[1328] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 577.

[1329] Настала је 27. маја 1944. године и чинили су је: 1. јуришни корпус (две бригаде из Првог и једна бригада из Другог равногорског корпуса – командант капетан Предраг Раковић), 2. јуришни корпус (две бригаде Горске гарде и једна бригада из Шумадијске групе корпуса – командант Никола Калабић), 3. јуришни корпус (две бригаде из Церско-мајевичке групе корпуса и једна бригада из Ваљевског корпуса – командант капетан Војислав Туфегџић), 4. јуришни корпус (две бригаде из Златиборског и једна из Рудничког корпуса – командант капетан Миломир Коларевић) и 5. јуришни корпус (једна бригада из Пожешког и једна из Јаворског корпуса – командант мајор Милош Марковић). Свака бригада је по плану морала да има по 560 бораца са 15 до 20 аутоматских оружја. Чинили су их неожењени људи у најбољим годинама. Цела 4. група корпуса је тако бројала 7840 војника. Са њима је учествовала у главним борбама са партизанима у Србији, односно у Топличко-јабланичкој операцији током јула и бици на Јеловој гори почетком септембра 1944. године, где је ова формација и разбијена од стране партизана. К. Николић, *н. д.*, II, 347, 351; Александар М. Милошевић, *Српска трагична. Сећања из рата и револуције 1941–1945*, приредио Немања Девић, Београд, 2018, 132–133.

придодат је Расинско-топличкој групи корпуса, такође елитној формацији, предвођеној потпуковником Драгутином Кесеровићем. Читава ова реорганизација, међутим, није много помогла ни снагама Јаворског ни Косовског корпуса. То ће показати будући догађаји.

Бивши командант Дежевске бригаде Миладин Радуловић реорганизовао је за то време Ибарски партизански одред (ИПО) у Шаховићима и покренуо се средином лета 1944. године према Студеничком и Дежевском срезу. До 31. јула Радуловић је стигао на зацртано одредиште и у борби потукао I Дежевску бригаду и Штапску чету Јаворског корпуса, у коју се половином јула био вратио мајор Цветић са лечења. Притом су његови људи заробили између 20–30 четника. Услед мобилизације снага ЈВуО широм Дежевског и Студеничког среза, која је сада због поправљених односа са муслиманима, коначно била могућа, партизани су убрзо били опкољени на Црепуљнику, недалеко од Рудна. Захваљујући бољем наоружању ИПО се извукао из обруча и пребацио на десну обалу Ибра.[1330] Тамо се Радуловић са одредом 5. августа придружио „групи дивизија Пеко" (2, 5. и 27. дивизија НОВЈ), која се почетком августа у масама пребацила преко тутинског краја у Ибарску долину, са намером да се пробије дубље у Србију.[1331] Радуловић је добио наређење да поседне врхове Копаоника и одатле, што је могуће више, омета повлачење Немаца пругом Скопље – Косовска Митровица – Краљево.

Долазак већих партизанских снага у Дежевски и Студенички срез после скоро три године узбуркао је духове у народу. Миладин Радуловић је писао надређенима да је стање такво да је „огромна већина" људи све ближа НОВЈ. У штаб Јаворског корпуса стигли су слични подаци, али лишени еуфорије. Један извештај каже да се народ поплашио од комуниста па „од кукавичлука све се уђутало као вуна у врећи". Најбољи пример за то јесте држање колашинских четника, који су током августа, предвођени Тодором Добрићем, одбили послушност Будимиру Добрићу и повезали се са Радуловићем.[1332] Истовремено се у Врачевској општини, бази II Дежевске бригаде, појавила група од 70 партизана предвођена Светиславом Трифуновићем. Они су тамо развили јаку пропаганду и почели да убијају људе одане Михаиловићу. Мајор Цветић није имао избора већ да до 25. августа из састава 5. јуришног корпуса издвоји Дежевски летећи батаљон потпоручника Никића и врати га у околину Новог Пазара. У истом правцу је убрзо послао и штапску чету I Дежевске бригаде на челу са поручником Пешовићем.[1333]

[1330] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 154–156.

[1331] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 579–580.

[1332] ВА, ЧА, кут. 32, ф. 4, док. 25, 1; ВА, НОВЈ, кут. 1642, ф. 15I, док. 11, 4; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 158–159.

[1333] ВА, ЧА, кут. 32, ф. 4, док. 16, 1; Остатак четника из Дежевског среза је напустио састав

То изгледа, није у многоме поправило ситуацију у Дежевском срезу. Није помогло ни присуство официра Радибратића и његове омладинске групе, која је у августу 1944. године због повећане активности комуниста, послата на простор Јаворског корпуса од стране Пропагандног одељења Централног националног комитета.[1334] Да ствар буде још гора, поново је на избила нетрпељивост међу локалним четничким командантима.[1335]

Штабови Јаворског и II Косовског корпуса су у таквој атмосфери дочекали наређење ВК ЈВуО о општој мобилизацији почетком септембра 1944. године. Сходно томе, мајор Цветић је издао потребна упутства јединицама на терену. Он је од потчињених тражио да мобилишу што више регрута, који су до разврставања у бригаде имали да остану под контролом команданата срезова. У ту сврху сваки од њих је морао да има по 30 наоружаних четника. Окупљено људство је требало разврстати у батаљоне и одредити им команданте и официре који би са њима спроводили егзирцир. Пошто, међутим, оружја није било довољно, требало се на првом месту, до набавке истог, посветити антикомунистичкој пропаганди међу људством. Цветић је инсистирао да се ухапсе сви они који би избегавали мобилизацију.[1336] Ђујо Мартаћ је у Дежевском срезу одредио двојицу регрутних команданата од којих је сваки покривао по једну страну реке Рашке. За леву је био задужен Ново Ненадовић, а за десну Бошко Маројевић. Обојица су имали на располагању по 15 бораца.[1337]

Што се тиче оружја за опремање нових четника, Цветић је имао намеру да га набави од немачке војске, ослањајући се на раније везе свог штаба са окупатором. Овај задатак је 30. августа поверио капетану Павићевићу. Наредио му је да обједини акцију свих четничких јединица у Ибарској долини (с обзиром на то да је Цветић био на западу при 4. групи јуришних корпу-

5. јуришног корпуса, а тиме и 4. групе јуришних корпуса, 9. септембра 1944. године, када су дезертирали са положаја у околини Пожеге. На основу овога изгледа да нико од Дежеваца није учествовао у бици на Јеловој гори... ВА, ЧА, кут. 32, ф. 4, док. 26, 1.

[1334] Исто, кут. 14, ф. 2, док. 13, 1.

[1335] Поручник Слободан Поповић тражио је рапортом од мајора Цветића да га премести из Јаворског у Шумадијски корпус. Као разлог је навео нетрпељивост команданта корпуса према њему, који га је сменио и са места заповедника Студеничке и Моравичке бригаде. Када се за овај случај заинтересовао и Михаиловић, Цветић му је отписао да је Поповић амбициозан, али истовремено и „врло слаб борац" и да је одбио место команданта Студеничког среза „сматрајући то за понижавање". Цветић је тражио од Михаиловића да му одобри премештај, до којег на крају није дошло. Исто, кут. 277, ф. 1, док. 2, 8, деп. 3063–3064.

[1336] ВА, ЧА, кут. 32, ф. 4, док. 19, 1.

[1337] Ненадовић и Маројевић су имали велике проблеме да окупе сељаке, јер су их председници општина саботирали као Недићеви службеници, шаљући их у СДС и СГС. Закидали су им и на испорукама хране, што је целу ситуацију чинило још тежом. ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 162.

са) и да оружје узме од Немаца „не бирајући средства... крађом, пљачком, отимањем под видом партизана" или једноставно, куповином („продавали у бесцење оружје, материјал, муницију, а нарочито коње"). Надгледање набавке оружја вршили су капетан Павићевић у Дежевском, потпоручник Радовановић у Студеничком срезу и поручник Поповић у долини Ибра. Због овог посла, прва двојица су остали у Рашки, док су сви остали официри, услед негодовања народа, морали да се склоне из вароши, тј. из окружења окупатора и колаборациониста.[1338] У том тренутку је Цветић чак дозволио и рушење мостова на комуникацијама, само да би се дошло до наоружања.[1339] Слично је о овом логистичком проблему размишљао и капетан Марковић. То се види из његовог обраћања, најпре команди СГС у Косовској Митровици, а онда и команди СДК у Куршумлији, да му помогну како у муницији и оружју, тако и у људству.[1340] Друга адреса на коју је молио биле су немачке власти.[1341]

Но, показало се да је организација ЈВуО у Дежевском и Студеничком срезу слаба да изнесе један овакав пројекат. То нам говори чињеница да је први талас мобилизације доживео неуспех. На то је свакако утицао и говор краља Петра II којим је 12. септембра позвао све припаднике ЈВуО да се ставе под команду комуниста.[1342] Слабу мобилизацију су нажалост по четнике регистровали и партизански обавештајци. Радомир Цветић је био врло незадовољан тиме и одмах наредио ново прикупљање регрута. Притом је од народа тражио потпуни ангажман, већи него икада, истовремено претећи да ће све оне који се не одазову његовом апелу ставити под Преки суд.[1343] Ове опомене су донекле уродиле плодом, будући да је нови командант Студеничког среза капетан Арсен Тиодоровић 7. септембра обавестио штаб Јаворског корпуса да је мобилизација на његовом терену успела, као и да се, према инструкцијама, ратни материјал извлачи из Рашке. Морал новомобилисаних четника био је ипак слаб. Све ово навело је регрутног команданата Бошка Марojевића да закључи како у редовима ЈВуО на овим просторима влада „потпуно расуло".[1344]

Мајор Цветић је почетком септембра издао и заповест која се тицала даљег односа према Немцима, а која је произашла из очигледне чињенице

[1338] ВА, ЧА, кут. 32, ф. 4, док. 20, 1

[1339] Поручник Ставрић је имао да прими команду над обједињеном јединицом у које су ушле пионирске чете из студеничких и дежевских бригада. Исто, док. 19, 1.

[1340] ВА, НДа, кут. 149, ф. 1, док. 1, 9.

[1341] ВА, НОВЈ, кут. 1642, ф. 15I, док. 11, 3; Исто, док. 17, 1.

[1342] М. Максимовић, *н. д.*, 54.

[1343] ВА, ЧА, кут. 32, ф. 4, док. 20, 2; ВА, НОВЈ, кут. 1642, ф. 15I, док. 11, 3.

[1344] ВА, ЧА, кут. 32, ф. 4, док. 24, 1; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 164.

да њихов режим у Србији броји последње дане. У складу са тиме он је од људства тражио следећи став: „једни као пријатељи (*збоī оружја*, М. Ж.), а други као партизани да их нападају".[1345] Овај, рекли бисмо тешко изводљив задатак, спровели су у дело дежевски четници, који су током септембра неколико пута напали окупаторске снаге. Припадници Штитарског батаљона I Дежевске бригаде су под командом поменутог Ненадовића током првих дана септембра у селу Осаоници припуцали на једну немачку колону која се кретала за Сјеницу. Притом су запленили два камиона. Наредног дана четници су на истом месту још једном ударили на Немце, „убили неколико немачких војника и једног официра" и покупили велику количину оружја. Према речима самог Ненадовића, окупатор је имао 14 мртвих војника. Реакција није изостала. Веће немачке снаге су убрзо изашле на терен и попалиле села Троштице, Штитаре, Осаоницу и Раковац, што је била „трећа паљевина ових села" од почетка окупације Србије.

Ова одмазда, међутим, није поколебала припаднике ЈВуО, који су се крајем септембра опет сукобили са немачком војском. Четници Команде среза Дежевског извршили су у неколико дана три узастопна препада у области села Тушимље. Прво је убијен један немачки мотоциклиста, па су онда заплењени један немачки камион и путнички аутомобил, а њихова посада ликвидирана, да би на крају била заробљена и разоружана целокупна посада царинарнице у Црквинама која се повлачила у Рашку. Радило се о 21 немачком граничару, који су у страху од одмазде ипак остављени у животу.[1346]

Остале јединице Јаворског корпуса нису следиле пример I Дежевске бригаде. Штавише, показало се да су окупаторске и колаборационе трупе једини залог њиховог опстанка у грађанском рату са комунистима. Сликовито делује извештај резервног поручника Ратка Васковића, команданта II Студеничке бригаде, од 7. септембра у коме се жали да је са својих 50 људи морао да се склони под заштиту једног батаљона РЗК, јер другачије није могао да се одржи пред налетима ИПО. Слично Васковићу поступио је и капетан Павловић, заповедник I Студеничке бригаде, који се забаракадирао са 52 четника у селу Вареву. Миладин Радуловић се због тога жалио надређенима да Немци чврсто држе ибарску пругу и то уз помоћ „знатних четничких снага". И капетан Марковић је са делом II Косовског корпуса (365 бораца – 27 аутоматских оружја, три минобацача и топ од 47 мм) стигао тих дана у Рашку. Затим је примио 800.000 комада муниције разног калибра од тамошње немачке команде. Намера му је била да одмори и реорганизује људство, пре него што крене у свеобухватни напад на ИПО.[1347]

[1345] ВА, ЧА, кут. 32, ф. 4, док. 19, 1.

[1346] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 160–163.

[1347] ВА, ЧА, кут. 32, ф. 4, док. 25, 1; ВА, НОВЈ, кут. 1642, ф. 15I, док. 11, 3; Исто, док. 17, 1.

Партизани су се за то време утврдили на Копаонику, одакле су ставили под контролу целу десну обалу Ибра у Студеничком срезу. Извршили су и неколико напада на Немце, реорганизовали одред и сменили неборбене заповеднике. Почетком септембра Радуловић је под командом имао око 500 људи распоређених у три батаљона, а имао је намеру да мобилише још толико. Прозревши намере ЈВуО, он се одлучио за превентивни напад. До њега је дошло у ноћи 23/24. септембра у селу Никољачи. Партизани су потукли II Дежевску бригаду, убивши неколико и заробивши 17 четника и доста муниције. Руководство бригаде се повукло у Рашку, где је морао да се склони и мајор Цветић.[1348] Партизани су искористили и одсуство Живојина Марковића са матичног терена и конкретизовали сарадњу са колашинским четницима. Њихови команданти Тодор Дорбић и Милија Цветнић су почетком октобра отишли на Копаоник и ставили се под Радуловићеву команду.[1349] О искрености овог споразума најбоље говори Радуловићева депеша од 9. октобра у којем је Добрићев рад описао као „издајничкки" и наредио да се он и његови саборци имају сматрати „непријатељском војском".[1350] Даље успехе ИПО на војно-политичком плану спречили су излазак око 1000 наоружаних Арнаута на границу, односно Церањску реку, нова насиља над локалним Србима и појачано присуство немачких оружаних снага у Ибарској долини.[1351]

Капетан Марковић, међутим, са својим II Косовским корпусом (крајем септембра преименован у „Добровољачки избеглички корпус") није желео да се преда без борбе. Стога је у првим данима октобра наставио да кује план о нападу на снаге НОВЈ на Копаонику. У ту сврху он се обратио и генералу Михаиловићу тражећи помоћ, као и команди РЗК. Преко новог команданта града Рашке поручника Душана Пешовића, успоставио је до 11. октобра и везу са мајором Цветићем, тражећи од њега асистенцију, пре свега у људству. Обавештајна служба ЈВуО је поново заказала, па је штаб ИПО био обавештен и о припремама ове војне камапње. Уследио је стога нови контранапад. Партизани су ноћу 12/13.

[1348] ВА, микрофилмови, ІК РК SK KM, NOB 1a/31, 33, 35, 44; Zbornici NOR-a, tom I, knj. 13, 65–66; Бригада је убрзо поново формирана на челу са поручником Спасојем Поповићем. ВА, НОВЈ, кут. 1642, ф. 15I, док. 17, 3.

[1349] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 165; Марковић је реаговао тако што је наложио да се народу пренесе претња да ће сваки онај ко дозволи „да му комунисти одузму пушку" бити без милости срељан, а оном ко „побегне или се сакрије" ће „фамилија и кућа бити уништени". ВА, ЧА, кут. 101, ф. 3, док. 37, 1.

[1350] ВА, микрофилмови, ІК РК SK KM, NOB 1a/54–55; Партизани су ликвидирали Тодора Добрића 5. јануара 1945. године у затвору у Косовској Митровици, иако је до тада постао командант једног од батаљона 6. Косовско- метохијске бригаде НОВЈ. Будимир Вучинић, *Стари Колашин кроз векове*, Зубин Поток, 2009, 153–154; Миломир Јевтов Добрић, Жељко Видаков Зиројевић, *Живела Србија. Правда ће стићи кад тад – казивање о смрти Тодора Добрића*, Београд, 2008, 7–8.

[1351] Крајем септембра група арнаутских пљачкаша је упала у село Кориље код Звечана и убила седморицу Срба мештана. ВА, НОВЈ, кут. 1642, ф. 15I, док. 11, 3.

октобра напали штаб Јаворског корпуса који се налазио у селу Беоци крај Рашке. Мајор Цветић је доживео крах, приликом којег је изгубио 14 бораца (4 мртва и 10 заробљених), доста оружја и део штабске архиве.[1352] После овог пораза акција ЈВуО је отказана, пошто су бригаде биле у „расулу", „случајеви дезертерства свакодневни", а код људства „морал на нули".[1353]

Од коначног пораза локалне одреде ЈВуО је спасило присуство окупатора који их је штитио у Рашки, као и долазак већих четничких снага из других крајева Србије. Кроз Рашку пролазе јединице Српског ударног корпуса, односно неколико хиљада бивших припадника СДС који су се ставили под Михаиловићеву команду. Они су током целе друге половине октобра и прве половине новембра 1944. године, заједно са немачким трупама пролазили кроз Рашку и Нови Пазар на путу за Сјеницу.

У једној од тих колона нашао се и мајор Радомир Цветић са Јаворским корпусом. Он се почетком новембра са Рудна, где је распустио људство које није желело да иде са њим, упутио у правцу Сјенице и Пријепоља, намеравајући да се докопа Босне. Пратили ли су га остаци штапске чете, студеничких и дежевских бригада. Цветић се, могуће је већ 3. новембра 1944. године, затекао у Пријепољу у друштву са Драгутином Кесеровићем, Драгославом Рачићем, Синишом Оцокољићем Пазарцем и др.[1354]

На простору Студеничког и Дежевског среза задржао се једино капетан Живојин Марковић, сада у чину мајора. Он је почетком новембра имао под командом око 1000 људи, али је 4/5 људства било мобилисано. Са њима је од окупатора био ангажован да чува прелазе на леву обалу Ибра. Он се, међутим, крајем октобра одметнуо и пребацио са целим одредом на Рогозну. Препуштен самом себи, покушао је да се извуче према Павлу Ђуришићу у Црну Гору, али је одустао од тога и људство коначно окренуо против Немаца. Почетком новембра 1944. године II Косовски корпус ЈВуО је направио заседу немачким снагама које су се преко Рогозне повлачиле према Новом Пазару. Сведок догађаја, четник Младен Максимовић, о томе пише: „Марковић је одмах наредио да се блокира пут у дужини од једног километра. Наређено нам је да нико не сме да пуца док Немци не уђу у блокаду... Када је колона ушла у заседу напали смо их са свих страна. Највише смо их побили у колима. Ратко ко је успео из њих да искочи. Остали су се предали. Ми нисмо имали ниједног мртвог нити рањеног борца... Међу заробљеницима било је 11 Американаца, 3 Енглеза, 2 Руса и неколико Грка и Бугара". Сви су ослобођени и збринути од стране команде II Косовског корпуса.[1355]

[1352] Исто, док. 17, 3.

[1353] Исто, 18, 3–4.

[1354] ВА, ЧА, кут. 101, ф. 1, док. 49, 1; Zbornici NOR-a, tom I, knj. 14, 579; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ђулафића, Четничка организација..., 166–167.

[1355] Међу ослобођеним Енглезима нашао се и извесни Џон Лодвик (John Lodwick) који је 1946. године објавио своја сећања на ову битку у британском недељнику *The Spectator*. Он

С обзиром на ситуацију, Марковић је покушао да пронађе савезника у бугарској војсци која је са доласком комуниста на власт у Софији променила ратну страну и стала „раме уз раме" са НОВЈ. Он је наиме послао курира у Куршумлију тражећи да му Бугари упуте једног официра који ће преузети команду над његовим корпусом. Гласник је ухваћен од стране партизана па понуда није ни стигла на одредиште. Агилни Марковић није губио наду. Он је до 23. новембра, сада са Рогозне, послао још једно писмо бугарској команди, овога пута у Косовску Митровицу, тражећи сарадњу. Једног свог официра је чак отпратио за Солун да заступа његов корпус међу савезницима!

Крајем новембра 1944. године Марковић је потчињене јединице окупио у селу Црепуљи и заједно са капетаном Добрићем им одржао последњи говор. Затим је наредио да се од даљњег саме сналазе око исхране и других текућих потреба, да избегавају сукобе са НОВЈ и Бугарима, али да се бране уколико буду нападнуте. Он је са штабом, батеријом, митраљеском четом и Дреничком бригадом отишао у планину. Осталим јединицама је поделио по седам златника и дозволио им слободно кретање.[1356] Тиме су практично снаге ЈВуО у троуглу Нови Пазар – Рашка – Косовска Митровица сведене на минимум, па су њихови преостали борци или постали плен за нове комунистичке власти, или избегли из земље.[1357]

Завршне операције јединица НОВЈ и ослобођење Тутина и Новог Пазара

Током јесени 1944. године ударна игла комунистичких снага на простору Студеничког, Косовскомитровачког и Дежевског среза био је ИПО. Његова снага је, међутим, била премала у односу на немачке трупе које су свакодневно у периоду од више месеци пролазиле Ибарском долином ка Рашки, Новом Пазару и Сјеници. Стога је штаб одреда добио наређење да до пристизања већих снага НОВЈ, заузме Копаоник, потуче преостале четничке јединице и што је могуће више угрози пругу Косовска Митровица – Краљево. Иако партизани нису успели да значајније оштете ову комуникацију, њихове акције су имале јак пропагандни ефекат, јер су наговештавале пораз окупатора и колаборационистичких снага у блиској будућности.

Почетком октобра припадници ИПО су се спустили са Копаоника и имали жесток сукоб са снагама РЗК и четника код села Казновиће. У бици

је навео да су током ове, али и у наредним борбама на Рогозни, све до краја новембра, Немци изгубили око 800 војника. М. Максимовић, *н. д.*, 61–62.

[1356] ВА, ЧА, кут. 101, ф. 3, док. 40, 1; М. Максимовић, *н. д.*, 42.

[1357] Марковић је убијен по наредби комуниста маја 1945. године, док се последња група његових четника августа наредне године, на челу са Будимиром Добрићем пребацила за Грчку. М. Максимовић, *н. д.*, 75, 91–92, 147.

која се одиграла 4. октобра погинула су шесторица Руса и један четник док партизани нису имали губитака. Охрабрен овим успехом, Миладин Радуловић је четири дана касније, у ноћи 7/8. октобра, напао утврђену железничку станицу у Рудници. После двочасовне размене ватре са немачком посадом, партизани су поражени. На бојишту су оставили два мртва, а било је и више рањених бораца.[1358] ИПО је затим утврдио прелазе преко Копаоника, очекујући долазак већих немачких снага из правца Куршумлије. Партизани су постигли успех, пошто су окупаторски војници упали у њихову заседу. Дана 23. октобра убијено је око 90, а заробљено око 300 немачких војника. Већина је припадала снагама 7. СС дивизије „Принц Еуген", према којима углавном није било милости.[1359]

Постигнути успеси ојачали су редове ИПО. Радуловић је известио Главни штаб НОП и ПО Србије да је 30. октобра у одреду имао 720 бораца, а да је у Крушевац послао још њих око 150 да се наоружају и потом врате. Снага ИПО би наводно била и већа, да није било сметњи које је Радуловићу правио Косметски батаљон. Он се наиме, уместо по Косову и Метохији, кретао долином Ибра, односно тереном који је покривао ИПО.[1360] Разлог овог преклапања надлежности било је то што су „арнаутске масе на Косову и Метохији из околини Косовске Митровице, захваљујући бројном присуству немачких група, потпуно потпале под руку своје реакције", па је „75% арнаутског становништва" пружало огорчени отпор јединицама НОВЈ.[1361] Због тога ни ИПО није могао да изврши наређење о садејству са снагама 24. дивизије, које му је још 23. октобра послао њен командант мајор Ћаловић. Ова јединица је наиме покушала да се крајем октобра преко Косовске Миторовице пробије до Рашке и Новог Пазара, па онда и даље у дубину Старог Раса. Пошто је имала тешке губитке, повучена је у Топлицу необављеног посла.[1362]

Немци су 29. октобра у троуглу Нови Пазар – Рашка – Косовска Митровица, али и на остатку Косова и Метохије, имали чак три пешадијске и једну оклопну дивизију, уз мноштво регуларних и нерегуларних колаборационих снага. Центри њиховог отпора били су Приштина, Липљан, Косовска Митровица и Нови Пазар.[1363] У складу са тиме, а после два пораза у окршајима са Арнаутима током 25. и 26. октобра, Радуловић[1364] је одред

[1358] ВА, микрофилмови, ІК РК SK KM, NOB 1a/49–51, 53; Zbornici NOR-a, tom I, knj. 9, 188.

[1359] Исто, 1a/ 66, 68; Исто, NOB 4/104, 238–239; ВА, НОВЈ, кут. 735, ф. 4, док. 1, 1.

[1360] Zbornici NOR-a, tom I, knj. 14, 408–409.

[1361] ВА, НОВЈ, кут. 1642, ф. 15I, док. 18, 3.

[1362] Zbornici NOR-a, tom I, knj. 14, 257.

[1363] Само у Косовској Митровици била су два батаљона немачке пешадије са батеријом од десет топова калибра 100 мм. ВА, НОВЈ, кут. 1642, ф. 15I, док. 18, 1.

[1364] Поред Радуловића, значајније функције у одреду су имали Али Шукрија, политички комесар, и Родољуб Демировић, шеф обавештајне службе.

повукао на линију Рудница – Становиште, гонећи остатке ЈВуО на овим просторима.[1365]

Први дани новембра означили су почетак краја немачке окупационе управе. До 3. новембра на простор Косовскомитровачког округа долази партизанска 22. дивизија. Снаге НОВЈ су овога пута биле ојачане регуларним трупама II Бугарске армије, које су имале да одиграју кључну улогу у будућој офанзиви против Немаца.[1366] Уследила је и већа помоћ савезника, пре свега у виду интезивних напада из ваздуха. Као једна од база окупаторских снага, Нови Пазар је постао примарни циљ. Штаб ИПО је још 28. октобра јављао да дневно кроз ову варош прође око 200 возила, 10–20 тенкова и 2000–3000 војника.[1367] Поред тога, у Новом Пазару је било и око 3000 наоружаних муслимана у разним колаборационим одредима.[1368]

Град је жестоко бомбардован 7. новембра 1944. године, на Митровдан. У акцији је учествовало више од 20 савезничких бомбардера. Притом су страдала насеља: Коло, Град, Черкез, Махала, Ћуковац, Парице и Реље крилатице. Драго Живковић, чиновник из Новог Пазара, овако описује атмосферу непосредно пред почетак напада: „Био је уторак, пазарни дан. Напунила се чаршија као шише. А леп и сунчан дан. Нико није ни сумњао да ће бити бомбардовање. Размилели се људи по чаршији". Иста особа о хаосу који је уследио, каже: „Када сам дошао до Сјеничке улице, стао сам. Нисам могао даље. Била је прекривена лешевима немачких војника и цивила. У њој се затекла нека већа немачка колона која је цела настрадала. Лешеви су били покривени прашином и сламом. Затекао сам у тој улици четири Немца који су гурали кола преко лешева. Пламен и прашина обавијали су град. Плач, вриска и нарицање гомиле која је бежала проламали су се његовим улицама".

Током бомбародовања Новог Пазара савезничка авијација је уништила око 80 кућа, две џамије, градски парк и неколико јавних зграда. Између осталих, страдала је зграда среског начелства са архивом. Ту се налазило и седиште општине. Нови Пазар је гађан из ваздуха и у наредним данима.[1369] Укупно је погинуло 218 људи, од тога 177 у граду и 41 на селу. Међу страдалницима је било 199 муслимана и 19 хришћана.[1370]

[1365] ВА, микрофилмови, ІК РК SK KM, NOB 1a/99; Zbornici NOR-a, tom I, knj. 14, 367.

[1366] Zbornici NOR-a, tom I, knj. 9, 495.

[1367] Радило се о „Групи Шајерлен" чији је задатак био да се преко Новог Пазара пробије до Вишеграда и да ту комуникацију технички и тактички оспособи за повлачење главнине трупе армије „Е", под командом генерала Лера (Löhr). Чинили су је: ваздухопловни пук „Бемер", полицијски СС батаљон састављен од новопазарских муслимана, два полицијска батаљона из Грчке, две противавионске батерије, два батаљона РЗК, два пољска батаљона пешадије и железнички батаљон. Zbornici NOR-a, tom I, knj. 14, 365–366.

[1368] ВА, НОВЈ, кут. 1642, ф. 15I, док. 18, 2.

[1369] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 586–588.

[1370] М. Радовић, *Људске и материјалне жртве...*, 63.

На Косову и Метохији је 18. новембра почела општа офанзива бугарских и партизанских снага, које су се у широком луку покренуле према Вучитрну, Приштини и Косовској Митровици. Бугари су већ 19. новембра ослободили Приштину и „погурали" 22. дивизију НОВЈ (командант Ратко Софијанић) према Косовској Митровици. Варош је ослобођена 22. новембра. Са Копаоника је у правцу Ибарске долине кренуо и ИПО са око 1000 бораца, онемогућавајући немачким снагама да се извуку у том правцу. Иако Радуловић још увек није био задовољан начином на који је функционисала јединица, његови људи су од 13. до 27. новембра имали чак 17 окршаја са окупатором. Притом су изгубили 12 и имали знатно више повређених људи. Наводно, окупаторске и колаборационе снаге су имале 147 мртвих.

Немци су, тактички, у повлачењу „за собом рушили све" (железничке тунеле, путеве, пропусте), што је партизанима успорило напредовање.[1371] Радуловић се 25. новембра жалио да су од Косовске Митровице до Рашке порушени сви железнички мостови, док је пут од Лепосавића био претрпан тенковима и другим возилима, те стога закрчен.[1372] И поред тога, партизани су успели да Немцима до 23. новембра затворе Ибарску долину, а самим тим и правац евакуације на север, према Краљеву.[1373] Током ноћи, јужно одатле, саборци ИПО су ослободили Тутин.[1374]

Снаге НОВЈ су у наредним данима наставиле да потискују окупаторске јединице према Новом Пазару. ИПО је тако 26. новембра ноћу упао у Рашку и то пре него што су Немци срушили мостове у вароши, што је било изричито наређење партизанске више команде. После борбе која је трајала до јутарњих часова 27. новембра, Радуловићеви људи су успели да сузбију Немце у правцу Новог Пазара и ослободе град.[1375] Истовремено је командант 22. дивизије мајор Милан Атлагић наредио да се 8. и 12. бригада пребаце на рејон Рашка – Нови Пазар. Стога већ 27. новембра у Рашку стижу делови 8. српске бригаде. За њима се у вароши разместила и 9. бугарска дивизија. Онда је 28. и 29. новембра настављен притисак на немачке јединице распоређене у одбрани Дежевског среза и Новог Пазара.[1376]

Ударна песница били су борци 8. и 12. српске бригаде НОВЈ. Људство потоње јединице је рано ујутру 28. новембра кренуло из Косовске Митровице преко Рогозне на Нови Пазар. Добијено наређење је гласило да „уколико

[1371] ВА, НОВЈ, кут. 735, ф. 4, док. 1, 1; Исто, кут. 1642, ф. 15I, док. 25, 1; ВА, микрофилмови, IK PK SK KM, NOB 4/141, 328; Исто, 1a/113, 150; Zbornici NOR-a, tom I, knj. 9, 496; Isto, knj. 15, 173–174.

[1372] ВА, НОВЈ, кут. 735, ф. 4, док. 1, 1.

[1373] Zbornici NOR-a, tom I, knj. 15, 160.

[1374] Е. Мушовић, *н. д.*, 98.

[1375] Т. Ђорђевић, *н. д.*, 413.

[1376] Zbornici NOR-a, tom I, knj. 9, 497; Isto, knj. 15, 213.

има бугарских снага на том правцу" требало је ићи за њима, али на малом одстојању. Ово због тога што су се очекивали препади четника на Рогозни и муслимана у Дежевском срезу. Бригада је заједно са Бугарима имала мањи окршај са немачком посадом у вароши, после чега се повукла. Наредног, 29. новембра 1944. године, из Рашке је кренуо и 2. батаљон 8. српске бригаде који је под слабом борбом, до 22:00 ослободио Нови Пазар. Батаљон није имао губитака. У граду је заплењио нешто хране и санитетског материјала. Сутрадан је партизанска посада појачана и са 3. батаљоном исте бригаде, пристиглим из Рашке.[1377]

Непосредно пред повлачење, немачке јединице су у Дежевском срезу попалиле и уништиле све што нису могле да понесу са собом. Посебно су на удару биле залихе животних намирница, па је народ у новопазарском крају, како стоји у једном партизанском извештају, „остао без ништа". Стога ће се исхрана становништва показати као највећи изазов за комунисте у наредном периоду.[1378] Ко год се успротиво понашању окупатора, настрадао је. Немци су непосредно пред одступање из Новог Пазара ликвидирали: Милоша Ђуровића и Чедомира Бараћа из Цоковића, Паљаза Хусовића из Крушева, Хаска, Хазба и Халка Мустафића, Сулејмана, Реџепа и Авдула Беранца и Авуша Мелајца из Лукоцрева. Укупно 10 особа.[1379]

Поред партизана, гарнизонску службу у ослобођеном Новом Пазару вршили су и Бугари, припадници 9. дивизије из II армије. Њихов трећи долазак у град мештанима је остао у врло лошем сећању. Бугари су се наиме понашали недисциплиновано, пљачкајући и уништавајући имовину Новопазараца. Медо Глухавичанин, тада на служби у партизанској команди места, причао је о тим временима на следећи начин: „Одмах је (*29. новембра*, М. Ж.) почела масовна пљачка, која је захватила цело градско подручје и нека села. Они би (*Бугари*, М. Ж.) у мањим или већим групама улазили у куће под изговором да траже Немце. Са пушкама на готовс претресли би куће, штале, дворишта. А онда би почели са пљачком. Дизали су шта им се свидело: накит, злато, девојачку спрему, посуђе, радио апарате, струјомере (*убедљиво највише*, М. Ж.), лустере, разне друге ствари из куће и пољопривредне производе". Отимачина је била најинтезивнија у прва три дана по ослобођењу, мада се спорадично наставила све до повлачења Бугара из вароши, половином децембра 1944. године (после бројних протеста локалних комуниста).

Причињену штету није могуће тачно утврдити, али је несумњиво била великих размера. То нам говори чињеница да су Бугари опљачкали: ћилимарску школу, биоскоп, Сресни вакуфски одбор, каиш са електричне централне (што је град оставило данима у мраку), 40 трговачких радњи,

[1377] Isto, knj. 15, 144, 213–214, 293, 295.

[1378] АС, Ђ-7, ОКС, кут. 1, док. Извештај ОКС од 7. јануара 1945. године, 1.

[1379] ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 15, реферат В. Ћулафића, Четничка организација..., 167.

мноштво појединица и чак 468 домаћинстава. Несразмера опљачканих кућа – 420 муслиманских и само 48 српских, показује да се радило о још једној, последњој, етапи верског рата који је током окупације опустошио Дежевски срез.[1380] Да ли се радило о освети Новом Пазару и његовом пре свега муслиманском делу становништва, због рата проведеног у колаборацији са окупатором, од стране КПЈ, може се једино нагађати?

Што се тиче даљих операција НОВЈ против окупаторских снага, оне су настављене у првој половини децембра. Немци су се били утврдили код Дуге Пољане, штитећи пут ка Сјеници. У Новом Пазару су се стога сконцентрисале и 8. и 12. бригада из 22. дивизије. Затим су по лошем времену обе јединице 10. децембра кренуле на Немце. Људство 12. бригаде је напало њихове положаје код Дуге Пољане, док су припадници 8. бригаде извршили маневар према селу Расно, у намери да прију Сјеници са југа. После вишечасовних борби партизани су потисли Немце у правцу Сјенице, чиме је званично 10. децембра 1944. године, ослобођен цео Дежевски срез. Да би 8. и 12. бригада наставиле напредовање, у Нови Пазар 11. децембра стижу као посада три батаљона 10. бригаде, као и Штаб 22. дивизије НОВЈ.[1381] Сутрадан, 10. бригада је отишла у Дугу Пољану, што је 12. бригади омогућило да се пребаци у Штаваљску општину и пресече комуникацију Сјеница–Ивањица. Штаб дивизије је 13. децембра стигао такође у Дугу Пољану, како би надгледао ослобађање Сјенице. Као и Нови Пазар, њу су ослободиле снаге 8. српске бригаде 14. децембра 1944. године.[1382]

Комунисти су по преузимању власти у Дежевском срезу приступили мобилизацији људства ради попуне ослабљених борбених редова. Пошто су муслимани увидели да је „Њемачка изгубила рат", променио се њихов дугогодишњи непријатељски и(ли) пасивни однос према КПЈ. Стога су се одазвали позиву, па је у Новом Пазару и околини регрутовано око 2000 нових бораца. Пошто су се муслиманске милиције и друге формације до тада већ „потпуно распале", у редове НОВЈ су углавном ангажовани они који су раније били у саставу колаборационих јединица (ХИПО, СДС, СГС) или немачке војске. Они су се у борби против бивших савезника, међутим, добро држали.[1383]

Током децембра у Нови Пазар долази истакнути комуниста Воја Лековић, родом из Радоиње код Нове Вароши, са још тројицом чланова КПЈ из Обласног комитета КПЈ за Санџак (ОКС), коме је и сам припадао. Са њима је дошло и са стране формирано партијско руководство за Дежевски срез.

[1380] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 602–603, 605.

[1381] Zbornici NOR-a, tom I, knj. 15, 665–667.

[1382] Isto, 668–670.

[1383] АС, Ђ-7, ОКС, кут. 1, док. Извештај ОКС од 2. децембра 1944. године, 1; ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 600.

Ово нам говори да КПЈ није имала пуно поверења у њене малобројне чланове на локалном нивоу. Затим је у Новом Пазару основан НОО у који су ушли „угледни, популарни, одани и радни људи" обе вероисповести. Лековић је са собом довео и неколико партијаца на челу са Селмом Хашимбеговићем који су добили задатак да започну рад у Штавичком срезу, са којим ОКС до тада „није имао никаквих контаката".[1384]

Воја Лековић је већ 7. јануара 1945. године могао да извести надлежне, како се ситуација у Дежевском срезу поправља, као и да га комунисти држе „чврсто у својим рукама". Потврдио је и да четника и милиционера више нема под оружјем у већим јединицама, јер је „највећи број од њих прешао" партизанима, укључујући и „њихове организаторе и главешине". Закључио је да су муслимани коначно узели „пуно учешће у борби" против окупатора.[1385] Па ипак, њихов одзив у КПЈ је и даље био мали.[1386]

Почетком 1945. године уследиле су и бројне хајке на преостале припаднике ЈВуО и муслиманске одметнике. Комунистичке власти су у Дежевском срезу биле врло „ефикасне" у том послу. За пар месеци, крајем 1944. и почетком 1945. године, оне су ликвидирале 43 „агената разних немачких служби" и око 60 одметника. До краја 1946. године, убијено је још њих 60 и то 47 хришћана и 13 муслимана.[1387] Тако је нови режим заокружио револуционарни процес започет још 1941. године и преузео власт у новопазарском и тутинском крају.

[1384] АС, Ђ-7, ОКС, кут. 1, док. Извештај ОКС од 2. децембра 1944. године, 2.

[1385] Исто, док. Извештај ОКС од 7. јануара 1945. године, 1.

[1386] Од укупно 780 чланова партије у 37. дивизији НОВЈ, само су њих 46 били муслимани. Исто, док. Извештај ОКС од 21. фебруара 1945. године, 1–2.

[1387] ИАРНП, фонд 284, Збирка хроника, реферат М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-и, III, 600; Исто, прилог 21, 1.

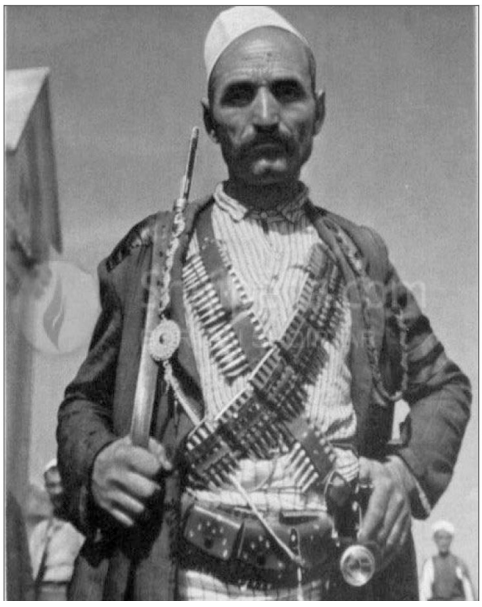

Слика 79. *Барјактар Шабан Полужа из Дренице, учесник у оба напада на Ибарски Колашин и борбама око Новог Пазара и Рашке у јесен 1941.г.*
(са сајта: www.shqiperia.com)

Слика 80. *Пешадијски мајор Живојин С. Марковић*
(ВА, ДПП, кут. 989, дос. 63)

Слика 81. *Артиљеријски капетан Будимир М. Добрић*
(ВА, ДПП, кут. 156, дос. 1044)

Слика 82. *Четници I Дежевске бригаде Јаворског корпуса 1944. године. У средини (шиклиран) наредник Бранислав Ракетић „Гембеш“ (АС, Ж-30, кут. 178, ф. V)*

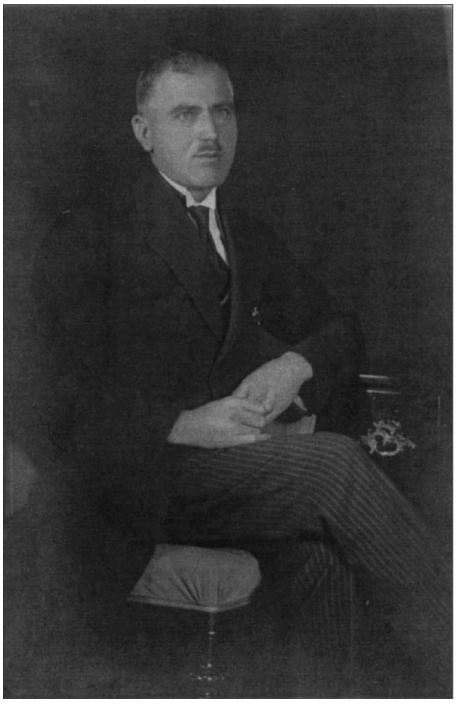

Слика 83. *Др Андрија Лубурић, (са сајта: sr.wikipedia.org)*

Слика 84. *Хасан-ага Звиздић (са сајта: sandzakpress.net)*

Слика 85. *Чланови Извршног већа Земаљског антифашистичког већа Санџака у Новом Пазару марта 1945. године (АС, Ж-30, кут. 193, ф. V)*

Слика 86. *Са прославе 1. маја у Новом Пазару 1945. године (АС, Ж-30, кут. 202, ф. V)*

ЗАКЉУЧАК

Може се са слободом рећи да су немачке снаге у кратком временском периоду и без веће борбе окупирале простор Дежевског среза. Њихово напредовање подупирано је деловањем пете колоне, поготово у Новом Пазару. На руку су им ишле и побуна косовских Албанаца и препади муслиманских банди на војнике ЈВ у повлачењу. Приликом освајања Новог Пазара, Сјенице и Тутина, Немци су лако разоружавали деморалисану војску Краљевине Југославије, одводећи велики број војника и официра у заробљеништво. Тако су стекли богат плен у виду малокалибарског и артиљеријског оружја, моторних возила, муниције, горива, новца, разне ратне спреме, животних намирница, стоке, итд. Почетак окупације у Новом Пазару је, видели смо, дочекан свечано. Немачка војска је овде примљена као ослободилачка, док је улице у Сјеници и Тутину окупатор затекао празне. У заузетим градовима немачке власти су формирале орсткомандатуре, које су првобитно поред војних вршиле и део цивилних послова. За све остало окупатор се ослонио на локалне проалбански оријентисане муслимане у Дежевском и Штавичком срезу.

Тако је овај простор брзо био покорен. Команда немачке 60. дивизије је писала 17. маја 1941. године да на „српском подручју", укључујући ту и Дежевски, Студенички и Косовскомитровачки срез, „у градовима и већим местима влада потпуни мир" и да њене снаге нису „никада нападнуте, нити је над њима (*био*, М. Ж.) извршен препад". Закључено је да свакодневница и поред тога још увек није била узела „свој уобичајни ток" (ВА, НА, кут. 415, ф. 4, док. 1, 23, 25–26).

Може се закључити да је у игри високе дипломатије око контролерудника „Трепча" највише користи извукла Немачка, мање од ње Италија, а најмање они најзаинтересованији – албански сецесионисти. Немачко-италијанска борба око престижа поделиће албанске прваке Косовскомитровачког, Вучитрнског, Лапског и Дежевског среза на пронемачку и проиталијанску струју, што ће их уз наслеђене заваде међу племенима, претворити у објект интереса великих сила. То можемо видети већ половином 1941. године када група албанских првака прихвата останак унутар окупиране Србије и почиње преговоре са комесарском управом, док друга жели припајање „Великој Албанији". О степену њихове завађености сведоче и сећања Бедрија Пејанија.

Немачка дипломатија се показала достојном једне од тада најмоћнијих земаља света. Она је обезбедила лојалност Албанаца из Косовске области (неопходну за мирну експлоатацију сировина) и ударила темеље за њихово постепено одвајање од Италије, односно почела да их користи као вид додатног притиска на српске колаборационе власти, које је, опет по потреби, користила да обузда деловање Албанаца. Ова тактика се огледа у томе да су муслимани и Албанци добили аутономију, али не и отцепљење од „Недићеве" Србије, званичну подршку њиховим великоалбанским претензијама, али без конкретних одлука на највишем нивоу (рецимо присуство немачких официра самоиницијативном отцепљењу Дежевског среза и сличним манифестацијама), место преговарача у споразуму око стварања Косовске области, али у директном контакту са српским властима (што их је аутомастки учинило објектом немачке воље), итд.

Формирање албанских власти у Дежевском срезу имало је антисрпски карактер, као и широм Косова и Метохије. Како другачије објаснити лустрацију српских кадрова из администрације и полицијског апарата, њихово јавно шиканирање и злостављање по Новом Пазару, качење мртвих Срба о бандере, њихова прва исељавања и враћање феудалних обавеза које су јасно указивале да је српски живаљ поново у рангу грађана другог реда? Теорија по којој су на овај начин исправљане неправилности учињене муслиманском беговату аграрном реформом у међуратном периоду, као и она да се наводно радило о одлуци владе у Београду, неодрживе су. Прва због тога што агама и беговима није враћена само земља, већ и феудална права стара неколико векова (део њих је одбио да то прихвати), а друга јер је прикупљање ушура настављено и после 1941. године, док је на неким местима узиман и накнадно, за период 1918–1941, мимо онога што је било договорено са Комесарском управом.

О непожељности хришћанског становништва у Дежевском срезу јасно говоре потраживања албанске делегације која је половином јуна боравила у Београду, а која су дошла од новопазарских чланова мисије – Бљуте и Абдурахмановића, о изопштењу српских општина Дежевског среза и Рашке из граница будућег округа. То је требало да буде корак ка утапању Новог Пазара у „Велику Албанију". Када је дипломатија заказала, албанска управа Дежевског среза је прешла на физичко одстрањивање хришћана са ових простора.

Сјенички срез са друге стране није успео да се током прве половине 1941. године стави под власт владе у Тирани, ни формално као Штавички, ни неформално попут Дежевског. Узроке томе би требало тражити у удаљености албанских протагониста са Косова или старе Албаније, односно близини територија под контролом усташког режима НДХ. Стога овде није било потпуне лустрације Срба, поготово у срединама где су били већина, снага албанске жандармерије је била занемарљива, док се у вароши организовала прохрватска струја која ће ускоро преузети власт у срезу.

Што се тиче тутинског краја, он је једини суделовао у великоалбанском пројекту. На то су утицали: Бљутина група из Новог Пазара, близина Косова и бројност муслиманског живља. Овде је најбрже извршена лустрација Срба у администрацији и жандармерији, после чега је Штавички срез уврштен у албански управни систем као Тутинска потпрефектура. Остало је још само да се српско становништво, као фактор који је реметио великоалбанске тенденције, уклони. Будући да су Италијани тек у јуну окупирали Тутин, на томе је почело да се ради од првих дана окупације. То се види по рацијама током маја у Српском Мојстиру, Добрињу и Јабланици (касније Попама, Долову, Сувом Долу итд). За тај посао коришћене су пљачкашке банде одувек присутне на овом простору. О њиховој распрострањености говори нам попис четовођа. Када је у питању протеривање Срба, оно се огледало у великом броју убијених, претучених, опљачканих, ухапшених, силованих, отетих или расељених лица. За ове злочине је после рата оптужено 120 муслимана. Они су уживали и подршку Италијана, који су, не желећи да се замерају јачој скупини, „окретали главу" од страдања Срба. То је допринело спровођењу етничког чишћења, чији је епилог било расељавање више од 3000 староседелаца (целокупног српског народа са простора бившег Штавичког среза).

Изазивач јесењих сукоба у западним деловима Косовске области, видели смо, била је албанска управа из Новог Пазара. Кључни разлог било је селективно спровођење Уредбе из августа 1941. године, односно непоштовање њеног основног принципа етничко-верске заступљености. Срби нису добили представника у врху цивилне управе, нису враћени на радна места, није поштована подела по бројности унутар администрације, није их било у жандармерији и сл, али су били оптерећени плаћањем феудалних намета муслиманском беговату. Поред тога што су приликом купљења дажбина били излагани пљачки, њихов лош социјални положај из међуратног периода се погоршао враћањем друштвено-социјалне структуре из доба Османског царства. Не би требало занемарити ни психолошки ефекат изазван код Срба овим мерама. Оружани отпор са њихове стране у оваквој ситуацији био је неминован.

Тачку са које се локални спор између Срба и муслимана прелио на ниво општег сукоба са бројним људским жртвама и већом материјалном деструкцијом широм Дежевског среза, представља акција албанско-муслиманских снага у Ибарском Колашину крајем септембра 1941. године. Постоји неколико разлога који подупиру ову тврдњу. Прво, у нападу су учествовали муслимани из Дежевског среза и Тутинске потпрефектуре предвођени Ађифом Хаџиахметовићем Бљутом, а уз подршку Арнаута из целе Метохије. Друго, напад је уследио док су у Косовској Митровици трајали преговори, што је дискредитовало мировну иницијативу као алтернативу рату. Треће, разарање насеља и протеривање Срба је било велико (28 села и око 6000 људи) и наговестило је каква ће бити судбина њихових сународника у новопазарском крају. Четврто, све до сада наведено је указивало да је у питању шири процес са циљем померања

граница „Велике Албаније", чији су крајњи домети, како смо у тексту на више места показали, били Дежевски и Косовскомитровачки срез. Спаљивањем Ибарског Колашина они су преко овог простора постали лакше доступни за арнаутске снаге са Косова и Метохије. Пето, Србима је било јасно да у овом сукобу Арнаути и муслимани уживају подршку окупатора, подједнако Италијана и Немаца. И шесто, колашински Срби после уништењањихових домова остају без средстава за живот, па се међу њима као основно питање јавља набавка хране, али и освете за беду која их је снашла. Стога су они убудуће носиоци акција пљачке, паљевине и насиља над муслиманским цивилима.

Иницијална каписла за интезивирање рада на интеграцији Новог Пазара у албанску државу било је повлачење немачке војске из вароши у Косовску Митровицу почетком октобра. Најпре је требало позвати италијанску војску да уђе у град или једноставно испровоцирати сукоб са Србима, после чега би њен долазак био нужан, односно затражен од немачких власти и тиме претворен у легитимни аргумент. Ова иницијатива стигла је директно од владе у Тирани. Јер, како другачије објаснити временско поклапање Ћанове иницијативе упућене Хитлеру о препуштању Косовске области „Великој Албанији" и Ђакомонијевог слања др Штиле и Ферат-бега Драге, блиског сарадника Аћифа Бљуте, на ове просторе ради агитовања (код албанских првака) за тражење италијанске интервенције, са одласком делегације одбора АНС из Новог Пазара (који је водио Бљута), у Рожаје, управо са захтевом да дивизија „Пуље" уђе у Дежевски срез?

Пошто Немци нису имали намеру да се одрекну Косовске области („Трепче"), прешло се на карту изазивања сукоба у околини Новог Пазара. Италијани су их потпиривали јер су били свесни да их немачка војска из Косовске Митровице, одсечена од главнине трупа у централној Србији, није могла сузбити. Немачке власти су међутим, ширење верског антагонизма виделе као прилику да заштите ове крајеве од српских устаника уз помоћ њима лојалне групе Албанаца окупљене око Џафера Деве и Бајазита Бољетинија.

Због свега наведеног, Италијани су помогли пребацивање људи Шабана Полуже из Дренице у Нови Пазар. Иако су званично били доведени да чувају варош од евентуалног напада Срба, чињенице нам говоре да су они, заједно са одредом Бика Дрешевића, учинили све да до њега дође, управо како су то желеле италијанска и албанска страна. Овоме у прилог говори: убиство 18 Срба из Новог Пазара током октобра (извршена на језив начин, без јасних разлога); убиство 20 Срба током 2/3. новембра у селима Грачане, Забрђе и Шавци; спаљивање више од 20 српских села у Дежевском срезу до првог српског напада на Нови Пазар (што је неминовно довело до уништавања муслиманских насеља из одмазде); пљачка и паљење манастира Сопоћани и убијање монахиње (што је и у овим временима била неопростива ствар, коју су осудили многи муслимани); прекидање мировних преговора муслимана и Срба 23. октобра у Осаоници директним нападом Полуже и Дрешевића, итд.

Немци су оваквом држању муслимана давали логистичку подршку. Капетан Нисел је стајао иза тактичке организације одбране Новог Пазара, наоружавања Албанаца из срезова Косовске области и њиховог слања на челу са капетаном Бољетинијем у Нови Пазар, њихове мобилизације за борбе у Дежевском срезу у италијанској зони, преговора са Миланом Пећанцем који су за циљ имали неангажовање трупа његовог оца у сукобима са албанско-муслиманских снагама, поготово Сухопланинског четничког одреда, и сл.

После првог напада на Нови Пазар италијанске трупе су стављене у стање највеће приправности (више од 1000 војника у Тутину и Рожајама), а Супералба је најавила скорији прелазак границе. Иако су Немци одбили да пусте Италијане на своју територију, власти у Новом Пазару су наставиле да повлаче потезе који су водили у том правцу. Будући да су се налазили у повољној ситуацији (пораз четника, отварање грађанског рата између њих и партизана у Рашки, долазак великог броја Албанаца из Косовске области и италијанске зоне, пристизање муслиманских снага из Тутина, Рожаја и са Пештера, повлађујући однос окупатора...) Ађиф Бљута и Бајазит Бољетини крећу у напад на Рашку.

Закључак да је циљ ове акције био етничко чишћење Срба са простора Дежевског среза, подупире доста података које смо већ навели. Подсетићемо на изјаве неколико водећих политичких фигура са овог простора. Поменимо говор Бахрије Абдурахмановића о томе да „све што српско ухо носи треба одсећи" или Ађифа Бљуте о томе да на територији Дежевског среза никада није било Срба. Ту је затим Шарковићево писмо генералу Недићу у коме се дословно помиње намера АНС да ову територију „очисти од српског живља". У истом тону и на исту адресу писали су бивши народни посланици из Рашке, помињући намере албанских власти о „истребљењу српског живља".

Да ове прогнозе нису биле претеране, говоре разарања која су пратила албанско-муслиманску акцију током 16/17. новембра 1941. године. Чињеница да је напад трајао скоро 24 сата (за разлику од оних на Нови Пазар који су трајали по неколико часова сваки), казује нам да је његов главни циљ била унутрашњост Дежевског и Студеничког среза, па тек онда Рашка. То потврђује бројка од 53 спаљена српска насеља у Полошкој, Никољачкој, Штитарској, Постењској, Врачевској и Трнавској општини, уз више хиљада попаљених кућа и помоћних објеката. Подсетимо да су то оне општине за које су Бљута и Абдурахмановић 17. јуна у Београду тражили да се изопште из Дежевског среза, због великог броја Срба у њима.

О жестини албанско-муслиманске камапње сачувано нам је доста белешки савременика, укључујући ту учитеља Тихомира Ђорђевића и војводу Машана Ђуровића. Пламен је пратило потпуно уништавање домаћинстава – одношење камена из темеља кућа, паљење алтернативних објеката становања (штале, вајати итд), велика пљачка хране и стоке, уништавање младица у воћњацима и сл; све са циљем да се избеглицама онемогући повратак. Да би

се оне додатно заплашиле, на свиреп начин су убијани Срби који нису утекли, како из унутрашњости (15 особа је пронађено са одсеченом главом), тако и из Новог Пазара (током прве половине новембра у граду је ликвидирано 53 Срба).

Да је албанска власт Дежевског среза плански потискивала Србе, говоре и њена одлука о давању напуштених имања муслиманима под закуп и чести напади на повратнике. Цео процес је имао подршку албанских првака из Косовске Митровице, али и широм Косова, што потврђује присуство бројних барјактара на челу са Бољетинијем у одбрани Новог Пазара, као и већи број наоружаних Албанаца на граници према Куршумлијском срезу, односно Рашки из правца од Косовске Митровице (приликом напада на Рашку). Овај процес је био усмерен на саме темеље српског етничког и верског идентитета. Тако је нападнут манастир Сопоћани, скрнављене су иконе и фреске по црквама, рушени су хришћански споменици по гробљима и постављане фортификације код древних богомоља (Петрова црква).

Све ово довело је до тога да је са ових простора (укључујући Ибарски Колашин) пребегло око 2500 српских породица са скоро 20.000 чланова. Овај егзодус је био од двоструке користи за албанске власти. Прво, изостанком Срба из Новог Пазара и његове околине добијен је аргумент више код Немаца за уважавање изгласане одлуке о припајањуДежевског среза „Великој Албанији". Важније је било то што се смањивањем броја Срба Уредба о уређењу Косовске области, сва у мерама етничко-верског реципроцитета, могла примењивати на велику корист дежевских муслимана.

„Ефикасности" акција против Срба у Ибарском Колашину и Дежевском срезу, али и свим њиховим сукобима са Албанцима и муслимана, кумовало је бескрупулозно држање Италијана и Немаца. Поменимо да је команда дивизије „Пуље" одбила мировни предлог Колашинаца почетком септембра и уместо тога разрадила план о чишћењу ове територије, иако је неколико пута закључила да јој Срби нису претња. Притом су разоружани неколико дана пре албанско-муслиманског напада током којег их Италијани нису узели у заштиту. Албанци у њиховој зони нису сносили никакве санкције због паљења Ибарског Колашина. Напротив, италијанске власти су помагале њихово новачење и пребацивање у Дежевски срез ради даљих борби са Србима.

Може се рећи да немачка страна, односно Крајскоманда из Косовске Митровице, сноси једнаку, ако не и већу одговорност за страдања локалних Срба, али и муслимана. Уз њену помоћ Албанци су прешли границу и упалили Ибарски Колашин. Капетан Нисел је заговарао оружане акције, а пробао је да код Италијана издејствује да се Албанцима предају српске избеглице ради њихове „ликвидације". Немци су и наоружали Албанце који су отишли у Нови Пазар, нису пружали заштиту тамошњим Србима итд.

Због проблема са избеглицама (онима у Рашки из Дежевског среза и онима из Босне у Новом Пазару), али и економских губитака (затвореност

путева за транспорт намерница и људи преко Рогозне и Тутина, разарања по унутрашњости), супротстављене стране у Дежевском срезу, албанска власт у Новом Пазару и српска управа у Рашки, морале су да приступе мирном решавању нагомиланих проблема. О томе сведоче састанци у Слатини, Новом Пазару, Косовској Митровици и Рашки током периода јануар-април 1942. године. Мировну иницијативу пратила су нова убиства на верско-етничкој основи – инциденти у Тутинској потпрефектури и Ибарском Колашину, убиство албанских трговаца у долини Ибра, пљачкање по унутрашњости срезова после отварања саобраћаја итд. И поред тога, стоји закључак да су поменути састанци померили односе муслимана и хришћана са нуле.

Постигнути споразуми умало да буду поништени поступцима албанских власти у Новом Пазару (Аћифа Бљуте) током уласка српских граничара у варош крајем априла. Демонстрације су поново сведене на верски ниво (пропаганда о доласку „српске војске" иако су убрзо и муслимани примљени у СГС, тражење помоћи од муслимана из околине за борбу са Србима, нереди на улицама вароши, хапшење свештеника Чековића) и онда искоришћене за нову јавну манифестацију проалбанских ставова Бљуте и његове клике. Тако су новопазарски муслимани још једном показали да не желе да живе у Србији, чак ни крњој, каква је била Недићева. Из свега наведеног се намеће мишљење да долазак граничара нити је поправио положај Срба у Дежевском срезу, нити је затворио „пукотине" на тромеђи Србије, Црне Горе и Албаније. Немачке власти су ипак приморале албанску управу да дозволи повратак српским избеглицама и прихвати размештање припадника СГС у Дежевском срезу.

Окупатор је, видели смо, у складу са нацистичком политиком према Јеврејима, до марта 1942. године ликвидирао припаднике ове етничке скупине у Новом Пазару. Албанске власти нису биле на позицијама антисемитизма, као ни локално становништво обе конфесије. Томе у прилог говори чињеница да је за време одсуства немачких трупа из Новог Пазара, од 2. октобра до 7. децембра 1941. године, убијен само један Јеврејин и то од стране Албанаца ради пљачке. Грађани обе религије су, такође, наставили да одржавају контакте са својим комшијама Јеврејима дуго после ступања на снагу антисемитских наредби. Албанска управа на челу са Бљутом и Дацом се пак материјално и политички окористила од ликвидације градских Јевреја, у коју се и активно укључила (преко рација жандармерије). На првом месту, помажући њихов прогон стицала је политичке поене код окупатора. Друго, његови носиоци остварили су велику финансијску добит од одузете покретне и непокретне јеврејске имовине (десетине продатих кућа, њива и дућана, одношење ствари из домова). Треће, пошто су људи попут Бљуте били и сами трговци, погодовало им је избацивање Јевреја са тржишта. Драстичне мере немачких власти против њих (више од 250 убијених) довеле су до тога да је рат преживела само неколицина и да их од 1972. године више нема у Новом Пазару.

Боравак генерала Михаиловића на Голији током пролећа 1942. године донео му је углавном проблеме. Прво, због неконспиративности изазване његовом популарношћу у народу (жалбе Остојића на курире, приче по Рашки), а затим и због необазривости енглеских савезника (јавно преношење Михаиловићевог кретања), Немци га умало нису заробили (операције „Форстат" и „800"). Друго, активност окупатора је укочила организацију ЈВуО на овом простору. Треће, иако је Михаиловић сматрао Голију погодном за дотур материјала из ваздуха, Енглези су заказали (погрешно бачен материјал, погрешно спуштени падобранци), па је он сам обуставио даље пошиљке. Четврто, тада престаје сваки вид сарадње ВК ЈВуО са легализованим Ибарским четничким одредом војводе Машана Ђуровићем, што је ослабило Јаворски корпус који је овај до тада умногоме помагао.

О малом значају Михаиловићевог боравка у Дежевском срезу сведочи и расуло у Јаворском корпусу, које је уследило после његовог одласка за Црну Гору. Главну улогу у томе имао је командант јединице капетан Бранивој Петровић (тукао, пљачкао и убијао људе, окружио се криминалцима, утајио енглеске златнике, сукобио се са официрима Калабићем, Цветићем, Павловићем, Бошковићем, Митићем, Симовићем и на крају самим Михаиловићем), мада се ни Радомир Цветић (подршка легализованом рођаку Атанацковићу и комунисти Радуловићу, честе интриге) и Драгор Павловић не могу сматрати потпуно невиним (отимање хране од народа, дуга легализација, непослушност према надређеном му Цветићу и сл). Петровићеви поступци по питању енглеске радио-станице благо речено делују необјашњиво. Једнако несхватљива је и Михаиловићева закаснела и блага реакција. Све то је указивало на недостатак ауторитета врховног четничког заповедника код потчињених му команданата, што су чланови енглеске мисије при ВК ЈВуО приметили и отворено му се, могли смо прочитати, подсмевали због тога. Слабост Јаворског корпуса изазвана низом интрига и сплетки, брзо ће изаћи на видело.

Припадници 7. СС дивизије „Принц Еуген" дошли су септембра 1942. године на простор Дежевског и Студеничког среза да би осигурали комуникације које су водиле за Грчку и даље Северну Африку. Где год су наступале, за собом су остављале крваве трагове – села на Рогозни и Голији, пребијања по Новом Пазару, насиља у Војковачкој општини и Студеничком срезу. Муслимански прваци су присуство СС трупа искористили да уклоне што више виђенијих Срба из Дежевског среза. Овај закључак се намеће не само због података које је о томе оставио Машан Ђуровић, већ и због хапшења свештеника (Јеротије Чековић, кога су у априлу албански жандарми желели да убију) и виђенијих грађана (од којих су неки и убијени у затвору попут пароха из Врачева или Крсмановића из Војковића). У ситуацији великог притиска Немаца и муслиманских колаборациониста, односно слабости Јаворског корпуса, грађанска непослушност није могла много да наштети

окупатору – неколико попаљених пилана, зграда општина и пар чарки са колаборационистима и снагама СС. Но, с друге стране, она је имала јак психолошки ефекат поготово у условима репресалија и тешких реквизиција. Учинак није помутило ни видно нерасположење сеоског српског становништва према четницима.

Долазак бугарских окупационих трупа у Нови Пазар почетком 1943. године изменио је свакодневницу, али не много на боље. Промена је теже пала муслиманима који су почели да трпе насиље и шиканирање (скидање фесова, туче, пљачке, рација у Кладници), док су хришћани, поготово они из вароши, били заштићенији него раније (Бугари се односили према њима „братски, пријатељски и срдачно"). То није значило да је окупатор заборавио своју сврху, о чему сведоче бугарско паљење Студенице и преметачина манастира, односно хапшења и стрељања хришћана по Голији.

Колико су силе Осовине држале до престижа у међусобном одмеравању снага, показује нам процес утврђивања њихове границе у Дежевском срезу. Италијани нису били спремни да помере границу ни за један метар, док су Немци користили сваку прилику да покажу своју надмоћ, чак и на наизглед бенигним стварима (припадност Камешнице и Жабрена, моста на Ступској реци и сл). То потврђују њихове акције – задржавање трупа на италијанској територији мимо протеста, повређивање италијанске зоне после званичног повлачења трупа, одуговлачење потписивања споразума и не појављивање на састанцима. Може се рећи и да коначни споразум о граници није донео много бољитка с обзиром на то да су се илегални преласци, шверц и разни облици насиља наставили као и до тада.

Што се тиче деловања комунистичке ћелије у Новом Пазару, оно је представљало искру отпора у мору колаборације. С друге стране, стоји закључак да су акције МК КПЈ за Нови Пазар биле неуспешне, јер нису успеле да измире конфесије (с обзиром на наставак борби неколико месеци касније), нису дигле народ на борбу против окупатора и нису одвојиле муслимане од Немаца (судећи по великом одзиву за СС трупе). Народ је негативно примило чињеницу да су се комунистичке вође извукле, а омладина страдала (током фебруара 1943. године), као и то да је неколико лица стрељано или завршило у логорима попут „Бањице" и „Аушвица", готово ни због чега – дељења неколико десетина пропагандних летака.

Регрутација муслимана Дежевског среза у СС трупе – дивизије „Ханџар" и „Скендербег", као и помоћне СС полиције (ХИПО) има два кључна узрока – верски и економски. Сматрамо да је идеја верског рата имала јак утицај на ступање муслимана у СС јединице. Како другачије схватити деловање муфтије Ел Хусеинија за борбу против „неверника", агитовање муфтије пљеваљског Дервиша Шећеркадића, летке са верским садржајем растуране по Дежевском и Сјеничком срезу (који су позивали „праве" муслимане да ступе у немачку војску), ношење фесова муслиманских војника, извештаје о

томе да су „клали све што није носило фес", насиље и шиканирање хришћанског становништва Студеничког и Дежевског среза од стране ХИПО (затварање у тор за свиње, кулучење, убијање), спаљивање бројних хришћанских села од стране милиционера током септембра и октобра 1943. године и сл?

Економски моменат је такође био битан, јер су СС војници и милиционеридибијали добре плате, а њихове породице новчану потпору и здравствено осигурање. Њега међутим, стављамо на друго место по важности и у прилог томе износимо следеће: прво, било је честих проблема са потпором, а и плате некада нису стизале на време, па се војници, поготово они из ХИПО, упуштају у шверц и пљачке грађанства; друго, видели смо да су муслимани избегавали регрутацију без обзира на економски бољитак који је она доносила; и треће, иако је велики број муслимана ступио у СС снаге (најмање 735 бораца из Дежевског среза), они представљају приличну мањину у односу на укупан број војно способних муслимана у Новом Пазару и Дежевском срезу.

Муслиманске акције током септембра и октобра 1943. године имале су три основна циља: ширење „Велике Албаније", етничко чишћење Срба и пљачку њихове покретне и непокретне имовине. Оне су погодиле Дежевски и Сјенички срез, као и потпрефектуре Тутин и Рожаје. У неколико посебних, али координираних операција (11/14. и 26/27. септембар – Сјенички срез, 3/4. и 19/20. октобар – Дежевски срез и континуирани притисак на Србе у тутинском и рожајском крају), као и низу спорадичних акција против Срба, препознаје се рукопис планова албанских власти из 1941. године.

Да се радило о добро припремљеној акцији арнаутских првака са Косова и Метохије говоре нам следеће чињенице: напади на Србе почели су још пре капитулације Италије, од 5–8. септембра у Сјеничком (сукоби око Багачића и Чипаља), Дежевском (напади на Свиланово и Радаљицу) и Косовскомитровачком срезу; неколико дана после капитулације Италије на Церањској реци се окупило 4000 наоружаних Албанаца чија је сврха била да осигурају проширену границу „Велике Албаније" (која је имала да укључи у себе цео Косовскомитровачки округ); одмах се почиње са нападима на српске граничаре ради неутралисања караула и самим тим постојеће границе; одмах су кренули и напади на српски живаљ широм Косовскомитровачког округа, укључујући и повратнике (велики број мртвих у Вучитрнском и Косовскомитровачком срезу, Пећи и Урошевцу); итд.

Приликом стварања Друге Призренске лиге ударени су темељи државе која је имала да се састоји између осталог и из Дежевског, Сјеничког и бившег Штавичког среза. Као један од кључних људи у настајању Лиге јавља се Аћиф Бљута, који је изабран за потпредседника овог тела. Њега на састанку Лиге прате депутати из Сјенице, Тутина, Рожаја, Плава и Гусиња. Уз то, био је и секретар огранка Косовског комитета у Новом Пазару (поред функције при АНС). Подсетимо да су оружане акције против српског живља почеле поло-

вином септембра паралелно у срезовима Сјеничком и Дежевском и Тутинској потпрефектури, и то „раме уз раме" са Немцима, који су, видели смо, барем у првим данима после капитулације Италије, дали извесне гаранције великоалбанском пројекту.*

Муслимани су поново посегли за драстичним мерама у обрачуну са Србима. Нове оружане акције представљају континуитет са операцијама из 1941, односно средине 1943. године. Овај закључак почива на неколико чињеница. Прво, „учинак" муслиманских акција: 11/14. септембра – спаљено 7 села, 26/27. септембра – спаљено 10 села, 3/4. октобра – спаљено 10 села и 19/20. октобра 1943. године – спаљено 9 села. Уз неколико појединачних случајева долазимо до бројке од 43 спаљена насеља у срезовима Сјеничком и Дежевском и потпрефектурама Тутин и Рожаје. Притом је било разарања стамбених објеката, пљачке и убијања (страдало 168 српских цивила).

Рецимо и да су Сопоћанска (села у њој потпуно спаљена) и Штитарска општина Дежевског среза биле расељене од Срба, попут Ибарског Колашина фебруара1944. године. Тако су поништени ефекти двогодишњег напора Недићеве владе да врати српски живаљ на њихова имања уништена 1941. године. Уколико идемо трагом пламена, видимо да су уништена насеља између Ибарског Колашина и Тутина, Тутина и Новог Пазара, Новог Пазара и Сјенице, тако да је, уз попаљена села на тромеђи Милешевског, Сјеничког и Бијелопољског среза половином 1943. године, десна обала Лима (до средњег тока Ибра) готово остала без непопаљеног српског села.

Друго, муслимани нападају већи број насеља која су се и раније нашла на удару, што указује како на континуирани притисак, тако и на процес потискивања још увек нерасељеног становништво и повратника – Српски Мојстир, Лукоцрево, Пиларета, Тушимља, Горачиће, Ерчеге, Штаваљ, Грачане, Дољане, Слатина, Врановина, Митрова Река, Алуловиће, Кусуриће итд. Треће, нека насеља се уништавају (Штаваљ, Драгојловиће, Градац, Кокошиће, Грачане, Дољане, Тврдошево) тако да „није остајала ниједна кућа", а акције прате злочини над Србима мештанима који поново подразумевају свирепе егзекуције (Српски Мојстир, Гоње, Врсјенице). Четврто, нападају се избеглички збегови (Долово, Дулебе, Себечево, Дујке) и на тај начин онемогућава повратак расељених после завршетка војних акција (Гоње, Бијела Црква, Дулебе, Српски Мојстир).

О континуитету прогона Срба са подручја Дежевског среза, Ибарског Колашина и Тутинске потпрефектуре током првих месеци 1944. године, са

*Исти рецепт је примењиван и у западним деловима Македоније. Према речима српских избеглица из Гостивара „када се након капитулације италијанска војска повукла из Гостивара, домаћи Арнаути завели су одмах потпуну анархију и почели са прогоном Срба. Уследили су ради пљачке напади на српска села и Арнаути су пљачкали све до чега су дошли узимајући од Срба стоку и храну". У таквим условима Срби су у гостиварском крају почели да „беже на све стране", што је за последицу имало да су готово „сасвим српска села опустела". ВА, НДа, кут. 43А, ф. 2, док. 305, 1–2.

оним из јесени претходне године, говори неколико ствари. Пре свега, притисак на преостале Србе мештане и повратнике – убиства, пљачке и застрашивања од стране локалних муслимана. Резултат је било пражњење Сопоћанске, Војковачке, Пожешке, Трнавске и Полошке општине од Срба до маја 1944. године и затим петиција Другој Призренској лиги да се ова подручја, заједно са градом Новим Пазаром, припоје Албанији. Притисак на Србе у Дежевском срезу следио је политику албанских првака са Косова и Метохије што се види у: извештајима обавештајне службе ЈВуО о тешком положају српског народа и плановима Албанаца за његово расељавање (као што је то био случај са тутинским и рожајским крајем) или „истребљење" са тих простора, плановима владе у Тирани о проширењу до Рашке, неколико конференција и зборава на ту тему (на којима учествују и делегати из Дежевског среза) и сл. Поменимо да муслимански напади погађају поново исте дестинације, одоносно Војковачку и Сопоћанску општину и села у околини Тутина (притом је страдлао 37 српских цивила).

Да је сврха албанско-муслиманске оружане акције у Ибарском Колашину фебруара 1944. године била да учини оно што први напад није успео, односно да одстрани српско становништво са овог подручја и тиме поништи ефекте двогодишње политике Недићеве владе на враћању избеглица, закључује се из следећег: напад са више страна у којем су учествовале заједно трупе из потпрефектуре Тутин са онима из неколико срезова са Косова; дужина похода; степен разарања (36 села); број убијених (око 60 лица) и протераних цивила (8000–9000); паљење углавном оних села која су остала непопаљена током 1941. године (у којима је живео већи број повратника).

Снаге ЈВуО (Јаворски и II Косовски корпус) нису могле много да учине против акција Албанаца и муслимана, с обзиром да су запале у кризу. Фактички, биле су у фази растакања. Јаворски корпус је, видели смо, у то време био на обалама Увца, борећи се са партизанима. Тамо његово људство није имало хране, одеће, обуће, смештајни услови су били лоши, било је хладно, појавиле су се разне болести, а лекова није било. Противник је притом био надмоћнији у броју, оружју и војној опреми. Стога је „старешински кадар пропао", а борачки састав корпуса „преполовљен". Очајно стање четника потврђују и речи капетана Павићевића, који је кампању Јаворског корпуса током зиме и пролећа 1944. године, описао као праву „голготу". Пропадање одреда било је и последица општег слабљења ЈВуО, што потврђује: задржавање јединице два месеца на неприкладним положајима од стране ВК ЈВуО и потпуковника Ђуришића, а због немогућности покретања синхронизоване акције против НОВЈ, немогућност дотура хране, муниције и другог недостајућег материјала, нередовно јављање официра са терена (због којег је Михаиловић критиковао Цветића), њихово међусобно разилажење у плановима акција, самоиницијативне одлуке команданата, одбијање извршења директних Михаиловићевих наређења и сл.

Ако се за Јаворски корпус могло рећи да више није имао озбиљну војну моћ, стање у II Косовском корпусу било је половином 1944. године, тек за нијасну боље. Овом закључку у прилог наводимо жалбе капетана Марковића да нема „пара, одеће, обуће, хране и муниције" за своје четнике, као и сведочанство да му људство бежи из борбе „у масама". Затим, чињеницу да му је и поред таквог стања, конкретнија помоћ од ВК ЈВуО стигла тек током маја 1944. године. У међувремену, корпусу је придодата пасивна Луковска општина и одузета храна прикупљена за његове борце у топличком крају. Коначно, када је било назнака да се ситуација поправља, Марковић је посредно био увучен у мрежу сплетки при Горском штабу 110 и то на поражену, Ђурићеву страну.

Да су Марковићеве идеје о јачању II Косовског корпуса биле у колизији са политичким плановима ВК ЈВуО везаним за Албанце, показује држање генерала Михаиловића. Он јестопирао готово сваку Марковићеву иницијативу – заједничку команду за Косово; обједињавање I и II Косовског корпуса под његовим заповедништвом; прикупљање припадника СГС и СДС ради повећања оружане моћи корпуса; подизање устанка у Метохији; прикључење Грачаничког, Гњиланског и Лапског среза; итд. Уместо подршке, Марковић је од Михаиловића добио неколико пута наређење да поправи односе са албанским првацима са Косова и онима из Дежевског среза. Он му је и сам доста помогао да заузме такав став, пре свега нереалним предлозима попут: спашавања патријарха Дожића из Раковице, ликвидирања Џафера Деве и Бајазита Бољетинија и позивањем Барјактарија „у госте".

У оваквој ситуацији, колаборација са окупатором је за оба корпуса била нужна. О томе нам говори архивска грађа – очајно стање људства Јаворског и II Косовског корпуса крајем марта 1944. године (недостатак муниције, хране, лекова и опреме); повреде и(ли) болест већине официра: Цветића, Поповића, Неранџића, Пешовића, Јанића и Ставрића; притисак снага НОВЈ (порази четника на Јавору, Братљеву и Рудном), али и Албанаца са Косова и Метохије и муслимана из Дежевског среза и Тутинске потпрефектуре (спаљивање Ибарског Колашина, претње новим нападима на Рашку). Можемо закључити да би обе јединице биле уништене да су партизани прешли Ибар, Албанци и муслимани кренули са југа или да је окупатор појачао притисак на њих. Баријера свему овоме биле су немачке власти. На крају и окупатор је добро проценио њихово стање и први понудио сарадњу. Стога, после три године проведене у илегали, снаге ЈВуО са простора Нови Пазар – Рашка – Косовска Митровица – Тутин ступају у сарадњу са Немцима.

У тексту смо на више места могли видети да је колаборација четника имала више нивоа и убрзо постала јавна. Довољно је поменути: неколико састанака четничких официра са делегатима СДК или директно са Немцима, оснивање канцеларија за везу Јаворског и II Косовског корпуса са њима, држање капетана Марковића, поручника Филиповића и команданта среза Студеничког потпоручника Радовановића (који се ставио у службу немач-

ког СД) и сл. Иако је почетак колаборације била самоиницијативна акција мајора Цветића, поручника Филиповића и капетана Марковића, ВК ЈВуО и генерал Михаиловић су је прећутно одобрили. Како другачије објаснити да Михаиловић није осудио и забранио Цветићево приближавање Немцима, иако је о томе добио информације са више страна (Неранџић, Марковић и Армстронг)? Може се слободно рећи да су Немци постали „нужно зло" у покушају ЈВуО да се спречи све очигледнији пораз у грађанском рату са комунистима.

Помоћ је тражена и међу муслиманима у Дежевском и Сјеничком срезу, где је ВК ЈВуО такође наишла на позитивни одговор. Расположење за споразум било је обострано – мисије Павла Ђуришића међу муслиманским командантима 10. фебруара и Рудолфа Перхинека у Сјеници почетком марта; „Упутства" генерала Михаиловића; наређење штабу Јаворског корпуса да отпочне преговоре са муслиманима у мају; подаци ВК ЈВуО да су „муслимани Санџака донели дефинитивну одлуку" да се боре против НОВЈ и да желе „потпуну и искрену сарадњу"; послушан став Хасана Звиздића према ВК ЈВуО током борби са партизанима у пролеће 1944. године (извештаји пуковника Симића и капетана Павићевића); афирмативни став дат сарадњи на већању АНС из Новог Пазара у мају; одлазак Бљуте у Рашку на виђење са Шарковићем, и сл.

Главни узрок приближавања ЈВуО муслиманима, али и обрнуто, био је страх од нарасле снаге јединица под контролом КПЈ. За ЈВуО су били довољни порази претрпљени крајем 1943. и у првим месецима наредне године. На другој страни, муслимани у Дежевском и Сјеничком срезу почињу да трпе притисак НОВЈ од пролећа 1944. године, када партизани долазе у близину Сјенице, Новог Пазара, Тутина и Рожаја. Убрзо је дошло до првих већих сукоба током јуна (чак 350 бораца избачених из строја), јула и августа (300 бораца из Новог Пазара избачених из строја) у тутинском и рожајском крају. О жестини битака говори погибија Џемаила Коничанина и рањавање Аћифа Хаџиахметовића Бљуте. Муслимани су се на тај начин, први пут нашли у позицији у којој се ЈВуО налазио од почетка окупације Србије, а то је борба на два фронта.

Мишљења смо да је постигнути споразум између муслиманских првака и четника унапред био осуђен да остане „мртво слово на папиру", иако су му политичка и војна логика ишле у прилог. Овај закључак произилази из неколико ствари: великог броја преговарачких линија и депутата (Шарковић, Лубурић, Павићевић, Звиздић, Бљута, Даца, Дева, Драга, Мујовић, Никшић); слабог познавања супротне стране преговарачког стола; сукоба на линији Шарковић–Радовановић (управо је Радовановић послао Кладничане у Команду среза Дежевског где су убијени); недостатка официра у преговарачком процесу; политичког обрта код Хасана Звиздића, Аћифа Бљуте, Ахмета Даце, али и Драгољуба Михаиловића; великог броја противника споразума (Живојин Марковић, колашински четници, неколико особа из

Јаворског корпуса, муслиманске одметничке банде, пуковник Кремплер и др); осетног присуства окупаторских власти; преамбициозних очекивања – потпуни повратак избеглица, заједничка борба на фронту и улазак муслимана у локалне четничке јединице; и бројних инцидената у току преговора (напад на српске избеглице и припаднике СДК у Рожају; убиства Мицка-Мицковића и Мурата Доловца итд). Када све наведено уоквиримо низом убистава, пљачки и паљевина из претходних година окупације, наведени закључак делује врло реално.

Прекид сарадње са муслиманима током августа 1944. године у стопу је пратио распад снага ЈВуО у Дежевском, Студеничком и Косовскомитровачком срезу. Узрока је било више: долазак партизанских снага у Ибарску долину (ИПО); неколико пораза четника од НОВЈ (I Дежевске бригаде, II Дежевске бригаде и штапске чете Јаворског корпуса); прелазак дела колашинских четника на страну комуниста; роварење комуниста по Врачевској општини; ослањање ЈВуО на окупатора који се налазио пред поразом (ради оружја и заштите); немогућност организовања веће операције и губитак подршке у народу (пропала мобилизација, неборбеност, дезертерства).

Позиције поражених четничких снага попуниле су јединице НОВЈ, пре свега ИПО и 22. дивизије. Оне су после неколико месеци борби, у јесен 1944. године успеле да потисну окупатора и ослободе Дежевски и Штавички срез. Колико је победа над Немцима и колаборационим јединицама била сложен процес, који је изискивао напоре али и болне компромисе, говоре: чести напади ИПО на пругу у долини Ибра без значајнијег учинка; победе НОВЈ над РЗК и четницима; контрола прелаза преко Копаоника; сукоби и порази од арнаутских снага; размирице између Косметског батаљона и ИПО; напади на немачку војску (заседа на Копаонику, борбе у Рашки, сукоб у Рудници и Дугој Пољани); велико ослањање на Бугаре, бивше немачке савезнике; неконтролисано понашање бугарских трупа и превиђање њихове недисциплине (пљачка грађана Новог Пазара); ослобођење Косовске Митровице, Рашке, Новог Пазара и Сјенице итд.

БИОГРАФИЈЕ

Аћиф Хаџиахметовић Бљута (Н. Пазар, 1887 – Н. Пазар, 21. јануар 1945).

Рођен у албанској породици Бљута, која је водила порекло из Ђаковице. Додао је презиме Хаџиахметовић, а по деди Ахмету који је у19. веку ишао на хаџилук. Завршио је руждију у Новом Пазару и Војну академију у Битољу. Сели се у Турску 1913. године. Као официр војске Османског царства борио се у Првом светском рату, где је заслужио орден Гвозденог крста 2. класе. Крај рата дочекао је у чину капетана. Године 1919. враћа се у Југославију. Од тог тренутка почиње његова успешна политичка каријера. Постаје члан „Џемијета" и блиски сарадник његовог будућег председника Ферат-бег Драге. На оснивачкој седници покрета, децембра 1919. године, постављен је за секретара. Био је предводник присталица „Џемијета" у Новом Пазару. Говорио је турски, албански и српски језик. Због тога је испед покрета често путовао у Београд ради страначких послова. Први пут је постао народни посланик Краљевине Југославије на парламентарним изборима 1923. године. За разлику од осталих посланика „Џемијета", добро се служио српским језиком и често иступао у скупштини и разним одборима.

У време распуштања „Џемијета" крајем 1924. и почетком 1925. године, Бљута је чак четири пута ухапшен. Иако му је политички рад био забрањен, остао је најутицајнија личност у Дежевском и Штавичком срезу. Његов став утицао је на избор људи за високе функције у ова два среза. Захваљујући муслиманским гласовима које је он „доносио", демократа Душан Давидовић је био председник општине Нови Пазар од 1933. до 1941. године. Помогао је и Тихомиру Шарковићу да 1938. постане народни посланик и касније сенатор. Хаџиахметовић је био често на удару власти. На њега су током међуратног периода покушана два атентата. Намеравао је да се кандидује за народног посланика 1935. године, али је одбијен. Нови посланички мандат освојио је, међутим, већ 1938. године као кандидат на листи ЈРЗ. У мају 1940. године је од стране југословенских војних власти са још неколико Албанаца са Косова и Метохије означен као особа која шири антидржавну пропаганду. Предложено је да се стави под строгу контролу локалних власти или интернира у Алабанију. Своју политичку фигуру Бљута је градио на основу личне харизме и религиозности, односно богатства које је стекао у међуратном пе-

риоду бавећи се трговином. Поседовао је неколико трговачких радњи, а био је и председник Управног одбора „Трговачке банке" у Новом Пазару, „Трговачког удружења", концесионар у градској електричној централи, а током 1939. и прве половине 1940. године и члан Вакуфске дирекције и Вакуфског сабора у Скопљу.

После окупације Југославије диктирао је смену међуратног управног апарата у Дежевском и Штавичком срезу. Притом је заузео место председника огранка АНС у вароши, док су његови људи преузели административне функције. Током рата показаће се као стуб квинслиншког режима у Новом Пазару. Будући официр, узео је учешћа у етничко-верским сукобима на овим просторима који су се одиграли за време рата, поготово онима из 1941. и 1944. године. Под његовим патронатом вршено је расељавање српског становништва из Дежевског среза, Ибарског Колашина и потпрефектуре Тутин. Учествовао је у раду скупштине која је формирала Другу Призренску лигу септембра 1943. године, поставши један од њених потпредседника. Неколико пута је у току рата одлазио у Тирану. Међутим, у јуну 1944. године остварује преко Тихомира Шарковића контакт са генералом Михаиловићем. ВК ЈВуО је имала намеру да преко њега ступи у контакт са Косовским комитетом.

Због овог ангажмана, централа БДС у Београду је у марту 1944. године отворила његов досије у којем га је означила као особу која ради супротно немачким интересима. Стога су њени оперативци предлагали да се Бљути и његовим присталицама онемогући активније политичко деловање. Током 1941. и 1942. године спроводио је акцију албанизовања муслиманског становништва словенског порекла у Новом Пазару. Непосредно пре ослобођења бежи према Метохији. Ухапшен је од стране комуниста у Ђаковици и против њега је подигнута оптужница за ратне злочине. Осуђен је на смрт због: колаборације са немачким окупатором, повезивања са Албанским наиналним комитетом са Косова и Метохије, уз чију помоћ је деловао у правцу прикључења Дежевског, Штавичког и Сјеничког среза „Великој Албанији", масовног убијања, протеривања и пљачкања српског живља, учествовања у организацији муслиманске милиције и СС трупа на простору Новог Пазара и околине, као и поновног увођења феудалних намета за Србе. Пресудом „Војног суда дивизијске војне области за Санџак", бр. 6 од 19. јануара 1945. године, АћифБљута је са још неколико сарадника осуђен на смрт. Војне власти су првобитно захтевале да буде обешен, али је тај захтев преиначен у стрељање. Инсистирало се да егзекуција буде јавна, па је Бљута ликвидиран 21. јануара 1945. године у 11:00 на Хаџету у Новом Пазару.

Бико Дрешевић (Глоговик, Тутин 1910 – Адапазари, Турска 1987).

Био је најпознатији муслимански четовођа у овом делу Старог Раса током окупације. Због његових дела послератна власт га је прогласила за ратног злочинца. Одговоран је за низ убистава, мучења и пљачкања углавном хришћана, али и муслимана, као и за спаљивање неколико српских села, пљачку манастира Сопоћани и убиство једне монахиње. Рат је дочекао у новопазарском затвору где га је заједно са братом Деком очекивало суђење за убиство. Срби из оближњег села Грачана су, међутим, искористили хаос Априлског рата да Дрешевића извуку из притвора. Ово су учинили јер су желели да му повере чување села од муслиманских напада. Српски сељаци су га једно време скривали од крвне освете и чак му нудили 16.000 динара месечно на конто чувања Грачана. Дрешевић их убрзо напушта и организује своју чету са којом пљачка Србе по Штавичком и Дежевском срезу. Убрзо спаљује Грачане, када је убијено седам мештана. АћифБљута је крајем септембра 1941. године порадио на легализацији његове групе код немачких власти. Дрешевић затим успева да научи немачки језик, што га је приближило окупатору. Истакао се у борбама за Нови Пазар на јесен 1941. године. Касније постаје официр ХИПО, а онда и заповедник одреда у Новом Пазару. Одговоран је за убиство неколико муслимана, између осталих, петорице чланова породице Хамзагић у Тутину. После рата је заједно са својим братом побегао у Турску. Тамо се настанио у граду Адапазари. Ступио је у турску војску и учествовао у Корејском рату почетком 50-тих, у борби против комуниста. Током рата је добио чин капетана. Дрешевић у Адапазарију отвара кафану која је била место окупљања старорашких муслимана. Помагао је и исељавање муслимана из Југославије. Сарађивао је са Хасаном Звиздићем који је такође живео у овом турском граду. Југословенске власти су неколико пута тражиле његово изручење, али су биле одбијене од турске владе.

Бранивој Л. Петровић (Шабац, 17. јануар 1907 – ?, 1945)

Гимназију и матуру завршио у Београду. Затим са успехом похађа Нижу школу Војне академије у Београду од 1926. до 1929. године и добија чин пешадијског потпоручника. Писмену заклетву краљу и отаџбини дао је шефу Оперативног одсека Генералштаба ЈВ, тада већ као пилот. Петровић је наиме 1930. године одлучио да се пребаци у род ваздухопловства и сходно томе уписао пилотску школу у Новом Саду. Поред ње завршио је и ваздухопловну школу гађања у Белој Цркви. На рођендан 1931, преведен је у ваздухопловство, наредне године постаје војни пилот, а после похађања Ловачке пилотске школе при 6. ваздухопловном пуку у Земуну (април–новембар 1932), 1933. године бива постављен за пилота-ловца. Што се чинова тиче, поручник постаје 1933, капетан II класе 1937, а капетан I класе априла 1940. године. Током службе

Петровић је имао проблема са дисциплином, па су му 1934. године одузета звања пилота-ловца и војног пилота на годину дана. И поред тога, Петровић је заслужио орден „Југословенске круне 4. реда". На његову каријеру је, међутим, умногоме утицало брачно стање. Био је ожењен Оливером Станојловић, ћерком армијског генерала Радисава Станојловића (1873–1931), начелника Одељења за ваздухопловство Министарства војске и морнарице (1923–1927) и командантом Ваздухопловства Краљевине СХС/Југославије, који је заслужан за модернизацију југословенске авијације. Генерал Михаиловић је једном приликом у току рата записао у своју бележницу, да му је „жена јача од њега" и да он поред ње „изгледа слаб".

У међуратном периоду Петровић је са службом углавном боравио у престоници. Прво је, рекли смо, био припадник 2. пешадијског пука, да би онда период 1930–1932. провео у 1. бомбардерском ваздухопловном пуку у Новом Саду. Затим је пребачен у Земун, у 1. ловачки пук, где је остао све до 1937. године. Наредну, 1938. годину, провео је као в. д. заповедника 216. ескадрона 4. ваздухопловног ловачког пука смештеног у Загребу, а при 2. ваздухопловној бригади, такође смештеној у Загребу. Петровић се није задржао дуго ван Београда, па је до краја исте године постављен за члана1. одељења опитне групе при Команди југословенског ваздухопловства. Ту га је и затекла окупација земље 1941. године.

Други светски рат био је буран за Петровића. У јесен 1941. године је послат на Голију да организује локалне Србе углавном за борбу против муслимана. Учествовао је у борбама за Нови Пазар. Затим га Михаиловић почетком 1942. године поставља за команданта Јаворског корпуса. После неспоразума са потчињеним официрима, али и ВК ЈВуО, Петровић је септембра 1942. године, смењен, ухапшен и послат у Михаиловићев штаб у Црну Гору. Овај га је расподелио на службу у Делиградски корпус, на чије чело Петровић долази већ септембра 1943. године. Крајем јануара наредне године организовао је хапшење војводе Косте Пећанца. И у Делиградском корпусу је наставио са самосталним иступима, што га је водило у нове сукобе са колегама официрима. Јула 1944. године је поново уклоњен са положаја команданта корпуса и то наређењем потпуковника Пилетића. До краја рата је остао непомирљиви противник свих оних који су имали било какве везе са КПЈ. Када су га крајем рата, партизани опколили, сам је себи одузео живот активирајући бомбу у рукама.

Будимир М. Добрић (Никољача, 6. децембар 1912 – Виндзор, 1994)

Рођен у породици учитеља Мартина Добрића, родом из Ибарског Колашина, који имире већ 1917. године. Похађао је Гимназију у Новом Пазару, а матурирао је 1930. године у Тетову. Од 1930. до 1933. године похађао је Нижу

школу Војне академије у Београду. Заклетву краљу је дао 25. октобра исте године, када је добио и чин артиљеријског поручника. Пуних шест година, од 1933. до 1939, провео је на месту водника 2. батерије 16. артиљеријског пука са седиштем у Љубљани. Пук је иначе припадао Дравској дивизији 4. армије ЈВ. Затим је 1939. године постављен за в. д. наставника при артиљеријској официрској школи у Сарајеву, да би током наредне године био распоређен у 3. батерију 8. самосталног артиљеријског пука у Подгорици (Зетска дивизија 2. армије). У међуратном периоду Добрић је био члан „Сокола" и одличан скијаш. Године 1936. одликован је „Златном медаљом за редовну службу". До Априлског рата је унапређен у чин поручника.

После окупације Србије ступа у војску генерала Михаиловића. Добио је задужење да спроведе организацију ЈВуО на простору Косовскомитровачког среза. Стога се од краја 1941. године кретао међу колашинским четницима. Управо је он повезао Колашински четнички одред са ВК ЈВуО током септембра 1942. године и превео га на њену страну. Настанком II Косовског корпуса капетана Марковића постаје заповедник Колашинске бригаде ЈВуО. За разлику од Тодора Добрића, до краја је остао лојалан Михаиловићу и није пришао партизанима. После ослобођења се једно време крио у Ибарском Колашину, Дежевском срезу и по Метохији. Комунистичке власти су уцениле његову главу на 500.000 динара. Добрић се, међутим, 29. августа 1946. године, са последњих неколико сабораца покренуо према Грчкој. После двадесетак дана успео је да се домогне зацртаног циља. Преко Солуна и Италије је кроз неколико година стигао у Канаду, у град Виндзор. Тамо се оженио једном Рускињом, са којом није имао порода. Дуго времена је радио као технички цртач за фирму „Toolanddie" која се бавила производњом аутомобилских делва.

Живојин С. Марковић (Приштина, 16. јун 1911 – Млечњак, мај 1945)

У родном граду завршио шест разреда гимназије, после чега је 1929. године уписао Нижу школу Војне академије у Београду (57. класа). Пошто ју је успешно свршио до 1932. године, добија чин пешадијског потпоручника. Писмену заклетву краљу и отаџбини дао је 28. октобра 1932. године при команди 31. пешадијског пука Косовске дивизије 3. армије, са седиштем у Приштини. По устаљеном редоследу до 1936. године је постао потпоручник, а 1940. и капетан II класе. Био је посвећен самоусавршавању. Тако је 1939. године комплетирао курс коришћења противколских топова. Важио је и за официра који одлично управља митраљезима. Током девет година службе при ЈВ узео је само осам дана боловања. То му је донело одликовање „Златна медаља за ревносну службу" 1937. године. Марковић је од 1932. па све до 1939. године био заповедник вода у 31. пешадијском пуку. Време до Априлског рата је провео у 37. пешадијском пуку Дравске дивизије 4. армије, са седиштем у месту Рибница у Словенији.

После краха Краљевине Југославије, Марковић је избегао заробљеништво и вратио се у Приштину. И поред притиска Арнаута, тамо се ангажовао у раду српског „Косовског националног комитета" на челу са др Радојевићем. Када је овај убијен од стране албанских власти, Марковић бежи у централну Србију. Тамо успоставља контакт са Равногорским покретом и састаје се са Михаиловићем. Овај га у јесен 1942. године шаље назад на Косово, у Косовски корпус, и то у Грачанички срез. Када је корпус напустио Косово крајем године и отишао у Топлицу, Марковић остаје његова веза са матичним тереном. Коначно је и он у марту 1943. године морао да се пребаци у Топлицу. Затим је по наређењу Михаиловића формирао Други косовски корпус, који је покривао територију Ибарског Колашина, делове Дежевског и Косовскомитровачког среза, одноно Тутинске потпрефектуре. Имао је под командом неколико бригада и око 500 сталних четника. Марковићев корпус је целу 1944. годину провео у борбама са Арнаутима, муслиманима и партизанима. Притом се кретао територијом од Голије на северу до Ибарског Колашина на југу и Топлице на истоку. До јесени 1944. године Марковић је унапређен у чин пешадијског мајора. Приликом одступања ЈВуО за Босну, он је одлучио да остане на Косову. Током октобра и новембра је имао више успешних окршаја са немачким снагама у повлачењу. Међутим, његови покушаји да се приближи совјетским или бугарским трупама нису дали разултате, па је крајем новембра 1944. године морао да расформира корпус. После ослобођења, у илегали је остао 18 месеци. Убијен је маја 1946. године од стране учитељице Виријевић из Сочанице, која је била његов доушник у време окупације. Ликвидиран је у колашинском селу Млечњак.

Машан Ђуровић (Гајтан, 7. јул 1912 – Златар, 21. мај 1943).

Рођен у сеоској породици недалеко од Медвеђе. Отац му је погинуо 1917. године као капетан српске војске. У Гајтану је похађао основну школу, а гимназију је свршио у Лесковцу. Две године је у Београду студирао право, али се онда вратио на село будући да је био јединац. У Билећи је 1934. године свршио школу резервних официра. Почетком Априлског рата распоређен је у 38. пешадијски пук у Подгорици, као резервни потпоручник. После краха Југославије враћа се у родни Јабланички срез и 10. маја прилази војводи Кости Пећанцу. Једно време је био у његовом штабу, после чега, као војвода сухопланински, одлази у долину Ибра. Његов одред ће до краја 1941. године стално расти, јер ће га попуњавати избеглице са Косова и из Дежевског среза. Учествовао је у готово свим борбама на овом простору у јесен 1941. године и добио орден за храброст од генерала Недића. Од краја августа исте године био је у отвореној колаборацији са Немцима. Као личност је био прек, својеглав и напрасит, а изгледа да је имао проблема са алкохолизмом. И поред тога Пећанац га је називао својим најбољим војводом. Он никада, међутим,

њему није био у потпуности потчињен и често је деловао самостално. Одржавао је везе и са ЈВуО. Сам је себе унапредио у чин активног поручника, а касније и у чин капетана II класе. Због свог понашања имао је проблема са немачким властима, иако је био легализован. Када су Немци почетком марта 1943. године покушали да га разоружају, он одлази у илегалу. Иако је више пута био одређен од стране ВК ЈВуО за ликвидацију, Михаиловић га је помиловао и априла 1943. године послао у околину Фоче. Тамо је требало да узме учешћа у борбама са НОВЈ. Када је Ђуровић дезертирао, Михаиловић је изгубио стрпљење, па је ухапшен и стрељан на Златару.

Радомир Р. Цветић (Рудница, Рашка 13. октобар 1907 – Босна, 1945)

Рођену породици Радослава Цветића, бившег Солунског борца и командира жандармеријске станице у Новом Пазару током међуратног периода, као најмлађе од петоро деце. Његов отац је једини у селу школовао децу. Радомиров брат Тодосије (1901) је завршио Призренску богословију, али је живот провео као учитељ у Новом Пазару и Врачеву. Радомир је завршио шест разреда гимназије и потом Нижу школу Војне академије у Београду (1926–1929). Ту није био крај његовом војном образовању, па је током 1936/1937. године завршио и Инжињерску официрску школу у Београду. Године 1933. добија чин поручника, 1937. капетана II класе, а 1940. инжињерског капетана I класе. У међувремну је одликован, прво „Медаљом за војничке врлине" 1937, па онда и „Орденом југословенске круне 5. реда" 1940. године. Војну службу при ЈВ започео је у 5. пионирском батаљону, да би извесно време, током периода 1929–1932, провео стациониран у Македонији (Кумоново и Кичево). Наредних девет година, све до 1941, налазио се у редовима 1. пионирског пука у Нишу. Једно време је био командант 7. чете, да би од 1939. године прешао у штаб ове јединице. Капитулацију је дочекао у штабу Косовскомитровачког одреда у Косовској Митровици. Био је ожењен Христином Јовичић из Неготина са којом је имао ћерку Ружицу (1934) и сина Марка (1936).

После окупације Југославије бежи из немачког заробљеништва у Нишу и већ у мају 1941. године организује устаничку чету на простору Студеничког среза. Прво је био под командом Косте Пећанца као војвода сухоруднички, да би се од септембра 1941. године нашао у Михаиловићевом табору. Ускоро постаје командант Студеничко-дежевског одреда. Два пута је нападао Нови Пазар током новембра 1941. године и истовремено одбранио Рашку од албанско-муслиманског напада. Године 1942. његов одред је припојен новооснованом Јаворском корпусу ЈВуО. До септембра исте године био је командант Студеничке бригаде, а затим прелази на место команданта корпуса. На тој позицији је остао све до краја рата. Учествовао је у гото-

во свим борбама против НОВЈ, односно муслиманских снага на територији Старог Раса. Више пута је са Јаворским корпусом одлазио на Лим и(ли) Увац у борбе против партизана. Када је то учинио последњи пут, у пролеће 1944. године, морао је на крају да брани матични Студенички срез од партизана. Почетком априла је тешко рањен, па је морао на лечење у Земун и Кумодраж. По повратку у Јаворски корпус покушао је да пружи последњи отпор снагама НОВЈ, у чему није имао превише успеха. Крајем октобра са преосталим борцима одлази по наређењу Михаиловића за Босну. Тамо је остао у редовима ЈВуО све до погибије, вероватно током прве половине 1945. године. У међувремену, био је унапређен у чин мајора.

Миладин Радуловић (Јасенова, 1. фербуар 1912 – Бродарево, 10. октобар 1982)

Рођен у колонистичкој породици Секуле Радуловића, која се 1919. године преселила у Бајину Башту. Ту је започео школовање и завршио основну школу. Потом је похађао три разреда Гимназије у Ужицу, а после новог пресељења са родитељима у Бродарево 1927, и четврти разред у Колашину. Пети, шести, седми и осми разред свршио је у чувеној Пљеваљској гимназији. За то време се у Бродареву његов отац брзо снашао и домаћинство је процветало. То је Радуловићу омогућило да оде на студије у Београд. Дипломирао је 1939. године на Природно-математичком одсеку Филозофског факултета, стекавши звање дипломираног хемичара. Током студија се упознао са идејама КПЈ, које са жаром прихвата. Био је истакнути члан Удружења студената хемије, па онда и члан управе Удружења 1936. године. У Београду се повезао са идеолошким истомишљеницима пореклом из Старог Раса, попут Рифата Бурџевића, Љубише Миодраговића, Велибора Љујића, Владимира Перића Валтера и др. Постао је члан КПЈ 1939. године. После студија добија посао у „Трепчи" и сели се у Косовску Митровицу, где је дочекао окупацију Југославије.

Одмах после Априлског рата Радуловић се са партијским колегама посветио илегалном раду против окупаторских власти. Спашавао је ратне заробљенике ЈВ, обучаво борце и слао их у КПО, планирао и вршио саботаже на постројењима „Трепче" итд. Захваљујући томе кооптиран је у МК КПЈ за Косовску Митровицу, а онда и у ОК КПЈ КМ. После пропасти устанка у Србији даље задржавање у Косовској Митровици било му је немогуће. По пратијском задатку, у пролеће 1942. године иде прво у Новим Пазар (где оживљава МК КПЈ), а онда на Голију у редове четника. Тако постаје припадник Студеничке бригаде Јаворског корпуса ЈВуО. Његово знање, али и конспиративне вештине, помогли су му да брзо напредује у одреду. До септембра 1942. године већ постаје један од кључних сарадника команданта корпуса капетана Радомира Цветића. Он га је до пролећа 1943. године

послао да се у његово име чак три пута састане са генералом Михаиловићем. Цветић је вероватно знао за његову блискост са комунистима, али га је толерисао сматрајући да је на простору Дежевског и Косовскомитровачког среза сукоб са Арнаутима и муслиманима најважнији. Стога је Радуловића у јулу 1943. године именовао за командира Дежевске бригаде ЈВуО. Он му се одужио тако што је са групом прикривених комуниста почетком новембра исте године разоружао поменуту јединицу. Његово разоткривање се показало, међутим, преурањено, па су га четници убрзо разбили. Иако рањен, Радуловић је успео да побегне и одступи за Црну Гору. Тамо је обновио КПО и претворио га у нову јединицу – ИПО. Са њом се јула 1944. године враћа на Голију, да би после неколико сукоба са бившим саборцима из ЈВуО, прешао са одредом на Копаоник. Одатле је у наредна четири месеца имао већи број сукоба са окупаторским, колаборационим и четничким трупама, углавном на прузи Краљево – Косовска Митровица. Под његовом комадном ИПО је крајем новембра успео да ослободи Рашку. Радуловићева ратна каријера је затим уступила место политичкој.

Прво важније намештење за Радуловића уследило је априла 1945. године, када је постао генерални директор „Трепче". У време проглашења и започињања Првог петогодишњег плана (1947) постављен је за шефа „Генералне дирекције обојених метала ФНРЈ". Затим је именован за помоћника министра рударства Светозара Вукмановића. Године 1950, премештен је на место помоћника министра у „Савету за енергетику и екстрактивну индустрију".

Већ јуна 1951. године долази на чело „Управе за рударска истраживања и рударске студије", где ће се задржати четири године. У овом периоду постаје један од ретких појединаца упућених у пионирске радове на потрази за нуклеарним сировинама у Југославији, пре свега уранијумом и торијумом, као и у зачетке тајног југословенског нуклеарног програма. То га је довело у блиску везу са ДБ и најужим партијским руководством. Када је марта 1955. године формирана „Савезна комисија за нуклеарну енергију" (СКНЕ), Радуловић је именован за једног од чланова и шефа „Дирекције за нуклеарне сировине", која је тада основана у оквиру Комисије (на челу са Александром Ранковићем). Његов задатак је био да припреми експлоатацију уранијума у Србији. Радуловић је остао на челу поменутог сектора и органа за истраживање нуклеарних сировина и после његове реорганизације почетком 60-их година, када је формиран „Завод за нуклеарне сировине". Штавише, именован је генералним директором ове институције. На овој функцији је остао све до средине 1965. године. Најважнији његов подухват било је покретање и рад полуиндустријског постројења Кална на Старој планини.

После скоро две деценије рада у савезним органима и бављења поверљивим рударским и нуклеарним истраживањима, Радуловић је од средине 1965. прешао на републички ниво, пошто је постављен за председника „Савета за координацију научних делатности Србије". Овде се задржао чети-

ри године. Јула 1969. постаје функционер Скупштине Србије, а потом и члан Савета Републике у два мандата. Пензионисан је 1. јула 1975. године.

Драгор Павловић (Пожаревац, 19. март 1913 – Коврен, 17/18. март 1944)

У родном граду завршио гимназију, после чега је похађао Нижу школу Војне академије у Београду од 1930. до 1933. године. Дана 10. октобра 1934. године поднео је писмену заклетву краљу и отаџбини при штабу 1. батерије 20. самосталног артиљеријског пука где је био распоређен. Јединица је припадала Тимочкој дивизији 5. армије и била је смештена у Књажевцу. У њој се Павловић, сада као артиљеријски потпоручник, задржао до 1936. године. Затим је са службом био пребачен у Ђачки возарски пук, где је провео наредне четири године. До тада је унапређен у чин поручника и одслушао курс за добијање чина капетана II класе. Новембра 1940. године бива прекомандован у 18. артиљеријски пук у Белој Цркви, Дунавска дивизија 1. армије. Ту га је затекао и Априлски рат.

После пада Југославије избегава заробљавање и одлази у герилу. До јесени 1941. године затекао се на Голији и то као командант Дежевског одреда. Са њиме је учествовао у сукобима са албанско-муслиманским снагама. После пропасти устанка у Србији, Павловић се почетком 1942. године легализује код војводе Ђуровића. Истовремено бива проглашен за команданта Дежевске бригаде при Јаворском корпусу ЈВуО. Добио је радио станицу и кодно име „Симон". За време легализације оженио се у Рашки. Са Ђуровићем је имао добре односе све до јуна 1942. године, када га је овај предао Немцима. Оста је у затвору три месеца, после чега је пуштен на залагање генерала Недића. Потом се враћа у илегалу. Унутар Јаворског корпуса, међутим, није се добро уклопио. Прво је имао лоше односе са капетаном Бранивојем Петровићем, а онда и са његовим наследником на челу јединице капетаном Цветићем. Генерал Михаиловић га је крајем маја 1943. године сменио са позиције заповедника Дежевске бригаде и пребацио у КСР. До краја јула нашао се на служби при II Милешевском корпусу капетана Калаитовића. Павловићу је промена изгледа пријала, па је у наредних неколико месеци прво, пребачен у I Милешевски корпус, где је онда и постао командант Милешевске бригаде. У међувремену је унапређен у чин капетана. Узео је учешћа у окршајима које су снаге ЈВуО имале током пролећа 1944. године са НОВЈ у Полимљу. Током једног од њих, 17/18. марта, изгубио је живот на Коврену у Бијелопољском срезу.

Андрија Петронијевић (Сјеница, 29. децембра 1901 – Нова Варош, 1942)

У родном месту завршио четири разреда основне школе и пет разреда гимназије у Новом Пазару. Затим је завршио артиљеријску подофицирску школу у Крагујевцу. У периоду 1921–1924. завршио је Нижу школу Војне академије у Београду и то у 50 класи. На студијама је научио да се служи француским језиком. Дана 1. октобра 1924. године произведен је у чин пешадијског потпоручника. Петронијевић се, међутим, није пронашао у војном позиву. Споро је напредовао у служби, пре свега због дисциплинских укора које је редовно добијао. Тако је на пример, 2. јула 1930. године кажњен од стране Војног дисциплинског суда са четири месеца удаљења из службе. Пошто није поправио понашање, Петронијевића је Велики војни суд марта 1931. године осудио на 18 месеци затвора и губитак чина. Тиме је његова војна каријера запечаћена.

После окупације Југославије, Петронијевић је окупио неколико бораца и постао командант Голијске добровољачке чете. Одбија да се придружи Михаиловићевим људима и приближава се КПЈ. Са делом јединице одлази на Златар, а затим и на одбрану Ужица, где је имао запажену улогу. После пада „Ужичке републике" и повлачења партизанске главнине преко Уваца, Петронијевић се извесно време задржао у Новој Вароши. Будући да се није слагао Милованом Ђиласом, одлучује да не иде даље за партизанима, већ да се у фебруару 1942. године повуче у матични срез. Комунисти су покушали и да га ту контактирају. У једном документу чак стоји да су Јосип Броз и Арсо Јовановић били задовољни његовим доприносом дотадашњој борби комуниста, па да је због тога требало да буде „достојно награђен од главног штаба и да добије завидан положај у странци". Током прве половине априла Петронијевић је ипак, био принуђен да се преда четницима. Прихватио га је потпоручник Милорад Кривокапићу у Штављу. Затим је послат у штаб генерала Михаиловића, после чега је 25. априла спроведен за Нову Вароши ради истражног поступка. Боравак у партизанима га је компромитовао код локалних Срба, па је „народ још у путу хтео да га линчује". Безбедно је ипак стигао у Нову Варош. Тамо му је суђено, после чега су га четници ликвидирали, вероватно током маја 1942. године.

Бајазит Бољетини (Косовска Митровица, 15. мај 1901 – ?, ?)

Син чувеног комите ИсеБољетинија. Завршио шест разреда гимназије. Говорио је албански, турски, српски и немачки језик. Године 1914. одлази у Беч, где је провео Први светски рат. У Аустро-Угарској уписује и завршава војну школу до септембра 1918. године. Првог јануара 1919. године примљен је у ЈВ, са чином коњичког потпоручника. Заклетву краљу и отаџбини дао тек 20. септембра 1921. године у Косовској Митровици. Исте

године је, међутим, поднео оставку на службу, али се убрзо вратио униформи и крајем октобра 1922. године унапређен у звање поручника. Тачно четири године касније, постаје капетан II класе. Бољетини је током 1927. године опет имао проблема са дисциплином па је одлуком Војно-дисциплинског суда одстрањен из службе на годину дана. Армија му изгледа није остала у лепим сећањима с обзиром да је поред казни, неколико пута био премештан, а често је ишао и на дужа боловања. Тако се разболео од маларије 1927. и шанкроида 1928, да би 1930. године задобио тешке повреде услед пада са коња (ван службе 135 дана). Поднео је оставку на службу 1932 године. Што се тиче Бољетинијевог распореда током боравка у ЈВ, он је изгледао овако. Прво је 1919. године био распоређен у Ибарску дивизију у гранизон у Новом Пазару. Наредне две године провео је у Коњичком пуку краљеве гарде, односно 1. коњичком пуку „Обилића" 2. коњичке дивизије у Нишу. Затим је једно време био у „председништву владе", да би убрзо био враћен у 1. коњички пук, где се задржао све до 1927. године. После истека суспензије пребачен је у Скопски војни округ, вероватно у 7. коњички пук у Скопљу. Почетком 30-тих Бољетини опет мења одредиште. Најпре је послат у Ваљевски војни округ, па у 3. коњички пук 1. коњичке дивизије у Суботици, да би војну каријеру завршио Крушевачком војном округу.

После окупације Југославије постаје један од кључних колаборациониста на подручју Косова и Метохије, поготово Косовскомитровачког округа. Сарађивао је са водећим албанским сецесионистима: Џафером Девом, Бедријем Пејанијем, Ферат-бег Драгом, Реџепом Митровицом и др. Захваљујући војној каријери и угледу породице, постављен је од стране немачког окупатора за команданта албанске жандармерије на простору Косовскомитровачког округа. За рачун Немаца је током лета 1941. године вршио рације по ужичком крају, где су његови људи опљачкали и попалили неколико села. Окупаторске власти, међутим, нису биле задовољне дисциплином и борбеношћу албанске жандармерије, па су хтеле и да смене Бољетинија. Када је ипак Косовскомитровачки округ интегрисан у окриве „Недићеве" Србије, он прелази под команду СДС у Београду. До септембра 1943. године добија чин потпуковника. Током 1941. године учествовао је у готово свим сукобима са Србима у троуглу Косовска Митровица – Рашка – Нови Пазар. Борци под његовом командом су тада попалили више десетина српских села на овом подручју. Током 16. и 17. новембра предводио је албанско-муслимански напад на Рашку. После капитулације Италије узима учешће у разоружавању Срба припадника СДС и СГС ради поништавања граница између Косовскомитровачког округа и „Велике Албаније". Са Џафером Девом одлази у Албанију, после чега новембра 1943. године формира Добровољачки полицијски пук „Косово". Са овом јединицом извршио је низ злочина над српским становништвом у Метохији. Због тога, али и пређашњих дела, комунистичке власти су га прогласиле ратним злочинцем. После ослобођења је избегао хапшење бегством у иностранство.

Тихомир Шарковић (Бањска, 1879 – околина Чачка 5/9. јануара 1945).

Потицао из богате трговачке породице. Завршио је нижу гимназију у Београду где је уписао и Вишу трговачку школу. Усавршавао се у Бечу и Берну. По завршетку школовања бива укључен у трговачке и политичке послове свога оца Венијамина. Он је годинама био повереник Министарства војног и Министарства спољних послова Краљевине Србије за област Старог Раса, који се тада налазило у оквирима Османског царства. На овај положај Тихомир ступа 1910. године. Сарађивао је са Драгутином Димитријевићем уз чију помоћ од српских избеглица из Старог Раса формира комитски одред од 700 бораца. Током Првог балканског рата он је са њиме први ушао у Нови Пазар. Према личном сведочанству, тада је од стране команданта Ибарске војске генерала Михаила Живковића био је постављен за команданта ове вароши. Заслужан је за одржавање реда и мира у Новом Пазару после ослобођења, односно спречавања било каквог насиља над живљем исламске вероисповести. Касније је као заповедник поменутог четничког одреда учествовао у разоружању Дренице. Затим се борио и у Првом светском рату, из кога је изашао са чином резервног потпуковника српске војске.

На послератну политичку сцену укључује се 1931. године и то на наговор министра просвете Божидара Максимовића. Тада је први пут изабран за народног посланика Краљевине Југославије испред Дежевског среза. Шарковићева предност у односу на његове политичке опоненте била је у томе што је могао да добије и муслиманске гласове. Њих је обезбедио својим добрим, пре свега пословним односима, са АћифомБљутом. Због сукоба са председником Министарског савета Богољубом Јефтићем, 1935. године није добио нови мандат. Шарковић се затим приближава ЈРЗ и кандидује на парламентарним изборима 1938. године. На његовој листи се нашао и Бљута. Иако је у току преидзборне кампање банкротирао, Шарковић је поново изабран за народног посланика и то за Дежевски и Штавички срез. Као његов заменик за Штавички срез у скупштину је по трећи пут ушао и Бљута. Новембра 1939. године изабран је за члана Сената Народног представништва, испред Зетске бановине. Као политичар је радио на јединству Срба, муслимана и Арнаута, али је указивао и на сепаратистичке тежње потоњих на југу земље. Тако је, на пример, онемогућио Ферат-бег Драгу да постане сенатор. Наследио је велико породично богатство које је успео и да увећа бавећи се производњом и продајом дрвне грађе. Поседовао је пилане на Голији, где је имао и доста земље.

Почетак Априлског рата Шарковић је дочекао у Београду, преживевши бомбардовање престонице. Седмог априла одлази у Рашку где је требало да буде командант Сухопутне станице. Уместо тога од генерала Милана Недића добија наређење да искористи своје везе са муслиманским првацима у Старом Расу како би спречио њихове нападе на ЈВ. Он је стога оби-

шао територију од Дренице до Пљеваља, убеђујући муслимане да сарађују на одбрани земље. Током окупације Србије у Другом светском рату важио је за једног од политичких лидера Срба из околине Новог Пазара, Рашке и Косовске Митровице. Његов син Божидар Шарковић (1908–1945), новинар, био је такође утицајан међу становништвом Студеничког и Дежевског среза и четницима војводе Машана Ђуровића. Због безбедности српског живља, Шарковић је био противник верских сукоба на овом простору. Трудио се да путем контакта са Бљутом отклони неспоразуме и избегне сукобе, али без успеха. Детаљно је извештавао Милана Недића о тешком стању у Дежевском срезу 1941, позивајући га да интервенише и заузме се за Србе. Писао му је и о тешком стању избеглица, спаљивању Сопоћана, малверзацијама албанских власти са монополским артиклима, раздору између албанских првака, кретању партизанаских снага, ситуацији у Рашки, Новом Пазару, сјеничком и тутинском крају итд.

Шарковић је био председник Одбора за издржавање четника, болница и избеглица који је 1941. године основан у Рашки. Одбор је током рата често прикупљао помоћ за српске избеглице из Дежевског и Косовскомитровачког среза, као и за оне избегле са делова Косова који су били под режимом „Велике Албаније". Извештавао је о цифри од 27.000 српских избеглица у Рашки и околини почетком 1942. године. Шарковић им је помоћ често слао од личних прихода. Као присталица борбе против комунизма, сарађивао је са ЈВуО од јесени 1941. године. Помагао је четничке одреде из формација Јаворског корпуса. Касније је дошао у контакт са ВК ЈВуО и слао извештаје директно генералу Михаиловићу. Међутим, његов син Божидар је због сарадње са војводом Ђуровићем, проглашен за непријатеља ЈВуО. Чак се тражила и његова ликвидација. Са друге стране, његовог другог сина, индустријалца ДрагошаШарковића (1914), Немци су једном приликом ухапсили због веза са КПЈ.

Михаиловић је почетком јуна 1944. године овластио Шарковића да ступи у контакт са муслиманским и арнаутским првацима из Новог Пазара, Косовске Митровице и Сјенице ради решавања избегличког питања и војне сарадње против партизана. У ту сврху он се састао са Бљутом у Рашки 5. јуна. Пар дана касније, 11. јуна, састао се у Новом Пазару и са Хасаном Звиздићем и Ахметом Дацом, начелником Дежевског среза. Информисао је ВК ЈВуО о намерама Немаца, на првом месту СС пуковника Кремплера, команданта Старог Раса. Половином јуна састао се и са Ферат-бег Драгом и Џафером Девом. После ослобођења Србије, комунистичке власти су га као „народног непријатеља" стрељале негде између Чачка и Краљева, почетком јануара 1945. године, док му је имовина конфискована. Стрељан је и његов син Божидар, док је Драгош поштеђен.

Хасан Звиздић (Сјеница, 1892 – Адапазари, 1980)

Рођен у породици муслимана који су се у Сјенички срез доселили из Гацка. После ослобођења Старе Србије у Првом балканском рату, Звиздић са братом Османом покреће породични посао тргујући стоком и млечним производима. Српске комите су му 1917. године напали кућу на Пашином брду близу Сјенице. Тада му страдају мајка, две сестре, сестрић, док су му друга сестра и отац тешко рањени. Он и брат су се срећом извукли без повреда. Овај догађај утицаће умногоме на његову каснију политичку каријеру. После рата проширио је трговачки посао на Црну Гору, Србију и Косово, те успоставио комерцијалне везе са Албанијом, Италијом, Грчком и Турском. Држао је хиљаде грла ситне и крупне стоке, као и расплодне овнове. Имао је велике пашњаке на Пештеру. Извозио је млечне производе, месо, кожу, вуну итд. То га је учинило једним од најбогатијих, а самим тим и најутицајнијих људи у сјеничком крају. Стога се преселио у Сјеницу и купио кућу. Непријатељство према Србима у међуратном периоду није показивао. Како то обично и бива, није одолео зову власти, па се активно укључио у друштвено-политички живот Краљевине Југославије. Године 1929. постаје већник Зетске бановине, а шест година касније и заменик народног посланика Страја Борисављевића из Нове Вароши. За време окупације Србије у Другом светском рату израстао је у политичког лидера сјеничког краја, али и једног од најугледнијих муслимана на простору бившег Новопазарског санџака. Током1941. године залагао се да се територија Старог Раса припоји НДХ. Забележени су и његови контакти са албанском владом у Тирани, партизанима, локалним четничким командама, Недићевом владом, немачким окупационим властима и Абвером, као и са италијанским окупатором. Новембра 1941. године постављен је за члана Управног одбора, који је после повлачења Италијана из Сјенице управљао срезом. Организовао је успешну одбрану града од партизанског напада децембра исте године. Са италијанским властима је закључио споразум по којем је вршио ликвидирање месa окупаторској војсци. О богатству његовог дућана у Сјеници говорило се нашироко, а партизани су процењивали да ствари у њему имају вишемилионску вредност. Био је члан Националног комитета на Цетињу испред Сјеничког среза. После капитулације Италије отворено сарађује са немачким окупационим властима, које му 1944. године нуде место у телу које је требало да буде „влада Санџака" под немачким патронатом. На пролеће 1944. године се повезује са ВК ЈВуО и до лета исте године ставља се под команду Дргаољуба Михаиловића. У разговору са његовим људима је чак понудио да оде и лично упозна генерала Михаиловића. До те посете, међутим, никада није дошло иако су његови емисари стигли до ВК ЈВуО. Непосредно пред ослобођење Сјенице14. октобра 1944. године, Звиздић са већом количином злата бежи преко Пештера у Албанију до које је стигао преко Тузиња, Пећи,

Ђаковице, Скадра и Драча. Тамо је ухапшен и послат у амерички затвор који се налазио на месту некадашњег нацистичког логора Дахау. Према речима Адама Прибићевића, Звиздић је извесно време после рата провео и у Паризу, где се сусрео са неким предратним члановима ЈМО, који су били у имиграцији. За то време, у Југославији су комунистичке власти стрељале његовог брата Османа Звиздића. После две године проведене у затвору, родбина из Турске је успела да га извуче и он се 1947. године настањује у Измиру, а онда и у граду Адапазари, југоисточно од Истанбула. У Турску је, међутим, стигао без чувеног злата. Поред држављанства, од турске владе добија имање и кућу, а од предратног партнера, иначе Грка, позајмицу, па поново покреће трговачки посао. Њиме се успешно бавио до краја живота. Иако је у СФРЈ проглашен за ратног злочинца, турске власти су одбиле неколико захтева за његово изручење. У међувремену, Звиздић се поново обогатио. Помагао је муслиманима из Југославије да се преселе у Турску. Године 1956. и његова многочлана породица се из Сјенице сели за Турску уз помоћ Страја Борисављевића. Звиздић је уживао велики углед код муслимана у емиграцији, па је утицао на избор имама, мујезина и полицајца за кварт Адапазарија у којем је живео. Служба ДБ је слала агенте у Турску шпијунирајући га и распитујући се за његове активности и планове. Умро је у Адапазарију у дубокој старости. Једна улица у Сјеници данас носи његово име, а у граду је добио и спомен-плочу.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивска грађа:

1. Архив историјског одељења Генералштаба Републике Италије (Archivio dell'Ufficio storico dello Stato maggiore dell'Esercito):
   – 38. divisione Alpina „Puglie"
   – 5. divisione Alpina „Pusteria"
2. Архив Југославије:
   – фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора о њи хових помагача
3. Архив министарства спољних послова Берлин (Politisches Archiv Auswärtiges):
   – Deutsche Gesandschaft Zagreb
4. Arhiv Republike Slovenije:
   – fond Edvard Kardelj
5. Архив Србије (у Карнегијевој):
   – фонд Безбедносно информативне агенције (Збирке – 66, 175, 267, 268)
6. Архив Србије (у Железнику):
   – фонд Г-2, Комесаријат за избеглице
   – фонд Ђ-7, Обласни комитет за Санџак
   – фонд Ж-28, Збирка Народноослободилачког рата
   – фонд Ж-30, Збирка фотографија
7. Војни архив Србије:
   – Четничка архива (фонд Југословенске војске у отаџбини)
   – Недићева архива (фонд српске колаборационе владе)
   – архива Народноослободилачке војске Југославије
   – Италијанска архива
   – Немачка архива
   – фонд микрофилмова
   – архива Независне државе Хрватске
   –Војнисудови
8. Државни архив Републике Албаније (Arkivi Qendror Shtetetor):
   – fondi 23, 149, 152, 153, 161
9. Историјски архив Београда:
   – архива БДС (Befelhlshaber der Sicherheit polizei und des Sicherheitsdients
   – Заповедник полиције безбедности и службе безбедности)
   – Управа града Београда (1837–1944), Одељење специјалне полиције

10. Историјски архив Краљево:
– фонд 404, Збирка хроника
– фонд 412, Лични фонд Тихомира Ђорђевића
11. Историјски архив „Рас" Нови Пазар:
– фонд 283, Збирка хроника
– фонд 284, Збирка докумената о радничком покрету и Народноослободилачком рату 1912–1945. године
– фонд 285, Збирка копија
12. Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije:
– Zbirka rukopisa
– Pinkas jevrejskih opština Jugoslavije

Објављени извори:
1. *Bolletino dell'Archivio dell'Ufficio Storico*, anno II, Numero 3–4, Roma, 2002.
2. *Defenitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 1–2, Beograd, 1937.
3. Zbornici dokumenta Narodnooslobodilačkog rata – TOM: I, XII, XIII
4. *Logor Banjica: logoraši. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica*, priredile Evica Micković i Milena Radojčić, tom II, Beograd, 2009.
5. *Nemačka obaveštajna služba*, knj. IV, Beograd, 1959.

Мемоарска грађа:
1. *Veze i NOB-u. Ratna sećanja 1941– 1945,* urednik Radomir Petković, Beograd, 1981.
2. Дневници Тихомира Ђорђевића 1941–1945.
3. Дневник Стевана Савића
4. Ђорђевић Димитрије, *Ожиљци и опомене*, I, Београд, 1995.
5. *Ефендијина сећања и казивања*, приредио Миодраг Радовић, Нови Пазар, 2007.
6. Максимовић Младен, *Четнички одреди и Други косовски корпус 1941–1944–1946*, Крагујевац, 2001.
7. Милошевић М. Александар, *Српска прича. Сећања из рата и револуције 1941–1945*, приредио Немања Девић, Београд, 2018.
8. Nojbaher Herman, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd, 2004.
9. Равић Станко, *Међу орловима Златара*, Пријепоље, 1972.

Штампа:
1. *Гласник Српског историјско-културног душтва „Његош"*, година 1974.
2. *Гласник*, године 1928. и 1929.
3. *Sarajevski novi list*, године 1941, 1942.и 1943.
4. *НИН*, година 1990.

5. *Службене новине*, година 1941.
6. *Пљеваљски весник*, година 1942.

Монографије:

1. Андрић Милан, *Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије*, Београд, 1964.
2. Антонијевић Ненад, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату: документа*, Београд, 2009.
3. Антонијевић Ненад, *Косово и Метохија 1941–1945. година – Ратни* злочини, Београд, 2017.
4. Балшић Рале Радојко, *Живот и догађаји људи села Буђева и Биоца*, Горњи Милановац, 2005.
5. Бартл Петер, *Албанци од средњег века од данас*, Београд, 2001.
6. Божовић Бранислав, *Београд под комесарском управом 1941. године*, Београд, 1998.
7. Божовић Бранислав, *Партизански одреди – Копаонички, Шаљски и Ибарски*, Београд, 1981.
8. Бојовић-Манић Јована, *Зоонимија Ибарског Колашина*, Лепосавић, 2015.
9. Борозан Ђорђе, *Велика Албанија. Поријекло – идеје – пракса*, Београд, 1995.
10. Бошковић Бранко, *Народноослободилачка борба у Ибарском басену*, Приштина, 1968.
11. Вељовић Бошко, *Голија: планина и људи*, Рашка, 2015.
12. Вељовић Бошко, *Никољача – људи и судбине*, Рашка, 2010.
13. Васојевић Славољуб, *Лопиже – Хроника села Лопиже*, Београд, 1996.
14. Verli Marenglen, *Nga Kosova për Kosovën. Profile biografike* (From Kosovo to Kosovo. Biographical profiles), Tirana, 2006.
15. Verli Mareglen, *Reformaagrarekolonizuesene Kosove(1918–1941)*, Bonn, 1991.
16. Verli Marenglen, *Shqiperia dhe Kosova. Historia e nje aspirate – Studime historike, kumtesa, dokumente dhe ilustrime*, Tirane, 2007.
17. Verhas Mario, Mikulčić Božidar, *„Handžar". Borbeni put 13. SS gorske divizije. Borbeniput 21. SSdivizije „Skenderbeg". Borbeniput 23. SSdivizije „Kama"*, Zagreb, 2018.
18. Виријевић Владан, *Студенички срез 1918–1941. Друштвено-економске и политичке прилике*, Рашка, 2000.
19. Вучинић Будимир, *Стари Колашин кроз векове*, Зубин Поток, 2009.
20. Гаћиновић Ђ. Радослав, *Насиље над Србима у XX веку, Узроци и последице*, II, Пирот, 2017.
21. Добрић Миломир, *Јевто и Тодор Добрић – родољуби Ибарског Колашина*, Брњаци, 2008.
22. Добрић Ј. Миломир, *Националистичко-сепаратистички покрет Албанаца на Косову и Метохији*, сепарата уз монографију Тодора Добрића, Београд, 2010.

23. Добрић Јевтов Миломир, Жељко ВидаковЗиројевић, *Живела Србија. Правда ће стићи кад тад –казивање о смрти Тодора Добрића*, Београд, 2008.
24. Ђорђевић Д. Тихомир, *Рашка и* околина, Рашка, 1987.
25. Екмечић Милорад, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, Београд, 2008.
26. Elsie Robert, *Historical dictionary of Kosovo*, Toronto, 2011.
27. Живковић Милутин, *Независна држава Хрватска у Србији 1941. Усташки режим у Прибоју, Пријепољу, Новој Вароши и Сјеници (април-септембар 1941)*, Београд, 2018.
28. Јеремић Ј. Зоран, *Избице од давнина*, Нови Пазар, 2009.
29. *Kosovska Mitrovica i okolina*, Kosovska Mitrovica, 1979.
30. Красић Ђ. Богић, *Ужички крај 1944. године*, Београд, 2018.
31. Lebl Žani, *Do „konačnog rešenja": Jevreji u Srbiji*, Beograd, 2002.
32. Marinković Vlad., *Rečnik-imenik mesta Kraljevine Jugoslavije*, Beograd, 1930.
33. Matović Alija, *Rožaje i okolina, ljudi i događaji: 1912–1945. prilozi historiji Bošnjaka*, Rožaje, 2009.
34. Memić Mustafa, *Poznati Bošnaci Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo, 1998.
35. Миловановић Никола, *Слом – контрареволуционарни покрет Драже Михаиловића*, Београд, 1983.
36. Милошевић прим. др Павле, Југословенска војска у отаџбини 1941–1945, Београд, 2005.
37. Мушовић Ејуп, *Тутин и околина*, Београд, 1985.
38. NasiLefter, *Ripushtimi i Kosoves, Shtator 1944 – Korrik 1945.*, Tiranne, 1994.
39. Nenezić S. Dragan, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, Beograd, 1999.
40. Neuwirth Hubert, *WiderstandundKollaboration in Albanien 1939–1944*, Wiesbaden, 2008.
41. Николић Коста, *Историја Равногорског покрета*, I-II, Београд, 2014.
42. Коста Николић, *Историја равногорског покрета: 1941–1945*, I, Београд, 1999.
43. Николић Т. Риста, *Ширење Арнаута у српске земље*, Београд, 1938.
44. *Нови Пазар и околина*, Београд, 1969.
45. Радуловић Драгош, *Рвати кроз векове*, Рашка, 2008.
46. Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992.
47. Павловић Благоје, *Панојевиће,* Рашка, 2007.
48. Петрановић Бранко, *Стратегија Драже Михаиловића 1941–1945*, Београд, 2000.
49. ПетровићЖ. Петар, *Рашка. Антропогеографска истраживања*, II, Нови-Пазар, 2010.
50. Пешић Деса, *Студенички срез у НОР-у и револуцији 1941–1944*, Београд, 1977.
51. Равић Станко, *Расија у пламену*, Београд, 2003.
52. Равић Станко, *Срећани*, Београд, 2004.

53. Радовић Миодраг, *Људске и материјалне жртве Новог Пазара и Дежевског среза у Другом светском рату*, Нови Пазар, 1994.
54. Радуловић Драгош, *Рудница, Ројчиће и Тиоце*, Рашка, 2007.
55. Редžић Enver, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija. Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*, Sarajevo, 1987.
56. Салих Селимовић, *Кладница*, Нови Пазар, 2012.
57. Селимовић Салих, *Рашка или Санџак*, Београд, 2017.
58. Селимовић Салих, *Сјеница 2*, Ужице, 2015.
59. *Senatori Kraljevine Jugoslavije*, biografski leksikon, Beograd, 2016.
60. *Српски биографски речник*, V,Нови Сад, 2011.
61. Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, II, Beograd, 1982.
62. Терзић Славенко, *Стара Србија (XIX–XX). Драма једне цивилизације – Рашка, Косово и Метохија, Српско-тетовска област*, Београд, 2012.
63. Tomasevich Jozo, *War and revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and collaboration*, Stanford, 2001.
64. Томић Н. Јован, *О Арнаутима – у Старој Србији и Санџаку*, Београд, 1995.
65. Ћуковић Мирко, *Санџак*, Београд, 1964.
66. Crnovršanin Harun, Sadiković Nuro, *Sinovi Sanžaka*, Zenica, 2007.
67. Dželetović Ivanov Pavle, *21. SS-divizija Skenderbeg*, Beograd, 1997.
68. Šušević Izudin, Dnevnik događaja u Novom Pazaru od 2. oktobra do 20. decembra 1941. godine, *Новопазарски зборник*, 34, 2011.

Расправе и чланци:

1. Ајбл Мирјана, Трагична судбина новопазарских Јевреја, *Новопазарски зборник*, 26, 2002.
2. Алексић Ј. Јован, Оснивање, организациона структура и елементарне карактеристике Југословенске војске у отаџбини на простору Косова и Метохије, *Косово и Метохија у Другом светском рату – седам деценија касније*, Косовска Митровица, 2016.
3. Антонијевић М. Ненад, Ратни злочини на Косову и Метохији 1943. и 1944. године, *Косово и Метохија у Другом светском рату – Седам деценија касније*, Косовска Митровица, 2016.
4. БанџовићСафет, Друштвено-економска обележја Санџака у међуратном периоду, *Новопазарски зборник*, 19, 1995.
5. Бишевац Благоје, Избеглице из Косовске области у срезу Студеничком–Рашка 1941–1942, *Архивска грађа као извор за историју*, Београд, 2000.
6. Бишевац Благоје, Страдање становништва Старог Колашина у Другом светском рату, *Косово и Метохија у Другом светском рату. Седам Деценија касније*, Косовска Митровица, 2016.
7. Виријевић Владан, Јаворски корпус Југословенске војске у отаџбини, *Наша Прошлост*, 7, 2006.

8. Вучковић Јевто, Казивање Мухарема Зорнића о догађајима и људским жртвама у општини Кладница у Другом светском рату, *Зборник Сјенице*, 15–16, 2004/2005.
9. Живковић Милутин, Арнаутски и муслимански диверзанти у саставу 9. чете 4. пука дивизије Бранденбург, *Традиција, промене, историјско наслеђе, питања државности и националног идентитета на Косову и Метохији*, Лепосавић, 2014.
10. Živković Milutin, Aćif Hadžiahmetović Bljuta: prilozi za biografiju 1919–1941, *Istorija 20. veka*, 3, 2013.
11. Живковић Милутин, Дежевски срез у првим месецима окупације (април – септембар 1941. године), *Духовне и материјалне специфичности културе Косова и Метохије крозу историју*, Лепосавић, 2012.
12. Живковић Милутин, Дешавања у Санџаку од Јулског устанка до краја 1941. године, *Баштина*, 31, 2011.
13. Живковић Милутин, Досије „Смако Шкријељ" – Прилог проучавању рада Управе државне безбедности на простору Тутина и околине након Другог светског рата, *Баштина*, 33, 2012.
14. Живковић Милутин, Етничи сукоби на простору Новог Пазара и Рашке у јесен 1941. године, *Војно-историјски гласник*, 2, 2013.
15. Живковић Милутин, Неколико докумената о страдању Срба у Новом Пазару као последице етничких сукоба крајем 1941. године, *Баштина*, 32, 2012.
16. Живковић Милутин, Нови Пазар под окупацијом и судбина новопазарских Јевреја, *Баштина*, 41, 2016.
17. Живковић Милутин, Штавички срез током прве године окупације (април – децембар 1941. године), *Баштина*, 39, 2015.
18. Јовановић Ристо, Јевреји у Сјеници, *Новопазарски зборник*, 21, 1997.
19. Мушовић Ејуп, Новопазарски Јевреји, *Новопазарски зборник*, 3, 1979.
20. Mušović Ejup, Nešto o novopazarskim Jevrejima i njihovoj sudbini u Drugom svetskom ratu, *Jevrejski almanah*, 1965–1967.
21. Пурић Р. Мирослав, Квинслиншке и колаборационистичке снаге у немачкој окупационој зони на Косову и Метохији до капитулације Италије, *Косово и Метохија у Другом светском рату – седам деценија касније*, Косовска Митровица, 2016.
22. Равић Станко, Партизански напад на Сјеницу 22. децембра 1941. године, *Наша Прошлост*, 1971/1972, Краљево.
23. Радовић Миодраг, Ратни војни заробљеници са подручја среза Дежевског у Другом светском рату, *Новопазарски зборник*, бр. 16, 1992.
24. Радовић Миодраг, Убирање четвртине у Дежевском срезу за време окупације 1941–1944, *Наша прошлост*, 1971/1972.
25. Раковић Александар, Српски идентитет муслимана словенског порекла на постојугословенском простору у 21. веку (са осврtом на повесни идентитет Срба муслимана), *Култура полиса*, год. XIII (2016), бр. 31.

26. Stambolija Nebojša, Izveštaj o stanju u Kosovskoj Mitrovici i okolini aprila 1941. godine, *Istorija 20. veka*, br. 3, 2012.
27. Хадри Али, Албанска народност у Југославији од 1918. до 1941. године и њено учешће у НОБ Југославије, *Из историје Албанаца*, зборник радова, Београд, 1969.
28. Hadri Ali, Okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 2, 1965.

Линкови:

1. http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/okrug/18/70874/29721.htm
2. http://www.magacinportal.org/2013/04/18/srpska-stradanja-u-starom-rasu/
3. http://www.pressonline.rs/info/srbija/326390/sda-ne-odustaje-od-rehabilitacije-acif-efendije.html
4. http://www.forum-der-wehrmacht.de/index.phpThread/?postID=137505#post13750

РЕГИСТАР ИМЕНА

А

Абази Куртеш 109
Абдагић Мухамед 47
Абдурахмановић Бахрија 18, 32, 33, 45, 86, 92, 109, 380, 383
Аврамовић Борисав 67
Аврамовић Милош 280
Агај Аго 35
Аго-паша Ахмед 219, 220
Аговић Елмаз 64, 92
Агушевић Јакуп 40
Агуши Иљаз 38
Азовић Ахмедин 123
Ајб Мирјана 160, 163–167, 182
Аксентијевић Ратко 189
Аксовић Јован 299
Аксовић Ратомир 299
Алихоџић Хана 358
Андоновић, капетан 209
Анђелковић Никола 178
Алексић Гина 219
Алексић Јован 81, 114, 197, 341
Алибашић Мехмет 242, 243
Андрић Анђелко 285
Андрић Вукадин 106
Андрић Димитрије 285
Андрић Милан 356
Андрић Мирко 235
Антонијевић Вељко 125
Антонијевић Јаблан 125
Антонијевић Ненад 18, 36, 41, 210, 254, 260, 288, 289
Ариф Сабит 301
Армстронг Чарлс 335–338
Арсенијевић Милоје 107
Арсенијевић Томо 200
Арсић Ратко 81
Атанацковић Будимир 181, 182, 188, 189, 386
Атанацковић Миша 352, 353
Атлагић Милан 371
Аћимовић Милан 33, 50, 72, 105, 107, 118, 119, 127, 129, 135, 156
Аћин Коста Милош 66
Ахметовић Хуља 64
Ачковић Омер 301
Аџовић Азем 40, 48, 51, 52, 54

Б

Бадер Паул (Bader Paul) 18, 240, 287
Бадољо, генерал (Badoglio) 293
Базић Јаков 198
Бајгора Бисљим 85, 109, 112, 113, 154, 289
Бајчетић Алекса 106
Бајчетић Живка 106
Баловић Бећо 68
Баловић Петар 199
Балота Фахрија 84
Балота Хаџко 301
Балшић Радојко 32, 53, 55, 89, 99, 116, 214, 244
Бандовић Милан 172
Банџовић Сафет 57
Бараћ Билал 305
Бараћ Богољуб 124
Бараћ Ђорђе 195
Бараћ Живко 302
Бараћ Секула 117
Бараћ Чедомир 372

Барјактаревић Данило 230, 327, 355, 359
Барјактари Мухарем 346, 350, 391
Бартл Питер 30–32, 72, 288, 290
Бајрами Ђевдет 48, 150, 223, 281, 285
Бакрачевић Мика 155
Балтић Џемо 246
Басаревић Стеван 107
Баудино Карло (Baudino Carlo) 215
Бачанин Тодора 117
Бачанин Чедомир 203
Бачевац Јусо 76
Бачевац Хасиб 254
Бахар Биња 168
Бахар Јосиф 162
Бахар Леон 161
Бахар Моша 166, 167
Бахтијаревић Фаик 20, 64
Башчаревић Борислав 149
Беголи Рифат 288
Беголи Сефедин 288
Беголи Џафер 288
Бејта Азем 84
Бектеш Тефик 288
Белић Радојица 106
Белић Радомир 107
Белић Славко 98
Белојица Благоје 248
Белојица Влајо 193
Белојица Милосав 248
Белојица Радосав 200
Белојица Сретко 248
Беме Франц (Franz Böhme) 18, 135
Бенцан, жена лекара 207
Бенцлер Феликс (Benzler Felix) 38, 90, 130, 133
Бериша Гани 220
Бећировић Ахмо 95
Бећировић Абид 64
Бећировић Мехо 95
Бећировић Пашо 64
Бећировић Хилмо 240
Бешировић Абид 302
Бироли Алесандро Пирцио (Biroli Alessandro Pirzio) 58, 88, 134, 215
Бихорац Ахмед 98
Бишевац Аксо 305
Бишевац Благоје 17, 30, 39, 74, 80, 81, 85, 86, 91, 325
Бишевац Војка 305
Бишевац Зора 305
Бишевац Стојан 80
Бишевац Хаџо 246
Бјелић Михаило 240
Блесковић Абид 67
Бљута Хаџиахметовић Аћиф 10, 18, 22, 32, 33–35, 38–41, 43, 45, 47, 52, 57, 62, 70, 71, 72, 79, 84, 85, 88–92, 95–97, 101–104, 107, 108, 110–113, 117, 128, 130, 148, 149, 151–153, 156, 157, 159, 167, 196, 220, 223, 227–229, 241, 252, 254, 281, 288, 290, 292, 294, 306, 349, 352, 354, 355–357, 380–383, 385, 388, 392, 395–397, 405, 407, 408
Богуђанин Ћамил 195
Бојанић Благоје 106
Бојанић Милан 106
Божовић Бранислав 12, 17, 45, 76, 77, 79, 85, 88, 91, 95, 96, 111
Божовић Глигорије 80, 116
Божовић А. Марко 289
Божовић, поручник 154
Божовић Радомир 327
Божовић Радуле 81, 341
Бојовић Богдан 301
Бојовић Јаков 280
Бојовић Јеврем 301
Бојовић Јефто 301
Бојовић Манић Јована 80
Бојовић Милентије 301
Бојовић П. Миломир 279, 328
Бојовић Милун 100
Бојовић Радован 301
Бојовић Радуле 301, 324
Бојовић Сајле 117

Бојовић Сретко 320
Бојови Стануша 301
Бољетини Арслан 288
Бољетини Бајазит 31, 35, 36, 77, 94, 109, 112, 117, 137, 145, 148–150, 155, 287–289, 291, 294, 301, 305, 317, 382, 383, 391, 405
Бољетини Каплан 112, 150, 190, 284, 285, 288
Бољетини Синан 288
Борозан Ђорђе 12, 31, 36–38, 57, 113, 290
Босиси Карло (Carlo Bossisi) 213
Бошковић Благота 183, 386
Бошковић Бранко 74, 78, 79, 81, 85, 95, 114
Бошковић Момир 95
Бошњовић Џемаил 220
Бречанин Иљаз 239
Брајовић Блажо 343, 346
Бркић Јован 80, 87, 141, 154–156, 158, 159, 209
Броз Јосип 309, 335, 405
Брушчевић Рамиз 241, 242
Букумира Добромир 106
Букумировић Спиро 295
Булатовић Милисав 128
Булатовић Илија 302
Булатовић Милан 302
Булатовић Милисав 128
Булатовић Милутин 302
Булатовић Његомир 248
Булатовић Радоје 107
Бујошевић Србољуб 289
Булић Нециб 64
Бурџевић Рифат 95, 402
Бутрић Велимир 295

В

Васиљевић Милан 280
Васиљи, потпрефект 245
Васић Драгиша 187
Васић Јаков 98
Васковић Ратко 235, 309, 327, 365
Васовић Вера 96
Васовић Јован 289
Васојевић Бранко 296
Васојевић Јелка 296
Васојевић Славољуб 55, 296, 297, 325
Величанин Радован 200
Вељковић Душанка 242, 243
Вељовић Бошко 74, 75, 115–118, 280, 359
Вељовић Добривоје 148
Вељовић Тиодор 199
Верли Маренглен 13, 30, 36, 37, 63, 66, 72, 96, 244, 248, 288
Верхас Марио 252, 253, 255–259, 267, 409
Веселиновић Димитрије 320
Веселиновић Мартин 292
Вешовић Радосав 209
Видић Јездимир 179–185
Видосављевић Милан 287
Видосављевић Стака 320
Вилимоновић Предраг 76, 111
Виријевић Владан 30, 75, 76, 102, 104, 308
Виријевић Недељко 341
Виријевић, учитељица 400
Вишеграђанин Мехмед 69
Влашковић Јован 282
Војиновић Војин 71
Војновић Милан С. 209
Војновић Пелагија 98
Вранић Душан 43, 283, 355
Вранић Лука 67
Вранић Миле 300
Вранић Радоје 301
Вранић Самаило 291
Вранић Трифун 300
Вујновић Светолик 210, 300
Вукадиновић Саво 323, 350, 361
Вукићевић Станко 201
Вуковић Војин 298
Вуковић Милан 289
Вуковић Јован 103
Вукотић Ратко 107
Вуксановић Живко 127

Вукчевић Звонко 331
Вулетић Недељко 124
Вулић Раде 81, 341, 344
Вуловић Војислав 43
Вуловић Радиша 295
Вуловић Спасоје 319
Вуловић Славко 240
Вучетић Радоња 322
Вучинић Будимир 366
Вучинић Ранђа 100
Вучићевић Владимир 108
Вучићевић Јован 124
Вучковић Видосав 199
Вучковић Витомир 296
Вучковић Јевто 360
Вучковић Радомир 230
Вучковић Светомир 106

Г

Гавриловић Даница 100
Гаврић Мирко 206
Галица Азем 109
Галовић Дивна 292
Ганевић Салко 64, 245–247, 299
Гапић Гојко 304
Гарговић Џемо 53
Гардини Дино (Gardini Dino) 31
Гаровић Алекса 292
Гаровић Богдан 193
Гаровић Богољуб 193
Гаровић Васа 292
Гаровић Леко 193
Гаровић Никодим 292
Гаровић Новица 193
Гаровић Тодор 292
Гаћиновић Ђ. Радослав 29, 288, 290
Гаши Адем 323
Гвозденовић Симо 303
Гвезденовић Цветко 327
Гегић Азиз 195
Геземан Герхард (Gesemann) 355
Глишић, мајор 156, 171, 173
Глухавичанин Медо 372
Градица Јусуф 85, 323
Граф, потпуковник 261, 262
Гредић Вукашин 295
Грубач Павле 194
Грујић, капетан 293
Грујичевић Бранко 203
Гобељић Маркота 172
Голубовић Душко 341
Горунда Хазир 246
Госпић Вукола 174
Гурдијељац Назиф 98

Д

Дабић Јовица 303
Давидовић Душан 19, 39, 395
Дакић Миленко 97
Дамјановић Михајло 40
Дамјановић Надежда 321
Данкелман (Dankelmann), генерал 17
Данчевић Химо 301
Д'Апонте Алберто (Alberto D'Aponte) 29, 81–83, 88, 89, 90, 94, 130–136
Дапчевић Пеко 357
Д'Арле Федерико (Federico D'Arle) 29
Даца Ахмет 10, 18, 39, 40, 43, 44, 47, 51, 52, 71, 90, 95, 96, 99, 108, 129, 148, 151, 156, 157,159, 163, 190, 228, 281, 288, 290, 292, 294, 299, 318, 352–355, 360, 385, 288, 408
Даца Сулејман 52, 153, 157, 190, 259, 260
Дева Мустафа 40, 216,
Дева Џафер 18, 32–36, 38, 49, 57, 78, 79, 116, 126, 129, 143, 148, 220, 254, 258, 287, 288, 290, 299, 305, 306, 318, 323, 344, 349, 452, 354, 382, 391, 288, 406, 408
Девић Немања 361, 408
Демировић Родољуб 369
Дервишнуровић Осман 242
Деспотовић Драгиша 101
Ди Лео Андреа (Di Leo Andrea) 60
Димитријевић Александар 15

Димитријевић Бојан 13, 49, 191, 271, 272–274, 276, 277
Димитријевић Вукадин 93
Димитријевић Вуксан 207
Димитријевић Драгутин 407
Димитријевић Марјан 320
Дистефано Салваторе (Distefano Salvatore) 81–83, 87, 215
Добрић М. Будимир 196, 197, 280, 302, 310, 341, 362, 368, 398, 399
Добрић Јефто 154
Добрић Мартин 398
Добрић Миленко 84
Добрић Миломир 81,84–86, 153, 154, 290, 324, 325, 366
Добрић Томо 84
Добрић Трајко 67
Добрић Ј. Тодор 81, 84, 85, 91, 97, 102, 104, 114, 120, 128, 149, 150, 154, 196, 197, 280, 290, 336, 362, 366, 366, 399
Добросављевић Ђорђе 284
Дожић Гаврило 346, 391
Доловац Авдија 64, 247
Доловац Рамиз 98
Доловац Назиф 294
Доловац Мурат 358, 393
Дољанац Бахтијар 101
Дољанац Елмаз 101
Дољанац Латифа 101
Дољанац Фата 101
Драга Али 31, 34, 35, 219, 281, 282, 288, 358
Драга Нециб 44
Драга Ферат-бег 31, 36, 45, 50, 53, 103, 118, 130, 131, 143, 196, 288, 301, 306, 352, 382, 395, 406–408
Драговић Душан 201
Дражанин Хуско 313
Дражевић Ратко 120
Дражевић Хранислав 203
Дражевић Хуско 155
Дреница Селим 109
Дрешевић Бико 51, 63, 64, 69, 76, 89, 90, 94, 97–100, 103, 105, 106, 112, 144, 152, 156, 157, 194, 223, 241, 262, 293, 303, 349, 361, 382, 397
Дрешевић Деко 63, 98–100, 144, 397
Дукађинац Ћамил 64, 246, 300, 301
Думић Богосав 296
Думић Милосав 296
Думић Радосав 296
Думић Радун 296
Дургутовић Мустафа 323
Дучић Јован 355

Ђ

Ђакомони Франческо (Francesco Jacomoni) 58, 130, 178
Ђерковић Јегда 303
Ђерковић Мартин 303
Ђерлек Авдија 301
Ђерлек Делија 294
Ђерлек Ема 117
Ђерлек Рамо 117
Ђерлек Хуља 301
Ђиновић Јефто 301
Ђиновић Велимир 300
Ђиновић Тихомир 305
Ђиновић Стака 67
Ђиновић Станислава 67
ЂокићЂока 308, 310, 314, 323
Ђоковић Александар 40
Ђоковић Михаило 98
Ђоловић Злата 100
Ђорђевић Димитрије 179
Ђон Маркај Марко 158
Ђорђевић Никола 209
Ђорђевић Новица 280
Ђорђевић Таса 181
Ђорђевић Тихомир 11, 12, 17, 18, 20, 21, 39, 41, 42, 44, 77, 80, 81, 91, 95, 98, 100, 105, 107–111, 113, 115, 123–126, 148, 149, 151–153, 155, 165–170, 174, 175, 217, 218, 229, 234–236, 238, 239, 240, 242, 263, 264, 280, 282, 284–287, 291, 294, 295, 308–310, 371, 383
Ђорђевић Тодор 240,

Ђорђевић Цека177, 178
Ђукић Милосав 80
Ђурић Коле 81
Ђурић Војислав 138
Ђуровић Јаков 292
Ђурић Радослав 91, 198, 317, 324, 341, 342, 344–346, 350, 391
Ђурић, хирург 332
Ђуричић Владимир 106
Ђуришић Павле 244, 247, 248, 323, 328, 329, 333, 338, 349, 350, 367, 390, 392
Ђуровић Машан 9, 10, 75, 77–79, 91, 94, 99, 102, 104, 105, 110–112, 114, 115, 117, 120–129, 135, 148–151, 153, 154, 169, 172–178, 182, 188, 189, 197–199, 203–205, 207, 208, 217, 229, 230, 234, 237–240, 280, 339, 340, 372, 383, 386, 400, 401, 404, 408
Ђурусић Милија 289

Е

Еберхарт Фридрих Георг (Eberhardt Friedrich Georg) 37, 38
Евант Перси 175
Екмечић Милорад 356, 410
Ел Хусеини Мухамед (Husseini Mohammed) 253, 254, 257, 267, 268, 273, 318, 387
Емануеле Виторио III (Vittorio Emanuele) 30, 58
Ердељановић Јован 355

Ж

Живковић Антоније 289
Живковић Драго 370
Живковић Милутин 28, 46, 292
Живковић Михаило 407
Живковић Жарко 93
Животић Александар 80
Жупић Куртан 124

З

Забуновић Милија 98
Закић Михаило 190, 239, 341
Закић Славољуб 190
Заното, мајор (Zanotto) 81, 83
Звиздић Осман 410
Звиздић Хасан 54, 129, 298, 347–350, 353–360, 392, 397, 408–410
Здравковић Алекса 107
Зејнелагић Фаик 69
Зејнелагић Хивзо 242
Зејнеловић Хакија 95, 205, 254
Зехија Мехмед 354
Зечевић Никодим 292
Зиројевић Жељко В. 366
Златић Божана 98
Зогу Ахмед 30, 72, 157, 281, 288
Зорнић Сефо 124
Зорнић Мухарем 260, 412
Зуковић Јусо 245
Зукорлић Зено 64
Зукорлић Сокол 64
Зукорлић Хасан 64, 232

И

Ибрахимовић Хусеин 203
Ибрахимовић Џанко 123
Ибровић Омер 55, 360
Иванов Целетовић Павле 287, 290, 318
Ивановић Светомир 341
Ивановић Живота 217
Ивановић Живко 341
Ивановић Марко 93
Ивезић Милоје 200
Ивезић Љубо 123, 200
Ивезић Пава 200
Ивезић Радојко 200
Ивезић Санда 67
Ивковић Десимир 20, 334
Ивковић Марко 295
Ивковић Раденко 295
Ивковић Радован 103

Ивковић Радомир 105
Идризовић Рамиза 305
Изберовић Адем 123, 305
Изберовић Аземина 123
Илић Богосав 298
Илић Душан 178
Илић Лабуд 292
Илић Станија 100
Имеровић Кадрија 113
Исламовић Ислам123
Исламовић Хајро 101
Исламовић Хуско 123

J

Јајић Миљко 108
Јаковљевић Живко 289
Јаковљевић Стјепан П. 56
Јанић Миодраг 280, 328, 391
Јанићијевић Томо 303
Јанићијевић Филимон 292
Јанковић Арсеније 100
Јанковић Милош 174
Јанковић Момчило 34,
Јанковић Михаило 100,
Јанковић, поручник 185,186
Јанковић Јефтимија 100
Јанковић Сава 100
Јанковић Стануша 300
Јањушевић Никица 198
Јањушевић Душан 334
Јаћимовић Пантелија 325
Јаћовић Лазар 98
Јашарбашић Јусуф 255
Јевђевић Добросав 254
Јевремовић Пантелија 195
Јевтић Јован 40
Јевтић Слободан 174
Јелисијевић Јанићије 98
Јелић Мирко 353
Јелић Мића 107
Јелушић Ђокица 341
Јемуовић Родољуб 183, 308, 310
Јеремић Алекса 176
Јеремић Димитрије 66,
Јеремић Зоран Ј. 35, 74, 96 ,108, 337
Јеремић Илија 246
Јеремић Јарго 149
Јеремић Нешо 108
Јеремић Миљојка 67
Јеринић Мићо 296
Јермаков Михајло 12, 144
Јефтић Богољуб 407
Јеумовић Илија105
Јовановић Арсо 405
Јовановић Арсеније 239
Јовановић Богољуб 289
Јовановић Драги 199,
Јовановић Драгољуб 76
Јовановић Катарина 99
Јовановић Константин 114, 119, 316, 318, 319,
Јовановић Милосав 360
Јовановић Радојко 294
Јовановић Ристо 161-163, 165,167
Јовановић Симо 280
Јовановић Слободан169,170, 171, 194, 206, 282, 296, 298,
Јовановић Србољуб 174
Јовичанац Витомир
Јовановић Предраг 157
Јовановић Зарија 310
Јовичић Христина401
Јокић Ратомир 333
Јоровић Спасоје 106
Јусуфовић Узеир 321

K

Кардовић Јакуп Мула 92, 103, 107, 323
Калабић Никола 179, 361, 386
Калаитовић Вук 234, 278, 347, 349, 404
Камешничанин Салих 40
Карађорђевић Павле 354
Карађорђевић Петар II 286
Карамарковић Симеун 95

Карахметовић Атем 242
Караџић Вукоје 178
Катанић Крсман 180
Катанић Урош 178, 180, 185– 190, 198, 203, 231, 235, 236, 239, 279, 298, 307, 327
Каше Зигфрид (Kasche Siegfied) 255
Кевиш, пуковник (Kewisch) 176
Кељевић Јана 68
Кељевић Марта 256
Кељевић Разуменка 68
Кесеровић Драгутин 154, 174, 175, 177, 194, 196, 197, 198, 199, 201, 236, 237, 280, 284, 324, 330, 343, 346, 362, 367
Кецап Амир 254
Киковић Саво 297
Киковић Слободан 295, 296
Кладничанин Нушо 294
Клар Конрад 155, 340, 354
Клерико Луиђи (Clerico Luigi) 29
Кнежевић Драгиша 297
Кнежевић Предраг 284
Ковачић Душан 309, 310
Кокотовић Миле 210
Колаковић Јован 117
Коларевић Миломир 361
Колашинац Смајо 81, 82, 98, 153, 154, 197, 384
Коматина Драган 106
Коматина Драгиша 242
Коматина Драго 201
Коматина Видосав 100
Коматина Шабан 155
Коничанин Хивзо 63
Коничанин Смаил 274
Коничанин Џемаил 63, 92, 98, 103, 112, 122, 274, 356, 357, 392
Комљеновић Тодор 305
Комљенивић Божидар 320
Конфорти Диханија 166
Конфорти Јерухам 161
Конфорти Садик 162, 164
Конфорти Сумбулико Самуел 160, 161, 168
Коњевић Шериф 194
Корда Фрањо 201
Кордић Раде 172
Костић Ђорђе 40
Костић Радомир 280
Костић Стефан 108
Костић поручник 293
Коц Шабан 243
Коца Рамиз 242, 243
Красојевић Ранко 104
Кремплер фон Карл (Krempler von Karl) 259, 298, 344, 347–349, 353, 393, 494
Кривокапић, поручник 172
Кривокапић Драго 296
Кривокапић Драгослав 239
Кривокапић Милорад 405
Крњојелац Шуђро 275
Крсмановић Драгољуб 207
Крсмановић Драгутин 207
Крсмановић Душан 207
Крстић Чедомир 289
Круја Мустафа 31, 36
Кудрић Крсто 117
Кугић Ариф 297
Кугић Реџо 54
Кугић Хилмо 54
Кујевић Драгомир 67
Купи Абаз 287, 350
Курсулић Велимир 50, 75,
Курсулић Љубомир 75, 194
Куртагић Адем 57
Куртановић-Тузињац Џемаил 89
Куртеш Абази 109
Курти, капетан 305
Куртовић Заптија 65, 109
Куртовић Иљаз 109
Куртовић Наход 65
Кута Омер 20
Кучи Накат 101, 106, 110

Л
Лазић Живојин 327, 334, 255
Лашић Ђорђије 309
Лебл Жани 160, 162, 165
Левитски Ђорђије 106
Лековић Аврам 292
Лековић Аљо 246
Лековић Воја 373, 374
Лековић Кристина 304
Лер, генерал (Lohr) 370
Летица Душан 34
Лозовић Макарије 341
Лончаревић Милентије 117
Лончаревић Филип 117
Лубурић Андрија 354, 355, 356, 358–360, 392
Лукач Гаљан 347
Лукачанин Садик 93
Лукачевић Војислав 74, 112, 114, 115, 122, 123, 278, 297, 307, 309, 328, 338, 350
Луковић Вида325
Луковић Младен 298
Луковић Ратко 320
Луковић Срећко 298
Луковић Стана 303

Љ
Љајић Ејуп 18, 220,
Љајић Изет 285, 312, 313,
Љајић Пашо 303
Љеш Аћиф 350
Љотић Димитрије 71, 338
Љутвију Ибрахим 37, 121, 137, 149, 152, 190, 195, 205, 218, 240, 265, 282, 284, 288, 289, 299, 318, 323
Љутвију Граца 221

М
Мавриħ Дико 275
Мавриħ Смаил 98
Мајдак Константин 97
Мајснер, потпуковник (Meyszner) 260
Максимовић Божидар 407
Максимовић Иконија 96
Максимовић Младен 79, 81, 86, 114, 121, 128, 341, 364, 367, 368, 408
Максимовић Станимир 100
Максимовић Тома 325
Манић Селман 246
Манојловић Радмила 289
Мансинг Клаус 155
Марашевић Арсеније 67
Марашевић Влајко 301
Марашевић Тодор 117
Марашевић Милорад 293
Марашевић Зарија 301
Марашевић Здравко 149
Маринковић Зорица 122, 145, 146
Маринковић Милорад 282
Маричић Радолија 100
Марјановић Миодраг 106
Марјановић Јана 300
Марјановић Новица 304
Марковић Белиша 117
Марковић Велимир 205
Марковић Драга 92
Марковић Драган 174
Марковић Живојин 258, 280, 310, 317, 323–325, 330, 336, 339, 341–346, 350, 352, 353, 357, 358, 361, 364– 368, 391, 392, 399, 400
Марковић Јавона 289
Марковић Маринко 172
Марковић Миле 320
Марковић Милојко 246
Марковић Милош 309, 330, 334, 361
Марковић Мирослав 305
Марковић Мића 179
Марковић Нићифор 245
Марковић Павле С. 203
Марковић Рајко 246
Марковић Стеван 107
Марковић Стево 106
Марковић Стојко 280
Марковић Филип 325

Маројевић Бошко 103, 363, 364
Мартаћ Грујо 194, 230, 231, 281, 325, 327, 355, 359, 360, 363
Масаловић, пуковник 177
Матић Момчило 237
Матовић Алија 12, 57, 69
Матовић Љуба 68
Матовић Мато 117
Матовић Радојица 117
Матхаус Франц (Mathais Franz) 258
Махмудбеговић Худаверди 53
Махмудовић Салко 123
Махрит Хамза 212
Мелајац Авуш 372
Мемић Мустафа 12, 57
Ментовић Моша 166
Метовић Лукија 342
Мехмедовић Рамо 98
Мидовић Шефко 239
Мијаиловић Славко 320, 321
Мијовић Чедо 291
Микулчић Божидар 12, 252, 253, 255–259, 267
Миладиновић Јован 183
Миладиновић Радиша 213
Милановић Видосав 100
Милановић Миладин 97, 98, 103, 128, 129, 145, 150, 238, 239.
Милановић Томо 327
Милацо Ђорђо (Giorgio Milazzo) 59
Миленковић Антонија 327
Миленковић Драго 319
Миленковић Милан 289
Миленковић Светислав 81, 128
Миленковић Спиро 280
Милентијевић Рајко 320
Милетић Димитрије 125
Милетић Радомир 177, 178
Миликић Петар 203, 224
Миликић Ратомир 224
Милић Нићифор 124
Миловановић Пећанац Коста 13, 67, 75, 81, 121, 135, 187, 390
Миловановић Никола 240
Милојевић Драгутин 341
Милошевић Аксентије 292
Милошевић Павле 327, 328, 341, 344
Милошевић Петар 117
Милошевић Јеремија 305
Милутиновић Алемпије 320
Милутиновић Велимир 93
Милутиновић Света 76
Миљковић Илија 124
Миљковић Милијана 67
Минић Драгуна 68
Минић Светозар 98
Мирковић Милош 205, 225
Мирковић Никола 106, 107, 144
Митић Милорад 179, 183, 386
Митровић Јован 198
Митровић Миливоје 341
Митровић Милорад 303
Михаиловић Драгољуб 13, 75, 76, 91, 104, 121, 134, 135, 147, 149, 168–177, 179–190, 194, 196, 198, 201–208, 234–236, 239, 240, 278–280, 287, 293, 296, 309, 310, 315, 317, 323–325, 328–330, 332, 334–340, 342–346, 348–360, 362, 363, 367, 386, 390–392, 396, 398–405, 408, 409
Михаиловић Тоша 121
Михајловић Велика 248
Мићовић Ћиро 198
Младеновић Божица 13
Мољевић Стеван 187
Монтиљо Саломон 164
Монтиљо Алберт 167
Мрљеш Веселин 279
Мрљеш Павле 198
Мрљаш Стануша 98
Муковић Мујко 248, 302
Мујовић-Црнишанин Рамо 108, 157, 194, 248, 355, 356, 359, 360, 392
Мулаходовић Јунуз 40, 349
Муминовић Салко 123
Муминовић Мумин 360

Муслић Исо 123
Мусолини Бенито (Mussolini) 31, 130, 281
Мустафа Шабан 32–34, 40, 288
Мустафић Омер 40
Мустафић Халко 372
Муфтаревић Аднан 191
Мушовић Ејуп 12, 17, 57, 58, 61, 62, 65, 160–164, 167, 168, 371

Н

Наумовић Насуф 299
Наши Лефтер (Nasi Lefter) 244, 290, 318
Недељковић Александар 341
Недељковић Младен 117
Недић Милан 9, 15, 16, 18, 19, 36, 37, 43, 71, 78–80, 85, 86, 99, 102, 107, 108, 115, 117–121, 126–129, 135, 137, 141, 143, 147–150, 154–159, 171, 176, 177, 195, 198, 199, 201, 204, 205, 207, 209, 213, 215, 217–221, 237–240, 248, 264, 265, 282, 284–286, 289, 292, 294, 297, 299, 300, 302, 303, 305, 309, 310, 317–319, 325
Недић Нешко 334, 361
Недић Саво 71
Недић Светозар 207, 334
Недовић Божидар 98
Незировић Бајазит 301
Незировић Бајрам 301
Незировић Брахим 301
Незировић Бека 64, 301
Незировић Рамо 301
Незировић Халит 301
Ненадовић Ново 279, 328, 363, 365
Ненезић Драган С. 29, 30, 65, 132, 136
Неранџић Растко Р. 327, 332, 338
Нојвирт Хубер (Neuwrith Hubert) 118, 290
Нешић Драго 159, 190, 205, 218, 240, 302, 343
Нешовић 304
Нешовић Илија 100
Никић Михаило 292
Никић Никодим 230, 327
Никић, потпоручник 362
Никић Тодор 124
Никодимовић Александар 124
Никодимовић Лазар 300
Николић, Коста 12, 13, 168, 170, 197, 202, 203, 335, 361
Николић Петар 320, 321
Николић Риста Т. 53
Никшић Адем 359, 360
Никшић Хасиб 155, 167
Нисел (Nissel) 78, 79, 83, 87, 101, 131, 134
Нићифоровић Спасо 105
Ницевић Зејнел 124
Новичић Томо 305
Нововић Божидар 101
Нојбахер Херман (Neubacher Hermann) 49, 116, 288, 301, 317, 348
Нукић Азим 301
Нуханбеговић Мурат 221
Нуховић Кадро 53
Нушевић Мурат 297

О

Обрадовић Живадин 289
Обрадовић Обрад 289
Ојденс Емил 175
Окосановић Вера 242, 243
Окосановић Марија 241, 243
Окос(ш)ановић Драгољуб 93
Окос(ш)ановић Миленко 93
Олћан Михајло 338, 343
Омербеговић Месуд-бег 40
Ораховчанин Мехмед 195, 207
Османовић Идриз 319
Османовић Осман 98
Остојић Драгутин 296
Остојић Захарије 169, 171, 172, 194, 239, 386
Отовић Гвозден 298
Оцкољић Синиша Пазарац 367

П

Павелић Анте 46
Павићевић Крсто 325, 333, 334, 350, 351, 353, 363, 364
Павловић Арсо 117
Павловић Благоје 75, 92, 104, 109, 117, 203
Павловић Драгор 75, 97, 98, 102, 103, 121, 128, 145, 173, 176, 179–182, 185, 187–189, 197, 198, 202–204, 207, 208, 228, 230, 234, 235, 278, 309, 359, 365, 386, 404
Павловић Драгослав 17, 187
Павловић Јефто 108
Павловић Мила А. 13
Павловић Миладин 108
Павловић Мирослав 320
Павловић Михаило 279
Павловић Момчило 13
Паљевац Рамиз 164, 282
Паљевац Синан 67
Паљевац Смајо 294
Пантелић Драгољуб 39, 125
Пантелић Максим 280
Пантелић Милан 106
Пантић Милија 342
Пантовић Божо 292
Пантовић Гвозда 301
Пантовић Марица 298
Пантовић Милија 301
Пантовић Миња 301
Пантовић Ратко 301
Пантовић Симо 300
Папо Мориц 161
Папић Адем 55
Пачариз Сулејман 357
Пађенца Емилио (Pacenza Emilio) 211
Педовић Чедомир 106
Пејани Бедри 31, 33, 35, 36, 49, 71, 96, 104, 244, 247, 258, 276, 288, 290, 317, 318, 379
Пејић Манојло 349
Пејовић Бранко 108
Пејчиновић Агатон 105
Пенино, поручник (Pennino) 231–233
Пераловић Илија 280
Перовић Драгиња 67
Перовић Трајко 205, 225
Перхинек Рудолф 126, 349, 350, 392
Петлача Ибро 155
Петрић Рафаило 296
Петровић Божидар 207
Петрановић Бранко 12, 15, 19, 34, 36, 38, 172, 350
Петровић Бранивој 76, 102, 104, 147, 168–170, 174, 175, 178–189, 191, 196, 197, 386, 397, 398
Петровић Видосава 100
Петровић Душан 97
Петровић Ђоко 334
Петровић Злата 195
Петровић Милош 209, 341
Петровић Петар Ж. 13, 59, 62, 97
Петровић Радмила 242, 243
Петровић Рако 304
Петровић Симон 103, 279, 293, 299, 300, 328
Петровић Танаско 108
Петронијевић Андрија 75, 76, 216, 405
Пећанац Милан 112, 121, 143, 383
Пећанин Исмет 153, 163
Пећанин Медо 69
Пешић Вера 346
Пешић Влајко 296
Пешић Деса 12, 76, 91, 95, 97
Пешић Миодраг 328
Пешовић Душан 98, 279, 327, 362, 366
Пирић Миливој 182
Плавшић Божидар 92, 93
Плавшић Војислав 92, 93
Плавшић Миленкко 107
Плавшић Момир 97
Планојевић Драгомир 172
Погачар Људевит 294
Полужа Шабан 91, 92, 94–97, 109, 112, 119, 120, 125, 323

Поповић Борисав 66
Поповић Вуле 20, 57, 58, 67, 68, 84, 110, 245–247, 264, 284, 291–292, 299, 301, 305, 322, 325
Поповић Васа 121, 341
Поповић Гвозден 320
Поповић Давид 197
Поповић Зоран 11
Поповић Коста 321
Поповић Лука 200, 245, 250
Поповић Марица 200
Поповић Методије 67
Поповић Милан 341
Поповић Милорад М. 341
Поповић Никола 40
Поповић Радмила 242, 243
Поповић Селимир 170, 172, 173, 231, 234, 297, 298, 323, 347, 353, 358
Поповић Слободан 202, 279, 327, 338, 363, 364
Поповић Спасоје 366
Поповић Стака 291
Поповић Станија 200
Поповић Тихомир К. 203
Поповић Урош 245, 251
Потапов Илија 295
Потуровић Бејто 275
Потуровић Реџо 246
Прашевић Ћамил 295
Прашовић Халил 55
Превеза Џелал 214
Превеза Џевад 247
Прекић Бранко 69
Прекић Миливој 69, 299
Прекић Мојсо 69
Прекоршек Тугомир 183–186
Проси Сид 175
Протић Вукашин 179, 182
Пртинац Хаздо 285
Прушевић Зулфо 101
Прушевић Санија 101
Прчвар Тодор 200
Пуљић Фата 124
Пурић Зорана 43
Пурић Мирослав 281
Пурић, поручник 75, 91
Пфефер Тома 200, 207

Р

Равић Вилимон 106
Равић Вук 303
Равић Станко 12, 21, 40, 42, 43, 63, 66, 69, 72–74, 76, 92, 93, 95–99 , 101, 103, 106, 112, 126, 145, 254, 302, 303, 328
Радевић Мирослав 106, 115
Радевић Новак 292
Радекић Тодор 292
Радетић Јаков 67
Радичевић Владо 172
Радичевић Ибрахим 358
Радић Милован 67
Радовановић, генерал 176
Радовановић Ратомир 317, 327, 340, 352, 359, 364
Радовановић Зарија 341
Радовановић Милан 303
Радовановић Мило 106
Радовић Босиљка 247
Радовић Вукомир 246
Радовић Душан 330, 334
Радовић Илија 152
Радовић Јован 198
Радовић Коса 67–68, 247
Радовић Лука 296
Радовић Милентија 68
Радовић Миливоје 247
Радовић Милинко 344
Радовић Милун 246, 247
Радовић Миодраг 12, 16–22, 39, 40, 42–45, 72–74, 77, 79, 90, 92, 94, 96, 100–107, 109–111, 113, 115, 118, 123, 124, 126, 136–139, 142, 151, 153, 155, 157, 161–166, 168, 193, 194, 196, 199, 200, 205, 207, 217, 220, 229, 230, 241, 242,

253–260, 263, 265, 266, 281, 283–287, 292, 299, 300, 303, 304, 349, 350, 357, 360–362, 370, 373, 374
Радовић Радомир 246
Радојевић Драгољуб 341
Радојевић, потпуковник 177
Радојчић Крста 289
Радомировић Марија 117
Радомировић Мато 300
Радомировић Милоје 124
Радомировић Стеван 117
Радомировић Стојка 300
Радоњић Вукашин 174
Радоњић Радолија 108
Радоњић Радоња 292
Радосављевић Ана 98
Радосављевић Јефтимија 320
Радосављевић Новица 320, 360
Радосављевић Сава 104, 338
Радосављевић Спиро 100
Радуловић Драгош 17, 74
Радуловић Миладин 183, 185, 189, 230, 240, 241, 278, 279, 285, 298, 307–311, 314, 362, 365, 366, 369, 371, 402–404
Радуновић Славко 106
Раилић Радован 360
Ракетић Бранислав 359
Ракић Тихомир 106
Раковић Јаблан 245
Раковић Милунка 68
Ракоивћ Милосав 291
Раковић Предраг 106, 238, 279, 331, 336, 337, 361
Ракоњац Вукола 296
Ракоњац Стојан 296
Рама Сањи 109
Рамиз Коца 243
Ратковић Вељко 328
Ратковић Вукашин 300
Ратковић Даница 243
Ратковић Милован 67
Ратковић Миодраг 106
Ратковић Роса 98
Ратковић Станиша 248
Рахмановић Ибархим 221
Рачић Драгослав 361
Рашковић Манојло 81
Рашковић Чедомир 199
Рашљанин Зећо 54
Рашљанин Хазбо 101
Рашљанин Хуско 155
Рашљанин Шехо 101
Рваћанин Ћамил 358
Ребронја Рамо 196
Ребронја Хајриз 196
Ресимић Богдан 216
Рецевић Владо 298
Реџа Идриз 85
Рецепагић Емин 95, 241
Рецић Енвер 13, 253, 254, 257, 258
Рецовић Мурат 262
Рибентроп Јоаким фон (Ribbentrop Joachim von) 28
Ристовић Костадин 280
Ристовић Рајко 108
Ристовић, поручник 278, 279
Робертсон (Robertson) 278
Родић Миљојка 100
Росић Милорад 148, 174, 205
Руговац Рифат 144
Руговац Тахир 144
Руговац Хајро 64
Рустем Тико 304

С

Савић Велимир 321
Савић Драгутин 321
Савић Максим 107
Савић Стеван 12, 120–122, 125, 126, 145, 205, 238, 240
Савић Стјепан 107
Садиковић Нуро 12, 40, 45, 57, 89, 98, 108, 124, 288, 357
Салингер Здравко 18
Салихамидовић Асим 90
Салиховић Наза 110

Салковић Ахмет 64
Салковић Фериз 64
Салковић Хазир 221
Салковић Хамдо 127
Сановић Лазар 98
Сарчевић Хамдо 207
Сврзикапа Душан 209, 210, 220
Секулић Игњат 302
Селимовић Салих 129, 360
Сехратулић Синан 76
Сијарић Ћазим 244, 347
Силвестро Ђорђо (Silvestro Giorgio) 60, 211
Симић Јеврем 350, 392
Симић Ковиљка 242, 243
Симовић Арсеније 124
Симовић Владимир 93
Симовић Велимир 97
Симовић Вукадин 106
Симовић Давид 181, 184–186, 198, 206, 309, 386
Симовић Константин 108
Симовић Лазар 284
Симовић Миле 106
Симовић Ранко 106
Симовић Совијана 100
Симовић Спасоје 93
Симовић Филип 106
Синадиновић Миодраг 195
Синановић Бахтијар 64
Синановић Зумбер 301
Синановић Шефто 301
Скендербег 58, 153
Славић Јана 289
Славић Сретко 289
Славковић Сретко 289
Славковић Станко 305
Словић Милета 172
Словић Филип 298
Софијанић Ратко 371
Спасојевић Владимир 100
Спасојевић Вукомир 100
Спасојевић Мара 242, 243
Спасојевић Никола 107
Спасојевић Станица 241–243
Спиначи, генерал (Spiccaci) 133
Сретеновић Андрија 43
Сретеновић Антоније 106
Ставрић Мирољуб 279, 327, 391
Стамболија Небојша 16, 162
Станић Јеротије 292
Станић Танаско 334
Станишић Нестор 292
Станишић Радуша 292
Станишић Симо 360
Станић Јорго 280
Станишић Лазар 172
Станојловић Оливера 398
Станојловић Радисав 398
Старчевић Јевта 67
Сташевић Јефто 321
Сташевић Недељко 292
Стефановић Богољуб 106
Стефановић Владимир 98
Стефановић Вук 100
Стефановић, поткуповник 155, 156
Стикић, столар 217
Стојановић, пуковник 209
Стојановић Станија 291
Стојковић Радиша 40
Стошевић Мирјана 289
Суљовић Салих 123

Т

Тајевић Дејо 285
Тандировић Алија 161
Танасковић Вукашин 124
Танасковић Душан 148
Танасковић, срески начелник 150
Танасковић Стана 68
Тарић Сефер 55
Терић Медо 55
Терзић Велимир 12, 15–17, 20, 29, 36, 45, 58, 59
Терзић Вилимон 107

Терзић, капетан 169
Терзић Славенко 38, 46, 153, 252, 258, 259
Тимотијевић Богосав 157
Тимотијевић Вуле 107
Тиодоровић Арсен 327, 364
Тодоровић Јосиф 303
Томашевић Голуб 81, 341
Томашевић Драгиша 116, 194
Томашевић, инжињер 195
Томашевић Јозо 258, 253, 265
Томашевић Мирко 121, 169, 175
Томашевић Петар 289
Томашевић Сретен 80
Томић Јован Н. 39, 53
Тополић Вид 341
Торбић Ариф 57
Трифуновић, генерал 172, 180, 183, 186
Трифуновић Светислав 63, 96–98, 101, 102, 106, 308, 362
Тртовац Бајро 246
Тртовац Делија 245
Тртовац Салко 64, 246
Тузињац-Куртановић Џемаил 89
Туфегџић Војислав 361
Тутиновић Михаило 172

Ћ

Ћаловић 369
Ћано Галеацо (Ciano Galeazzo) 28, 130, 136, 382
Ћесовић Мехмед 53
Ћесовић Осман 54
Ћилерџић Алија 112, 114
Ћирковић Марко 105
Ћирковић Милентије 292
Ћоровић Абудрахман 242, 243
Ћоровић Рамиз 294
Ћосовић Божидар 186, 231, 236, 240
Ћосовић Ибро 64, 68
Ћуковић Мирко 12, 16, 17, 42, 45, 64, 67, 69, 95, 216
Ћулафић Вукоман 18, 22, 40, 42, 93, 94, 96, 98, 100, 102–105, 107, 108, 110, 111, 114, 115, 122–124, 129, 149, 169, 171, 174, 175, 183, 195, 196, 198, 199, 202, 204, 205, 208, 230, 234, 238–242, 248, 279, 280, 285, 298, 302, 305, 309, 310, 319, 320, 322, 325, 328, 334, 338, 357–367, 372
Ћурчић Владимир 105
Ћурчић Војислав 107
Ћурчић Вукан 108

У

Угљешић Вјекослав 207, 213, 215, 234
Угриновић Чедо 92
Удворнички 176
Узелац Илија М. 327
Ујкановић Бајрам 305
Ујкановић Демир 69
Ујкановић Захит 319
Ујкановић Фехо 358
Упенкамп (Uppenkamp) 34
Утвић Давид 78
Утвић Милан 81
Утвић Милоје 81
Утвић Стево 80
Утвић Ћирко 81

Ф

Фазлијевић Муслија 213
Фазлију Сак 109
Фаншрајбер, мајор (Fahneschreiber) 261
Фајстрицер, агент (Feistritzer) 340, 343, 344
Фајфер, конзул (Pfeiffer) 130
Фенслер, мајор 261
Феровић Зизо 76, 195
Ферстер (Förster) 17
Филиповић Миро 334
Филиповић Стојко 332–334, 339, 355, 391, 392
Финк Јосиф 209
Фишер Стефан 18, 22
Фолк, наредник (Volk) 212
Фрашери Вехби 149, 220

Фрашери Митхат 287
Фрашери Мехди 288
Фридрих, капетан (Friedrich) 34
Фрике, потпуковник 171

Х
Хадри Али 29–32, 36, 37, 44, 58, 61, 62, 150, 288
Хадсон, официр (Hadson) 184
Хајдаровић Авдија 123
Хајризовић Џемо 301
Хајровић Рамо 123, 301
Халиловић Мехмед 64
Халиловић Хајро 123
Халиловић Џемо 123
Хамидовић Мумин-ефендија 108
Хамзагић Абид 42, 220, 255
Хамзагић, ага 322
Хамзагић Вехбо 288
Хамзагић Јунуз 40, 90
Хамзагић Махиз 69
Хамзагић Мехмед 155
Хамзагић Салко 288
Хамзагић Суљо 69
Хамзагић Фехим 57, 69, 321
Хамзагић Халко 69
Хамзагић Шабан 221
Хамзагић Шахид 293
Хануша Хасан 284
Хасановић, бег 300, 301
Хасановић Дервиш 98
Хасановић Мехмед 302
Хасановић Хамдија 293, 301
Хасковић Зенун 95
Хачковић Пашо 64
Хаџагић Махмут 348
Хаџибулић Меџид 245
Хаџибулић Расим 200
Хаџибулић Салих 67
Хаџиефендић, официр 253
Хаџиомерагић Хусо 53
Хаџи-Ђорђевић, конзул 103
Хашимбеговић Мухамед 348
Хашимбеговић Селмо 374
Хељдић Ахмед 98
Химлер Хајнрих (Himmler Heinrich) 253, 255–258, 260, 274
Хитлер Адолф (Hitler Adolf) 15, 18, 22, 28, 29, 38, 42, 44, 45, 130, 153, 253–255, 258, 282, 288, 317, 382
Хлипи Јоже 54
Хоџић Амир 301
Хоџић Бећир 157
Хуковић Џемо 76
Хусовић Паљаз 372

Ц
Цанкл, официр 154
Царевић Ранко 107
Цветковић, поручник 77
Цветковић Филип 198
Цветић Радомир 10, 74, 75, 90, 91, 94, 96, 98, 102–104, 111, 120–122, 144, 169, 172–176, 178–183, 185–189, 194, 197, 198, 202–208, 228–231, 233–236, 239, 278, 279, 281, 284, 293, 298, 307–310, 313, 324, 327–332, 335–339, 342–344, 349, 350, 359, 362–364, 366, 367, 386, 391, 392, 401–403, 404
Цветнић Милија 280, 366
Цвијетић Нићифор 207
Цвијић Јован 355
Церовић Радомир 67
Цмиловац Вељко 285
Цолман, комесар 303
Црновршанин Харун 12, 40, 45, 57, 89, 98, 107, 108, 124, 287, 357
Цулић Елмаз 300

Ч
Чарапић 359
Чворовић Радош 296
Чекановић Саво 16, 20–22, 54, 55, 296, 298
Чекановић Славко 125
Чековић Јеротије 157, 159, 207, 283, 385, 386
Червенка Јержи 308

Черкез Емин 53
Чивтелић Светозар 140
Чингић Омер 53, 54
Чманчанин Рагиб 117
Чолаковић Зено 84
Чолаковић Хилмо 301
Чолаковић Шабан 216
Чоловић Јосиф 117
Чорбић Катарина 174
Чоровић Шуђо 213
Чукић Александар 301
Чукић Живорад 301
Чукић Јевђо 301
Чукић Перо 301
Чукић Станојка 301
Чукић Тимотије 301
Чукић Тодор 104

Џ
Џанефендић Осман 155, 164
Џанковић Смајо 98
Џековић Мурсел 301
Џековић Риза 301
Џидић Бећир 218
Џоза Хусеин 272

Ш
Шарац Рајко 213
Шарковић Божидар 148, 150, 175, 178, 188, 189, 194, 230, 408
Шарковић Драгош 148, 408
Шарковић Тихомир 19, 42, 43, 50, 68, 71, 75, 77–80, 85, 86, 91, 96, 99, 105, 107, 108, 113, 115, 117–121, 126, 127, 129, 140, 141, 143, 195, 217, 229, 283, 297, 298, 317, 351–354, 358, 387, 395, 396, 407, 408
Шарукић Абдулах 40
Шаћировић Адем 123
Шаћировић Омер 302
Шеваљевић Стеван 18, 21
Шекуларац Милан 172, 234, 344
Шијачић Владимир 327
Шемсовић Мехрум 123
Шећеркадић Дервиш 255, 387
Шеховић Азиз 64, 68
Шеховић Риза 294
Шеху Муса 290
Шкријељ Ариф 20, 42, 64, 98
Шкријељ Зуко 64, 245
Шкријељ Пашо 144
Шкријељ Рамо 64
Шкријељ Хивзо 360
Шмитхубер Аугуст (Schmidthuber) 258, 276
Шобут Васо 289
Шпиц Хасим 319
Шредер, генерал (Shredder) 17, 33
Штила Тахир 130, 131, 382
Штокхаузен Ханс Адалберт фон (Stockhausen Hans Adalbert von) 56
Шуђевић Јован 198
Шукрија Али 110, 369
Шумарац Драгутин 106, 107, 144
Шушевић Изудин 12, 86, 90, 92, 94–98, 103, 110, 112, 115, 120, 123, 125, 126, 133

БЕЛЕШКА О АУТОРУ

Милутин Живковић је рођен 13. маја 1986. године у Краљеву. Дипломирао је и докторирао на Филозофском факултету у Београду на Катедри за историју Југославије. Од 2011. године ангажован је на пројекту Института за српску културу из Лепосавића у звању истраживач-сарадник. Године 2018. добио је и звање научног-сарадника. Био је стипендиста града Краљева и фонда „1000 младих талената" Министарства за омладину и спорт Републике Србије. Аутор је неколико десетина научних чланака као и монографије „Независна држава Хрватска у Србији 1941. Усташки режим у Прибоју, Пријепољу, Новој Вароши и Сјеници (април-септембар 1941)".

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

94(497.11)”1941/1944”
323(497.11)”1941/1944”
94(4-12)”1939/1945”

ЖИВКОВИЋ, Милутин, 1986-
Између „Велике Албаније” и окупиране Србије. : Нови Пазар, Тутин и Ибарски Колашин (1941-1944) / Милутин Живковић. - Лепосавић : Институт за српску културу Приштина, 2018 (Пирот : Pi-press). - 440 стр. : илустр. ;
24 cm

Ауторова слика. - Тираж 300. - Белешка о аутору:стр. 437. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 411-417.

ISBN 978-86-89025-38-5

a) Други светски рат 1939-1945 - Југоисточна Европа b) Србија - 1941-1944
COBISS.SR-ID 269230604